

**Polskie Towarzystwo Historyczne
Oddział w Lublinie**

Rocznik Lubelski

T. XL

**Polskie Towarzystwo Historyczne
Oddział w Lublinie**

Rocznik Lubelski

T. XL

Lublin 2014

RADA NAUKOWA

Piotr Dymmel, Grażyna Jakimińska, Mariusz Korzeniowski, Robert Litwiński,
Ewa Maj, Marek Mądzik, Marek Sioma, Anna Sochacka,
Ryszard Szczygieł, Małgorzata Willaume

REDAKCJA

Robert Litwiński (redaktor naczelny), Marek Mądzik,
Marek Sioma (redaktor tematyczny), Anna Sochacka, Małgorzata Willaume
Beata Jarosz (redaktor językowy)

RECENZENCI TOMU

dr hab. Piotr Bednarz, prof. dr hab. Henryk Gmiterek, dr Janusz Kłapeć,
dr hab. Dariusz Kupisz, prof. UMCS, dr Grzegorz Kuprianowicz,
dr hab. Mariusz Mazur, prof. UMCS, dr hab. Małgorzata Nossowska,
prof. dr hab. Janusz Szczepański, prof. dr hab. Janusz Wrona,
dr hab. Roman Wysocki, prof. dr hab. Zbigniew Zaporowski

ADRES REDAKCJI

20-031 Lublin, pl. M. Curie-Skłodowskiej 4a
www.pth.lublin.pl
rocznik.lubelski@gmail.com

TŁUMACZENIA NA JĘZYK ANGIELSKI

Jerzy Adamko

SKŁAD I PROJEKT OKŁADKI

AZKO Anna Kowalczyk

ISSN 0080-3510

© Copyright by Polskie Towarzystwo Historyczne – Oddział w Lublinie

Nakład 150 egz.

SPIS TREŚCI

ARTYKUŁY

NAZARIY LOSHTYN

- Діяльність домініканських місій в Галичині та на Поділлі
(XIII – перша половина XV ст.) _____ 9
- Missionary activity of the Dominicans (Order of Preachers)
in Galicia and Podolia in the 13th – the first half of 15th centuries _____ 14

HENRYK GMITEREK

- Horodło w XVII i XVIII wieku _____ 15
- Horodło in the 17th and 18th Centuries _____ 27

JANUSZ ADAM FRYKOWSKI

- Dzieje parafii unickiej pw. św. Mikołaja w Tomaszowie Lubelskim
w świetle osiemnastowiecznych protokołów wizytacji kościelnych _____ 28
- The History of the St. Nicholas Uniate Parish in Tomaszów Lubelski
in Light of 18th Century Church Visitations _____ 44

KAMIL JAKIMOWICZ

- Działania lubelskiej Komisji Dobrego Porządku w zakresie ochrony przeciwpożarowej
miasta (1780–1789) _____ 45
- The Activities of Lublin's Commission of Good Order for the Fire Protection
of the City (1780–1789) _____ 55

KATARZYNA CZERLUNCZAKIEWICZ

- Życie Adolfa Saturnina Timmego (1868–1901) oraz dzieje jego Zakładu Artystycznego
Rzeźbiarsko-Kamieniarskiego w Lublinie _____ 56
- The Life of Adolf Saturnin Timme (1868–1901) and the History of His Artistic Sculpture
and Masonry Workshop in Lublin _____ 70

WŁODZIMIERZ WOJDAT

- Edukacja rzemieślnicza w Lublinie w I połowie XIX wieku _____ 71
- Craft Education in Lublin in the First Half of the 19th Century _____ 91

ANNA LEWCZUK

- Wanda Hempel-Papiewska – lubelska działaczka społeczna i spółdzielcza _____ 93
- Wanda Hempel-Papiewska – Lublin's Social and Cooperative Movement Activist _____ 106

KAROLINA LITEWKA

- Wybuch I wojny światowej w świetle ówczesnej codziennej prasy lubelskiej _____ 107
- The Outbreak of World War One in Light of the Then Daily Newspapers in Lublin _____ 114

NATALIA ZDEBSKA

- Діяльність греко-католицьких релігійних товариств м. Львова
у сфері соціального захисту населення у міжвоєнний період _____ 115
- The Activities of Greek Catholic Religious Societies in the City of Lvov
in the Field of Social Welfare during the Interwar Period _____ 123

WOJCIECH CHUDZIK

- Powódź w lipcu 1934 r. w Małopolsce. Skutki społeczno-gospodarcze _____ 124
- The Flood in July 1934 in Małopolska. Socio-economic Effects _____ 135

ARTUR CZUCHRYTA

Cukrownia „Opole Lubelskie” podczas II wojny światowej	138
“Opole Lubelskie” Sugar Factory during World War Two	154

GRZEGORZ JAWOR

Początki oficjalnej korespondencji więźniów obozu koncentracyjnego na Majdanku (jesień 1943 r.)	155
The Beginnings of Official Correspondence of the Majdanek Concentration Camp Inmates (Autumn 1943)	167

MARCIN MARKOWSKI

Lublin w roku 1954 w świetle prasy. Odbudowa miasta, 22 Lipca, Centralna Wystawa Rolnicza	168
Lublin in 1954 in Light of the Press. Rebuilding of the Town, 22 nd July, Central Agricultural Exhibition	196

AGNIESZKA KŁOC

Cenzurowanie „Kameny” w latach 1956–1958	198
Censoring of “Kamena” in 1956–1958	217

MATERIAŁY ŹRÓDŁOWE**GRZEGORZ ANTOSZEK**

Kraftfahrzeug Instandsetzungs Kompanie 168. na niemieckiej mapie Tarnogóry z 1941 roku	221
--	-----

BOGUSŁAW KORZENIEWSKI

Gorąca ziemia polska. Szlakiem bojowym 1939 roku. Wspomnienia Aleksandra Kuncewicz	226
--	-----

AGNIESZKA ŁĄKOCY

Relacja Zofii Kublickiej dotycząca pracy przymusowej w Trzeciej Rzeszy, sporządzona na podstawie wspomnień i historii Tekli i Antoniego Kublickich	235
--	-----

RECENZJE

Teresa Szyszlak (Kozyra), <i>Dzieje Tyszowiec do roku 1809</i> – JANUSZ ADAM FRYKOWSKI	245
<i>Związki Lublina i Wilna. Studia i materiały</i> , t. 1, pod red. Tomasza Rodziewicza, – MARCIN MARKOWSKI	249
<i>Monografia gminy Ostrówek: od pradziejów do współczesności</i> , pod red. Pawła Jusiaka, Dariusza Tarasiuka, – EMILIA ŁABĘDZKA	252

SPRAWOZDANIA

Sprawozdanie z konferencji naukowej „540 lat województwa lubelskiego”, Lublin 6 października 2014 r. – PAWEŁ JUŚIAK	257
---	-----

IN MEMORIAM

Eugeniusz Jędrusyna (1915–2014) – MAREK SIOMA	263
---	-----

ARTYKUŁY

Діяльність домініканських місій в Галичині та на Поділлі (XIII – перша половина XV ст.)

.....

Działalność misji dominikańskich w Galicji i na Podolu (XIII – pierwsza połowa XV wieku)

Dominikanie rozpoczynają swoją działalność na ziemiach ruskich w XIII w. Przy wsparciu Władysława II Jagiełły zakon przekształca się w bardzo wpływową strukturę Kościoła katolickiego na ziemiach ruskich i pomaga królowi inkorporować te ziemie do Królestwa Polskiego.

Słowa kluczowe: dominikanie (*Ordo Praedicatorum*), Księstwo Halicko-Podolskie, Kościół katolicki

.....

Орден братів-проповідників (*Ordo Fratrum Praedicatorum*) або ж домініканців, тривалий час був однією із найвпливовіших структур католицької церкви на руських (українських) землях. Тому важливим є завдання оцінити роль, яку орден відіграв у поширенні католицизму на руських землях та у залученні цих земель до Польського королівства.

Більшість дослідників XIX–XX ст. вважають, що свою діяльність на руських землях домініканці починають за Св. Яцека Одровонжа¹. Проте, ще до цієї події відомі згадки про діяльність домініканців на українських землях. Відомо, що 1231 р. папа Григорій IX мав наміри створити тут католицьке єпископство. З цією метою папа доручив польським ченцям Якубові та Домаславу розвідати стан і ситуацію католицького духовенства на українських

1 В. Крижанівський, В. Плохій, В. Ульяновський, *Історія церкви та релігійної думки в Україні*, т. 2, Київ 1994, с. 119; W. Abraham, *Początki arcybiskupstwa łacińskiego we Lwowie*, Lwów 1909, s. 6; T. Trajdos, *Kościół katolicki na ziemiach ruskich Korony i Litwy za panowania Władysława II Jagiełły (1386–1434)*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1983, s. 172; K. Widmann, *Kościół pod wezwaniem św. Jana Chrzciciela we Lwowie. Wiadomość historyczna*, Lwów 1869, s. 31.

(руських) землях². У 1233 р. князь Володимир Рюрикович вигнав домініканців з Києва. Можливо це сталося через конкуренцію з бенедиктинцями, оскільки тут їхній монастир існував ще раніше. Повернутись до Києва вони змогли лише у 1240 р., коли він вже увійшов до складу Галицько-Волинської держави.

Ситуація у Галицько-Волинському князівстві була значно сприятливіша. У 30–50-х рр. XIII ст. Данило Романович шукав підтримки у папи Григорія IX, пізніше Інокентія IV, для боротьби проти агресії поляків та угорців, а згодом і монголів. Це відповідало інтересам римської курії, яка шукала союзників для боротьби проти імператора Священної Римської Імперії Фрідріха II Гогенштауфена. Саме тому Данило не перешкоджав діяльності католицьких чернечих орденів. Завдяки дипломатичній роботі домініканця Асцеліна та францисканця Плано Карпіні, Данило у 1245 р. висловив готовність прийняти католицьку віру. У 1246 р. своїм бревем папа призначив польських домініканців Олексія та Перегріна “духівниками” князя³. Проте вже через рік, на прохання Данила та Василька, папа заборонив чернечим орденам володіти нерухомим майном у землях князів.

Незважаючи на певні успіхи, врешті-решт, перша місія братів-проповідників зазнала невдачі. Можна виділити три основні причини провалу: 1) панівне становище православ'я на українських землях; 2) конкуренція з іншими структурами католицької церкви; 3) вторгнення монголів.

Нова місія домініканців розпочалась вже за правління у Галицько-Волинській державі князя Лева Даниловича. Вважається, що до її початку причетна Констанція Угорська, дружина князя. До Львова разом з її почтом прибули ченці домініканці та францисканці. Львівський хроніст XVII ст. Бартоломей Зіморович подає цю подію під 1270 р.⁴. Князь Лев передає домініканцям землю, де раніше стояв княжий палац та православна церква, знищені пожежею, для будівництва монастиря. Про це повідомляв Мартин Грунвег, який у одному з своїх листів писав, що раніше тут стояла православна церква Святих Петра і Павла, а також це підтвердив у XVII ст. Климентій Ходкевич, який нібито бачив у монастирському архіві дарчу грамоту князя Лева, датовану 1270 р.⁵.

Згасання династії Романовичів та послаблення позицій Галицько-Волинської держави як наслідок мало захоплення її територій сусідніми правителями, які намагались інкорпорувати нові землі до складу своїх держав. І не останню роль у цьому приєднанні мала відігравати церква.

2 J. Krętosz, *Organizacja archidiecezji lwowskiej obrządku łacińskiego od XV w. do 1772 roku*, Lublin 1986, s. 301.

3 М. Чорний, *Домініканський орден в українських землях у другій чверті XIII ст.*, Наукові зошити історичного факультету Львівського державного університету ім. І. Франка, 1999, Вип. 2, с. 42.

4 Б. Зіморович, *Потрійний Львів. Leopold Triplex*, Львів 2002, с. 54.

5 М. Чорний, *Львівський домініканський монастир Божого Тіла в XIII – першій половині XV ст.*, [w:] *Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст. Матеріали наукової конференції 16–18 березня 2000 р.*, ред. Я. Д. Ісаєвич et al., Чернівці 2000, с. 92.

Польські історики XIX–XX ст. вважають, що монастир Божого Тіла постав після захоплення Львова Казимиром Великим⁶. Про це будівництво Зіморович пише під 1370 р.⁷. Відомо, що у 1408 р. монастир згорів, а на його місці розпочалось будівництво нового, мурованого з цегли монастиря і костелу⁸.

Із захопленням Львова Казимиром III та фундуванням монастиря Божого Тіла, останній виступає одним з важелів політичної боротьби за Галицьку спадщину між Польським та Угорським королівствами. Після смерті Казимира III у 1370 р. польським королем стає угорський правитель Людовік I, який не хоче залишати Галчину у складі Польської держави, а приєднати її до Угорського королівства. У 1372 р. він призначив намісником цього регіону Владислава Опольського.

Король та його намісник вбачали у львівському монастирі та ордені зокрема сильну і впливову церковну структуру, за допомогою якої можна буде здійснити приєднання Галичини до Угорщини. Першим кроком було поширення проугорських настроїв у середовищі львівського монастиря як головному центрі ордену у Галичині⁹. Саме з цією метою відбулась донація Владислава Опольського у 1377 р., за якою монастир Божого Тіла отримав села Кротошин, Зашків і Костєв¹⁰. Наступним кроком мала бути зміна підпорядкування монастиря: з–під влади Польської орденської провінції під владу місцевої організації. З цією метою, той же Владислав Опольський виступає ініціатором утворення окремого Руського вікаріату організації “*Societatis Fratrum Peregrinantium propter Christum inter gentes*” (“Товариство братів пілігримів для Христа в землях невірних”)¹¹. Проти цього виступив польський провінціал Ян з Бжега, який намагався утримати українські землі у складі орденської провінції. Ще документом від 11 травня 1375 р. він встановив Руський вікаріат ордену з центром у Львові¹². Його рішення було підтримане орденською капітулою в Каркасоні. Дійшло до фактичного виділення монастирів підлеглих Польській орденській провінції і монастирів підлеглих Руському вікаріату “*Societatis*”¹³. Врешті Ян з Бжега погодився визнати Руський вікаріат „Товариства”. Львівську обитель Божого Тіла було обрано центральною у Руському вікаріаті „Товариства братів пілігримів”.

Однак усі заходи Владислава Опольського не принесли бажаних наслідків. Уже за правління Владислава II Ягайла (1386–1434 рр.) Руський вікаріат “*Societatis Fratrum Peregrinantium*” з проугорської організації перетворюється

6 W. Abraham, *op. cit.*, s. 9; T. Trajdos, *op. cit.*, s. 172.

7 Б. Зіморович, *op. cit.*, с. 68.

8 W. Żyła, *Kościół i klasztor Dominikanów we Lwowie*, Lwów 1923, s. 2.

9 *Ibidem*, s. 175.

10 *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardynskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. Aleksandra hr. Stadnickiego*, t. 2, 1870, s. 10.

11 T. Trajdos, *op. cit.*, s. 173.

12 В. Крижанівський, В. Плохій, В. Ульяновський, *op. cit.*, с. 119.

13 T. Trajdos, *op. cit.*, s. 173.

на найвпливовішу церковну структуру у поширенні католицизму та закріпленні українських земель у складі Корони Королівства Польського¹⁴.

Надійним союзником короля були Галицький архієпископ Якуб Стрепа (1391–1409 рр.) та пріор домініканського монастиря і вікарій Русі Матернус. Матернус, який згідно з документами будучи вікарієм Русі, проявив себе у боротьбі з архієпископом Бернардом, який у свою чергу відомий суперечкою з містом та чернечими орденами за кам'яницю на Ринку¹⁵. У цій справі союзником Матернуса був гвардіан францисканського ордену у Львові, майбутній архієпископ Якуб Стрепа. Як головний вікарій Русі, Матернус фігурує у документах починаючи з 1389 р. Вікарієм Русі він був щонайменше до 1425 р.¹⁶. Він разом з архієпископом Якубом Стрепою сприяв поширення марійного та євхаристичного культів. Зокрема у 1394 р. архієпископ надає монастирю право відпустити (прощення гріхів). У 1401 р. він також надає право відпустити марійних для тих людей, хто помолиться перед алебастровою статуеткою Матері Божої, яку привіз із Києва Яцек Одровонж¹⁷.

Одним з напрямків діяльності архієпископа Якуба Стрепи була така сфера церковного життя, як патронат над чернечими орденами¹⁸. Окрім співпраці з Матернусом у поширенні марійного та євхаристичного культів, він сприяв зміцненню позицій монастиря. Так, у 1399 р. він надав домініканцям дозвіл на будівництво каплиць у приватних володіннях обителі: одна каплиця для селищ Зашків та Кротошин, та одна каплиця у селищі Костеїв. Також він звільнив ці села від сплати церковної десятини.

Свідченням того, що Владислав II підтримував домініканський орден, є донації, що їх здійснив король на користь львівської обителі. 8 грудня 1392 р. польський король Владислав II Ягайло передає у володіння львівського домініканського монастиря корчму і податки з неї на річці Мала Липа¹⁹. В обмін на це монахи зобов'язуються тричі на тиждень читати молитви за нього та королеву Ядвігу. Це перше з декількох земельних надань, які король зробив на користь монастиря. 10 листопада 1395 р. король Польщі передає у власність домініканців село Ушковичі²⁰, чим збільшує земельні володіння монастиря Божого Тіла. 1 жовтня 1397 р. у Львові Владислав II видає дуже важливий документ для домініканського монастиря, оскільки згідно з цим привілеєм усі володіння останнього переводяться на магдебурзьке право²¹. Домініканські села отримали нову внутрішню організацію, яка полегшувала прихід католицьких поселенців. Жителі сіл були звільнені з-під юрисдикції місцевих управителів і перейшли під керівництво і суд солтиса. Крім

14 *Ibidem*, s. 178.

15 В. Крижанівський, В. Плохій, В. Ульяновський, *op. cit.*, с. 114.

16 T. Trajdos, *op. cit.*, s. 176.

17 *Ibidem*, s. 182.

18 В. Кметь, *Діяльність галицького латинського архієпископа Якуба Стрепи (1391–1409) (на матеріалах Центрального державного історичного архіву України у Львові)*, [w:] *Львів: місто-суспільство-культура. Збірник наукових праць*, т. 3, ред. М. Мудрий, Львів 1999, с. 22.

19 *Akta grodzkie i ziemskie...*, *op. cit.*, t. 2, s. 34.

20 *Ibidem*, s. 35.

21 *Ibidem*, s. 40.

того, позивач міг звертатись до пріора чи вікарія, або навіть до короля. Слід зазначити, що надання цього привілею було зроблене в час надзвичайно активної діяльності руського вікаріату Societatis Fratrum Peregrinantium: початок діяльності домініканців на Волині, відновлення діяльності домініканського єпископства у Києві, підпорядкування молдовських домініканців з Серету львівському вікарію²². 4 жовтня 1399 р. король Владислав II Ягайло вже втретє робить земельну донатцію монастирю Божого Тіла: цього разу передає йому два королівські двори у монастирських селах Кротошин і Костеїв²³. Таке земельне надання було характерним для Ягайла: цілковито і на вічні часи, з правами і свободами, тим паче на німецькому праві. За це надання брати-проповідники зобов'язувались читати по дві молитви у четвер та суботу за короля і королеву, а після їхньої смерті читати по дві молитви на тиждень в пам'ять пожегтів. Також король двічі підтверджує власність монастиря: у 1408 р. на власність у Львові²⁴ та у 1425 р. на села Кротошин, Зашків, Костеїв²⁵.

Таким чином можна побачити, що орден користувався підтримкою світської та церковної влади.

Окрім Галичини, міцним було становище домініканців на Поділлі, де вони користувались підтримкою князів Коріатовичів, які вели пропольську політику, а також польського короля Владислава II. Представники домініканського ордену майже монополюно заволоділи кафедрою Кам'янецької єпископії, що була утворена у 1378 р.²⁶. Перший домініканський монастир Коріатовичі зафундували у Червонограді (суч. село Нирків на Поділлі) між 1370–1375 рр., у Смотричі близько 1374 р. та у Кам'янці близько 1379 р.²⁷.

Першим Кам'янецьким єпископом був домініканець Вільгельм, у 90-х рр. XIV ст. кафедру очолював домініканець Рокосіуш (до 1398 р.), його наступником став домініканець Олександр.

На початку XV ст. Владислав II Ягайло інкорпорував Поділля і підтвердив надання на користь домініканців села Зубриці²⁸. Домініканські єпископи сприяли поширенню пропольської орієнтації серед населення. Послабити пропольські настрої вдалося лише з кінця 20-х рр. XV ст., коли князю Вітовту вдалось призначити єпископом свого ставленика Павла з Бояничів. Однак останній після смерті Вітовта одразу ж став прихильником Ягайла і підтримав його у боротьбі проти Свидригайла²⁹. Остаточне приєднання Західного Поділля до Польського королівства у 1434 р. посприяло поширенню католицизму та діяльності домініканців на цих землях. Орден проповідників

22 T. Trajdos, *op. cit.*, s. 186.

23 *Akta grodzkie i ziemskie...*, *op. cit.*, t. 3, 1872, s. 140.

24 *Ibidem*, t. 2, s. 60.

25 *Ibidem*, s. 13.

26 М. Чорний, *Становище монастирів домініканського ордену в Галичині та Поділлі (друга половина XIII-середина XV ст.)*, [w:] *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: збірник наукових праць*, Вип. 3, ред. В.С. Степанков et al., Кам'янець-Подільський 2012, с. 60.

27 В. Крижанівський, В. Плохій, В. Ульяновський, *op. cit.*, с. 119.

28 *Ibidem*, с. 128.

29 *Ibidem*, с. 130.

надалі зберіг тут свої міцні позиції, його члени ще декілька раз очолювали Кам'янецьке єпископство.

Аналіз діяльності домініканського ордену на Руських землях у XIV–XV ст. показує, що церква була важливим важелем у політичній діяльності польських королів Людовіка Угорського та Владислава II Ягайла щодо залучення руських земель до складу Угорського королівства у випадку короля Людовіка та до складу Польської держави у випадку Владислава II. Як було показано вище, успішнішою була діяльність Владислава II Ягайла. Саме за його підтримки домініканський орден здобув міцні позиції у Галичині та на Поділлі.

.....

Missionary activity of the Dominicans (Order of Preachers) in Galicia and Podolia in the 13th – the first half of 15th centuries

The Dominicans begin their activities in the Ruthenian (Rusyn) territories in the 13th century. After the capture of the Halych-Volhynian Duchy by the neighboring states, the Dominican Order becomes an important element in the fight for incorporation of the Ruthenian territories into those states. Supported by King Władysław (Ladislaus) II Jagiełło the Dominicans transform into a very influential structure of the Catholic Church in the Ruthenian territories and help the king to incorporate these territories into the Kingdom of Poland.

Key words: Dominicans (*Ordo Praedicatorum*), Halych-Volodymyr Duchy, Podolia, Catholic Church

.....

Horodło w XVII i XVIII wieku

.....

Leżące nad Bugiem w północno-wschodniej części historycznego województwa bełskiego Horodło do połowy XVII w. stanowiło peryferyjny, choć dość dynamicznie rozwijający się ośrodek miejski. Liczba mieszkańców oscylowała wówczas koło tysiąca osób – chrześcijan i Żydów, a rangę miasta podnosiła znajdująca się tutaj siedziba grodu i kancelarii grodzkiej dla szlachty powiatu horodelskiego. Po zniszczeniach kozackich i tatarskich z połowy XVII w., a także przechodzących przez te tereny epidemii miasto opustoszało, jednak odbudowało potencjał demograficzny w latach sześćdziesiątych XVIII w. W 1772 r. miasto znalazło się w granicach zaboru austriackiego. Autor opisuje ustrój miasta i jego ewolucję ze zwróceniem uwagi na rolę starostów, charakteryzuje układ przestrzenny, strukturę etniczną i wyznaniową mieszkańców, ich zajęcia oraz ciążące na nich obowiązki. Artykuł oparty jest w dużym stopniu na nieznanym dotąd materiałach zaczerpniętych z ksiąg grodzkich horodelskich i grabowieckich z Archiwum Państwowego w Lublinie.

Słowa kluczowe: miasto, mieszczaństwo, bełskie województwo, horodelskie starostwo, gospodarka miejska

.....

Dla Horodła, podobnie jak dla innych miast i wsi leżących w północno-wschodniej części dawnego województwa bełskiego, okres przynależności do I Rzeczypospolitej zakończył się w 1772 r. W lipcu tegoż roku wojska austriackie wkroczyły na te tereny i włączyły je do monarchii habsburskiej. Wprawdzie konwencja graniczna między Rzeczypospolitą i Austrią z lutego 1776 r. wprowadziła na tym obszarze korektę granicy, dzięki której na przykład pobliska Dubienka powróciła pod rządami polskie, stając się nawet stolicą szczątkowego województwa bełskiego, ale nie dotyczyło to Horodła, które pozostało po austriackiej stronie nowego kordonu¹.

W tym momencie interesujące nas nadbużańskie miasteczko miało już za sobą liczącą parę wieków historię. Gród istniał tu już w XIII w., sama lokacja miasta nastąpiła – zdaniem Andrzeja Janeczka – nie później niż na początku XV w., choć

1 Por. W. Ćwik, *Miasta królewskie Lubelszczyzny w drugiej połowie XVIII w.*, Lublin 1968, s. 6–7.

pierwotnego przywileju lokacyjnego nie znamy. Na mocy tego znanego, wydane-
go przez księcia mazowieckiego i bełskiego Władysława w 1454 r., miasto otrzy-
mywało prawo niemieckie i dość szerokie uprawnienia gospodarcze. Wspomnia-
ny dokument, choć był wtórny, potwierdzał pomyślny rozwój ośrodka². Dodajmy
przy tym, że do tego przywileju mieszczanie horodelscy będą się odwoływać jesz-
cze w XVIII stuleciu.

Podejmowanie dzisiaj próby rekonstrukcji historii Horodła w interesującym
nas okresie nie jest zadaniem prostym. Zachowało się wprawdzie nieco dokumen-
tacji sporządzonej przez władze miejskie, ale ma ona charakter niepełny, a przy
tym dość jednostronny i oddający tylko wycinkowe strony życia miasta. W dodat-
ku księgi miejskie z pierwszej połowy XVII w. spłonęły w 1654 r. podczas poża-
ru miasta w czasie najazdu tatarskiego. Wprawdzie już w 1655 r. władze miejskie
apelowały do mieszczan o wpisywanie na nowo do protokołu akt wójtowskich ak-
tów dotyczących różnego rodzaju transakcji³, ale wezwania te przyniosły zapewne
skromne rezultaty, bowiem zapisów odnoszących się do pierwszej połowy XVII w.
znajdujemy niewiele.

Zacznijmy od scharakteryzowania wewnętrznego ustroju miasta. Ustrój ten,
choć w szczegółach podlegał postępującej w czasie ewolucji, opierał się na wspo-
mnianym przywileju księcia Władysława z 1454 r. nadającym miastu prawo mag-
deburskie. Do owego „Saksonu” – jak potocznie zwano prawo magdeburskie –
władze miasta w swoim postępowaniu bardzo często się odwoływały. Oznaczało
to, że przez cały ten czas rządy w mieście należały do wybieralnej, czteroosobowej
rady miejskiej, do której kompetencji należało przede wszystkim administrowanie
osadą oraz zarządzanie jej życiem gospodarczym. Rada posiadała także dość znacz-
ne uprawnienia sądowe, związane zwłaszcza z tzw. sądownictwem niespornym.
Poza tym reprezentowała miasto na zewnątrz, szczególnie wobec władz państwo-
wych. Kadencja rady trwała rok. Według zapisów pochodzących z XVIII w. wy-
bory odbywały się w miesiącach marzec–maj (najczęściej w początkach kwietnia)
w ratuszu, „wolnymi głosy”, w obecności starosty bądź jego namiestnika, „starego
urzędu” oraz „całego pospółstwa”. Połączone one były z wyborem ławników sta-
nowiących z rajcami magistrat miejski⁴. Wybór formalnie potwierdzany był przez
starostę bądź reprezentującego go namiestnika. Po elekcji poszczególni rajcowie
objęli kolejno co kwartał obowiązek przewodniczenia radzie, uzyskując sta-
tus tzw. burmistrza kwartalnego. To spowodowało, że w XVIII w. określenie *rajca*,
częste jeszcze w stuleciu poprzednim, znika prawie ze źródeł i zostaje zastąpio-
ne terminem *burmistrz*. Wybierano zatem czterech burmistrzów, z których jeden
– przewodniczący radzie – nazywany był teraz *burmistrzem rezydentem*. Wśród
nazwisk rajców i burmistrzów horodelskich do najczęściej powtarzających się na
początku XVII w. należą: Niedobylski, Rapacki, Bobrykowicz, Puzonista, Matu-
szowicz, Trembicki, Białopolski. Kilka dziesięcioleci później są to natomiast mia-

2 A. Janeczek, *Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo bełskie od schyłku XIV do początku XVII w.*, Warszawa 1993, s. 228–229.

3 Archiwum Państwowe w Lublinie [dalej: APL], Akta miasta Horodła [dalej: AmH], ks. 2, s. 1; ks. 4, s. 38.

4 APL, AmH, ks. 6, s. 30–31 (elekcja 7 IV 1756), s. 208 (elekcja 9 IV 1766), s. 218 (elekcja 27 III 1767), s. 229 (elekcja 29 III 1768); ks. 5, s. 13–14 (elekcja 19 V 1770).

na: Czudowicz, Maskijowicz, Sachadkowicz, Musiej, Kupik, Kosowski, Iwanowicz, Markowicz, a w XVIII w. często powtarzającymi się nazwiskami są: Czemerys, Łomaski, Jurowicz, Krajczyk, Harasimowicz, Modryński.

Obok rady, a w praktyce w ścisłym z nią współdziałaniu, funkcjonowała – również pochodząca z wyboru – ława sądowa składająca się z czterech ławników. Do jej kompetencji należało przede wszystkim rozstrzyganie w sprawach kryminalnych, takich jak: kradzież, zranienie, podpalenie, „ucięcie członków”, zabójstwo. Posiedzeniom sądowym przewodniczył podwójci, zwany najczęściej *lentwójtem*. Czynił to w imieniu wójta, którym w Horodle pozostawał zazwyczaj każdorazowy starosta horodelski występujący w roli wójta dziedzicznego. Niektórzy ze starostów zgadzali się wszakże na przekazanie tej funkcji komu innemu. Tak uczynił na przykład starosta Adam Stadnicki – kasztelan przemyski, za którego w 1601 r. urząd wójta dziedzicznego sprawował szlachcic Andrzej Podhorecki⁵. Tak było w początkach XVIII stulecia, gdy starostą był Adam Konstanty Humnicki. Wójtem horodelskim był wówczas pisarz grodzki Franciszek Aleksy Korzybek. Po jego śmierci przywilej na wójtostwo uzyskali od króla Augusta II pisarz ziemski bractawski i podstarości grabowiecki Mikołaj Antoni Dogil Cyryna, który 15 marca 1713 r. publicznie złożył przysięgę i inaugurował swoją jurysdykcję. W rok później odbyła się jednak inauguracja nowego wójta – skarbnika trembowelskiego Michała Stanisława Zagłoby Orzęckiego, który przywilej królewski uzyskał 17 lipca 1713 r. Nominacja Cyryny została cofnięta, bowiem „niesłusznie [na wójtostwo] był wdarł się i zajechał był”⁶. Być może wpływ na to zamieszanie miał fakt, iż ówczesny starosta Adam Konstanty Humnicki uzyskał konsens królewski na przekazanie starostwa swemu synowi, ale z jakichś powodów przejęcie urzędu odwlekało się⁷. Dodajmy przy tym, że uposażenie wójtostwa horodelskiego, w skład którego na mocy przywileju księcia Władysława z 1447 r. wchodziło 5 łanów pola, 5 ogrodów, prawo do dochodów z karczmy oraz dochody od mieszczan, stanowiło dla uboższej zwłaszcza szlachty atrakcyjny nabytek. Przywilej ten potwierdzili: Władysław IV w 1644 r. i August II w 1700 r.⁸

Sam starosta jako wójt rzadko jednak pojawiał się na rokach sądowych, wyręczając się landwójtem, którego kadencja nie była ograniczona czasowo. O obsadzie urzędu landwójtowskiego dysponującego realnie na co dzień największą władzą w mieście decydował zapewne starosta i dopiero w XVIII w. mieszczanom udało się uzyskać większy wpływ na jego obiór. Wiemy, że 10 maja 1768 r. „wolnymi głosy” na urząd landwójta wybrany został Leon Czemerys. Gdy w maju 1770 r. – być może pod wpływem jakichś nacisków ze strony dworu starościńskiego – chciał złożyć swój urząd, uzasadniając to podeszłym wiekiem, w odpowiedzi na nalegania zebranych w ratuszu mieszczan zgodził się sprawować go nadal, co zaaprobował obecny na zebraniu starosta i wójt Czesław Siekierzyński⁹.

5 APL, AmH, ks. 1, s. 103.

6 APL, AmH, ks. 2, s. 344–345, 351, 355.

7 Por. H. Gmiterek, R. Szczygiel, *Urzednicy województwa bełskiego i ziemi chełmskiej XIV–XVIII wieku*, Kórnik 1992, s. 123.

8 APL, Księgi grodzkie horodelskie, Relacje [dalej: KghR], 51, s. 245–246, 1113.

9 APL, AmH, ks. 6, s. 232; ks. 5, s. 13–14; W. Ćwik, *op. cit.*, s. 89.

W podejmowaniu ważnych decyzji dotyczących miasta obydwie urzędy miejskie występowały najczęściej wspólnie, o czym świadczy występująca w księgach miejskich co jakiś czas to formuła: „landwójt, burmistrz, ławnicy i cały magistrat horodelski imieniem swoim i wszystkiego pospólstwa tegoż miasta Horodła JKM-ci”¹⁰. W XVIII w. obok landwójta, burmistrzów i ławników pojawia się w aktach licząca „dziesięciu mężów” nowa instytucja miejska. Był to – być może znany z innych miast – organ o charakterze kontrolnym sprawujący przede wszystkim nadzór nad gospodarowaniem funduszami miejskimi przez magistrat. Owych *decem viris* spotykamy obok burmistrzów, rajców i ławników w 1761 r. w pozwie starosty przeciwko miastu, ale także w 1770 r. przy elekcji burmistrzów i ławników¹¹. Tak rozumiany magistrat utrzymywał wspólną kancelarię miejską, w której najważniejszą postacią był pisarz miejski odpowiadający za dokumentowanie w księgach miejskich czynności administracyjnych i sądowych. Był on przy tym najczęściej w gronie urzędników miejskich jedną z nielicznych osób umiejących pisać (jeśli nie jedyną). W 1749 r. aż dwunastu mieszczan asekurujących zaciągany przez miasto dług, z landwójtem Janem Melechem, burmistrzami i ławnikami, jako nieumiejący pisać postawili obok swoich nazwisk krzyżyki; tylko Jan Żyliński podpisał się „ruskim pismem”¹².

Mimo zewnętrznych oznak samorządności duży wpływ na władzę w mieście bez wątpienia wywierali starostowie oraz wójtowie i reprezentujący ich urzędnicy nazywani w źródłach *namiestnikami*, *administratorami*, *podstarościami* bądź *burgrabiami*. Brali oni bardzo często udział w posiedzeniach magistratu, wywierając bez wątpienia wpływ na życie miejskie. W 1664 r. na przykład przy zapisie przez Aleksandra Niedobyłskiego własnego ogrodu cerkwi Piatnickiej świadkiem był administrator horodelski Jeremiasz Służewski. Z kolei w 1667 r. namiestnik starościński Gabriel Gawroński był obecny przy zawieraniu transakcji dotyczącej gruntu, dokonywanej na mocy dekretu starosty i zarazem wójta horodelskiego Stanisława Służewskiego¹³. Zdarzało się, że tenutariusz wydawał dekrety dotyczące gruntów miejskich. W 1678 r. urząd miejski dokonał na mocy takiego wyroku starosty Andrzeja Prusinowskiego intromisji Oksentego Zaleskiego na grunt „za cerkwią Piatnicką”¹⁴. W XVIII stuleciu w aktach miejskich pojawia się „sąd namiestnikowski”, który powoływany był dla rozstrzygnięcia konkretnej sprawy i sądził bądź wspólnie z sądem miejskim (landwójt z ławnikami), bądź – w sprawach poważniejszych, dotyczących np. zabójstwa – samodzielnie¹⁵.

Zakres jurysdykcji starosty nad miastem stawał się przy tym nierzadko przyczyną otwartych konfliktów. Już w 1628 r. miasto wystąpiło z pozwem do sądu asesorskiego przeciwko staroście Stanisławowi Gabrielowi Zborowskiemu, że z jego rozkazania burgrabia Krzysztof Piotrowski dopuszczał się wobec mieszczan daleko

10 Por. np.: APL, AmH, ks. 2, s. 317, 326.

11 APL, KghR 51, s. 245–246; APL, AmH, ks. 5, s. 14.

12 APL, AmH, ks. 2, s. 587. Podobnie było w 1792 r., kiedy na 12 osób nikt nie potrafił się podpisać: APL, AmH, ks. 12, s. 29.

13 APL, AmH, ks. 2, s. 40, 44, 62, 72.

14 APL, AmH, ks. 3, s. 179.

15 APL, AmH, ks. 6, s. 39–41.

idącej samowoli, jednego z nich dotkliwie pobił, innego uwięził w wieży przy zamku, Klima Kuriana zmusił do opuszczenia domu i wyjazdu z miasta, Żyda Moszka pobił „w izbie, gdzie się sądy miejskie sądziły”, innemu zabrał konia¹⁶. Mieszczanie opierali się także uszczuplaniu z jednej strony przez starostów ich uprawnień, z drugiej zaś nakładaniu na nich dodatkowych, niewystępujących w przywilejach miejskich, świadczeń i obowiązków. W początkach XVII w. ówczesny administrator Kaszowski próbował ich pociągać do pracy podczas żniw na folwarku starościńskim; przyjęta wówczas uchwała magistratu i pospólstwa nie pozwalała na to „dlatego, iżesmy nie powinni tego robić”¹⁷. W połowie XVIII w. rozgorzał spór ze starostą o łąn zwany Petrykowskim, 5 ogrodów, karczmę i interpretację przywileju księcia Władysława z 1447 r. Dekret sądu asesorskiego z 1757 r. był dla mieszczan niekorzystny, więc sprawy nie uważali za zakończoną. W 1761 r. starosta Stanisław Siekierzyński pozywał miasto ponownie, ale być może doszło do zawarcia jakiejś ugody, bowiem w 1765 r. mieszczanie zeznali przed lustrującymi starostwo Józefem Benedyktem Leszczyńskim – podstolim horodelskim oraz Andrzejem Głogowskim – cześnikiem lubaczowskim, że „łąn pola miejski Petrykowski znajduje się pod panem starostą z dekretu 1757 r.”¹⁸. Spory te odbijały się fatalnie na kondycji miasta. Przed wspomnianymi lustratorami Żydzi horodelscy uskarżali się, że na wielu placach, gdzie niegdyś znajdowały się posesje żydowskie, teraz „wiele domów spustoszało i placów wiele pustych leży, a to z okoliczności kłótni między jw. starostą a mieszczanami, którzy z postronnych miast trunki podwożą, przez co propinacja znacznie upada, do młynów cudzych jeżdżą ciż mieszczanie”¹⁹.

Układ przestrzenny Horodła w interesującym nas okresie da się odtworzyć tylko bardzo ogólnie. Ważną rolę w kształtowaniu się przestrzeni miejskiej odgrywała rzeka Bug i jej erozyjna działalność. W styczniu 1691 r. podwójci Oleksy Tymoszewicz z rajcami podjęli uchwałę o przeznaczeniu ogrodu Iwana Pirożczyka na wytyczenie nowego gościńca, „bo gdzie była droga i cale się w Bug rzekę zawałiła”. W formie rekompensaty Pirożczyk otrzymał ogród w innym miejscu – „przy gościńcu ku młynowi Mikołajowemu”²⁰. Bug przecinał należące do miasta grunty, których – jak wynika z lustracji z 1765 r. – było w sumie około 30 łąnów. Należały one w zdecydowanej większości do miasta (108 ćwierci, czyli 27 łąnów), w tym zamieszkującej w mieście szlachty. Do tego dochodziły 2 łąny należące do klasztoru dominikanów oraz półłanek stanowiący uposażenie proboszcza²¹. Większość tych gruntów stanowiły pola, ogrody i nadbużańskie łąki, a tylko niewielka część była zabudowana. Ośrodkiem zabudowy miejskiej był czworoboczny rynek, którego dłuższy bok biegł równoległe do rzeki²². Od centralnego placu rozchodziły się ulice, z których najbardziej zabudowaną była ul. Średnia, zapewne centralnie położo-

16 APL, Księgi grodzkie grabowieckie, Relacje [dalej: KggR] 81, s. 117–118.

17 APL, AmH, ks. 1, s. 216.

18 APL, KggR 51, s. 245, 1115.

19 *Ibidem*, s. 1115.

20 APL, AmH, ks. 2, s. 230.

21 APL, KggR 51, s. 1114.

22 Por. A. Janeczek, *op. cit.*, s. 229.

na. W lustracji z 1765 r. wymienione zostały ponadto ulice: Mikulińska, Piatnicka, Pohorska (tożsama zapewne z wcześniej występującą w źródłach Pogórską²³) i Grobelna. Na centralnym placu dominowały domy żydowskie, których było tu w sumie 29 (w tym 7 większych, tzw. wjezdnych); do chrześcijan należało 6 budynków mieszkalnych. Tutaj zlokalizowanych było także 8 kramnic oraz 9 winnic. Przy ul. Średniej stało 66 „domów i chałup”, przy ul. Mikulińskiej 32 zabudowania i dworek jmp. Aleksandrowicza, przy ul. Piatnickiej i Pohorskiej 43 domy i dworek jmp. Gutowskiego, przy ul. Grobelnej 7 chałup miejskich, 2 chałupy podległe staroście oraz 2 dworki jmp. Niwińskiego i Giergielewicza²⁴. W XVII-wiecznych źródłach pojawiały się ponadto ulice Woskrzezeńska i Zawalna²⁵. Zarówno przy rynku, jak i w ulicach wiele placów, półplaców i ogrodów świeciło pustką. Władze miasta od dawna starały się pustki zagospodarowywać, przyznając za niewielką opłatą – kilkunastu złotych – osobom chętnym prawo do placów z pozwoleniem na budowę, ale chętnych nie było wielu. Grunty puste, niemające dziedzica, stały się przy tym źródłem dochodów miasta. Charakterystyczna jest tu uchwała władz miejskich z 1706 r. Urząd, chcąc, „aby jako największe zachęcenie ludzi różnego stanu, kondycyje, gospodarzów gruntu puste osiadających [było], dla czego my zabiegając, aby dalszej ruiny miasta pustych placów nie wakowało”, sprzedaje w rynku, w sąsiedztwie czapnika Chaima Herszowicza, plac Żydowi Saulowi Szmujłowiczowi za 12 zł „na zbudowanie kramnic albo domu na mieszkanie spokojne”²⁶. Podobnych uchwał w księgach miejskich znajdziemy więcej. Dotyczyły one nie tylko mieszczan zakorzenionych już w Horodle, ale także osób przybywających z zewnątrz i przyjmujących dopiero prawo miejskie, jak osiedlający się w Horodle w 1711 r. Jędrzej Bielakowicz²⁷.

Ośrodkiem życia miejskiego był położony przy rynku ratusz. Pozwolenie na jego budowę mieszczanie horodelscy uzyskali jeszcze od króla Zygmunta Augusta w 1565 r. Kiedy został wybudowany, dokładnie nie wiadomo, ale na pewno w początkach XVII w., w roku 1604 ówczesny podwójci Bartłomiej Krempski i burmistrz Adam Rapacki rezydowali *in praetorio*, gdzie podejmowane były też uchwały magistratu²⁸. Jeśli nawet podczas pożaru miasta w 1654 r. ratusz ów spłonął, to został rychło odbudowany, bowiem już w 1672 r. mamy potwierdzenie odbycia się tam posiedzenia magistratu²⁹. Był to zapewne ten sam ratusz, o którym wspomina lustracja z 1767 r., iż był zbudowany z tartego drzewa, pokryty słomą, a w jego pomieszczeniach, czyli w izbie z komorą odbywały się obrady magistratu i sądu miejskiego³⁰.

23 APL, AmH, ks. 2, s. 3.

24 APL, KghR 51, s. 1114. Por. też: M. Baliński, T. Lipiński, *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym*, t. 3, Warszawa 1886, s. 353.

25 APL, AmH, ks. 2, s. 124, 281.

26 *Ibidem*, s. 326.

27 *Ibidem*, s. 333.

28 APL, AmH, ks. 1, s. 216.

29 APL, AmH, ks. 2, s. 97.

30 K. Wróbel-Lipowa, *Kultura materialna miast królewskich województwa bełskiego w XVIII w.*, Lublin 1986, s. 73.

Na południowy wschód od rynku znajdowały się zabudowania starościńskie. W pierwszej połowie XVII w. najważniejszym ich członem był znacznie już zniszczony, ale ciągle użytkowany drewniany zamek, w którym swoje posiedzenia sprawował sąd grodzki, tutaj mieściła się też kancelaria grodzka. Z zachowanego opisu zamku z 1639 r. wynika, że był on położony na wzniesieniu nad Bugiem, otoczony głębokim rowem, z miasta prowadził do niego drewniany most, przy którym stała drewniana brama, w niej przechowywane były księgi grodzkie. W zamku znajdowało się przynajmniej 7 pomieszczeń o różnym przeznaczeniu, w tym kuchnia. Do zamku przylegała wieżyczka. Na wyposażeniu zamku znajdowały się 3 hakownice³¹. Konstytucja sejmu 1655 r. uznawała ten zamek oraz bełski, grabowiecki, hrubieszowski i żydaczowski za takie, „których ufortyfikowanie Rzeczypospolitej potrzebne, nieprzyjacielowi szkodliwe i wstręt czyniące być mogą”, zalecając starostom ich restaurację i ufortyfikowanie, za co mieli otrzymać odpowiednią „nagrodę”³². Do odbudowy i umocnienia zamku nigdy jednak nie doszło i popadł on w ruinę. Lustratorzy odwiedzający to miejsce w 1765 r. zanotowali, że nad rzeką znajduje się „zaczysko między wałami głębokimi, na którym dwór dla rezydencji jw. starosty, sądów i kancelaryji o kilku pokojach nowo wybudowany, który jeszcze niezupełnie wykończony”³³. Księgi grodzkie przechowywano wówczas w klasztorze dominikanów. Zapewne przeniesione tam zostały znacznie wcześniej, bowiem już w 1640 r. szlachta powiatów grabowieckiego i horodelskiego podjęła uchwałę w tej sprawie, zwracając się do sejmu o jej aprobatę³⁴.

W sąsiedztwie zamku znajdowały się należące do starosty zabudowania gospodarcze. W 1639 r. mowa była tylko o stajni „zbudowanej dostatnio”, później tych zabudowań z pewnością przybyło. Pochodzący z 1709 r. rejestr folwarku starościńskiego wspomina o: stodole, oborze z 15 sztukami bydła i 17 wołami roboczymi, stajni, w której było 61 owiec, 18 baranów, 14 świń, kurniku dla gęsi i kur³⁵. W 1765 r. na Podzamczu znajdowało się też 6 zamieszkałych domów chrześcijańskich, których mieszkańcy w zamian za otrzymane ogrody zobowiązani byli do odrabiania na rzecz starosty jednego dnia pańszczyzny w tygodniu³⁶.

Liczbę mieszkańców Horodła na przestrzeni interesujących nas dwóch stuleci trudno ustalić i wymaga to gruntownych badań. W pierwszej połowie XVII w., gdy miasto znajdowało się jeszcze w stadium – schyłkowym co prawda – względnie pomyślnego rozwoju, można przypuszczać, że liczba mieszkańców dochodziła do tysiąca³⁷. Odpowiada to też potencjałowi innych podobnych ośrodków województwa bełskiego. Po zniszczeniach kozackich i tatarskich z połowy XVII w., a także na skutek przechodzących przez te tereny epidemii zarazy Horodło opustoszało.

31 Por. M. Stankowa, *Zamek w Horodle w połowie XVII wieku*, „Biuletyn Towarzystwa Regionalnego Hrubieszowskiego” 1972, R. 10, nr 2, s. 21–22.

32 *Volumina legum*, t. 4, Petersburg 1860, kol. 502.

33 M. Baliński, T. Lipiński, *op. cit.*, s. 353.

34 Instrukcja sejmiku bełskiego na sejm 1640 r., Biblioteka Ossolineum we Wrocławiu [dalej: Ossol.], rps, sygn. 15964/II, s. 164.

35 APL, KghR 41, s. 1318.

36 APL, KghR 51, s. 1114.

37 Por. M. Horn, *Zaludnienie województwa bełskiego w 1630 r.*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 1959, t. 21, s. 90.

Rejestr pogłównego z 1677 r. wymieniał już tylko 36 mieszczan chrześcijan i 2 popów z żonami³⁸, do tego doliczyć należałoby populację żydowskich mieszkańców miasta. Stosując odpowiednią metodologię, można szacować liczbę ówczesnych mieszkańców na ok. 150 osób.

Ruinę i spustoszenie miast województwa bełskiego potwierdzają uchwały sejmiku bełskiego z 1664 r., choć z nazwy wymieniano jedynie Bełz, Busk, Tyszowce, Potylicz i Stojanów³⁹. Od początku XVIII w. stopniowo potencjał demograficzny miasta ulegał poprawie, by swoje apogeum osiągnąć pod sam koniec okresu przynależności Horodła do Rzeczypospolitej. Według wyliczeń Krystyny Wróbel-Lipowej w 1767 r. Horodło liczyło w sumie 1426 mieszkańców, z czego nieco ponad 350 osób stanowili Żydzi⁴⁰.

Ludność Horodła nie stanowiła jednolitej grupy. Dominowała zapewne ludność etnicznie polska, ale poważny odsetek stanowili mieszkańcy określani w źródłach *Rusinami*. Spora liczba imion członków władz miejskich zaczerpniętych z kalendarza wschodniego (*Wasył, Hrehory, Maksym, Iwan*) dowodzi, że byli oni w społeczności miejskiej liczącą się grupą. Swoją obecność wyraźnie zaznaczali też Żydzi stanowiący w XVIII stuleciu niemal 25% ogółu mieszkańców. Na mocy przyznanego im jeszcze w 1565 r. atestu uznani zostali za pełnoprawnych obywateli miasta, z prawem do kupowania placów, budowy domów, zajmowania się propinacją i wyszynkiem oraz handlem. Posiadali zatem takie same przywileje, jakie mieli chrześcijanie, a wykluczeni byli tylko z pełnienia funkcji w urzędach miejskich. Zobowiązani byli jednak do dopełniania powinności miejskich i uiszczania opłat należnych w szarwarkach i placowego⁴¹. W Horodle funkcjonowała przy tym odrębna gmina żydowska zwana *kahalem*. Jej władze dokonywały podziału nakładanych na Żydów podatków, rozstrzygały spory między Żydami, występowały wobec władz z interpelacjami, roszczeniami i różnego rodzaju prośbami. W sprawach dotyczących stanu posiadania oraz prowadzonych interesów z ludnością chrześcijańską Żydzi byli częstymi interesantami władz miejskich, toteż księgi miejskie pełne są wpisów dotyczących ich spraw. Żydzi utrzymywali w Horodle synagogę, która podczas zniszczenia miasta w połowie XVII w. spłonęła. Na jej miejscu w 1660 r. stał tylko jakiś drewniany barak, w którym odprawiane były modły. Dodajmy przy tym, że Żydzi na skutek prowadzonej przez szlachtę i władze państwowe polityki należeli do najbardziej obciążonych grup społecznych w mieście. Dotyczyło to zwłaszcza nakładanego na nich wysokiego pogłównego, którego nie byli w stanie spłacać. W latach pięćdziesiątych XVII w. doszło w Horodle do charakterystycznego incydentu na tym tle. Żydzi starostwa horodelskiego, na których za rok 1654 ciążyło pogłowne w kwocie 17 484 złp, nie byli w stanie go spłacić mimo dekretów trybunału skarbowego. Gdy po kolejnym dekrete w styczniu 1660 r. w celu przeprowadzenia egzekucji podatku przybył do Horodła Wojciech Alojzy Bieliński, został w gospodzie mocno poturbowany i zmuszony do wyjechania z pustymi rękami. Starsi gminy horodelskiej – Ber, Zelman i Irsz – zostali w konsekwencji

38 APL, KggR 93, s. 1482.

39 Laudum sejmiku bełskiego z sierpnia 1664 r., Ossol., rps, sygn. 15964/II, s. 395.

40 K. Wróbel-Lipowa, *op. cit.*, s. 31.

41 *Ibidem*, s. 24.

pozwani do Trybunału Koronnego w Lublinie, zresztą wraz z administratorem dóbr Gabrielem Gawrońskim⁴². Mozaika etniczna nie wyzwała większych napięć i konfliktów; w każdym razie na przestrzeni dwóch stuleci nie znajdujemy na ten temat żadnych informacji. Nie dochodziło do nich, poza przypadkami incydentalnymi, zapewne także na tle różnic religijnych.

Pod względem zawodowym większość mieszkańców Horodła trudniła się rolnictwem. Maurycy Horn – znany badacz stosunków społeczno-gospodarczych w miastach Rusi Czerwonej – dla położonego również w województwie bełskim Lubaczowa oszacował, iż w 1634 r. prawie 67% jego mieszkańców stanowiła ludność rolnicza, 17% trudniło się rzemiosłem, a niemal 9% zajmowało się handlem. Resztę (7%) uzupełniała mieszkająca w mieście szlachta, duchowieństwo i inne grupy⁴³. Sądzę, że podobne proporcje, z niewielkimi tylko odchyleniami, można przyjąć dla ówczesnego Horodła. Tutaj zapewne, ze względu na grodowy charakter starostwa i obecność kancelarii grodzkiej, silniej niż w Lubaczowie swoją obecność zaznaczali różnego rodzaju urzędnicy kancelaryjni stanowiący jej pracujący na co dzień personel. Liczącymi się postaciami byli z pewnością urzędnicy grodzcy, jak podstarości, sędzia grodzki, pisarz grodzki, regent. Bywały jednak okresy, jak w 1677 r., gdy z jakichś powodów wszystkie te urzędy wakowały⁴⁴.

Typowa wielkość uposażenia mieszczan horodelskich w ziemię wynosiła półtorej ćwierci łana; osób użytkujących większy areal było niewiele. Uprawiano podstawowe zboża (żyto, pszenicę, owies), a także proso, grykę, groch, konopie, len, warzywa. Wydajność nie była duża. Liczona dla całego kraju wynosiła średnio 4 ziarnka zboża z jednego wysianego. Pod koniec XVII w. z 10 kop zboża uzyskiwano 4 korce ziarna, a np. korzec horodelski owsa kosztował wówczas 10 zł⁴⁵. W okolicach Sokala płacono wówczas za korzec żyta 8 zł 20 gr, pszenicy – 12–13 zł, hreczki – 7–8 zł. Dla porównania dodam, że np. beczka soli kosztowała – 3 zł, a ćwierć mięsa 4 zł⁴⁶. Znaczną rolę odgrywała też hodowla. Mamy informacje, że w mieście był na posadzie pastuch, który podpisywał z magistratem kontrakt „na pasienie trzody” mieszczan⁴⁷. Zniszczenia wojenne, jak też częste rekwizycje żywności wybieranej przez „domowego” żołnierza musiały jednak odbijać się negatywnie na tej gałęzi gospodarki.

Niewiele da się powiedzieć o horodelskim rzemiośle. Jeszcze na początku XVII stulecia w związku z potrzebami stosunkowo licznych mieszkańców rozwijało się ono całkiem dobrze. W ostatniej ćwierci XVI w. w źródłach odnotowanych zostało 56 rzemieślników piętnastu branż. W 1602 r. powstał cech krawiecki, poszerzony 3 lata później o kuśnierzy, w 1609 r. odnotowany został cech tkacki i płócienniczy. Sporą grupę stanowili reprezentanci rzemiosł spożywczych, zwłaszcza piekarze.

42 *Materiały źródłowe do dziejów Żydów w księgach grodzkich lubelskich z doby panowania Władysława IV i Jana Kazimierza Wazów 1633–1669*, oprac. H. Gmiterek, Lublin 2006, s. 138.

43 M. Horn, *Zaburzenia wśród mieszczan starostwa lubaczowskiego w pierwszej połowie XVII w.*, „Małopolskie Studia Historyczne” 1961, R. 4, z. 2, s. 32. O dominującej roli rolnictwa w gospodarce Horodła pisze K. Wróbel-Lipowa w: *op. cit.*, s. 36, 42 i n.

44 APL, KggR 93, s. 1488.

45 APL, KggR 101, s. 1489.

46 Por. H. Gmiterek, *Lubaczów w XVII–XVIII stuleciu*, „Rocznik Lubaczowski” 1990, t. 4, s. 34.

47 K. Wróbel-Lipowa, *op. cit.*, s. 48.

W 1607 r. odnotowano także flisaków⁴⁸. Ten względnie dobry czas dla rzemiosła nie trwał jednak długo, bowiem od połowy XVII w. nastąpiło jego głębokie załamanie. W księgach miejskich znajdujemy sporadycznie tylko przedstawicieli różnych zawodów, cechy najprawdopodobniej poupadały. Ich odbudowa następowała w drugiej połowie XVIII w., ale były one stosunkowo nieliczne. Według zestawienia opracowanego przez K. Wróbel-Lipową w latach 1765–1768 w Horodle było 14 rzemieślników jedenastu branż (przeważnie zatem po jednym z każdej z nich) oraz 10 kramarzy⁴⁹. Wydaje się wszakże, że nie jest to lista pełna, bowiem jakaś grupa rzemieślników uprawiała jednocześnie ziemię i w źródłach sporządzanych dla celów fiskalnych była najpewniej pomijana.

Handel skoncentrowany był w rękach Żydów. Oni posiadali własne kramnice, a także dzierżawili starościńskie. Handel ten miał przede wszystkim charakter rynku lokalnego, choć mamy informacje o transportowaniu przez Żydów horodelskich na sprzedaż zboża do Zamościa i Włodawy, gorzałki do Lwowa, śledzi solonych do Dubienki, miodu do Rejowca, potażu do Opalina. W Dubnie handlowali końmi, a po wino jeździli do Kazimierza. Dobrze prosperujący tutaj handel spławny drzewem do Gdańska również pozostawał w ich rękach, choć nie tylko. Z początków XVII w. pochodzi np. informacja, że rajca Adam Rapacki był faktorem jednego z kupców gdańskich i na jego zlecenie handlował popiołem, dostarczając go „aż do Matcza”⁵⁰. Przez Horodło przechodziły transporty wołów z Ukrainy do Kazimierza i miejscowi kupcy również mieli w tym swój udział⁵¹.

Źródłem poważnych dochodów była propinacja i wyszynk. Produkcją i zbytem trunków zajmowali się także przeważnie Żydzi, którzy trzymali w mieście własne bądź wydzierżawiane gospody, zajazdy i karczmy. Jeśli przyjrzeć się wysokości związanego z tym podatku zwanego *czopowym*, jaki miasto płaciło, to skala tej produkcji w Horodle nie była zbyt duża. W latach 1650–1651, po zniszczeniach dokonanych przez Kozaków, w Horodle wybrano po 90–91 zł, a w 1652 r. udało się wybrać jeszcze mniej, bo tylko 38 zł 24 gr⁵². Była to jedna z niższych sum w porównaniu z innymi pobliskimi miastami (Tomaszów np. w 1650 zł zapłacił 1488 zł 15 gr). W 1655 r., gdy czopowe znajdowało się w arendzie Żyda Hirsza, uskarżał się on, że mieszczanie odmawiają mu płacenia podatku w ogóle. Ci zeznali wówczas: „żeśmy nie mieli domów ani browarów w mieście, bo nas nieprzyjacieli popalił, aleś ty sam szynk miał, miałeś dom, nie miałeś żadnej szkody przez nieprzyjaciela i wszystkie pożytki”. Hirsz bronił się, że mieszczanie w 1654 r. przywozili piwo i gorzałkę skądinąd, więc powinni płacić, ale rozstrzygnięcie urzędu nie było dla niego korzystne⁵³. W 1760 r. z kolei starsi kahału horodelskiego uskarżali się na swojego współziomka Icka Lejzerowicza, że ten od dwóch lat nie płaci czopowego

48 M. Horn, *Rzemiosło miejskie województwa bełskiego w pierwszej połowie XVII wieku*, Wrocław 1966, s. 65–67.

49 K. Wróbel-Lipowa, *op. cit.*, s. 34–35.

50 APL, AmH, ks. 1, s. 210.

51 *Ibidem*, s. 37.

52 Akta sejmikowe bełskie, Ossol., rps, sygn. 15964/II, s. 306.

53 APL, AmH, ks. 4, s. 53–54.

od dzierżawionej od dominikanów karczmy w mieście, przez co podatek ten spada na całą gminę i jest od niej ściągany⁵⁴.

Dochody mieszczan uszczuplane były koniecznością wywiązywania się z ciążących na nich podatków, danin i innych świadczeń. Podatki na rzecz państwa uchwalane każdorazowo przez sejm obciążały mieszczan horodelskich na równi z innymi mieszkańcami Polski. Należały do nich pogłówne, podymne, szos, czopowe, szelężne (od sprzedawanych trunków). Dużą uciążliwością była hiberna związana z obowiązkiem utrzymywania przez królewską armię wojsk na zimowych leżach. Zwykle nie kończyło się wówczas na oficjalnym wymiarze świadczeń, ale dochodziło też do znacznych nadużyć ze strony wojska. W lutym 1697 r. ławnicy horodelscy – Andrzej Waszkiewicz i Piotr Marcinowicz – skarżyli się np. w grodzie grabowieckim, że stacjonująca w pobliżu Horodła chorągiew stolnika mozyrskiego Zaborowskiego poczyniła w mieście szkody na sumę 12 819 zł 12 gr⁵⁵.

Zobowiązania mieszczan wobec starosty nie były już tak uciążliwe. Płacili oni czynsz od użytkowanych łąnów, placów i półplaców, który w 1767 r. wynosił w sumie 48 zł 20 gr. Ponadto ciążył na nich obowiązek dawania po korcu owsa z łąnu (tzw. osypowe), po 2 kopy od domu (tzw. odżynek) i 4 kopy od kramu (płacili go głównie Żydzi, w 1765 r. jego wartość wynosiła 38 zł) i robocizny na rzecz zamku⁵⁶. Obok czynszów od placów, pól i ogrodów starosta wymagał również opłat lub danin wiążących się z wykonywanymi rzemiosłami bądź uprawianym handlem. Rzeźnicy horodelscy płacili tzw. klockowe lub stołkowe, którego łączna suma wynosiła 18 zł, ponadto dostarczali staroście dwie skóry wołowe bądź ich ekwiwalent w wysokości 24 zł⁵⁷. Żydzi wnosili dość wysokie opłaty od produkowanych trunków: od palenia gorzałki (tzw. kadkowe), 3 zł 10 gr od każdej kadki, 1 zł 6 gr od waru miodu oraz 1 zł 15 gr przy produkcji piwa od każdej krubki słodu (tzw. krubkowe)⁵⁸.

Dodatkowe świadczenia ponosili mieszcianie na rzecz Kościoła. Należała do nich przede wszystkim dziesięcina ciążąca zarówno na katolikach, jak i wyznawcach obrządku wschodniego. W 1623 r. proboszcz horodelski Feliks Czarnołuśki skarżył się w grodzie horodelskim na mieszczan wyznania „greckiego”, że z pól i ogrodów nie płacą mu dziesięciny od dziesięciu lat. Straty z tego tytułu szacował na tysiąc grzywien. Urząd nakazał uregulować zaległości w przeciągu czterech tygodni⁵⁹. Do konfliktów na tym tle dochodziło i później. W 1778 r. proboszcz Gabriel Kobylański, zarazem dziekan hrubieszowski, pozywał kilku mieszczan, że sprzątnęli z pola zboże przed wybraniem należnej kościołowi dziesięciny. Nie pomogły tłumaczenia, że zboże zebrali, gdyż potrzebowali na chleb, i obietnice, że dziesięcinę zapłacą. Sąd miejski skazał ich na przekazanie kościołowi po 2 funty wosku od osoby, zapłacenie 20 grzywien na rzecz wójta-starosty oraz zobowiązał

54 APL, KghR 51, s. 46.

55 APL, KggR 101, s. 1478–1488; K. Wróbel-Lipowa, *op. cit.*, s. 20–22.

56 APL, KghR 51, s. 1115–1116.

57 K. Wróbel-Lipowa, *op. cit.*, s. 21.

58 APL, KghR 51, s. 1113–1114.

59 APL, Akta parafii rzymsko-katolickich: Horodło [dalej: AprkH] 2, s. 18.

na przyszłość do wytyczenia dziesięciny przy świadkach przed zebraniem zboża z pola⁶⁰.

Życie religijne stanowiło ważną część składową codziennej egzystencji mieszczan. Wokół kościoła i cerkwi koncentrowało się też życie kulturalne, przybierając formy bractw i kongregacji. Parafia katolicka ufundowana została jeszcze w XIV w. Podczas wizytacji przeprowadzanej w 1603 r. przez biskupa chełmskiego Jerzego Zamoyskiego zanotowano, że należało do niej samo Horodło, leżące w starostwie horodelskim wsie Strzelce i Stęzarzyce oraz pobliskie wsie szlacheckie: Hrebenne, Łuszków, Kopyłowo, Strzyżów, Husynne, Mruczyn, Mykityńce i Matcze. Mieszkańcy tych miejscowości zobowiązani byli do płacenia plebanowi dziesięciny, miał on też na uposażeniu 4 łany pola i 4 ogrody, wolne mliwo w młynie i wolny wyrąb drzewa w lasach starostwa⁶¹. Położony nad Bugiem kościół był wówczas drewniany i spłonął podczas pożaru miasta wywołanego przez Kozaków w 1648 r. Pastwą ognia padł też wówczas przywilej erekcyjny parafii⁶². Świątynia została odbudowana dopiero na przełomie XVII i XVIII w., ale podmywanie przez Bug skarpy, na której kościół był posadowiony, sprawiło, że w 1783 r. z nakazu władz austriackich nastąpiła jego rozbiórka. Obok kościoła parafialnego istniał w Horodle klasztor i świątynia dominikanów, ta ostatnia, pod wezwaniem św. Jacka i Matki Bożej Różańcowej, została na nowo konsekrowana w 1603 r. przez biskupa Zamoyskiego. W 1648 r. spłonął kompleks dominikański budowany z drewna. Nowy kościół zaczął powstawać w latach trzydziestych XVIII stulecia z fundacji ówczesnego starosty horodelskiego Ambrożego Strutyńskiego (zm. 1747) i jego małżonki Juliany. Budowę ukończono w 1758 r. Po 1783 r. świątynia dominikańska przejęła rolę kościoła parafialnego i taką funkcję pełni do dziś. Warto dodać, że w kościele tym znajduje się pochodzący z 1604 r. kielich – wyrób jednego z zakładów złotniczych w Lublinie⁶³. W Horodle znajdowały się też 3 cerkwie grupujące wyznawców obrządku grekokatolickiego: pod wezwaniem św. Praksedy (Piatnicka), św. Mikołaja (Mikolińska) i Zmartwychwstania Pańskiego (Woskresienska)⁶⁴.

Jako miasto peryferyjne, nieodgrywające w interesującym nas okresie poważniejszej roli politycznej czy gospodarczej, Horodło z rzadka ocierało się o tzw. „wielką historię”. Ze szczątkowych przekazów źródłowych o niektórych wydarzeniach wiemy wszakże nieco więcej. Jesienią 1648 r. Horodło mocno ucierpiało za sprawą Kozaków Chmielnickiego, którzy oblegając Zamość, rozlali się szeroko po okolicy w poszukiwaniu żywności i paszy dla koni. Miasto zostało wówczas w znacznym stopniu zniszczone, zdewastowana została kancelaria grodzka, spalony kościół i część substancji miejskiej⁶⁵. Parę lat później, w 1654 r. jeszcze tragiczniejszy los zgotowali miastu Tatarzy. W pożarze miasta spłonął m.in. ratusz i przechowywane w nim księgi miejskie⁶⁶. W kwietniu 1705 r. hetman wielki koronny

60 APL, AmH, ks. 7, s. 4–5.

61 APL, AprkH 2, s. 1.

62 *Ibidem*, s. 34.

63 Por. I. Rolska-Boruch, *Cech złotników lubelskich (XVI–XVIII w.)*, Lublin 1997, s. 73, 138, 184 [fotografia].

64 K. Wróbel-Lipowa, *op. cit.*, s. 78; APL, AmH, ks. 2, s. 483 (wymienieni parochowie cerkwi w 1736 r.).

65 APL, AprkH 2, s. 34.

66 Nowe księgi założył w 1655 r. podwójci Semen Hrabierowicz. Zob. APL, AmH, ks. 2, s. 1.

zarządził pod Horodłem zgromadzenie wojsk⁶⁷. To stało się być może powodem skierowania tutaj swoich sił przez króla szwedzkiego Karola XII, który powracając z Wołynia w lipcu 1706 r., przeprawiał się z wojskiem pod miastem przez Bug⁶⁸.

Krótki ten i warunkowany bazą źródłową przegląd dziejów Horodła w ostatnich dwu stuleciach przed rozbiorami każe nam widzieć w nim – jak już zostało wspomniane – miasto peryferyjne, jakich wiele egzystowało wówczas na tym obszarze Rzeczypospolitej. W pierwszej połowie XVII w. przeżywało pod względem demograficznym i gospodarczym okres względnie pomyślnego rozwoju, który załamał się wraz ze zniszczeniami dokonanymi przez Kozaków i Tatarów w połowie stulecia. Stopniowa odbudowa zaczęła następować od drugiej ćwierci XVIII w., ale I rozbiór Polski i znalezienie się Horodła po austriackiej stronie granicy sprawiły, że weszło ono w nowy etap swojej historii. W czasach Rzeczypospolitej szlacheckiej jego rangę podnosił fakt, że był stolicą jednego z czterech powiatów sądowych województwa bełskiego.

.....

Horodło in the 17th and 18th Centuries

Situated on the Bug River in the north-eastern part of the historical Belz Voivodeship (province), Horodło was a peripheral although fairly dynamically developing town until the mid-17th century. The number of inhabitants was about a thousand – Christians and Jews, and the status of the town was enhanced by the seat of the *castrum* (*gród*, administrative castle) and the *castrum* chancellery for the gentry of the Horodło district (powiat). After devastations by the Cossacks and Tartars in the mid-17th c., and after the epidemics in this territory, the town became deserted, and restored its demographic potential in the 1760s. In 1772 the town became part of the Austrian Partition. The author presents the organization of the town government and its evolution, emphasizing the role of starosts, describes the spatial development, the ethnic and religious composition of the inhabitants, their occupations, the services they were bound to perform, and their duties. The article is largely based on previously unknown materials derived from the borough registers of Horodło and Grabowiec kept in the State Archive in Lublin.

Key words: town, burghers, Belz Voivodeship, Horodło starosty, town management

.....

67 Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tzw. bernardyńskiego we Lwowie, t. 10, Lwów 1884, s. 388.

68 Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, t. 3, Warszawa 1882, s. 137.

JANUSZ ADAM FRYKOWSKI
Tomaszów Lubelski

Dzieje parafii unickiej pw. św. Mikołaja w Tomaszowie Lubelskim w świetle osiemnastowiecznych protokołów wizytacji kościelnych

.....

Praca przedstawia funkcjonowanie w XVIII w. parafii unickiej pw. św. Mikołaja w Tomaszowie Lubelskim. Na wstępie artykułu określono położenie geograficzne siedziby parafii, jej wielkość i miejsce w strukturach organizacyjnych Kościoła. Analizując protokoły powizytacyjne biskupów chełmskich, scharakteryzowano wygląd świątyni parafialnej i jej wyposażenie, a także wygląd plebanii i budynków ekonomicznych. Określono beneficjum cerkiewne, liczbę wiernych i ich duszpasterzy.

Słowa kluczowe: parafia, cerkiew, duchowni, paramenty, beneficjum
.....

Wprowadzenie

Tomaszów Lubelski to siedziba powiatu tomaszowskiego położonego w południowo-wschodniej części województwa lubelskiego. Miasto lokował Jan Zamoyski na gruntach wsi Rogóżno na początku XVII w. pod nazwą *Jelitowo*. Swoje obecne miano zawdzięcza synowi Jana Zamoyskiego (Tomaszowi), który wiosną 1612 r. zdecydował o zmianie nazwy¹.

Tomaszów do rozbiorów Polski administracyjnie przyporządkowany był do powiatu i województwa bełskiego. W związku z tym położony był na terenie dwóch funkcjonujących obok siebie diecezji: eparchii chełmskiej oraz chełmskiej diecezji katolickiej obrządku łacińskiego, a po 1596 r. – dwu obrządków².

1 Więcej informacji na temat historii Tomaszowa Lubelskiego: *Tomaszów Lubelski. Monografia miasta*, red. R. Szczygieł, Lublin–Tomaszów Lubelski 2011.

2 A. Gil, *Prawosławna eparchia chełmska do 1596 r.*, Lublin–Chełm, 1999 s. 167; A. Mironowicz, *Struktura organizacyjna kościoła prawosławnego w Polsce w X–XVIII wieku*, [w:] *Kościół prawosławny w Polsce dawniej i dziś*, red. L. Adamczuk, A. Mironowicz, Warszawa 1993, s. 48–58; L. Bieńkowski, *Diecezja prawosławna*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, red. R. Łukaszyński, L. Bieńkowski, F. Gryglewicz, t. 3, Lublin 1988, kol. 132; J. Kania, *Diecezja unicka*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 3, *op. cit.*, kol. 134.

Funkcjonowanie prawosławnej diecezji chełmskiej zostało przerwane w 1596 r.³. Wówczas to na mocy unii brzeskiej w miejsce prawosławnej została utworzona diecezja unicka⁴. Po zawarciu unii Cerkiew unicka stała się jedynym legalnym Kościołem ruskim w Rzeczypospolitej. Decyzja synodu brzeskiego spotkała się ze sprzeciwem części wiernych prawosławnych na czele z kniazem Konstantym Ostrogskim, co doprowadziło do konfliktu między obydwojma Kościołami, a zaogniający się konflikt pchnął przeciwników unii do przymierza z Księstwem Moskiewskim. Taka sytuacja stała się niebezpieczna dla Rzeczypospolitej, a dla uspokojenia nastrojów sejmy w 1607 i 1609 r. uznały prawa cerkwi prawosławnej.

Obszar nowo utworzonej unickiej diecezji chełmskiej był zmienny w czasie. Pierwotnie diecezja ta obejmowała ziemię chełmską, województwo bełskie bez Lubaczowa z okolicą oraz kilka pojedynczych parafii. Zmiany terytorium diecezji nastąpiły w wyniku rozbiorów, wojen napoleońskich i postanowień Kongresu Wiedeńskiego⁵. Po 1815 r. obszar diecezji nie zmienił się i obejmował około 16 tys. km². Były to tereny leżące wzdłuż wschodniej granicy Królestwa Polskiego z Cesarstwem Rosyjskim. W okresie staropolskim dzieliła się na 2 oficjalaty – chełmski i bełski, te z kolei na dekanaty. Zarówno liczba dekanatów, jak i wchodzących w ich skład parafii zmieniała się w czasie. Około 1772 r. było 35 dekanatów, do 1866 ich liczba zmniejszała się do 21, by w 1866 r., w związku z dostosowaniem podziału religijnego do państwowego podziału administracyjnego, osiągnąć liczbę 12 dekanatów⁶. Podobnie zmienna w czasie była liczba parafii. W 1772 r. w diecezji chełmskiej działało 542 wspólnot wiernych, w 1794 r. ich liczba spadła do 169, w 1816 r. nastąpił wzrost do 290, w 1863 r. ponownie nastąpiło zmniejszenie do 270, by na rok przed likwidacją unii ulec zmniejszeniu o kolejne 3 parafie⁷.

Dokładna data utworzenia dekanatu tomaszowskiego nie jest znana. Pewna jest jednak informacja, że miało to miejsce pod koniec XVII w. Świadczą o tym: wykaz

3 Szerzej na temat eparchii zob. A. Gil, *op. cit.*; A. Mironowicz, *op. cit.*, s. 48–58.

4 Szerzej o unii brzeskiej zob.: E. Likowski, *Unia brzeska*, Warszawa 1907; H. Dylągowa, *Dzieje unii brzeskiej (1596–1918)*, Warszawa 1996; S. Żochowski, *Unia brzeska w Polsce XVII wieku*, Londyn 1988; A. Jąbert, *Unia brzeska i jej architekci*, przekł. M. Książek, „Znak”, R. 36, listopad–grudzień 1984, nr 11–12 (360–361), s. 1491–1524; A. Gil, I. Skoczylas, *Kościół wschodnie w państwie polsko-litewskim w procesie przemian i adaptacji. Metropolia kijowska w latach 1458–1795*, Lublin–Lwów 2014, s. 137–211; *Брестская уния 1596 г. и общественно – политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI – первой половине XVII в., ч.1, Брестская уния 1596 г. Исторические причины*, отв. ред. Б. Флоря, Москва 1996; *Брестская уния 1596 г. и общественно – политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI – первой половине XVII в., ч.2, Брестская уния 1596 г. Исторические последствия события*, отв. ред. Б. Флоря, Москва 1996; М. Дмитриев, *Брестская уния в исследованиях польских и российских историков*, в: *Российско-польские научные связи в XIX–XX вв.*, редкол. В. Волков, Л. Марней, Б. Носов, Москва 2003; М. Дмитриев, *Между Римом и Царьградом, Генезис брестской церковной унии 1595–1596 гг.*, Москва 2003 [Труды Исторического Факультета МГУ, 22, ред. С. Карпов–Серия II, Исторические Исследования, 7]; А. Турилов, Б. Флоря, *К вопросу об исторической альтернативе Брестской унии*, в: *Брестская уния 1596 г. и общественно – политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI–первой половине XVII в., ч. 2, Брестская уния 1596 г. Исторические последствия события*, отв. ред. Б. Флоря, Москва 1996.

5 L. Bienkowski, *Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce*, [w:] *Kościół w Polsce*, red. J. Kłoczowski, t. 2, Kraków 1970, s. 863.

6 H. Dylągowa, *op. cit.*, 94–95.

7 W. Kołbuk, *Kościół wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 r.*, Lublin 1998, s. 45, 137–138, 138–139, 141, 142.

parafii diecezji chełmskiej z lat 1619–1620 oraz wykaz dekanatów z lat 1683–1685. W obydwu wspomnianych źródłach 3 tomaszowskie parafie unickie są przyporządkowane do dekanatu tyszowieckiego⁸. Po raz pierwszy dekanat tomaszowski odnotowany został w rejestrze cerkwi diecezji chełmskiej i bełskiej z 1696 r. Protopopia tomaszowska, podobnie jak dwa inne dekanaty – horodelski i zamojski, utworzona została w drodze podziału większej jednostki, którą była protoprezbiteria tyszowiecka.

Ważnym wydarzeniem w historii Kościoła unickiego był odbyty w dniach 26 sierpnia – 17 września 1720 r. prowincjonalny synod w Zamościu. Synod ten przyczynił się do latynizacji Kościoła unickiego, wprowadzając i sankcjonując zmiany zbliżające unitów do Kościoła rzymskokatolickiego. O tego czasu unicy starali się, zwłaszcza w Liturgii św., podkreślić swoją odrębność od prawosławia. Wprowadzono nabożeństwa do Najświętszego Serca Pana Jezusa, do Niepokalanego Serca Najświętszej Marii Panny, Drogę Krzyżową. Od tej pory procesje Bożego Ciała cieszyły się największą czcią. Odmawiano Różaniec i Anioł Pański, choć modlitwy te różniły się od obowiązujących w obrządku łacińskim. Bardzo szeroko rozpowszechniło się nabożeństwo do Matki Boskiej Fatimskiej. Wprowadzono także ciche czytanie Liturgii Świętych. Liturgia mogła być sprawowana rano i wieczorem, a język słowiański stopniowo był wypierany przez język polski. Zmiany te przyczyniły się do zmniejszenia znaczenia nabożeństw prawosławnych takich, jak utrennia, wieczernia oraz zaniechania czytania liturgicznych godzin przed liturgią. Synod narzucił proboszczom obowiązek chodzenia w sutannie, wystrzegania się wszelkich imprez alkoholowych, zabraniał zajmowania się nieprzystojnymi kapłanowi zajęciami np. handlem, zezwalał golić zarost. Synod nakazał kapłanom kształcić i przygotowywać do stanu duchownego zdolniejszych synów. Proboszczowie mieli bezpośrednio podlegać pod dziekanów i bez ich zgody nie mogli się oddalić od swojej cerkwi na czas dłuższy niż trzy tygodnie, informując jednocześnie parafian o swoim wyjeździe. Oprócz zmiany wyglądu i stylu życia duchownych, przeobrażeniom uległa także architektura i wyposażenie cerkwi. Od tego czasu ikonostas stał się zbędny i zaczęła się jego eliminacja. Zmiany uwidoczniły się także we wprowadzeniu tabernakulum – miejsca do przechowywania Najświętszego Sakramentu i monstrancji, którą wystawiano na ołtarzu. W czasie nabożeństw zaczęto używać organów, a podczas procesji chorągwi, sztandarów, feretronów i dzwonków. Należy nadmienić, że unicy do cerkwi wstawili ławki, konfesjonały oraz boczne ołtarze⁹.

W niniejszym artykule przybliżono dzieje parafii unickiej pw. św. Mikołaja w Tomaszowie Lubelskim w XVIII stuleciu do momentu jej przekształcenia w cerkiew filialną i wcielenia do parafii pw. św. Jerzego w Tomaszowie Lubelskim, co

8 A. Gil, *Chełmska diecezja unicka 1596–1810. Dzieje i organizacja*, Lublin 2005, s. 305–307; idem, *Chełmskie diecezje obrządku wschodniego. Zagadnienia organizacji terytorialnej w XVII i XVIII wieku*, [w:] *Polska–Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 5: *Miejsce i rola Kościoła greckokatolickiego w Kościele powszechnym*, red. S. Stępień, Przemyśl 2000, s. 43–44.

9 E. Likowski, *Dzieje Kościoła unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku uważane głównie ze względu na przyczyny jego upadku*, t. 1, Warszawa 1906, s. 38–59; G. Chruscewicz, *Istorijsz zamojskago sobora (1720 goda)*, Wilno 1880, s. 155–267; A. Gil, I. Skoczylas, *op. cit.*, s. 326–335.

miało miejsce przed 1790 r.¹⁰. W tekście skupiono się głównie na parafii unickiej i wybranych problemach cerkwi, takich jak: miejsce kultu, wyposażenie, podstawy materialne parafii, liczba wiernych oraz duchowieństwo tej wspólnoty. Artykuł oparto na bogatej bazie źródłowej znajdującej się Archiwum Państwowym w Lublinie, a szczególnie w zespole Chełmskiego Konsystorza Greckokatolickiego. Podstawowymi źródłami do niniejszego opracowania są protokoły z wizytacji parafii. Istotne znaczenie akt wizytacji dla opisywanego tu zagadnienia wynika z faktu, że przedstawiają one stan i potrzeby kościoła parafialnego, beneficjum plebana, spisy inwentarza kościoła, cmentarza i budynków gospodarczych. Omówienie wizytacji jako źródła historycznego oraz literatury do tego zagadnienia można znaleźć w opracowaniach Stanisława Litaka, Hieronima Edwarda Wyczawskiego i Stanisława Librowskiego¹¹.

Jest pewne, że parafia unicka pw. św. Mikołaja funkcjonowała w XVII wieku, jednak brak dokumentów z tego okresu nie pozwala na odtworzenie jej działalności. Na ubóstwo źródeł miało wpływ wiele czynników. Można do nich zaliczyć straty i zniszczenia spowodowane działaniami wojennymi oraz klęskami żywiołowymi¹², ale też fakt, że w tym czasie rzadziej sporządzano protokoły z wizytacji. Nie bez znaczenia był także brak skłonności księży Kościoła Wschodniego do stałego dokumentowania jego organizacji i swojej działalności – ustna kultura prawna.

Powstanie parafii

Parafia jest najmniejszą terytorialnie jednostką organizacyjną Kościoła i jednocześnie najbardziej trwałym elementem krajobrazu kulturowego. Obejmuje ona obszar zamieszkały przez określoną grupę ludzi, dla której kapłan wyposażony w specjalne uprawnienia wypełnia posługi duszpasterskie¹³. Życie lokalnej społeczności w całym omawianym okresie było nierozzerwalnie związane z parafią, która pełniła o wiele więcej funkcji, niż ma to miejsce współcześnie. Obok zaspo-

10 Archiwum Państwowe w Lublinie [dalej: APL], Chełmski Konsystorz Greckokatolicki [dalej: ChKGK], sygn. 234, k. 23.

11 P. Sygowski, *Wizytacja cerkwi unickiej diecezji chełmskiej przeprowadzonej w latach 1720–1725 przez biskupa chełmskiego i belskiego Józefa Lewickiego*, „Studia Archiwalne” 2006, t. 2, s. 199–232; S. Litak, *Akta wizytacyjne parafii z XVI–XVIII wieku jako źródło historyczne*, „Zeszyty Naukowe KUL” 1962, R. 5, nr 3, s. 43; H.E. Wyczawski, *Wprowadzenie do studiów w archiwach kościelnych*, Warszawa 1956; S. Librowski, *Wizytacje diecezji wrocławskiej*, cz. 1: *Wizytacje diecezji kujawsko-pomorskiej*, t. 1: *Opracowanie archiwalno-źródłoznawcze*, z. 1: *Wstęp ogólny*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1964, t. 8, s. 5–186.

12 Na temat zniszczeń w diecezji chełmskiej w wyniku wojen z połowy XVII w. zob. A. Gil, *Chełmska diecezja unicka w okresie rządów biskupa Jakuba Suszy (1649–1687)*, [w:] *Sztuka sakralna i duchowość pogranicza polsko-ukraińskiego na Lubelszczyźnie. (Materiały z Międzynarodowej Konferencji „Sztuka Sakralna Pogranicza”, Lublin 13–15.10.2005 r.)*, red. S. Batruch, R. Zilinko, Lublin 2005, s. 61–66.

13 M. Nowodworski, *Parafia*, [w:] *Encyklopedia kościelna*, red. M. Nowodworski, Warszawa 1892, s. 200; E. Wiśniowski, *Rozwój sieci parafialnej w prepozyturze wiślickiej w średniowieczu. Studium geograficzno-historyczne*, Warszawa 1965, s. 9; idem, *Rozwój organizacji parafialnej w Polsce do czasów reformacji*, [w:] *Kościół w Polsce*, red. J. Kłoczowski, t. 1, Kraków 1966, s. 237–238; idem, *Kościół parafialny i jego funkcje społeczne w średniowiecznej Polsce*, „Studia Theologica Varsoviensia” 1969, nr 7, s. 207.

kajania potrzeb religijnych spełniała też zadania w dziedzinach oświaty i opieki społecznej oraz stanowiła ważne ogniwo w systemie administracji państwowej. Utworzenie każdej parafii wymagało realizacji dwóch zadań. Pierwszym z nich była fundacja, która obejmowała budowę świątyni oraz zapewnienie nowej parafii podstaw materialnych. Drugi zaś stanowiła erekcja będąca prawnokanonicznym usankcjonowaniem procesu zapoczątkowanego przez inicjatywę fundatora¹⁴.

W celu określenia czasu powstania kościołów parafialnych najbardziej wiarygodne są dokumenty fundacyjne i erekcyjne. O ile pierwszy z nich zapowiadał jedynie zaistnienie stanu prawnego, o tyle drugi stan ten tworzył¹⁵. Niestety, jak wspomniałem, w przypadku cerkwi pw. św. Mikołaja żaden z tych dokumentów się nie zachował. Pierwsza informacja o tej świątyni pochodzi z początku XVII w.¹⁶ i dotyczy przeniesienia cerkwi w 1609 r. z Rogóżna na przedmieście Lwowskie. Tego faktu nie potwierdza jednak ukraiński badacz Wasyl Słobodian, który w swojej pracy dotyczącej cerkwi diecezji chełmskiej wykazał, że pierwsza informacja o niej pochodzi z 1620 r.¹⁷ W wykazie parochów poszczególnych parafii wspomnianej diecezji za lata 1619–1620 także widnieje cerkiew w Tomaszowie Lubelskim¹⁸. Niestety, we wspomnianym źródle nie sprecyzowano, której z trzech tomaszowskich świątyń dotyczy ta informacja. Kolejna wzmianka o istnieniu cerkwi pw. św. Mikołaja pochodzi z wykazu dekanatów unickiej diecezji chełmskiej z lat 1683–1685. W źródle tym zapisano, że zarówno cerkiew pw. św. Mikołaja, jak i dwa pozostałe obiekty sakralne należały do protopopii tyszowieckiej¹⁹. Jedenaście lat późniejszy *Regestr Cerkwiow w Diocezji Chełmskiej Bełzkiey bendących a w jedności Świętey z Kościołem Rzymskim zostaiących y iak wiele do Ktorey Protoprezbiterji Kapłanow należeć ma, R. 1696 Junii 3 dnia iest spisany* także ogranicza się jedynie do potwierdzenia istnienia tej świątyni bez podawania bliższych szczegółów²⁰. Wiadomo, że likwidacja wielu mniejszych parafii i przekształcenie ich w cerkwie filialne miała miejsce w okresie józefińskim, kiedy to znaczna część diecezji chełmskiej znajdowała się pod zaborem austriackim²¹. Taki los spotkał także cerkiew pw. św. Mikołaja w Tomaszowie Lubelskim, która jako samodzielna parafia działała co najmniej do 1790 r.²². Dowodem na degradację parafii pw. św. Mikołaja do rangi cerkwi filialnej i wcielenie jej do parafii pw. św. Jerzego jest rozporządzenie Konsystorza

14 E. Wiśniowski, *Rozwój sieci parafialnej...*, op. cit., s. 11, 14.

15 Zasadniczą funkcją dokumentu fundacyjnego było określenie materialnych podstaw funkcjonowania świątyni, bez których nie mogłaby ona spełniać swoich zadań. Zob. W. Wójcik, *Fundacja*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, red. L. Bieńkowski, t. 5, Lublin 1989, kol. 760–761.

16 R. Szczygieł, *Powstanie miasta Jelitowa (Tomaszowa) i jego dzieje w czasach rządów w Ordynacji kancelarskiej linii Zamoyskich*, [w:] *Tomaszów Lubelski. Monografia miasta*, op. cit., s. 121.

17 B. Слoбoдiян, *Церкви Холмської епархії*, Львів 2005, s. 413.

18 A. Gil, *Chełmska diecezja unicka 1596–1810...*, op. cit., s. 306.

19 idem, *Chełmskie diecezje obrządku wschodniego...*, op. cit., s. 50.

20 *Ibidem*, s. 52.

21 W. Kołbuk, *Duchowieństwo unickie w Królestwie Polskim 1835–1875*, Lublin 1992, s. 15–17.

22 Według Wasyla Słobodiana wspomniana cerkiew pod koniec XVIII w. została zdegradowana przez władze austriackie do statusu filialnej i włączona do parafii pw. św. Jerzego w Tomaszowie. Zob. B. Слoбoдiян, op. cit., s. 348. Parafie takie zwano *skasowanymi* lub *przyłączonymi*. Zob. także: J. Lewandowski, *Greckokatolicka diecezja chełmska w realiach polityczno-ustrojowych Księstwa Warszawskiego*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, sec. F: *Historia*, 2007, vol. 62, s. 79.

z 14 marca 1810 r. pozwalające na sprzedaż tej cerkwi, jak i drugiej pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny zwanej także Uspieńską, które były zabrane w „czasach austriackich na magazyny”, przez co uległy bardzo dużemu zniszczeniu. W źródle zapisano: „te cerkwie są dołączone do tej na mieście egzystując pod tytułem św. Jerzego Męczennika, przy której jest dom plebanijny. Tego połączenia jest dowód wizyta generalna Biskupska przez ks. Szponringa oficjała przemyskiego w 1790 r. w dekanacie odprawiona”²³. Potwierdzone źródłowo jest także, że obie cerkwie tomaszowskie zostały sprzedane na licytacji 20 maja 1816 r.²⁴. Z informacji dziekana tomaszowskiego, ks. Antoniego Hryniowieckiego wynika, że za budynki i 7 dzwonów otrzymano 1170 złotych. Rozbity dzwon, księgi i inne drobne rzeczy, które nie zostały sprzedane, przekazano cerkwi pw. św. Jerzego, na remont której miały zostać użyte pieniądze pochodzące z licytacji.

Cerkiew parafialna

Niezbędnym miejscem sprawowania obrzędów religijnych jest świątynia. Budowle tego typu bardzo często są wyposażone w liczne przedmioty służące wyłącznie kultowi religijnemu, takie jak: ołtarze, obrazy, relikwie, kadzielnice. Ich obecność poświadcza sakralny charakter miejsca, bowiem są one niezbędne przy wielu obrzędach. Cerkiew pw. św. Mikołaja, nazywana także Mikulińską, znajdowała się w Tomaszowie Lubelskim za Bramą Lwowską na przedmieściu Lwowskim w pobliżu kościoła św. Krzyża²⁵. Pierwszy znany jej opis znajduje się w protokole wizytacji z 1720 r.²⁶. Niestety źródło jest lakoniczne i informuje tylko, że świątynia potrzebowała remontu ścian i dachu. Ponadto wiadome jest, że przy cerkwi znajdowała się drewniana dzwonnica z 3 dzwonami. Dwa lata później, jak wynika z protokołu z kolejnego przeglądu, sytuacja się nie poprawiła, a wizytujący uznał świątynię za potrzebującą prędkiej renowacji²⁷. Dokumenty z wizytacji z 5 grudnia 1743 r., podobnie jak i wcześniejsze akta, również nie zawierają wielu informacji pozwalających na odtworzenie wyglądu budowli²⁸. Wiadomo jednak, że cerkiew między tymi wizytacjami była poddana remontowi, o czym świadczy zapis: „w ścianach i dachach dobrze reperowana”²⁹. Wspominana jest także dzwonnica, jednak istnieje możliwość, że mogła to być już inna budowla niż ta z 1720 r., skoro był na niej zawieszony jeden dzwon więcej. Kolejna informacja o wyglądzie omawianej świątyni pochodzi z protokołu wizytacji pasterskiej z 8 kwietnia 1761 r. Dokonujący wizytacji poinformował, że jest to „cerkiew w ścianach i dachach

23 APL, ChKGK, sygn. 234, k. 23.

24 APL, ChKGK, sygn. 637, k. 22–23.

25 Biblioteka Narodowa [dalej: BN], Biblioteka Ordynacji Zamojskiej [dalej: BOZ], rps 1815; APL, Archiwum Ordynacji Zamojskiej [dalej: AOZ], sygn. 800, k. 48; APL, Księga miasta Tomaszowa [dalej: KmT], ks. 7, k. 68–68v.

26 APL, ChKGK, sygn. 101, k. 39.

27 APL, ChKGK, sygn. 536, k. 7.

28 APL, ChKGK, sygn. 107, k. 263v.

29 *Ibidem*.

dobra”³⁰. Ilość okien w budynku była nieznana, ale wiadomo, że były one oprawione w drewno, a jedyne drzwi zawieszane były na zawiasach żelaznych. Podobnie, jak i w poprzednio przywołanych dokumentach została odnotowana informacja na temat dzwonnicy z pięcioma dzwonami oraz (po raz pierwszy) cmentarza otoczonego ogrodzeniem, które nie było w najlepszym stanie, skoro biskup w dekreście powizytacyjnym polecił je rychło naprawić. Co prawda, w źródle nie wskazano lokalizacji nekropolii, ale można być pewnym, że był to cmentarz przycerkiewny, podobnie jak i w innych parafiach³¹. Potwierdzenie tej tezy pochodzi z 1815 r., kiedy to dziekan tyszowiecki ks. Adam Hryniowiecki, opisując stan cerkwi tomaszowskich, informował: „plac jeden na którym cerkiew św. Mikołaja z cmentarzem [ma] sążni 150”³².

Ostatnia osiemnastowieczna informacja o wyglądzie tej cerkwi pochodzi z 25 lutego 1795 r. Co prawda, w tym czasie omawiana parafia była już cerkwią filialną, ale jej wygląd zapewne nie zmienił się znacząco w ciągu 5 lat. Według wizytatora – ks. Jana Grabowieckiego, dziekana tomaszowskiego i parocha łosinieckiego, świątynia była budowlą drewnianą, „szczupłą w swojej strukturze i żadnej zgoła nie mającą ozdoby”³³. Prezbiterium i kruchta potrzebowały pokrycia nowym dachem. Do świątyni prowadziły drzwi osadzone na zawiasach żelaznych i zamknięte zamkiem wewnętrznym. Światła dziennego do świątyni dostarczały 3 okna oprawione w drewno. Cerkiew była pokryta gontem. Na dachu znajdowały się 3 żelazne krzyże. Przy cerkwi stała „dość porządna” drewniana dzwonnica o ryglowej konstrukcji. Była to raczej budowla niewielka, skoro wizytator określił ją mianem *dzwonniczki*. Podobnie jak cerkiew pokryta była gontem, a dach wieńczył żelazny krzyż. Całość była ogrodzona parkanem z sosnowych dyli, „który kładł się miejscami”, co należy rozumieć, że także potrzebował naprawy³⁴. Po tej wizytacji przeprowadzony został remont zarówno z zewnątrz, jak i wewnątrz świątyni, co potwierdzają dokumenty z kolejnej wizytacji dokonanej 21 października 1800 r. przez ks. Antoniego Mokrzyckiego, dziekana tomaszowskiego³⁵.

Wyznacznikiem kondycji i zamożności kościoła, oprócz okazałości bryły świątyni i jej uposażenia, jest także jego zasobność w utensylia. Po raz pierwszy o naczyniach liturgicznych znajdujących się w cerkwi pw. św. Mikołaja informuje protokół powizytacyjny z 1720 r.³⁶. Kontrolujący wówczas parafię zastali w świątyni drewnianą puszkę *pro conservando venerabili* „malarsko połączaną” (zapewne pomalowana farbą zawierającą pewną ilość sproszkowanego złota) oraz dwa kom-

30 APL, ChKGK, sygn. 110, s. 491.

31 Cmentarze przycerkiewne znajdowały się między innymi w Grodysławicach, Podlodowie, Nabrożu, Mażalch. Zob. APL, ChKGK, sygn. 110, s. 397, 408; sygn. 245, k. 22v.

32 Sążeń – przedrobiorowa jednostka długości, stosowana również w XIX w., odpowiadająca 1,787 m. Zob. I. Ihnatowicz, *Vademecum do badań nad historią XIX i XX wieku*, cz. 1, Warszawa 1967, s. 31.

33 APL, ChKGK, sygn. 536, k. 4.

34 Dyl, bal – drewno tarte lub ciosane grubości 50–100 mm. Zob. B.M. Seniuk, *Osiemnastowieczna terminologia z zakresu architektury i sztuki cerkiewnej oraz organizacji Kościoła Wschodniego. Materiały do słownika na podstawie protokołów wizytacyjnych eparchii włodzimierskiej*, [w:] *Polska–Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 5, op. cit., s. 325.

35 APL, ChKGK, sygn. 536, k. 4v.

36 APL, ChKGK, sygn. 101, k. 39.

plety naczyń składające się z kielicha, pateny, łyżeczki i gwiazdy³⁷, z których jeden wykonano z cyny, a drugi ze srebra i pozłocono. Kolejnych danych na temat naczyń liturgicznych dostarcza protokół z wizytacji z 5 grudnia 1743 r.³⁸. Z tego dokumentu wynika, że ilość i jakość przedmiotów właściwie nie uległa zmianie. Jedynie drewniana puszka została zastąpiona cynową³⁹. Ostatnia osiemnastowieczna informacja o naczyniach liturgicznych w tej cerkwi pochodzi z 8 czerwca 1761 r.⁴⁰. Wizytujący wówczas parafię biskup Maksymilian Ryłło zastał srebrne i pozłacane: kielich, łyżeczkę, gwiazdę i patenę. W protokole tym hierarcha zauważył brak puszek. Naczynie to zapewne uległo zniszczeniu lub zostało skradzione. W konsekwencji biskup w dekrete powizytacyjnym nakazał, żeby paroch wraz z parafianami „postarali się kupić” srebrną puszkę⁴¹.

Trudno sobie wyobrazić nabożeństwo bez odpowiedniej oprawy, obejmującej różnorodne przedmioty dopełniające i uświetniające jego przebieg. Pierwsza informacja o wyposażeniu ołtarza w cerkwi pw. św. Mikołaja znajduje się w protokole wizytacji z 1720 r.⁴², w którym czytamy, że świątynia była dość dobrze zaopatrzona⁴³. Z utensyliów metalowych były: srebrny krzyż na mosiężnym sedesie, 2 trybularze (mosiężny i srebrny), 2 pary mosiężnych lichtarzy, z tego samego materiału lampka i dzwonek mszalny. Do podłożenia pod kielich używano 2 korporałów, a na przykrycie prestołu 2 antyminsów⁴⁴. Ołtarz osłaniały 3 zasłonki – 2 harusowe i nieokreślona „asekurowa”⁴⁵. Odnotowano także 2 sznurki koralików

37 „Puszka – naczynie w kształcie kielicha do przechowywania chleba eucharystycznego”. „Patena (dyskos) – jest to złoty, pozłocony lub wykonany z innego drogiego metalu mały talerzyk, na którym kapłan kładzie chleb eucharystyczny (prosofę). Dyskos powinien mieć nóżkę, która pomaga przenosić chleb eucharystyczny ze stołu ofiarnego (proskomidyńka) na Święty Ołtarz. Podczas obrzędu przygotowania darów ofiarnych symbolizuje żłobek betlejemski, jak również pojednanie i zjednoczenie wszystkich ludzi wierzących w Jezusa”. „Łyżeczka – zwana w liturgicznych księgach *lawyna*, służy do udzielania wiernym Komunii Świętej. Ma być wykonana z tego samego materiału co kielich i dyskos. Symbolizuje kleszcze, którymi Serafin wziął żarzący się węgiel z ołtarza Bożego i oczyścił nim usta proroka Izajasza. Podobnie kapłan przy pomocy łyżeczki udziela wiernym Komunii Świętej i oczyszcza ich grzechy. Przenajświętsze Ciało i Krew Pańska, niejako żarzący się węgiel, oczyszcza ciało i duszę tych, którzy wierzą w naukę Chrystusa – słowa z modlitwy na poświęcenie łyżeczki liturgicznej”. „Gwiazda (asteriskos, zwiezdica) – są to dwa metalowe łuki, które połączone tworzą formę krzyża greckiego. Symbolizuje gwiazdę betlejemską, która doprowadziła do Chrystusa trzech mędrców ze Wschodu. Stawia się ją na dyskosie (symbolu żłobka). Drugą funkcją gwiazdy jest oddzielenie leżącego na dyskosie chleba eucharystycznego od pokrowców, którymi nakrywa się dyskos”. Zob. A. Markunas, T. Uczitiel, *Popularny słownik sakralizmów polskich i ukraińskich*, Poznań 2001, s. 15, 59, 79, 92.

38 APL, ChKGK, sygn. 107, k. 263v.

39 Cynowa puszka została wykazana w spisie wykonanym przez parocha Eustachego Białczyńskiego z 6 II 1741 r. Zob. APL, ChKGK, sygn. 536, k. 14.

40 APL, ChKGK, sygn. 110, s. 491.

41 *Ibidem*.

42 APL, ChKGK, sygn. 101, k. 39. Takie same dane w tym zakresie zawiera protokół powizytacyjny z 19 I 1722 r. Zob. APL, ChKGK, sygn. 536, k. 7.

43 Na przykład w cerkwi tomaszowskiej pw. Wniebowzięcia NMP wśród utensyliów odnotowano srebrny krzyż i tabliczkę, mosiężny trybularz i 2 dzwonki mszalne, 2 korporały, antymins, 3 zasłonki, 20 sztuk obrusów i różnych chust. Zob.: APL, ChKGK, sygn. 101, k. 38.

44 „Antymins – jedwabna lub płócienna chusta przedstawiająca scenę złożenia Chrystusa do grobu rozkładana na pre stole (najświętsze miejsce w ołtarzu cerkwi) do sprawowania Eucharystii”. „Korporał – lniane płótno, na którym stoi kielich i patena z hostią w czasie mszy świętej”. Zob. A. Markunas, T. Uczitiel, *op. cit.*, s. 12–13, 53.

45 Arus (harus) – tkanina welniana lub półwelniana różnej szerokości używana w Polsce XVII–XVIII w. Zob.: I. Turnau, *Słownik ubiorów. Tkaniny, wyroby pozatkackie, skóry, broń i klejnoty oraz barwy znane w Polsce od*

i srebrny krzyżyk, które były zapewne wotami. Ponadto w świątyni znajdowało się 15 obrusów i różnych chust. Protokół rewizji cerkwi z grudnia 1743 r. pokazuje, że w przypadku wyposażenia ołtarza zaszły niewielkie zmiany w stosunku do wcześniejszej wizytacji⁴⁶. Przybyło 10 sztuk nieokreślonych obrusów i białych chust oraz 2 dzwonki, ubyla natomiast jedna harusowa zasłonka. Stan posiadania cerkwi w utensylia uległ zwiększeniu w 1741 i 1746 r.⁴⁷. Wtedy to przybyły 2 zasłonki – jedna półjedwabna koloru zielonego w kwiaty, druga kitajkowa koloru niebieskiego, a także pojawiły się dodatkowe 2 dzwonki do mszy⁴⁸. Ostatnich danych o wyposażeniu ołtarza dostarcza protokół z rewizji, która odbyła się 7 czerwca 1761 r.⁴⁹. Przeprowadzający wówczas wizytację biskup Maksymilian Ryłło z rzeczy metalowych zastał srebrny krzyż bez sedesu, 2 trybularze (srebrny i mosiężny), 2 pary mosiężnych i parę cynowych lichtarzy, 4 dzwonki i cynowe miernice⁵⁰. Z rzeczy tekstylnych na wyposażeniu ołtarza wymienił natomiast 3 zasłonki, 5 korporałów, 4 antyminy i 15 obrusów. Stan samych ołtarzy został jednak przez wspomnianego hierarchę oceniony jako wysoce niezadowolający, skoro w dekrete powizytacyjnym nakazał: „ołtarze żeby były należycie oporządzone, a to w czasie 5 miesięcy, po 5 miesiącach zaś deklarujemy zesłać komisarzy, którzy gdy nas uwiadomią o nie uczynieniu zadość dekretowi naszemu, to zapewne interdykt w pomienionej cerkwi ogłosić nakazemy”⁵¹.

Szaty liturgiczne zwane także *aparatami* to rodzaj odzieży używanej w czasie liturgii, która przekazuje informacje na temat funkcji osoby ją noszącej. Pierwsze wiadomości o wspomnianych strojach znajdujących się w omawianej tu cerkwi pochodzą z 1720 r.⁵². Z protokołu sporządzonego po odbytej wówczas wizytacji wyłania się obraz świątyni niezbyt zasobny w te utensylia. Duchowny miał do dyspozycji 5 sztuk kompletnych szat: atlasową koloru papuziego, kamkową białą, harusową czerwoną, lamową białą oraz kałamajkową bez określonego koloru⁵³. Alb było 4, jednak źródło nie określa, z jakiego materiału były wykonane. Dość znaczne zmiany wśród szat liturgicznych zaszły w 1741 r., kiedy to przybyły 3 nowe kompletne aparaty⁵⁴. Pierwszy był kitajkowy różowy, drugi miał kolor bławatny

średniowiecza do początku XIX w., Warszawa 1999, s. 78, 87.

46 APL, ChKGK, sygn. 107, k. 263v.

47 APL, ChKGK, sygn. 536, k. 11v, 14.

48 Kitajka – cienka, dość gęsta, gładka tkanina jedwabna o splocie płóciennym, jednobarwna lub mieniąca się. Najprostsza i najpospolitsza z tkanin jedwabnych. Wyrabiana na Wschodzie w XVII w. Importowana do Polski z Turcji. Za czasów Stanisława Augusta wytwarzana w Gdańsku. Zob. I. Turnau, *op. cit.*, s. 87.

49 APL, ChKGK, sygn. 110, s. 490.

50 „Miernica – pojemnik na specjalny wonny olej-mirrę, sporządzany z wielu aromatycznych składników, stosowany przy bierzmowaniu”. Zob. A. Markunas, T. Uczitiel, *op. cit.*, s. 62.

51 APL, ChKGK, sygn. 110, s. 491.

52 APL, ChKGK, sygn. 101, k. 39.

53 Papuzi – kolor majowej zieleni. Kamka – tkanina z aksamitnym wzorem na złotym tle, wytwarzana w Persji i Azji Środkowej. Arus (harus) – tkanina wełniana lub półwełniana, różnej szerokości, używana w Polsce XVII–XVIII w. Kałamajka – wzorzysta tkanina z najgorszej wełny chesankowej, tkana w pasy lub drukowana we wzory kwiatowe. Lama – gładka lub wzorzysta tkanina jedwabna o tle całkowicie lub częściowo pokrytym dodatkowym wątkiem metalowym złotym lub srebrnym, wyjątkowo obydwoma, często w postaci pasków folii. Zob. I. Turnau, *op. cit.*, s. 16, 78, 79, 103, 132.

54 APL, ChKGK, sygn. 536, k. 14.

i był w kwiaty, jednak nie wiadomo, z jakiej został uszyty tkaniny, a ostatni strój był półjedwabny z wierzchem grodeturowym niebieskim w kwiaty⁵⁵. Jak dowodzi protokół wizytacji z 5 grudnia 1743 r., sytuacja w przypadku szat liturgicznych niewiele się zmieniła⁵⁶. Według tego źródła paroch miał do swoje dyspozycji 8 aparatów. Można domniemywać, że na tę liczbę składało się 5 aparatów wymienionych w wizytacji z 1720 r. i 3 kolejne odnotowane w 21 lat później, a zatem: kitajkowy różowy, niebieski bławatny w kwiaty, półjedwabny w kwiaty, atlasowy papuzi, adamaszkowy, kałamajkowy, lamowy biały i harusowy czerwony. Ilość alb nie zmieniła się i wynosiła 4 sztuki. Według informacji ks. Jana Bazylewicza kolejna alba uszyta z lnianego płótna przybyła 23 października 1746 r.⁵⁷. Z protokołu wizytacji przeprowadzonej przez biskupa Maksymiliana Ryłłę 7 czerwca 1761 r. wynika, że w okresie między kolejnymi wizytacjami wśród aparatów zaszły znaczne zmiany, natomiast ilość alb pozostała taka sama⁵⁸. Z wykazu zamieszczonego przez hierarchę wynika, że z wcześniej wymienionych aparatów ubyto 3, tj. półjedwabny w kwiaty, atlasowy papuzi i adamaszkowy. Na ich miejsce nabyto tylko 2: tabinowy z kołnierzem grodeturowym i grodeturowy papuzi⁵⁹.

Niezbędnym elementem wyposażenia każdej świątyni oprócz argentariów i szat były także księgi liturgiczne, według których odprawia się nabożeństwa oraz sprawuje sakramenty. Dzięki nim sprawowana liturgia jest jednolita i zgodna z wyznawaną wiarą. Obok ksiąg liturgicznych występują tzw. książki pobożne, które zawierają modlitwy i nabożeństwa prywatne.

Pierwszy wykaz ksiąg, jakie znajdowały się w cerkwi pw. św. Mikołaja, pochodzi z protokołu wizytacji z 1720 r.⁶⁰. Zgodnie z tym źródłem w świątyni znajdowały się księgi drukowane i pisane ręcznie. Do tych pierwszych należała ewangelia, służebnik (edycji wileńskiej i lwowskiej), apostoł, trefołoj, oktoich, *triod cwiethnaja i postnaja* oraz psalterz, natomiast do tych drugich trzeba zaliczyć trebnik⁶¹. Jak do-

55 Bławatny – od XV w. kolor niebieski, nasycony. Grodetur – gęsta tkanina jedwabna średniej grubości, barwna, czasem wzorzysta. Zob. I. Turnau, *op. cit.*, s. 25, 65.

56 APL, ChKGK, sygn. 107, k. 263v.

57 APL, ChKGK, sygn. 536, k. 11v.

58 APL, ChKGK, sygn. 110, s. 490.

59 Tabin – tkanina z grubej, wysokogatunkowej przędzy jedwabnej, tkana splotem płóciennym i kalandrowana, czego efektem były faliste smugi inaczej odbijające światło niż tło; barwiona, niekiedy wzorzyste broszowana zwykle metalowym wątkiem. Zob. I. Turnau, *op. cit.*, s. 184.

60 APL, ChKGK, sygn. 101, k. 39.

61 „Służebnik – księga przeznaczona dla diakonów i prezbiterów Kościoła Wschodniego, zawiera porządek nabożeństw i krótkie uwagi dla chóru lub psalmisty”. „Trebnik – zbiór modlitw okazjonalnych i rytuałów towarzyszących posługom religijnym w Kościele Wschodnim. Zawiera porządek udzielania sakramentów, sakramentaliów, błogosławieństw”. „Apostoł – księga zawierająca dzieje i listy apostołów”. „Oktoich – księga zawierająca materiał liturgiczny przeznaczony dla chóru i psalmisty podczas nabożeństw w cerkwi w ciągu tygodnia oraz w ciągu roku według ośmiu tonacji śpiewu liturgicznego w cyklu ośmiotygodniowym”. „Psalterz – część księgi Liturgii zawierająca psalmy, podzielona na różne dni i pory dnia w cyklu czterotygodniowym”. Zob. A. Markunas, T. Uczitelj, *op. cit.*, s. 13, 73–74, 92, 100, 112. „Triod postnaja i cwiethnaja – ogólna nazwa księgi liturgicznej w Kościele Wschodnim, zawierającej porządek nabożeństw świat ruchomych; Postnaja zawiera części zmienne liturgii godzin okresu przedpościa i wielkiego postu, do Wielkiej Soboty”. „Cwiethnaja zawiera zmienne części liturgii godzin okresu paschalnego do Niedzieli Wszystkich Świętych”. Zob. B. Pańczuk, *Księgi liturgiczne*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, red. A. Szostek, E. Ziemann, R. Sawa, K. Gózdź, J. Herbut, S. Olczak, R. Popowski, t. 10, Lublin 2004, kol. 110. Trefołoj (minieja prazdnicznaja) – książka cerkiewna, zawierająca wybór tekstów formularzy świętecz-

wodzi dokument z 1743 r., w księgozbiornie nie zaszły zbyt wielkie zmiany⁶². Ubył jedynie psalterz, jednak nie odnotowano, co było przyczyną tego faktu, i można się jedynie domyslać, że uległ on zniszczeniu. Ostatnia, osiemnastowieczna informacja o księgozbiornie w tej cerkwi pochodzi z 7 czerwca 1761 r.⁶³. Z akt wizytacji wynika, że w świątyni nie było już obu słuźebników, ale przybył mszał wileński⁶⁴.

Uposażenie duchowieństwa

Źródłem dochodów duchowieństwa parafialnego były majątki beneficjalne, w skład których wchodziły różnego rodzaju dobra nieruchome i prawa majątkowe. Źródłem dochodów były gospodarstwa rolne oraz prawo do pobierania od ludności dziesięciny (iskopu)⁶⁵, mesznego, stołowego i innych danin, a także opłat za pełnione posługi religijne, zwane *iura stolae*⁶⁶. To ostatnie świadczenie, ze względu na brak unormowania, często powodowała pewne nadużycia wyrażające się w zbyt dużych opłatach pobieranych przez niektórych kapłanów⁶⁷. Dodatkowo parochowie mogli korzystać ze słuźebności dworskich w postaci wolnego wyrębu w lasach (na opał i budowę), łowienia ryb w stawach i rzekach oraz korzystania z pastwisk.

Należy zaznaczyć, że dochody duchowieństwa były obciążone także różnego rodzaju podatkami i opłatami na rzecz państwa, biskupa, urzędników diecezjalnych, dziekanów i właścicieli dóbr⁶⁸.

Niestety już podczas rewizji z 1720 r. wizytatorzy nie stwierdzili dokumentu nadającego uposażenie cerkwi i tylko wymienili grunty do niej należące oraz powinności wiernych⁶⁹. Jak ujawnia sporządzone wówczas źródło, pleban posiadał półtorej ćwierci pola rozpoczynającego się na gruntach wsi Rogóźno, a kończącego się

nich większych świąt wyjętych z minei miesięcznej. Zob. O. Narbutt, *Historia i typologia ksiąg liturgicznych bizantyńsko-słowiańskich. Zagadnienie identyfikacji według kryterium treściowego*, Warszawa 1979, s. 128. O księgach cerkiewnych zob. także: Z. Jaroszewicz, *Księgi Staroobrzędowców z klasztoru w Wojnowie w zbiorach Muzeum Warmii i Mazur*, „Rocznik Olsztyński” 1989, t. 16, s. 228–251.

62 APL, ChKGK, sygn. 107, k. 263v.

63 APL, ChKGK, sygn. 110, s. 492.

64 Mszał – księga liturgiczna zawierająca stałe i zmienne modlitwy celebrans w czasie mszy św. Zob. A. Markunas, T. Uczitel, *op. cit.*, s. 65.

65 Największy dochód parocha pochodził z dziesięciny (snopowej i pieniężnej). Zob. J. Półciwarteł, *Z badań nad rolą gospodarczo-społeczną plebani na wsi pańszczyźnianej ziemi przemyskiej i sanockiej w XVI–XIX wieku*, Rzeszów 1974, s. 93.

66 „Meszne – rodzaj daniny rocznej, składanej przez parafian proboszczowi w formie czynszu pieniężnego lub w naturze (zapewne zobowiązującej go do odprawiania mszy)”. „Stołowe-rodzaj czynszu płaconego od domów proboszczowi”. Zob.: A. Zajda, *Nazwy staropolskich powinności feudalnych, danin i opłat (do 1600 r.)*, Warszawa–Kraków 1979, s. 126, 186. Iskop – danina oddawana w zbożu. Zob. J. Kość, *Słownictwo regionalne w XVII–XVIII-wiecznych księgach miejskich wschodniej Lubelszczyzny*, „Studia Językoznawcze” 1988, t. 13, s. 73.

67 W 1818 r. Komisja Rządowa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego wydała taksy wysokości opłat *iura stolae*. Ich wysokość była zależna od jednej z trzech klas, na jakie zostali podzieleni parafianie. Z kolei przynależność do klas zależała od majątności wiernego. Zob. APL, ChKGK, sygn. 604, s. 438–439.

68 Poglowne, *subsidium charitativum*, opłaty, daniny, czynsze, powinności. Zob. S. Dubiel, *Subsidium charitativum*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. XVIII, red. E. Gigilewicz, Lublin 2013, kol. 1143; M. Karbownik, *Opodatkowanie duchowieństwa i dóbr kościelnych na ziemiach polskich w okresie zaborów 1772–1918*, Lublin 1998; idem, *Ciężary stanu duchownego na rzecz państwa od roku 1381 do połowy XVII wieku*, Lublin 1980.

69 APL, ChKGK, sygn. 101, k. 39–39v.

w pobliżu wsi Pasieki. Ponadto do parafii należał jeden ogród i położona przy nim łąka nieokreślonej wielkości. Proboszcz miał także prawo pobierania od parafian stołowego w wysokości 8 groszy z chałupy. W inwentarzu miasta sporządzonym w 1726 r. na okoliczność dzierżawy odnotowano, że paroch posiadał na terenach miasta 8 placów i 2 półplace⁷⁰.

Zdecydowanie więcej informacji o uposażeniu parafii zawiera protokół rewizji cerkwi z 5 grudnia 1743 r.⁷¹. Co prawda wielkość pola i jego położenie się nie zmieniło, ale w źródle tym doprecyzowano jego granice i określono obszar wysiewu. Wiadomo więc, że pole znajdowało się w jednym kawałku, graniczyło z jednej strony z gruntem niejakiego Beńka, a z drugiej strony z gruntem opuszczonym. Obszar gruntów ornych określony został 4 korcami miary zamojskiej, co oznaczało, że na jego powierzchni można było wysiać właśnie taką ilość zboża⁷². Wiadomo także, że na „końcu pola jest trawa od JW kolatorki”⁷³. Niestety nie sprecyzowano, z której strony znajdował się ów koniec – od Rogóźna czy od Pasiek. Ponadto uposażenie parafii stanowił także wspomniany ogród z łąką, której wielkość określono na 1 kosiarza. Wielkość ta oznaczała, że kosiarz mógł ją całą skosić, kosząc od wschodu do zachodu słońca⁷⁴. Oprócz korzyści z pól paroch pobierał od parafian stołowe w wysokości 8 groszy od chałupy. Ten opis gruntów był już ostatnim, jaki odnotowano w osiemnastowiecznych źródłach, ponieważ podczas wizytacji w 1761 r. biskup Maksymilian Ryłło odnotował: „grunty według dawnych wizytacji”⁷⁵.

Plebania

Dom, w którym mieszka pleban, czyli proboszcz, nazywa się *plebanią*. Był to zwykle obiekt znajdujący się w pobliżu świątyni, który zmieniał swoich mieszkańców czy posesorów zgodnie z tym, jak zmieniali się kolejni rządcy parafii. Nie wiadomo, kiedy powstała pierwsza plebania i kiedy pojawiły się budynki plebanalne. Można się jedynie domyslać, że miało to miejsce w czasie wznoszenia pierwszej cerkwi lub niedługo po tym. Wiadomo także, że plebanie często ulegały zniszczeniu z powodu upływu czasu, pożarów i innych zdarzeń losowych. Duży wpływ na to miał także nietrwały materiał – najczęściej drzewo, rzadziej chrust, z jakiego były budowane.

70 APL, AOZ, sygn. 572, *passim*. W źródle z 1730 r. znajduje się natomiast zapis, że paroch posiadał 6 placów i 4 półplace. Zob. APL, AOZ, sygn. 576, *passim*.

71 APL, ChKGK, sygn. 107, k. 263v.

72 Korzec – polska przedrozbiorowa jednostka miar pojemności ciał sypkich; 1 korzec = 120,605 litra. Zob. I. Ihnatowicz, *op. cit.*, s. 42. Niestety, w literaturze przedmiotu nie określono pojemności korca zamojskiego.

73 APL, ChKGK, sygn. 107, k. 263v.

74 Podobnie była określana powierzchnia pola ornego – w ilości dni orania, co oznaczało: w ciągu ilu dni jeden oracz może zaorać pole, orząc je od wschodu do zachodu słońca. Szerzej: J. Szymański, *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa 2005, s. 182–183.

75 APL, ChKGK, sygn. 110, s. 491.

Pierwszy zapis mówiący o istnieniu plebanii przy parafii św. Mikołaja w Tomaszowie Lubelskim znajduje się w protokole wizytacji z 1720 r.⁷⁶. Niestety, poza ogólnikowym stwierdzeniem: „ogródek jeden na którym plebania”, dokument nie wymienia żadnych szczegółów dotyczących budynku⁷⁷. Można jednak założyć, że był on niezbyt wielki i wykonany z drewna. Zdecydowanie więcej informacji o mieszkaniu parocha pochodzi z 1743 r.⁷⁸. Wiadomo, że plebania była budynkiem drewnianym, mającym nieokreślony „przybok” i piekarnię. Należy zaznaczyć, że jest to ostatnia wzmianka o plebanii w tej parafii jako samodzielnej jednostce. Kolejna wiadomość o budynku probostwa jest z okresu po likwidacji parafii i włączeniu jej do parafii miejskiej pw. św. Jerzego. Wizytujący parafię 25 lutego 1795 r. ks. Jan Grabowiecki, paroch łosiniecki i dziekan tomaszowski, opisał plebanie jako budowlę bardzo szczupłą, spróchniałą i rozwalającą się. Składała się z izdebki z 2 przybokami i piekarni. Budynek ten zapewne w niedługim czasie się zawalił, co zdaje się potwierdzać protokół wizytacji parafii miejskiej tomaszowskiej z 1811 r., w którym zapisano: „zabudowania żadnego, ani pomieszkania od dawnych lat przy tych cerkwiach nie ma, ani dzwonnice, ani parkanów, bo te przez straże magazynowe i warty spalone”⁷⁹.

Oprócz miejsca do zamieszkania niezbędnym elementem gospodarstwa plebańskiego były zabudowania gospodarcze. Jedyna informacja o budynkach ekonomicznych tej parafii pochodzi z protokołu wizytacji odbytej w 1743 r.⁸⁰. Według tego źródła w ogrodzie przy plebani stała stodoła i obora wykonane z dyli. Ich obecność potwierdza, że pleban hodował zapewne krowy i świnie, a może nawet konie lub woły. Co prawda wizytator nie wymienił kurnika dla ptactwa domowego, lecz zapewne znajdował się on na terenie parafii. Trudno bowiem wyobrazić sobie gospodarstwo wiejskie bez kur, kaczek czy też gęsi. Podczas wizytacji omawianej cerkwi w 1795 r., już po jej przyłączeniu do parafii pw. św. Jerzego, ks. Jan Grabowiecki zastał „stodółczynę nowo zreperowaną kosztem parocha z kilkoma chlewikami ekonomicznymi”⁸¹.

Duchowieństwo

Wśród duchowieństwa unickiego do XVIII w. nie było podziału na proboszczów (plebanów), wikariuszy czy też prebendarzy. Jeżeli w cerkwi był więcej niż jeden duchowny, to wszyscy na równi sprawowali liturgię, udzielali sakramentów i spełniali inne posługi duchowne. Dopiero po synodzie w Zamościu w 1720 r. przyjął się termin *paroch* na oznaczenie rządcy parafii. Objęcie parafii przez proboszcza wiązało się z uzyskaniem wcześniejszej zgody kołatora, ponieważ prawo nadawania prezenty na beneficjum mieli właściciele dóbr. Należy zaznaczyć, że

76 APL, ChKGK, sygn. 101, k. 39.

77 *Ibidem*.

78 APL, ChKGK, sygn. 107, k. 263.

79 APL, ChKGK, sygn. 139, k. 117.

80 APL, ChKGK, sygn. 103, k. 263v.

81 APL, ChKGK, sygn. 536, k. 4.

uzyskanie prezenty kolatorskiej wiązało się z wniesieniem przez kandydata do probostwa stosownej opłaty na rzecz kolatora⁸². Po spełnieniu tych warunków biskup pretendenta instytuował, a wprowadzenia prezbitera na urząd proboszcza dokonywał, w imieniu biskupa, dziekan.

Pierwszym ujawnionym w osiemnastowiecznych źródłach parochem był ks. Grzegorz Weremisowicz, który w 1720 r. miał 54 lata⁸³. Kolejnym parochem był Eustachy Białczyński, który w trakcie rewizji cerkwi w 1743 r. miał 40 lat⁸⁴. Ten sam duchowny pełnił posługę w opisywanej parafii jeszcze w 1761 r., kiedy to wizytujący parafię biskup Maksymilian Ryłło za zaniedbania zawiesił go (suspendował) w obowiązkach i skierował na rekolekcje⁸⁵. Swoją decyzję w dekrete po wizytacji uzasadnił w sposób następujący: „ponieważ paroch na egzaminie wielkiej niedoskonałości się wykazał, przeto onego od administracji sakramentów i od odprawiania Mszy św. suspendujemy. Oraz na miesiąc cały do nauczania rytuałów i przyrzenia się w kazusach odsyłamy do klasztoru werchrackiego Bazylianów na rezydno, gdzie swoim kosztem sustentując się powinien będzie się odprawić ośmiodniowe rekolekcje. Stanąć ma w dzień 8 junia. Wiedzieć zaś ma paroch, że od dnia dzisiejszego jest suspendowany, ażeby zaś wierni dozór chrystusowy i dostęp do sakramentów, paroch świętojurski ma parafian pod opieką”⁸⁶. Paroch Eustachy Białczyński zmarł przed 3 marca 1764 r., a posługę w parafii objął prezbyter Łukasz Domczyński⁸⁷. Trudno jednak stwierdzić, czy ks. Łukasz Domczyński był ostatnim duchownym w cerkwi pw. św. Mikołaja jako samodzielnej jednostce. Niewykluczone jednak, że po jego śmierci nastąpiło przekształcenie parafii w filię parafii miejskiej.

Najważniejszym obowiązkiem kapłana było sprawowanie niedzielnej i świątecznej liturgii. W pracy duszpasterskiej obok celebrowania mszy św. podstawową rolę odgrywała posługa sakramentalna (chrzty, śluby, grzebanie zmarłych, spowiedź). Ważnym elementem w pracy parocha było nauczanie prawd wiary sprowadzające się do niedzielnego i świątecznego odmawiania pacierza oraz katechizacja parafian. Ponadto duchowny swoim cnotliwym i bogobożnym postępowaniem miał dawać wiernym przykład moralnego prowadzenia się i wzorców chrześcijańskiego życia. Na parochu spoczywała także troska o stan cerkwi i jej wyposażenie w naczynia, szaty i księgi liturgiczne. W obowiązku proboszcza było również dbanie o porządek w świątyni i utrzymanie w należyтым porządku utensyliów. Paroch zobowiązany był także troszczyć się o powierzone mu beneficjum, wykonywanie rozporządzeń władz zwierzchnich oraz opłacanie różnego rodzaju

82 Kolator, *collator* – patron sprawujący aktualnie opiekę materialną nad cerkwią, posiadający prawo opiniowania kandydatów na proboszczów. Zob. B.M. Seniuk, *op. cit.*, s. 337.

83 APL, ChKGK, sygn. 101, k. 38.

84 APL, ChKGK, sygn. 107, k. 263v.

85 APL, ChKGK, sygn. 110, s. 491. Suspensa – kościelna kara poprawcza stosowana tylko wobec duchownych. Jej istotą jest zakaz wykonywania władzy święceń, jurysdykcji lub uprawnień i zadań związanych z urzędem, nie wyklucza ze wspólnoty kościelnej, nie zabrania przyjmowania sakramentów. Zob. A.G. Miziński, *Suspensa*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 18, *op. cit.*, kol. 1229–1231.

86 APL, ChKGK, sygn. 110, s. 491.

87 APL, ChKGK, sygn. 536, s. 169.

podatków. W zdecydowanej większości parochowie spełniali ciężące na nich powinności, chociaż zdarzały się odstępstwa od normy.

Niestety, ujawnione źródła nie prezentują zbyt obfitego materiału przedstawiającego pracę duszpasterską księży w parafii pw. św. Mikołaja w Tomaszowie Lubelskim. Pierwsze i zarazem ostatnie dane w tym zakresie pochodzą z protokołu wizytacji z 1761 r.⁸⁸. Odnotowano tam, że pleban: „naukę duchową co święta i niedziele po mszy, a katechizm po obiedzie” z wiernymi miał studiować. Jak pokazała wizytacja, nie wszyscy z tych nauk korzystali, skoro rewidujący parafię pod karą kanoniczną zabronił plebanowi dawać ślub osobom „nieumiejącym przedniejszych artykułów wiary świętej [i] katechizmu”⁸⁹.

Wierni

Istotnym czynnikiem mającym wpływ na jakość funkcjonowania parafii jest liczba wiernych. Niestety, dane dotyczące unitów w omawianej parafii są bardzo ubogie. Pierwsze, bardzo ogólnikowe informacje, znajdują się w protokole wizytacji z 1720 r. W dokumencie tym zaznaczono, że parafia obejmowała swoim zasięgiem tylko wiernych zamieszkujących ulice: Lwowską, Sokalską, Kozią, Brusówkę i połowę Piekarskiej⁹⁰. Takie same dane dotyczące unitów znajdują się również w aktach rewizji cerkwi przeprowadzonej w 1743 r.⁹¹. Bardziej konkretne informacje znane są dzięki wizytacji cerkwi przeprowadzonej w 1761 r. przez biskupa Maksymiliana Ryłkę⁹². Hierarcha zanotował, że w parafii, na tomaszowskim przedmieściu, było około 100 ludzi „do spowiedzi”. Oczywiście wykaz wiernych przystępujących do poszczególnych sakramentów nie pozwala nam na jednoznaczne określenie pełnej liczby parafian, ale może dostarczyć podstawowych informacji o stanie i dynamice zaludnienia parafii, a także pozwala nieco bliżej opisać jej strukturę demograficzną. Jednakże wyciąganie na tej podstawie wniosków na temat liczby wiernych w parafii jest nie do końca pewne i może prowadzić do dużych nieścisłości. Mając tego typu dane i chcąc oszacować ogólną liczbę wiernych, należy (za Cezarym Kukło) doliczyć do komunikujących co najmniej 25% wiernych, które stanowiły dzieci młodsze⁹³. Stosując ten wskaźnik, można określić, że w 1761 r. parafia ta liczyła około 125 wiernych.

Jednym z najistotniejszych aspektów charakterystyki społeczności parafialnej pozostaje zagadnienie kształtowania się jej poziomu religijnego i moralnego. Niestety, w przypadku omawianej parafii występuje niedostatek źródeł, które pozwoliłyby na określenie stanu religijności tamtejszej wspólnoty. Z kolei zachowane dokumenty nie pozwalają na wyciąganie zbyt daleko idących wniosków. Jedyna pośrednia informacja pochodzi z 1761 r. i pozwala przypuszczać, że niektórzy

88 APL, ChKGK, sygn. 110, s. 491.

89 *Ibidem*.

90 APL, ChKGK, sygn. 101, k. 39.

91 APL, ChKGK, sygn. 107, k. 264.

92 APL, ChKGK, sygn. 110, s. 491.

93 C. Kukło, *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*, Warszawa 2009, s. 74.

wierni nie znali podstaw wiary, ponieważ wizytator biskup Maksymilian Ryłło zalecił parochowi: „nieumiejącym przedniejszych artykułów wiary i katechizmu osobom ślubu dawać nie powinien”⁹⁴.

Zakończenie

Z przedstawionych informacji wynika, że funkcjonowanie parafii unickiej pw. św. Mikołaja w Tomaszowie Lubelskim w XVIII w. można dokładnie opisać. To pozwala przypuszczać, że jednostka ta, podobnie jak i inne parafie, w ciągu pierwszych lat istnienia otrzymała konieczne zaplecze ekonomiczne i wyposażenie konieczne do spełniania obrzędów religijnych. Paramenty liturgiczne zmieniały się i były uzupełniane w czasie funkcjonowania parafii.

Niewiele wiadomo natomiast na temat warunków mieszkaniowych parocha, bowiem źródła wspominają o nich lakonicznie tylko dwa razy. Podobna sytuacja dotyczy budynków gospodarskich. Bardzo ubogie są także dane dotyczące liczby wiernych. Określenie ilości unitów jest szczególnie trudne dla XVIII stulecia, kiedy to wizytatorzy nie badali szczegółowo tego czynnika, kontentując się jedynie pobieżnymi wyliczeniami. Podobnie zajmowano się również obsadą cerkwi, co potwierdza fakt, że na podstawie dostępnych źródeł udało się ustalić jedynie 3 duchownych.

Podsumowując, należy stwierdzić, że wspólnota wiernych pw. św. Mikołaja w Tomaszowie Lubelskim nie wyróżniała się w jakiś znaczący sposób na tle innych parafii dekanatu tomaszowskiego czy też sąsiedniego tyszowieckiego⁹⁵. Świątynia mikulińska, podobnie jak i inne tego typu budowle znajdujące się w pobliskich miasteczkach (Tyszowcach, Łaszczowie, Rachaniach) i wsiach (Mazilach, Żernikach, Pienianach, Podlodowie, Korhyniach), była zbudowana z drewna, posiadała przycerkiewny cmentarz. Wyposażenie w utensylia również zbyt jej nie wyróżniało. Podobnie rzecz się miała w odniesieniu do uposażenia i dochodów parocha, chociaż różnorodność zastosowanych systemów metrologicznych przy określaniu wielkości gruntów ornych i łąk w poszczególnych parafiach utrudnia analizę porównawczą. Kończąc, należy mieć nadzieję, że niniejszy artykuł nie zamyka tematu, a odkrycie wcześniejszych źródeł pozwoli na pogłębienie wiedzy o funkcjonowaniu tej parafii w XVII stuleciu.

94 APL, ChKGK, sygn. 110, s. 491.

95 J.A. Frykowski, *Parafie prawosławne i unickie w Tyszowcach XVI–XVIII wieku*, „Radzyński Rocznik Humanistyczny” 2012, t. 10, s. 33–48; idem, *Parafia unicka w Podlodowie w XVII–XVIII w.*, „Rocznik Tomaszowski” 2013, nr 1 (2), s. 33–44; idem, *Z dziejów diecezji unickiej w Chełmie. Parafia unicka w Łaszczowie do 1863 r.*, „Rocznik Chełmski” 2013, t. 17, s. 53–69; idem, *Dzieje parafii unickiej pw. Nawiedzenia Najświętszej Marii Panny w Mazilach w świetle osiemnastowiecznych wizytacji kościelnych*, „Historia i Świat” 2013, nr 3, s. 137–154; idem, *Dzieje parafii unickiej w Pienianach*, „Radzyński Rocznik Humanistyczny” 2014, nr 12, s. 23–49; idem, *Parafia unicka w Korhyniach w XVIII wieku*, „Rocznik Tomaszowski” 2014, nr 3, s. 45–64; idem, *Parafia unicka w Rachaniach do 1811 roku*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, sec. F: *Historia*, 2012, vol. 67, nr 2, s. 7–24.

.....

The History of the St. Nicholas Uniate Parish in Tomaszów Lubelski in Light of 18th Century Church Visitations

The study presents the functioning of the St. Nicholas Uniate parish in Tomaszów Lubelski in the 18th century. The article begins with the presentation of the geographical situation of the parish seat, its size and position in the organizational structures of the Church. Based on the analysis of the post-visitation records made by Chełm bishops, the paper presents the appearance of the parish church and its furnishings and equipment. As far as possible, the appearance of the rectory and outbuildings was described, and the church benefice was determined. The final part discusses the number of the congregation members and their priests.

Key words: parish, Uniate church, priests, paraments, benefice

.....

Działania lubelskiej Komisji Dobrego Porządku w zakresie ochrony przeciwpożarowej miasta (1780–1789)

.....

Kłęski ognia, zawieruchy wojenne oraz epidemie były jednymi z klęsk elementarnych, które najczęściej dotykały miasta w epoce wczesnonowożytnej. Lublin nie był w tym względzie wyjątkiem, a pożary niszczyły go stosunkowo często i doprowadziły w końcu do ruiny. Aby zmienić tę sytuację, 12 stycznia 1780 r. reskryptem królewskim powołano lubelską Komisję Dobrego Porządku, która miała zadbać o podniesienie poziomu bezpieczeństwa w mieście, zarówno w kontekście przestępczości, jak i zagrożeń naturalnych.

Podstawowym dokumentem lubelskiej Boni Ordinis z zakresu ochrony przeciwpożarowej miasta było „Rozporządzenie ogniowego porządku w Lublinie”, oblatowane do akt miejskich w dniu 15 czerwca 1784 r. Ustawiono, iż gospodarze domostw w mieście obowiązkowo powinni przechowywać wodę w stągwiach. Ponadto mieli dysponować drabinami oraz konewkami. Wskazywano na konieczność utrzymywania studni w należytym porządku. Komisarze zwrócili uwagę także na poziom zabezpieczenia kominów, słusznie domniemając, iż nieczyszczone mogą przyczynić się do wybuchu pożaru w mieście. Nakazali wymurować je we wszystkich domostwach, a w przyszłości projektować w taki sposób, aby były obszerne, proste i łatwo dało się usunąć z nich nagromadzoną sadzę.

Rozporządzenie z 1784 roku uzupełniane było szeregiem pojedynczych postanowień mających na celu zmniejszenie zagrożenia pożarem w Lublinie. Często motywacją wydania określonego przepisu była zasadniczo inna, jednak pośrednio miała na celu również zniwelowanie niebezpieczeństwa ogniowego. Wprowadzanie w życie przepisów ustanawianych przez komisarzy przebiegało najprawdopodobniej z dużymi komplikacjami. Świadczy o tym częste ich powtarzanie oraz nawoływanie określonych osób, aby zaczęły się do nich stosować.

Działalność lubelskiej Komisji Boni Ordinis w zakresie ochrony przeciwpożarowej miasta należy ocenić, jako aktywną lecz nieskuteczną. Wydanie szeregu postanowień pozwoliło na wykreowanie stanu prawnego przewidującego cały szereg procedur mających zmniejszyć zagrożenie klęską ognia. Brak narzędzi do ich egzekwowania spowodował jednak, iż niejednokrotnie postanowienia te nie znalazły praktycznego

zastosowania. Przepisy wydawane przez komisarzy miały jednak niewątpliwie walor edukacyjny i uświadamiający. Mieszkańcy Lublina dzięki nim dowiedzieli się, iż podejmowanie racjonalnych działań niwelujących niebezpieczeństwo wywołania pożaru leży w interesie całej społeczności miejskiej i może pozwolić na uniknięcie pożarów, które trawiły miasta nie tylko na skutek zdarzeń losowych, ale również nieodpowiedzialnych poczynań jego mieszkańców.

Słowa kluczowe: komisje porządkowe, miasta królewskie w XVIII wieku, reformy w czasach stanisławowskich, historia Lublina, ustawodawstwo przeciwpożarowe w epoce nowożytnej

.....

Zagadnienie działalności lubelskiej Komisji Dobrego Porządku (*Boni Ordinis*) nie doczekało się dotychczas w literaturze przedmiotu osobnego opracowania, choć sporo uwagi poświęcił jej jako pierwszy Ignacy Baranowski przy okazji prowadzenia badań nad problematyką funkcjonowania komisji porządkowych w czasach stanisławowskich¹. Pomimo iż jego celem była ogólna charakterystyka działalności wspomnianych instytucji na obszarze Rzeczypospolitej Obojga Narodów, wysunięte wnioski oparł w znacznej mierze na materiale źródłowym dotyczącym lubelskiej Komisji, wielokrotnie odwołując się do sposobu jej działania². Pewien obraz aktywności Komisji zarysowali również przy okazji omawiania okresu reform stanisławowskich autorzy syntez dziejów Lublina. Przykładowo: Józef Mazurkiewicz skoncentrował się na przedstawieniu prac komisarzy zmierzających do poprawy stanu miasta³. Niewnosząca nic nowego do badań nad lubelską Komisją okazała się natomiast wydana w siedem lat później praca zbiorowa pod tytułem *Historia Lublina w zarysie*, w której rozdział poświęcony okresowi reform stanisławowskich opracował wspomniany już Józef Mazurkiewicz, powtarzając w zasadzie w skróconej formie ustalenia poczynione przy przygotowywaniu poprzedniej syntezy⁴. Bardziej kompletny obraz funkcjonowania lubelskiej Komisji Dobrego Porządku dał Henryk Gmiterek⁵. Zwrócił on uwagę na fakt, iż uprawnienia Komisji

1 I. Baranowski, *Komisje Porządkowe (1765–1788)*, Kraków 1907.

2 Korzystał m.in. z protokołu „Czynności ekonomicznych w Komisji Dobrego Porządku w mieście J. K. M. Lublinie agitującej się, wraz z wprowadzeniem do tego protokołu sumaryszy wszelkich praw temu miastu Lublinowi z przedmieściami jego służących rozpoczęte w roku 1786 i dnia 18 miesiąca września kontynuowanej do roku 1787 dnia 22 stycznia”, protokołu „różnych illacji wraz z rezolucjami sądowymi Komisji Boni Ordinis w Lublinie”, protokołu „tymczasowych rozporządzeń przez Komisję Dobrego Porządku w mieście królewskim Lublinie agitującą się, porządkom tego miasta do zachowania postanowionych i podanych zaczęty od roku 1782 – 19 miesiąca grudnia, a kontynuowany do roku 1787 – dnia 27 miesiąca stycznia”, a także protokołów „dekretów sądu komisji dobrego porządku w J. K. M. mieście Lublinie od dnia 6 miesiąca lipca 1782 do 12 października 1787 roku”. Zob.: *ibidem*, s. 4–5.

3 J. Mazurkiewicz, *Lublin w okresie reform (1764–1795)*, [w:] *Dzieje Lublina. Próba syntezy*, t. 1, red. J. Dobrzański [et al.], Lublin 1965, s. 178–181.

4 Idem, *Okres upadku i reform stanisławowskich*, [w:] *Historia Lublina w zarysie 1317–1968*, red. H. Zins, Lublin 1972, s. 79–80.

5 H. Gmiterek, *Lublin w stuleciach XVII i XVIII*, [w:] *Lublin. Dzieje miasta*, t. 1: *Od VI do końca XVIII wieku*, red. R. Szczygiel [et al.], Lublin 2008.

obejmowały szeroki obszar spraw dotyczących organizacji ustrojowo-prawnej miasta, bieżących działań władz samorządowych, finansów, porządku i bezpieczeństwa oraz sądownictwa. Z kolei działalność lubelskiej Boni Ordinis w zakresie reformy administracji miejskiej wyczerpująco przedstawiła Grażyna Pawlos-Janusz⁶. Najpełniejszy jak dotąd opis prac Komisji Dobrego Porządku w Lublinie sporządził natomiast Eugeniusz Janas⁷, który powiązał jej działalność z wyraźną poprawą sytuacji miasta, jaka zarysowała się w latach osiemdziesiątych XVIII w. Nie ograniczył się jednak wyłącznie do odnotowania płaszczyzn życia miejskiego, których reformowania i ulepszania podjęli się komisarze, lecz wyjaśnił, na czym owe zmiany polegały.

Mając na względzie istniejącą lukę, uzasadnione wydaje się podjęcie tematyki związanej z jednym z istotniejszych aspektów działalności lubelskiej Komisji Dobrego Porządku, wiążących się z dążeniami do poprawy bezpieczeństwa przeciwpożarowego w mieście.

Obok epidemii pożary należały do klęsk elementarnych, które najczęściej dotykały miasta w epoce wczesnonowożytnej. Zasadniczy wpływ na taki stan rzeczy miał fakt, iż zabudowa większych ośrodków miejskich była zazwyczaj zwarta oraz otoczona ciągłym pierścieniem murów. Względy obronne powodowały, że zdarzały się sytuacje, kiedy łańcuchami zamykano przejazd na drogach prowadzących do bram miejskich⁸. Znaczną część zabudowy – wyłączając Warszawę, Kraków oraz Gdańsk – stanowiły natomiast domy drewniane, często kryte gontem, a nawet słomą. Brak powszechnego dostępu do wody i prymitywne środki obronne, na które składały się przeważnie siekiery i drabiny, sprzyjały częstym pożarom⁹.

Miasta rozmaitymi sposobami starały się walczyć z klęską ognia. Konstytucja sejmowa z 1766 r. postanawiała, iż „mając wzgląd na dezolację miasta naszego Wilna z przyczyny często doświadczonych pożarów... statuimus aby w samym mieście żadne domostwa, jatki, budki dla przekupniów drewniane nie znajdowały się”¹⁰. Próba ograniczenia drewnianej zabudowy była tylko jedną z form walki z niebezpieczeństwem pożarowym. Wydawano również zakazy rozniecania ognia w godzinach wieczornych i nocnych, a na cechy nakładano obowiązek posiadania przyrządów ratowniczych i uczestnictwa w akcjach przeciwpożarowych. Przepisy te nie chroniły jednak skutecznie przed żywiołem. Ludność często przyjmowała klęskę jako karę Bożą, a podczas pożarów ograniczano się do modlenia czy też rzucania soli święconej w dniu św. Agaty. Nie dziwi więc, że pożary były częste, a zaproszony ogień wobec trudności ugaszenia nierzadko zamieniał w popioły i zgłiszcza całe miasta¹¹.

6 G. Pawlos-Janusz, *Ustrój władz miejskich w Lublinie w czasach stanisławowskich*, „Rocznik Lubelski” 1981/1982, t. 23/24, s. 83–87.

7 E. Janas, *Miasto wydziałowe. Lublin u schyłku XVIII wieku*, [w:] *Lublin w dziejach i kulturze Polski*, red. T. Radzik, A.A. Witusik, Lublin 1997, s. 159–172.

8 J. Ptaśnik, *Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce*, Warszawa 1949, s. 372.

9 T. Tołwiński, *Urbanistyka*, t. 1, Warszawa 1947, s. 160.

10 J. Bystroń, *Dzieje obyczajów w dawnej Polsce. Wiek XVI–XVIII*, t. 1, Warszawa 1976, s. 208.

11 Zarządzenia przeciwpożarowe wprowadzono w Polsce stosunkowo wcześniej. W Krakowie już w 1367 r. rajcy miejscy uchwalili wilkierz o wspólnych murach granicznych między kamienicami. Istnienie takich murów zmniejszało możliwość rozprzestrzeniania się ognia. Natomiast w 1544 r., również w Krakowie, „ze względów

Lublin nie był w tym względzie wyjątkiem, bowiem żywioł niszczył go stosunkowo często i niemal doszczętnie. Najgroźniejsze pożary miały miejsce: w 1447 r., kiedy to według Jana Długosza „prawie żaden dom nie ocalał”¹², w 1515 r., kiedy ponownie spłonęło całe miasto, a także w 1575, 1614, 1655, 1719 czy 1768 r.¹³. Wiadomości na temat walki z ogniem dostarczają przede wszystkim księgi miejskie zawierające regularnie powtarzające się informacje o pożarach. Zdecydowanie mniej miejsca poświęca się w nich kwestiom związanym ze środkami mającymi zabezpieczać Lublin przed ogniem¹⁴.

U progu czasów stanisławowskich Lublin na skutek pożarów oraz ogólnego zaniedbania był w bardzo złej kondycji¹⁵. Według Kajetana Koźmiana „nosił on na sobie smutne i nienaprawione jeszcze ślady dwóch wojen szwedzkich, rosyjskiej i ostatniej świeżej za konfederacji barskiej. Po trzykroć spalony i spustoszony, w większej połowie swego dawnego stanu był napełniony sterczącymi i opalonymi murami lub zasuty ich gruzami i słabo się z nich dźwigał”¹⁶. W katastrofalnym stanie znajdowały się budynki przy głównych ulicach miasta: „Krakowskie Przedmieście od bramy Świętoduskiej ledwie jeden dom wielki cały [...] zachowało; reszta, małe kamieniczki o dwóch lub trzech oknach. [...] Ulica Grodzka w podobnym i nędznym stanie. W samym rynku na wszystkich czterech połączach kamienice po większej części puste lub w gruzach”¹⁷. Poza tym w ruinie znajdowały się tętnięcia dawnej pałace Sobieskich, Sapiehów i Sanguszków. Opustoszałe były klasztory, a mieszkania w Bramie Krakowskiej, jak i sama brama groziły zawaleniem. Wcale nielepiej przedstawiało się „przedmieście żydowskie, złożone z kamienic spalonych i karczem zajezdnych drewnianych, tonęło w błocie, w kałużach i śmieciach, które niechlujstwo tego ludu w ogromnych kupach jako starożytną spuściznę zachowało i powiększyło”¹⁸. Poza rynkiem żadna z ulic nie została

przeciwpożarowych” podjęto uchwałę nakazującą stosowanie dachów pogrążonych wewnątrz murów i zasłoniętych attyką od frontu. W Warszawie natomiast w 1431 r. po zniszczeniu miasta przez pożar, książę Bolesław IV rozkazał, aby odtąd w Rynku Starego Miasta wznoszono domy wyłącznie murowane. Zob. F. Giedroyc, *Porządek ogniowy w Warszawie*, Warszawa 1915, s. 4.

12 J. Długosz, *Dzieje Polski*, t. 5, Kraków 1870, s. 38. Według relacji zniszczenia objęły również rynek, przy którym spłonęły budy (należy sądzić, iż chodzi tutaj o kramy kupców mieszczące się przy ratuszu).

13 H. Gawarecki [et al.], *Kłęski pożarów w Lublinie*, „Rocznik Lubelski” 1973, t. 16, s. 212.

14 Patrz: H. Wiśniewska, *Sebastian Fabian Klonowic. Urzędnik i poeta królewskiego miasta Lublina (materiały źródłowe: 1570–1603)*, Lublin 2010, s. 19–24.

15 Proces upadku miasta rozpoczął się już w połowie XVII w., a przyczyniły się do tego w znacznej mierze zawirowania wojenne. W 1655 r. miasto padło łupem kozaków Wyhowskiego, a w 1656 r. – Żołotarenki. Niebawem po nich do Lublina wkroczyli Szwedzi i nałożyli na miasto ogromną kontrybucję. W 1658 r. do miasta weszły wojska kwarciane skore do rozbojów, tym bardziej, iż nie otrzymywały żołdu. W latach 1704–1710 Lublin ponownie nieustannie przechodził z rąk do rąk. Najpierw wkroczyli do niego Szwedzi dowodzeni przez Karola XII, następnie wojska Augusta II, a następnie oddziały rosyjskie Piotra I. W latach 1768–1769 miasto uległo zniszczeniom na skutek działań konfederatów barskich pod wodzą Józefa Rojewskiego. W 1770 r. szturm na miasto przeprowadziły wojska rosyjskie Suworowa. Zob. M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986, s. 535.

16 K. Koźmian, *Pamiętniki*, oprac. J. Willaume, t. 1, Wrocław 1972, s. 81, 83.

17 *Ibidem*, s. 84.

18 *Ibidem*.

wybrukowana, a warstwa błota, śmieci i innych nieczystości była tak duża, że przez ulicę Jezuicką w ogóle nie dało się przejechać pojazdem, a jedynie konno¹⁹.

Podobnie sytuacja miała się w innych miastach Rzeczypospolitej. Ich fatalny stan stał się przedmiotem zainteresowania posłów na sejmy w latach 1764, 1766 oraz 1767–1768²⁰. Wówczas to zrodziła się idea powołania Komisji Dobrego Porządku – organu szlacheckiego, który miał roztoczyć swoją opiekę nad miastami królewskimi, aby pomóc im wydobyć się z upadku²¹. Jednak ze względu na późniejsze zawirowania związane z I rozbiorem Rzeczypospolitej i mającej po nim miejsce reorganizacją sposobu zarządzania państwem powołanie stosownej instytucji w Lublinie przeciągnęło się i nastąpiło dopiero 12 stycznia 1780 r.²². Już reskrypt wystawiony przez Stanisława Augusta, wyznaczający kierunki, w jakich działania mieli prowadzić lubelscy komisarze, nakazywał podniesienie poziomu bezpieczeństwa w mieście zarówno w kontekście przestępczości, jak i zagrożeń naturalnych²³.

Mnogość obowiązków spoczywających na komisarzach spowodowała, że wprowadzenie w życie części planów zajmowało stosunkowo dużo czasu. Podstawowym dokumentem lubelskiej Komisji Boni Ordinis z zakresu ochrony przeciwpożarowej miasta jest Rozporządzenie ogniowego porządku w Lublinie ogłoszone mieszkańcom 15 czerwca 1784 r.²⁴, w którym już na wstępie zaznaczono, iż zostało ono wprowadzone ze względu na niefunkcjonalność dotychczas obowiązujących przepisów. Ustanowiono, iż gospodarze domostw w mieście obowiązkowo mają przechowywać wodę w stągwiach. Ponadto powinni dysponować drabinami oraz konewkami przygotowanymi do szybkiego użycia w każdym momencie. Wskazywano również na konieczność utrzymywania studni w należyтым porządku. Komisarze zwrócili uwagę także na poziom zabezpieczenia kominów, słusznie domniemując, iż nieczyszczone mogą przyczynić się do wybuchu pożaru w mieście. Nakazali wymurować je we wszystkich domostwach, a w przyszłości projektować w taki sposób, aby były obszerne, proste i aby łatwo dało się usunąć z nich nagromadzoną sadzę²⁵.

19 Nielepiej przedstawiała się sytuacja na Krakowskim Przedmieściu, na którym przy kościele św. Ducha utknął w 1781 r. przejeżdżający karocą przez Lublin król Stanisław August Poniatowski. Do wyciągnięcia królewskiego pojazdu trzeba było sprowadzać woły. Zob. A.P. Kobierzycki, *Monografia Lublina*, Lublin 1901, s. 84.

20 J. Michalski, *Sprawa miejska w opinii szlacheckiej przed sejmem czteroletnim*, „Przegląd Historyczny” 1951, t. 42, s. 300; idem, *Sejm w czasach panowania Stanisława Augusta*, [w:] *Historia sejmów polskiego*, t. 1: *Do schyłku szlacheckiej Rzeczypospolitej*, red. J. Michalski, Warszawa 1984, s. 381; K. Zienkowska, *Sławetni i urodzeni. Ruch polityczny mieszczaństwa w dobie Sejmu Czteroletniego*, Warszawa 1976, s. 12.

21 I. Baranowski, *op. cit.*, s. 14.

22 E. Janas, *op. cit.*, s. 162.

23 Archiwum Państwowe w Lublinie [dalej: APL], Akta Komisji Dobrego Porządku w Lublinie [dalej: AKDP], 1427, sygn. 5, k. 1–3. Konieczność dążenia do zaprowadzenia „porządków miejskich” przy pomocy stosownych ordynacji nakazywał już wzorcowy reskrypt Stanisława Augusta dla wszystkich komisji wystawiony w 1778 r. Zob. G.M. Kowalski, *Reskrypt króla Stanisława Augusta Poniatowskiego powołujący Komisję Boni Ordinis z 1778 roku*, [w:] *Vetera Novis Augere. Studia i prace dedykowane Profesorowi Wacławowi Uruszczakowi*, t. 1, red. S. Grodziski [et al.], Kraków 2010, s. 440.

24 APL, AKDP, 1427, sygn. 5, k. 72. Rozporządzenie wpisano do akt w formie trzynastu punktów dotyczących ochrony przeciwpożarowej na różnych płaszczyznach funkcjonowania społeczności miejskiej.

25 *Ibidem*, k. 73.

Zwrócono również uwagę na czynności, których wykonywanie groziło zaprószeniem ognia. W drewnianych domostwach zabroniono wypalania wódek i składowania olejów. Bez specjalnego zezwolenia nie można było również przetrzymywać prochów w prywatnych posesjach. W pobliżu domów zakazano puszczania fajerwerków oraz strzelania z broni palnej. Odwoływano się do rozsądku mieszkańców miasta, upraszając ich, aby zachowywali szczególną ostrożność podczas korzystania z ognia w swoich domach, nie składowali w stajniach siana, słomy, a także węgla, drzew i trocin w miejscach znajdujących się niedaleko źródeł ciepła. Komisarze zwrócili ponadto uwagę na zagrożenia występujące w miejscach publicznych. Z tego względu zakazali oświetlania pochodniami ulic, przy których znajdowały się drewniane domy²⁶. Pomimo takich zapisów nowe regulacje należy jednak ocenić jako ogólnikowe i mało precyzyjne²⁷.

Rozporządzenie wydane przez lubelską Komisję Dobrego Porządku – jak wykazano powyżej – nakreślało ogólne wytyczne odnośnie postępowania mających na celu zmniejszenie zagrożenia pożarowego w mieście. Uzupełnione zostało spisem cechów funkcjonujących w Lublinie i zasobu sprzętu przeciwpożarowego, jakim dysponowały²⁸. Na jego podstawie można ustalić, iż cech rymaski i siedlarski posiadały dwa waworki i jednego czteka, kowalski – dwa waworki i jedną stągiew, stelmacki – jeden waworek oraz jednego czteka, stolarski – jeden waworek, sikawkę, wiadro i jeden osiek, krawiecki – jeden waworek i jednego czteka, złotniczy – jedną sikawkę ręczną, szafiarski – dwie stągwie i dwa waworki, rzeźniczy – jedną stągiew, natomiast garncarski – jeden waworek²⁹. Można przypuszczać, iż pozostałe lubelskie cechy nie posiadały żadnych narzędzi mogących znaleźć zastosowanie podczas klęsk ognia i z tego powodu nie zostały wymienione w omawianym rozporządzeniu.

Komisarze sporządzili ponadto spis studni oraz należącego do miasta sprzętu przeciwpożarowego. I tak na obszarze Lublina jedna studnia znajdowała się na Rynku przy ulicy Grodzkiej w kamienicy Seminarystycznej, druga natomiast w kamienicy

26 *Ibidem*, k. 74.

27 W przeciwieństwie do przepisów wydanych przez poznańską Komisję Dobrego Porządku, która określiła m.in. procedury alarmowania o wybuchu pożaru, a także przeprowadzania akcji jego gaszenia. Ponadto w Poznaniu nakazano zakup dodatkowego sprzętu przeciwogniowego oraz w 1780 r. utworzono kasę ogniową, aby zapewnić fundusze na pomoc dla pogorzelców. Rozwiązań takich nie spotykamy natomiast w Lublinie. (Więcej o regulacjach poznańskich zobacz: B. Tyszkiewicz, *Komisja Dobrego Porządku w Poznaniu 1780–1784*, Poznań 2005, s. 75–77.) Postanowienia stosunkowo podobne do lubelskiej komisji – choć bardziej precyzyjne w zakresie podziału zadań zaleconych do wykonania – podjęła organizacja tego typu z Kamieńca Podolskiego. W marcu 1786 r. tamtejszy magistrat wyznaczył rajcę Józefa Hubickiego na „dozorcę od ognia”. Do pomocy przydzielono mu ławnika Piotra Kuchajewskiego, dwóch mieszczan oraz dwunastu „ludzi luźnych”. Ich zadaniem było pilnowanie, aby w beczkach ustawionych przy ratuszu stale znajdowała się woda. Było to szczególnie istotne w kontekście znikomej liczby studni w Kamieńcu (co wiązało się z usytuowaniem miasta i trudnościami z doprowadzaniem wody z rzeki Smotrycz). Ponadto Hubicki co miesiąc miał dokonywać rewizji we wszystkich domach mieszkalnych, sprawdzając, czy nie znajdują się tam przedmioty mogące spowodować wybuch pożaru. Taką samą rewizję polecono dokonować co miesiąc także w kramach. Wydane zostało ponadto zarządzenie zabraniające krycia słomą chat znajdujących się w jarze Smotrycza. Zob. R. Król-Mazur, *Miasto trzech nacji. Studia z dziejów Kamieńca Podolskiego w XVIII wieku*, Kraków 2008, s. 498.

28 APL, AKDP, 1427, sygn. 5, k. 75.

29 Podobny spis zasobu sprzętu do gaszenia pożarów sporządziła kamieniecka Komisja Dobrego Porządku. Zob. R. Król-Mazur, *op. cit.*, s. 498.

Panien Miłosiernych przy ulicy Dominikańskiej, a trzecia w kamienicy Szl. Barańskiego przy ulicy Olejnej. Ponadto przy ratuszu znajdowały się cztery stągwie, pięć wąworków, cztery bosaki, jedenaście sikawek ręcznych, sikawka do pompowania, sześć drabin oraz jedno wiadro³⁰. Na Krakowskim Przedmieściu jedna studnia została usytuowana za bramą prowadzącą do posiadłości karmelitów bosych, dwie znajdowały się u kapucynów, jedna u bonifratrów, jedna w pałacu kasztelana lubelskiego Kajetana Szeptyckiego, jedna w pałacu pijarów, a także jedna w pałacu księcia Czartoryskiego, generała podolskiego. Na przedmieściu Korce jedna studnia znajdowała się w klasztorze bernardynek, jedna w piwnicy domu Jaroszyńskiego, jedna w pałacu J.W. Miączyńskiego, jedna w pałacu Aleksandra Lubomirskiego, dwie w klasztorze trynitarzy oraz jedna w pałacu Przytuskiego. Mieszkańcy Podwala mieli do dyspozycji jedną studnię w klasztorze panien miłosiernych, jedną w dworku dominikanów, jedną w dworku Prażmowskiego, jedną w dworku Firlejowskim, jedną w pałacu Potockiego, jedną w Pałacu Bętkowskiego, jedną przy browarze misjonarzy oraz jedną w ich klasztorze. Na Żmigrodzie istniała studnia w dworku oboźnego koronnego Kazimierza Krasieńskiego, starosty krasnostawskiego, jedna w posiadłościach klasztoru reformatów oraz jedna u bernardynów. Łącznie w 1784 r. na obszarze Lublina wraz z przedmieściami znajdowało się 26 studni. Tylko trzy z nich ulokowane były w murach miasta³¹.

Komisarze odnotowali również urządzenia służące do walki z pożarami znajdujące się w posiadaniu ludności zamieszkałej w jurydykach. Na obszarze jurydyki Panny Marii, w klasztorze brygidek znajdowały się dwie studnie, dwie stągwie, dwa wąworki, osiem osęków, trzydzieści sześć konewek oraz dwanaście drabin. Na Rurach dysponowano trzema wąworkami, sześcioma konewkami, dwiema drabinami oraz dwoma osękami. Na Lemszczyźnie dwoma drabinami, dwoma wąworkami, czterema konewkami oraz dwoma osękami. W mieście żydowskim znajdowały się dwie studnie przy ulicy Ruskiej w kamienicy Herszka, w piwnicy Zrodtowa – sześć stągwi, trzydzieści osęków, sześćdziesiąt konewek oraz osiemnaście drabin. W jurydyce podzameckiej komisarze odnotowali jedną studnię oraz po osiem stągwi, sikawek ręcznych, drabin i wąworków. Na Kalinowszczyźnie jedna studnia znajdowała się w klasztorze Augustynów, druga – wraz z czterema stągwiami, dziesięcioma konewkami, dziesięcioma bosakami oraz dziesięcioma drabinami – w posiadłości przy browarze. Na Czwartku podczas klęski ognia ludność dysponowała dwoma stągwiami, dwunastoma konewkami, dziesięcioma bosakami oraz dziesięcioma drabinami. Na prebendzie św. Mikołaja znajdowały się ponadto dwie stągwie, dziesięć osęków, dziesięć konewek i dwadzieścia drabin. Ojcowie bazylianie posiadali jedną studnię, jedną stągiew, cztery osęki, cztery drabiny i osiem konewek. Na probostwie farnym przy browarze znajdowała się studnia. Ponadto w skład inwentarza właściciela tejże jurydyki wchodziło: jedna stągiew, dziesięć bosaków, dziesięć konewek i dwadzieścia drabin. Na Bielszczyźnie znajdowały się dwa wąworki, dwie drabiny, cztery konewki i dwa osęki. Na Wieniawie sześć stągwi, trzydzieści konewek, osiem sikawek, osiem drabin i osiem

30 APL, AKDP, 1427, sygn. 5, k. 73.

31 *Ibidem*, k. 74.

wąworków. Na Piaskach przy Browarze jedna studnia, dwie stągwie, dwa wąworki, sześć bosaków, czterdzieści konewek oraz dziesięć drabin, natomiast na Gorajszczyźnie dwie drabiny, dwa wąworki, cztery konewki i dwa osęki³².

Zwraca uwagę fakt, iż ilość sprzętu przeciwpożarowego w jurydykach była wyraźnie większa niż w samym mieście. Trzeba jednak pamiętać, że zabudowa na tym obszarze była w zdecydowanej większości drewniana, więc klęski pożarów dotyczyły ją znacznie częściej. Z tego względu właściciele jurydyk starali się zapewnić swoim posiadłościom jak najlepsze zabezpieczenie przed ogniem. Ponadto ciężko ocenić, na ile wiarygodne są liczby sprzętu podanego w rozporządzeniu. Nie wiemy, czy spis został sporządzony przez samych komisarzy, czy też do zadania tego oddelegowano kilku mieszczan. Należy jednak raczej wykluczyć, iż prośbę o przedstawienie wyliczeń dotyczących posiadanego sprzętu skierowano bezpośrednio do właścicieli posesji, bowiem trudno byłoby się spodziewać reakcji ze strony posiadaczy terenów stanowiących jurydyki.

W rozporządzeniu komisarze poświęcili uwagę również kwestii egzekwowania wprowadzonych postanowień. Zadecydowano, że niestosowanie się do wydanych przepisów będzie skutkowało niezwłocznym pozowaniem przed sąd miejski. Sama Komisja rozstrzygała przede wszystkim sprawy prywatne między mieszczanami. W tej sytuacji nie posiadała narzędzi mogących znaleźć zastosowanie przy egzekwowaniu wprowadzonych przez siebie postanowień³³.

Rozporządzenie ogniowego porządku, czyli zasadniczy dokument wydany przez lubelską Komisję w toku jej działalności antypożarowej, było uzupełniane szeregiem pojedynczych postanowień mających na celu zmniejszenie zagrożenia pożarem w Lublinie. Często motywacją wydania określonego przepisu była zasadniczo inna, jednak pośrednio miała na celu również zniwelowanie niebezpieczeństwa ogniowego. Przykładowo: 13 maja 1785 r. Komisja wydała decyzję o demonatażu budek drewnianych wzniesionych w mieście żydowskim za Bramą Grodzką. Chciano w ten sposób usprawnić komunikację w miejscu, o którym mowa, a także uporządkować ten obszar. Jednocześnie jednak ograniczano ilość drewnianych budynków w Lublinie, do czego Komisja dążyła przez cały okres swojej działalności, zaznaczając zawsze, iż w miejscu zdemontowanych drewnianych domostw, powinny powstawać nowe, z cegły, mające wymurowane kominy³⁴. Z kolei w innym rozporządzeniu z 17 maja 1782 r. komisarze polecali, aby co miesiąc mieszkańcy miasta czyścili kominy i aby w każdym gospodarstwie znajdowała się beczka z wodą i hak żelazny³⁵.

Starając się zabezpieczyć Lublin przed zagrożeniem pożarowym, Komisja zwróciła również uwagę na obszar poza miastem w murach, gdzie często wybuchały

32 *Ibidem*, k. 75.

33 Działalność Komisji Dobrego Porządku mogła być znacznie bardziej skuteczna w warunkach prowadzenia życzliwej współpracy z lokalnym magistratem, o czym świadczy choćby przykład Poznania (por. B. Tyszkiewicz, *op. cit.*, s. 79). Podobnie sytuacja wyglądała w Kamieńcu Podolskim, gdzie sami mieszczańscy starali się o powołanie Komisji Dobrego Porządku dla ich miasta (zob. R. Król-Mazur, *op. cit.*, s. 490).

34 APL, Księgi miasta Lublina [dalej: KmL], 22, sygn. 178, k. 362v.

35 Archiwum Główne Akt Dawnych [dalej: AGAD], tzw. Metryka Litewska [dalej: ML], IVB, sygn. 48, Protokół czynności ekonomicznych, k. 258.

pożary rozprzestrzeniające się na dalsze tereny. 26 czerwca 1783 r. wydano rozporządzenie, na mocy którego mieszkańcom Krakowskiego Przedmieścia zakazano stawiania nowych drewnianych budynków. Osoby, których nie było stać na postawienie murowanego mieszkania, były zobowiązane do sprzedania swojej posesji w ciągu roku i sześciu tygodni od daty wydania rozporządzenia. Z kolei mieszkańcy posiadający drewniane kominy w swoich domach otrzymali sześć tygodni na ich wymurowanie. Z kolei rzemieślnikom takim, jak kowale, garncarze czy ślusarze, którzy wykorzystują ogień w swej pracy, nakazano przenieść się poza miasto, najpóźniej w terminie jednego roku³⁶.

Wprowadzanie w życie przepisów ustanawianych przez komisarzy przebiegało najprawdopodobniej z dużymi komplikacjami. Świadczy o tym częste ich powtarzanie oraz nawoływanie określonych osób, aby zaczęli się do nich stosować. Przykładowo: 18 października 1786 r. rodzinie Lanckorońskich będących w posiadaniu kamienicy, w której znajdowała się karczma, nakazano wymurowanie komina, a do tego czasu zabroniono palenia w piecach³⁷. Ów nakaz powtórzono 29 stycznia 1787 r.³⁸. Ponadto, zapewne zdając sobie sprawę ze znikomych środków represyjnych, próbowano skłaniać mieszkańców miasta do respektowania przepisów przez przeprowadzanie kontroli. I tak, 2 lutego 1783 r. Komisja zapowiedziała, że prezydent oraz wiceprezydent miasta zorganizują kontrolę mającą na celu określenie, czy w każdym gospodarstwie znajduje się beczka z wodą. Następnego dnia mieli oni powiadomić komisarzy o rezultatach przeprowadzonych obserwacji³⁹.

Formułowano jednak nie tylko przepisy mające na celu zmniejszenie zagrożenia pożarowego, ale także służące usprawnieniu akcji gaszenia zaproszonego ognia. Przykładowo zatem w rozporządzeniu z 10 września 1783 r. nakazano wójtowi, aby wyczyścił kanał doprowadzający wodę z zalegającej w nim ziemi, gruzów oraz gnoju⁴⁰. Warto tu również zaznaczyć, iż od 1673 r., kiedy to zdemontowane zostały urządzenia w wieży wodnej oraz rurmusie, nie istniała w Lublinie sieć wodociągowa, co negatywnie wpływało na możliwości walki z klęskami pożarowymi⁴¹. Od tego czasu stosowano studzienny system zaopatrzenia w wodę. W tym kontekście należy zaznaczyć, że nie wiadomo, czy Komisja Dobrego Porządku podjęła jakiegokolwiek działania zmierzające do odbudowy dawnej sieci wodociągowej.

Komisarze na bieżąco również kontrolowali sytuację w mieście. Kiedy mieszkanin lubelski Weber postawił przy ulicy Olejnej stajnię, natychmiast zareagowano i 13 maja 1784 r. jej właścicielowi nakazano zlikwidowanie budynku, gdyż został zbudowany z drewna, zawierał duże ilości słomy, przez co zwiększał zagrożenie pożarowe⁴². Dążenie do likwidacji wszelkich drewnianych zabudowań

36 *Ibidem*, k. 266.

37 Decyzja na mocy dokumentu pt. „Illacja od ekonoma miasta względem komina drewnianego w karczmie wlm. Lanckorońskich będącego a tegoż rozrzuconego z rezolucji sądowych”. Zob. *ibidem*, k. 287.

38 *Ibidem*, k. 289.

39 *Ibidem*, k. 262.

40 *Ibidem*, k. 274.

41 S. Hoczyk-Siwkova, *Wodociągi lubelskie w XV–XVII wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1997, nr 2, s. 176.

42 Odpowiedź Komisji na skargę dotyczącą tego, iż „przy ulicy Olejnej Weber stawia stajnię, która powoduje fetor i zwiększa zagrożenie pożarowe”, zwraca uwagę na potencjalne zwiększenie ryzyka wybuchu pożaru jako

znajdujących się na terenie Lublina było przez cały okres funkcjonowania Komisji Dobrego Porządku jednym z jej zasadniczych celów. Wpływ na to miały zarówno względy logistyczne, wizualne, jak i dążenie do zwiększenia bezpieczeństwa w mieście. Rozporządzenia te okazywały się jednak często nieskuteczne, czego dowodzą choćby powtarzające się na przestrzeni kilku lat nakazy likwidacji drewnianych zabudowań znajdujących przy moście prowadzącym od Bramy Grodzkiej do Zamku⁴³.

Komisarze, widząc swoją bezsilność w egzekwowaniu przepisów, niejednokrotnie poza powtarzaniem wydanych już rozporządzeń, przedłużali czas na wprowadzenie ich w życie. I tak na przykład 13 maja 1785 r. czas na przeniesienie warsztatów piekarzy, garncarzy i kowali poza miasto przesunięto na 1 kwietnia 1786 r.⁴⁴. Podobnie postąpiono w przypadku rozporządzenia nakazującego demontaż drewnianych budek i murowanie mieszkań. Niejednokrotnie robiono wyjątki i określone osoby zwalniano z obowiązku dostosowywania się do wydanych przepisów, choć należy zaznaczyć, że zazwyczaj w takich przypadkach zastrzegano, iż jest to decyzja tymczasowa⁴⁵.

Działalność lubelskiej Komisji Dobrego Porządku w zakresie ochrony przeciwpożarowej miasta należy ocenić jako rozbudowaną, intensywną, lecz mało skuteczną. Wydanie szeregu postanowień pozwoliło na wykreowanie stanu prawnego przewidującego cały szereg procedur mających na celu zmniejszenie zagrożenia klęską ognia. Brak narzędzi do ich egzekwowania spowodował jednak, iż niejednokrotnie formułowane zalecenia nie znalazły praktycznego zastosowania. Nie oznacza to jednak, że działa się tak w każdym wypadku. Księgi wydatków miejskich potwierdzają, iż każdego roku w okresie działalności Komisji Dobrego Porządku spore sumy przeznaczano na murowanie domów oraz kominów. Ponadto rozebrano wiele drewnianych budek stanowiących dodatkowe zagrożenie w przypadku zaproszenia ognia. Przepisy wydawane przez komisarzy miały również niewątpliwie walor edukacyjny i uświadamiający. Mieszkańcy Lublina dzięki nim dowiedzieli się, że podejmowanie racjonalnych działań niwelujących niebezpieczeństwo wywołania pożaru leży w interesie całej społeczności miejskiej i może pozwolić na uniknięcie pożarów, które trawiły miasta nie tylko na skutek zdarzeń losowych, ale również nieodpowiedzialnych poczynań jego mieszkańców.

czynnika motywującego do złożenia skargi przez jednego z mieszczan lubelskich. Zob. AGAD, ML, IVB, sygn. 48, Protokół..., k. 276.

43 Przykładowo odpowiedź „na illację instygatora sądu KDP względem klitek i domów drewnianych przy moście Bramy Grodzkiej leżących”. Zob. *ibidem*, k. 277.

44 *Ibidem*, k. 279.

45 Przykładowo 13 V 1785 r. od murowania drewnianych domów „tymczasowo” uwolniono Szl. Horszków ze względu na mizerny stan zabudowań. Nakazano im jednak wystaranie się o bruk od swojego domu do drogi publicznej podczas okresu letniego trwającego roku. Zob. *ibidem*, k. 279.

.....

The Activities of Lublin's Commission of Good Order for the Fire Protection of the City (1780–1789)

Fire disasters, war turmoil, and epidemics were some of the disasters that affected towns in the early modern period. Lublin was no exception, and fires destroyed it comparatively often, to finally ruin it. In order to change this situation, on 12th January 1780, the Royal rescript established the Commission of Good Order, which was expected to improve the level of security in the city, both with regard to crime and natural hazards.

The fundamental document of Lublin's Commissio Boni Ordinis regarding the fire protection of the city was the "Directive on Fire Order in Lublin" entered in the city records on 15th June 1784. It was decreed that house owners in town should obligatorily keep water in vats. Moreover, they would have to have ladders and cans. The directive emphasized the need to keep wells in proper order. The commissioners also drew attention to the level of securing the chimneys, rightly believing that when not cleaned properly, the chimneys would cause fires in town. They ordered them to be built in all houses, and in future, they demanded that the chimneys be designed in such away that they would be wide, simple and easy to clean from the accumulated soot.

The 1784 Directive was complemented with many single decisions aimed to reduce the fire hazard in Lublin. The motivation for a particular regulation was often basically different, yet, indirectly, it was intended to eliminate the danger of fires. The enforcement of the regulations passed by the commissioners was probably difficult and complicated. This is evidenced by the fact that they were often repeated and specific persons were urged to comply with them.

The work of Lublin's Boni Ordinis Commission for the fire protection of the city should be assessed as active but ineffective. The issuance of a number of directives enabled creation of the regulatory environment providing for many procedures aimed to reduce the danger of fire disaster. The lack of instruments to enforce them, however, often prevented the practical application of the regulations. Nevertheless, the regulations issued by the commissioners were of educational and informative value. Owing to them, Lublin's inhabitants learned that taking rational measures eliminating the danger of fire was in the interest of the whole town community, and their application could enable them to avoid fires that destroyed the city not only as a result of random incidents but also of irresponsible actions by its inhabitants.

Key words: good order commissions, royal towns in the 18th century, reforms during the reign of King Stanislaus August Poniatowski, history of Lublin, fire prevention legislation in the modern era

.....

Życie Adolfa Saturnina Timmego (1868–1901) oraz dzieje jego Zakładu Artystycznego Rzeźbiarsko-Kamieniarskiego w Lublinie¹

.....

Zakład Artystyczny Rzeźbiarsko-Kamieniarski Adolfa Timmego został założony w Lublinie w 1893 r. i funkcjonował – choć już pod nazwiskiem kolejnego właściciela – jeszcze krótko po II wojnie światowej. Głównym zadaniem zakładu było wykonywanie różnego rodzaju nagrobków. Zakład zmieniał lokalizację, jednak cały czas funkcjonował w obrębie ulicy Krakowskie Przedmieście.

Oferta zakładu Adolfa Timmego obejmowała zarówno prace artystyczne, jak i codzienne roboty budowlane. Obok posągów, biustów, medalionów, można było w fabryce przejrzeć wzory i zamówić także schody, balkony, parapety. Wyroby cieszyły się ogromną popularnością, o czym świadczy ilość rzeźb oraz pomników nagrobnych zrealizowanych na lubelskich cmentarzach. Bez wątplenia było to wówczas najlepiej prosperujące tego typu przedsiębiorstwo w Lublinie. W ciągu ośmiu lat działalności zakładu pod kierownictwem Timmego lubelskie cmentarzeapełniły się ok. 70 nagrobkami sygnowanymi jego nazwiskiem. Najmniej liczne, ale najciekawsze pod względem zarówno ikonograficznym, jak i poziomu wykonania są nagrobki z przedstawieniami figuralnymi. Wyroby Timmego wpisują się w powszechnie spotykane wówczas wzorce typologiczne, a także ikonograficzne, charakterystyczne dla okresu późnego klasycyzmu, romantyzmu oraz ukształtowanych wraz z nim tzw. neostylów.

Słowa kluczowe: zakład artystyczny rzeźbiarsko-kamieniarski, warsztaty kamieniarskie, rzeźba i plastyka nagrobna, sztuka sepulkralna, cmentarz przy ul. Lipowej

.....

1 Artykuł powstał na podstawie mojej pracy magisterskiej pt. „Zakład Artystyczny Rzeźbiarsko-Kamieniarski Adolfa Timme w Lublinie. Próba monografii” (Lublin 2009) napisanej w Katedrze Historii Sztuki Nowoczesnej Instytutu Historii Sztuki Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, pod kierunkiem prof. dra hab. Lechosława Lameńskiego.

Wśród działających w XIX-wiecznym Lublinie warsztatów rzeźbiarsko-kamiennarskich największą renomą oraz liczbą zrealizowanych zamówień cieszył się Zakład Artystyczny Adolfa Timmego założony w roku 1893 i funkcjonujący – choć już pod nazwiskiem kolejnego właściciela – jeszcze krótko po II wojnie światowej. Głównym zadaniem zakładu było wykonywanie różnego rodzaju nagrobków. Jak wykazuje zestawienie poszczególnych, sygnowanych nazwiskiem rzeźbiarza obiektów, nie prezentują one jednakowego poziomu wykonania. Część nagrobków wykonana została z wykorzystaniem zarówno interesujących form, jak i motywów ikonograficznych, w sposób bardzo plastyczny oraz ukazujący duży talent rzeźbiarski. Osobną grupę natomiast stanowią pomniki bez wątpienia wykonane poprawnie od strony technicznej, jednak nieposiadające walorów artystycznych². Swego rodzaju „masowa produkcja” podyktowana była przede wszystkim zapotrzebowaniem społecznym. Rzeźbiarz wykonujący nagrobki musi być otwarty na potrzeby i oczekiwania szerokiego grona odbiorców – zarówno tych o mniej, jak i o bardziej wyrobionym guście czy smaku, ale też o zróżnicowanej zasobności portfela. Sam Timme, zaliczając część swoich wyrobów do „najwykwintniejszych”, a część do „najskromniejszych”, wartościował je i dawał jednoznacznie do zrozumienia, że każdy znajdzie ofertę odpowiednią do własnych potrzeb.

Wspomniane „zapotrzebowanie społeczne” powstało i kształtowało się na pewnym gruncie. W Lublinie pod koniec XIX stulecia wyraźniej zaznaczyła się w rzeźbie twórczość rzemieślnicza niż artystyczna. Nie decydowały o tym jednak słabe umiejętności lokalnych twórców, ale raczej brak okazji i możliwości ukazania własnych uzdolnień. Jak trafnie pisze bowiem Maria Kwiatkowska, rzeźbiarze byli w wyjątkowo trudnej sytuacji, bowiem „powstanie dzieła rzeźbiarskiego wiąże się zazwyczaj z jakimś konkretnym zamówieniem czy zapotrzebowaniem społecznym, gdy np. malarz może sobie pozwolić na malowanie obrazów o dowolnych tematach, wystawianych później na sprzedaż. Wykonanie rzeźby w trwałym materiale jest z reguły bardziej pracochłonne niż malowanie obrazu”³. Czasochłonna oraz kosztowna twórczość rzeźbiarska, nie tylko w Lublinie, ale i w całym kraju sprowadzona była głównie do wykonywania rzeźby nagrobnej. Poziom i artyzm jej

2 Pomniki będące przykładem masowej produkcji kamieniarskiej także stanowią istotny element spuścizny twórczej rzeźbiarza oraz integralną część plastyki nagrobnej okolicznych nekropolii. Warto w tym miejscu zwrócić uwagę, iż wyrobów sepulkralnych nie należy rozpatrywać jedynie w kontekście sztuki, którą wyznaczają i ściśle określają kategorie normatywne estetyki. Dyskwalifikowałoby to zupełnie ich funkcję pozaartystyczną, a jest ona w tym przypadku najistotniejsza. Wznoszone na cmentarzach nagrobki pełnią przede wszystkim funkcję komemoratywną, natomiast reprezentowane (bądź nie) wartości artystyczne schodzą na drugi plan. Nawet jeśli stanowią – w rozumieniu poświęconych kategorii estetyki i określonych wyznaczników piękna – wspaniałe przykłady sztuki rzeźbiarskiej, to i tak w pierwszej kolejności mają upamiętniać osobę zmarłego, wywoływać nastroj kontemplacji, refleksji *etc.* Teoretycznie więc wykorzystane do tego środki nie powinny podlegać ocenie. Sztuka nagrobkowa wchodzi w zakres szeroko rozumianej sztuki użytkowej, w nobilitacji której pomocnym jest wprowadzenie otwartego pojęcia sztuki. Uznaje ją ono za „wielowarstwowe pojęcie umowne, zależne po pierwsze od umowy między nadawcą a odbiorcą, a po drugie od każdorazowego kontekstu sytuacyjnego [...]”. Sztuka nie jest tylko tym, co spełnia określone artystyczne oczekiwania ze strony wtajemniczonych, lub tym, co pobudza ich do nowych oczekiwań, sztuka jest także narzędziem do zaspokajania pozaartystycznych (religijnych lub politycznych) potrzeb”. Zob. W. Hoffman, *Kicz i sztuka trywialna jako sztuki użytkowe*, [w:] *Pojęcia, problemy, metody współczesnej nauki o sztuce. Dwadzieścia sześć artykułów uczonych europejskich i amerykańskich*, wybr. i oprac. J. Białostocki, Warszawa 1976, s. 466.

3 M.I. Kwiatkowska, *Rzeźbiarze warszawscy XIX wieku*, Warszawa 1995, s. 14.

wykonania, oryginalność projektu czy choćby wykorzystany surowiec zależały – jak wspomniałam – od oczekiwań oraz zamożności zamawiającego.

Działający w Lublinie rzeźbiarz Adolf Timme także dał się poznać przede wszystkim jako rzemieślnik czy – mówiąc bardziej dobitnie – kamieniarz⁴. Był twórcą wielu pomników nagrobnych usytuowanych na lubelskich cmentarzach. Pozostałe znane prace rzeźbiarskie, kamieniarskie czy wyroby codziennego użytku także powstawały na konkretne zamówienie. Trudno byłoby się spodziewać rzeźbiarskiej *sensu stricto* kariery w Lublinie, w którym w zasadzie nie istniało jakiegokolwiek środowisko artystyczne⁵. Niemożliwe było to także z tego względu, że zamożni mieszkańcy, których było stać na zamówienie dla bliskich zmarłych wystawnych pomników, szukali wykonawców często nie wśród lokalnych twórców, a w stołecznej Warszawie. Z tego powodu odnaleźć możemy na lubelskich cmentarzach nagrobki pochodzące z zakładów kamieniarskich Henryka Żydoka, Jana Rudnickiego, Romana Lubowieckiego czy Stanisława Bartmańskiego. A obok nich także dzieła wybitnych warszawskich artystów rzeźbiarzy Bolesława Syrewicza, Andrzeja Pruszyńskiego, Konstantego Laszczki⁶. Gdyby jednak nie śmierć w młodym wieku, zgromadzony dzięki sepulkralnym zamówieniom majątek pozwoliłby – być może – Timmemu na rzeźbienie także dla własnej przyjemności i rozwinięcie talentu. Podzielił on jednak los wielu XIX-wiecznych rzeźbiarzy – „Trudne warunki bytowania i ciężka praca w zapyłonym przeważnie, od gipsu czy przy obróbce kamienia, powietrzu były powodem niedługiego z reguły życia rzeźbiarzy. Niewielu z nich dożył mogło pięćdziesięciu lat”⁷.

Adolf Saturnin Timme, choć nazwisko brzmi obco, urodził się w podwarszawskim Radzyminie na terenie parafii rzymskokatolickiej pw. Przemienienia Pańskiego w 1868 r. O rodzicach – Stanisławie i Zuzannie z Brodzikowskich – dowiadujemy się z aktu zgonu zachowanego w Lubelskim Archiwum Państwowym⁸. Niewiele można powiedzieć o losach młodego Adolfa Timmego. Wiadomo, że przed rokiem 1892 poznał pochodzącą z Lublina Marię Waśniewską, z którą następnie wstąpił w związek małżeński. Wiemy, że pracował już wówczas od kilku lat w warszawskich fabrykach i warsztatach kamieniarskich⁹. Młodzi małżonkowie

4 Jak wcześniej wspomniano, część nagrobków wykonanych przez Timmego stanowi przykład sztampowej, masowej produkcji i mogłaby wskazywać, że był on raczej kamieniarzem niż artystą rzeźbiarzem. Jednak poziom wykonania zarówno pewnej grupy pomników, jak i rzeźb powstałych niezależnie od twórczości sepulkralnej, świadczy o dużym talencie autora, znaczenie przewyższającym umiejętności zwykłego rzemieślnika. I chociaż nazwanie Timmego artystą może być kwestia sporna, pozostanę przy tym określeniu.

5 Przyjmuje się, że lubelskie środowisko artystyczne zaczęło formować się po roku 1901, w którym zmarł Timme.

6 Por. M. Domański, *Świadectwo historii i... zaniedbania*, „Kamena” 1981, nr 23, s. 10–11; M. Gmiter, B. Kotowski, K. Kucharska, B. Laskowska, L. Popek, *Cmentarz rzymskokatolicki przy ul. Lipowej w Lublinie*, Lublin 1990, s. 23.

7 M.I. Kwiatkowska, *op. cit.*, s. 136 i n.

8 Archiwum Państwowe w Lublinie [dalej: APL], Zbiór akt urzędów stanu cywilnego [dalej: ZAU], k. 122.

9 Pierwsze ogłoszenie reklamowe Timmego, które pojawiło się w lubelskiej prasie donosiło: „Niniejszym mam honor podać do publicznej wiadomości, iż pracując przez dłuższy czas w pierwszorzędnym fabrykach Warszawskich otworzyłem na siebie zakład artystyczny Rzeźbiarsko-Kamieniarski [...]”. Zob. „Gazeta Lubelska” [dalej: „GL”], nr 107, 21 V (2 VI) 1893, s. 3.

mieszkali w Pruszkowie, gdzie 25 stycznia (6 II) 1892 r. przyszedł na świat ich syn Romuald.

Chociaż w literaturze przedmiotu znaleźć można informację, że Adolf Timme rozpoczął swą działalność w Lublinie w roku 1883, w istocie miało to miejsce dzień lat później¹⁰. Pomyłka mogła zostać spowodowana faktem, iż rzeźbiarz otworzył zakład w kamienicy przy Krakowskim Przedmieściu 165 [obecnie nr 39 – K. Cz.] wynajmowanej rzeczywiście od 1883 r. różnym fabrykantom pomników nagrobnych, m.in. Janowi Kinardowi i Aleksandrowi Leszczyńskiemu¹¹. Reklama usług Timmego pojawiła się po raz pierwszy w „Gazecie Lubelskiej” 21 maja (2 VI) 1893 r.¹²

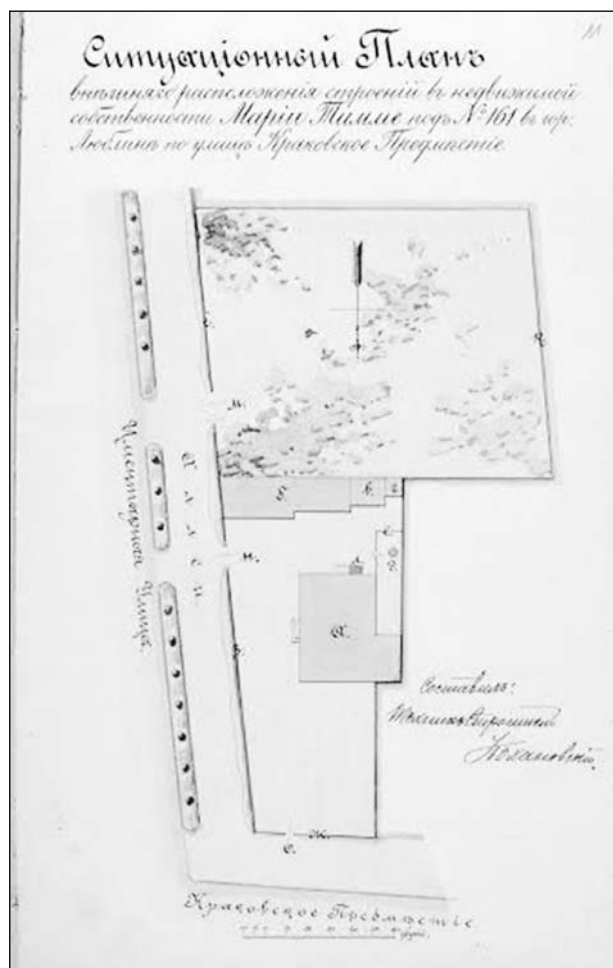
Fot. 1. Pierwsza reklama zakładu Adolfa Timmego w prasie lubelskiej

Źródło: „Gazeta Lubelska”, nr 107, 21 V (2 VI) 1893

¹⁰ Wśród publikacji, w których wymienia się nazwisko Timmego, zaledwie jedna – *Architektura neogotycka na Lubelszczyźnie* Jerzego Żywieckiego – uwzględnia jakiegokolwiek fakty związane zarówno z jego osobą, jak i Zakładem Artystycznym. Wspomniany autor błędnie jednak uznaje rok 1883 za datę otwarcia zakładu. Nieprecyzyjne są także dane dotyczące umiejscowienia firmy Timmego, bowiem Żywiecki lokalizuje go od samego początku „na krańcach Krakowskiego Przedmieścia, tuż przy ul. Cmentarnej (dziś Lipowej), w budynku cofniętym w głąb obszernego placu”, gdzie w istocie przeniesiony został w trzy lata po otwarciu. Zob. J. Żywiecki, *Architektura neogotycka na Lubelszczyźnie*, Lublin 1998, s. 40.

¹¹ „GL”, nr 48, 1883, s. nlb; nr 55, 4 (16) III 1884, s. 3; nr 108, 8 (20) V 1885, s. 3; *Kalendarz Lubelski na rok zwyczajny 1885*, s. 76.

¹² Reklamy tej samej treści znajdują się w: „GL”, nr 113, 28 V (9 VI) 1893, s. 3; nr 116, 1 VI (13 VI) 1893, s. 3; nr 120, 5 (17) VI 1893, s. 4; nr 123, 9 (21) VI 1893, s. 4; nr 126, 14 (26) VI 1893, s. 4; nr 129, 18 (30) VI 1893, s. 4; nr 139, 30 VI (12 VII) 1893, s. 4; „GL”, nr 55, 1 (13) III 1894, s. 3; nr 59, 5 (17) III 1894, s. 4; nr 62, 9 (21) III 1894, s. 4; nr 65, 12 (24) III 1894, s. 4; nr 69, 19 (31) III 1894, s. 4; nr 71, 23 III (4 IV) 1894, s. 4; nr 74, 26 III (7 IV) 1894, s. 3; nr 77, 30 III (11 IV) 1894, s. 3.

Fot. 2. Plan parceli przy Krakowskim Przedmieściu 161 [obecnie Al. Racławickie 2] zakupionej przez Timmego w 1895 r.

Źródło: Archiwum Państwowe w Lublinie, Akta Miasta Lublina (1874–1915), nr zespołu 22, sygn. 7095, rps, k. 11

Z pierwszej reklamy zakładu Timmego można wnioskować, że wachlarz usług obejmował nie tylko wykonywanie prac artystycznych, ale też – podyktowane koniecznością zarobku – codziennych robót budowlanych. Obok „posagów, biustów, medalionów”, można było w fabryce zamówić także „schody, balkony, parapety” według konkretnego wzoru¹³.

Wracając do życia osobistego artysty, 5 (17) grudnia 1894 r. urodziła mu się córka Olimpia. Ten rok ważny był dla Timmego także z powodów zawodowych. Jeszcze pod koniec minionego roku zatrudnił on bowiem w swoim zakładzie

¹³ Kalendarz Lubelski na rok zwyczajny 1894, s. nlb [92].

wybitnego warszawskiego rzeźbiarza – Antoniego Kurzawę¹⁴. I choć artysta ten pracował u Timmego tylko przez rok, niewątpliwie zakład zyskał dzięki temu większą renomę, co spowodowało wzrost liczby zamówień w kolejnych latach. Wzrost pozycji firmy pozwolił również Timmemu na zakup gruntu i przeniesienie zakładu do własnego domu, o czym donosiła lokalna prasa: „Zakład Rzeźbiarsko-Kamieniarski pod firmą A. Timme z dniem 1-go kwietnia r. b. przeniesiony zostanie do własnej posesji przy rogu ulic Krakowskie Przedmieście i Cmentarnej”¹⁵. 1 września 1895 r. Timme zakupił, od braci Vetterów (Augusta Karola i Juliusza Rudolfa) za 3 tysiące rubli nieruchomość przy Krakowskim Przedmieściu 161 [obecnie Al. Racławickie 2 – K. Cz.]¹⁶.

Na podstawie planu zatwierdzonego 19 września 1895 r. przez Rząd Gubernialny Lubelski Timme wznosił dom i warsztat kamieniarski. Na terenie posesji znalazły się także murowana stajnia z szopą na powóz, drewniana wiata oraz murowana kloaka¹⁷. W marcu 1899 r. Timme dokonał niezwykle korzystnej transakcji – wymienił z magistratem miasta część nieruchomości (78,98 sążni²) na zajmujący prawie dziesięciokrotnie większą powierzchnię pusty plac (710,97 sążni²)¹⁸. Miasto przygotowywało wówczas plan poszerzenia i rozbudowy ulicy Cmentarnej (dzisiejszej Lipowej), zatem tak – wydawałoby się niekorzystna dlań – transakcja miała miejsce. Pusty plac szybko zapełnił się przygotowanymi do obróbki blokami różnego rodzaju piaskowców, marmurów czy granitów, a także gotowymi pomnikami, które stanowiły zapewne okazałą wizytówkę i reklamę zakładu. Niedane było jednak jej właścicielowi długie cieszenie się sukcesem. Adolf Timme zmarł 21 lutego 1901 r. w wieku zaledwie 33 lat – „Działo się w mieście Lublinie, dziewiątego (dwudziestego drugiego) lutego tysiąc dziewięćset pierwszego roku, o czwartej popołudniu. Stawił się Szczepan Waśniewski, czterdzieści trzy lata, kamieniarz i Stanisław Timme, trzydzieści sześć lat, kupiec, obaj z Lublina. I oświadczyli, że dnia wczorajszego, o szóstej godzinie wieczorem zmarł w mieście Lublinie Adolf Saturnin, dwóch imion, Timme, trzydzieści trzy lata, rzeźbiarz pomników, urodzony w Radzyminie, mieszkający w Lublinie, syn Stanisława i Zuzanny z Brodzikowskich Timme. Zostawił po sobie owdowiałą żonę, Marię z Kwaśniewskich [Waśniewskich – K. Cz.]. W naocznym zaświadczeniu o zgonie Adolfa Saturnina

14 Zob. „GL”, nr 210, 17 (29) IX 1894, s. 4; nr 213, 21 IX (3 X) 1894, s. 4; nr 216, 24 IX (6 X) 1894, s. 4; nr 218, 27 IX (8 X) 1894, s. 4; nr 220, 30 IX (12 X) 1894, s. 4; nr 225, 6 (18) X 1894, s. 4; nr 227, 8 (20) X 1894, s. 4; nr 230, 12 (24) X 1894, s. 4; nr 231, 13 (25) X 1894, s. 4; nr 235, 19 (31) X 1894, s. 4; nr 237, 22 X (3 XI) 1894, s. 4; nr 241, 27 X (8 XI) 1894, s. 4; nr 246, 2 (14) XI 1894, s. 4; nr 249, 5 (17) XI 1894, s. 4; M. Gminter [et al.], *op. cit.*, s. 39; I.J. Kamiński, *Życie artystyczne w Lublinie 1901–1926*, Lublin 2000, s. 36; M.I. Kwiatkowska, *op. cit.*, s. 254; *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających (zmarłych przed 1966 r.)*. Malarze, rzeźbiarze, graficy, t. 4: *Kl – La*, red. J. Maurin-Białostocka [et al.], Wrocław 1986, s. 394; M. Sołtysik, *Piękni szaleńcy, czyli sztuka skandalem podszycita*, Warszawa 2006, s. 27.

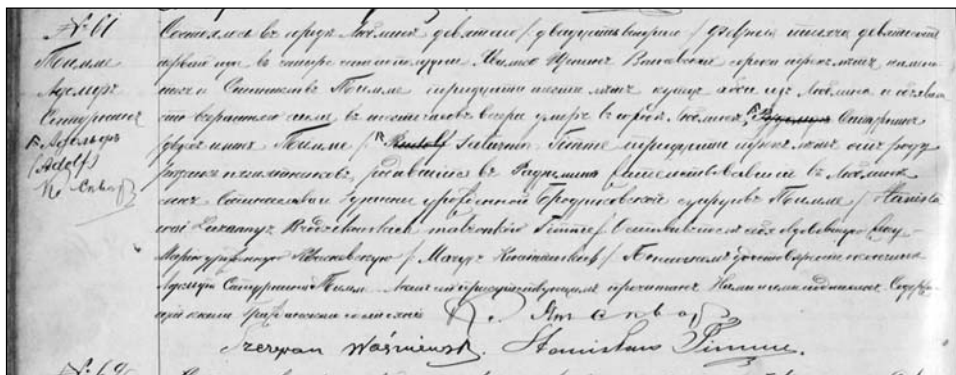
15 „GL”, nr 26, 22 I (3 II) 1896, s. 3; nr 50, 19 II (2 III) 1896, s. 3; nr 52, 21 II (4 III) 1896, s. 3; nr 58, 28 II (11 III) 1896, s. 4; nr 61, 2 (14) III 1896, s. 4; nr 67, 9 (21) III 1896, s. 4. Budowa nieznacznie się przeciągnęła, gdyż w numerze 81 z 29 III (10 IV), s. 3 podano informację, że zakład przeniesiony zostanie z dniem 1 lipca. Zob. „GL”, nr 87, 7 (17) III 1896, s. 3; nr 91, 10 (29) III, s. 4; nr 93, 12 (24) IV, s. 4; nr 97, 17 (29) IV, s. 3; nr 102, 24 IV (6 V), s. 3; nr 111, 9 (21) V, s. 3.

16 APL, Hipoteka Lublina [dalej: HL], nr zespołu 401, sygn. 4/32, rps, k. 40.

17 APL, Akta miasta Lublina (1874–1915), nr zespołu 22, sygn. 7095, rps, k. 2.

18 APL, HL, nr zespołu 401, sygn. 4/32, rps, k. 40.

Timme, akt ten obecnym został przeczytany i podpisany. Sporządzający akt stanu cywilnego. Jan Skwara¹⁹.

Fot. 3. Akt zgonu Adolfa Timme

Źródło: Archiwum Państwowe w Lublinie, Zbiór akt urzędów stanu cywilnego, k. 122

Timme zmarł zapewne po dłuższej, poważnej chorobie, nierokującej powrotu do zdrowia. Piętnaście dni przed śmiercią (6 II) notariusz Dominik Maślakiewicz został bowiem wezwany w celu spisania testamentu „do domu przy ul. Krakowskie Przedmieście 161, do mieszkania Adolfa Timme, ponieważ był on chory”²⁰.

Majątek, który zostawił po sobie Timme łącznie opiewał na sumę 8329 rubli i 45 kopiejek²¹, a prawo do rozporządzania nim oraz polecenie dalszego prowa-

19 APL, ZAU, k. 122. O śmierci Timme informowno także w: „GL”, nr 43, 10 (23) II 1901, s. 2.

20 APL, HL, nr zespołu 401, sygn. 4/32, rps, k. 390. W testamencie zapisano: „Na wypadek mojej śmierci czynię następujące majątkowe rozporządzenie: Przede wszystkim zaświadczam, że żona moja, Marja, córka Jana Waśniewskiego, po wstąpieniu ze mną w związek małżeński, wniosła w dom mój posag swój w ilości rubli trzech tysięcy, podniesionych przez nią z Dyrekcji Warszawskiego Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego, na jej rzecz tam lokowanych. Sumę takową otrzymałem od niej w gotówiznie i dotąd wspólnie z nią pracą dorobiłem się obecnego mojego majątku, składającego się: 1) Z nieruchomości, położonej w Lublinie pod № 161 A policyjnym, hipotecznym zaś sto trzecim, z placem, otrzymanym od miasta Lublina w zamian odciętej na rzecz tego miasta części wspomnianej nieruchomości mojej. Część tego placu odstąpiłem Tadeuszowi Piotrowskiemu. 2) Z fabryki kamieniarsko-rzeźbiarskiej w Lublinie i 3) Z mebli, lanszafów i sprzętów domowych. Spadkobiercami moimi są nieletnie dzieci: Romuald i Olimpia Timme, również wspomniana żona moja Marja z Waśniewskich. Z majątku wyżej rzeczzonego i jak i w chwili mej śmierci pozostać po mnie może, przeznaczam i zapisuję na własność przede wszystkim rubli trzy tysiące żonie mojej Maryi jako zwrot otrzymanego przeze mnie jej posagu, którą to sumę z chwilą mej śmierci będzie miała prawo zabezpieczyć na swoje imię z mocy niniejszego testamentu w hipotecę wspomnianej nieruchomości mojej. Następnie trzecią rozrządzaną część mojego majątku, niezależnie od wspomnianej sumy, przez wzgląd szczególny, zapisuję na własność teje żonie mojej Maryi, pozostałe zaś nierozrządzane dwie trzecie części tegoż majątku zapisuję na własność dzieciom moim Romualdowi i Olimpii w równej części każdemu, z warunkiem, że te ich schedy obciążać będzie w całości rzeczona suma trzy tysiące rubli, jak również przysługujące z prawa dożywocie mojej żony w jednej trzeciej części i bez jej zgody, sched tych nie będą mogli odstąpić osobom trzecim. Główną opiekunką, wymienionych nieletnich mych dzieci, mianuję w razie mej śmierci żonę moją Marję. Taka jest ostatnia moja wola. Adolf Saturnin Timme”.

21 *Ibidem*, k. 395.

dzenia zakładu rzeźbiarsko-kamieniarskiego pod nazwą „A. Timme” przekazał rzeźbiarz żonie.

Zgodnie z życzeniem Timmego zakład nadal funkcjonował, a prowadził go jego szwagier – Szczepan Waśniewski, który jednak sam nie zajmował się wykonywaniem pomników. Odpowiadał on za przyjmowanie zamówień, sprzedawanie wykonanych jeszcze za życia Timmego wyrobów oraz zatrudnianie pracowników. W roku 1905 otworzył własny zakład rzeźbiarsko-kamieniarski²² i powstające w nim pomniki nagrobne sygnował już swoim nazwiskiem. Nie mógł on bowiem kontynuować prowadzenia fabryki Timmego, gdyż 4 marca 1905 r. Maria wyszła ponownie za mąż za pochodzącego z Czech rzeźbiarza – Jarosława Nowaka²³. Drugi małżonek wdowy po Timmem z chwilą ślubu stał się właścicielem zakładu, znacznie go rozbudował i zmodernizował, uruchamiając „pierwszą krajową Fabrykę parową Wyrobów Rzeźbiarsko-Kamieniarskich”²⁴. Jarosław Nowak przebywał w Lublinie do około 1920 r., kiedy to wyjechał „prawdopodobnie do Czechosłowacji, pozostawiając zakład żonie i pasierbowi, Romualdowi Timmemu”, jednak wytwarzane tam nagrobki sygnowano jego nazwiskiem jeszcze w latach trzydziestych, a nawet czterdziestych²⁵. Nowakowie nie zaznali rodzicielskiej radości, bowiem ich jedyny syn noszący po ojcu imię Jarosław urodził się i zmarł w 1907 r. W Aktach nieruchomości położonej przy ul. Al. Racławickie 2. 1936–1940 znajdujących się w zbiorach Archiwum Państwowego w Lublinie jako właściciele nieruchomości widnieją „Olimpia Prądyńska, l. 42, c. Adolfa i Marii, zamieszkała przy ul. Dolnej 3-go Maja oraz Romuald Timme, l. 48, s. Adolfa i Marii, zamieszkały w niewoli”²⁶. Funkcję administratora pełnił natomiast Stanisław Waśniewski, l. 58, s. Jana i Marii Elżbiety, zamieszkały przy ul. Al. Racławickie 2²⁷. Dalsze losy rodziny Timme

22 Zob. M. Domański, *Nowak Jarosław*, [w:] *Słownik artystów polskich i obcych...*, op. cit., t. 6: N – Pc, red. K. Mikocka-Rachubowa, M. Biernacka, Warszawa 1998, s. 163; I.J. Kamiński, op. cit., s. 54 (autor mylnie przypisuje zakład Stanisławowi Waśniewskiemu).

23 Zob. M. Domański, op. cit., s. 163; I.J. Kamiński, op. cit., s. 54; J. Żywicki, op. cit., s. 40.

24 *Przewodnik Firm Polskich w Lublinie na rok 1914*, Lublin 1914, s. nlb. Zob. także *Kalendarz Lubelski na rok zwyczajny 1907*, s. nlb [125]; „Ziemia Lubelska” 1908, nr 102, s. 5; 1910, nr 87, s. 3; 1911, nr 128, s. 5.

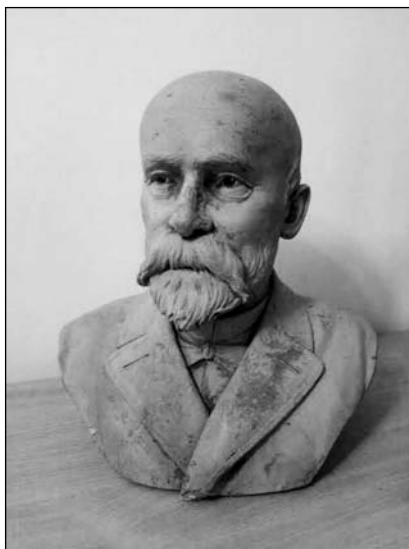
25 M. Domański, op. cit., s. 163. Na cmentarzu w Wąwolnicy znajduje się nagrobek rodziny Chabros z 1946 r. Zob. Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Lublinie, Karta ewidencyjna nagrobka rodziny Chabros, zał. przez E. Gieysztor-Miłobędzką 26 VI 1978.

26 Syn artysty – Romuald Timme – oznaczany w wyżej przytoczonych materiałach archiwalnych jako „zamieszkały w niewoli”, swego czasu znany i szanowany adwokat Izby Lubelskiej, został zamordowany w 1940 r. w Katyniu. Służył w stopniu porucznika w 8 Pułku Piechoty Legionów 3 Dywizji stacjonującej w Lublinie od 15 V 1918 do 27 IX 1939 r. (por.: I. Caban, *8 Pułk Piechoty Legionów Armii Krajowej. Organizacja i działania bojowe*, Warszawa 1994). Pośmiertnie został awansowany do stopnia kapitana (podaje za: www.stankiewicz.e.pl/index.php?kat=35&sub=588; data dostępu: 12 V 2009). Nazwisko Romualda Timme pojawia się na wszelkich stronach internetowych zawierających listę ofiar zbrodni katyńskiej (m.in.: www.gazetapolska.ok/pub.ListaKatynPamietamy.pdf; www.minelinks.com/war/KatynVictimsList.html; www.przodek.pl/index/katyn.htm; *Katyńska ściana pamięci*, [online] www.electronicmuseum.ca; data [dostępu do wszystkich witryn: 12 V 2009]). W 2004 r. odbyła się w Lublinie wystawa *Patriotyczne postawy adwokatów Izby Lubelskiej w okresie okupacji hitlerowskiej i sowieckiej 1939–1944*. W informatorze wystawy pojawia się krótki biogram syna Timmego autorstwa Barbary Orłowskiej: „Timme Romuald, urodził się 7 [6 – K. Cz.] lutego 1892 r. w Pruszkowie, pow. warszawski. Studia na Wydziale Prawa ukończył w Petersburgu. W kampanii wrześniowej walczył w 8 PPLeg. 3 DP”.

27 APL, Inspekcja Budowlana, k. 13.

oraz dzieje zakładu nie są znane na obecnym etapie badań. Współcześnie natomiast w miejscu dawnej fabryki znajduje się galeria handlowa.

Założony w 1893 r. przez Adolfa Timmego Zakład Artystyczny Rzeźbiarsko-Kamieniarski był najlepiej prosperującym tego typu przedsiębiorstwem w Lublinie. Konkurencja nie była duża, co potwierdza Maria Antonina Ronikierowa w *Ilustrowanym przewodniku po Lublinie* z 1901 r., wspominając o „pracujących samodzielnie i opłacających do kasy miejskiej kanon, czyli opłatę od procederu: [...] kamieniarzy 4”²⁸. Nie brak konkurencji był jednak powodem sukcesu rzeźbiarza, a – niewątpliwie – jego talent. Wśród pomników nagrobnych Timmego, znaleźć można zachwalane w ogłoszeniach prasowych i te „najsłodsze”, i te „najwspanialsze”, dzięki którym zyskał renomę nie tylko w mieście, ale i w okolicy. O pozycji zakładu świadczą również nazwiska wybitnych artystów rzeźbiarzy, z którymi Adolf współpracował – chociażby Antoniego Kurzawy czy Ludwika Pyrowicza. Wystarczy przyjrzeć się bliżej nagrobkom Timmego, by zauważyć, że – jak wcześniej wspomniano – nie był to zwykły rzemieślnik czy kamieniarz. Jego rzeźby, co jest szczególnie widoczne w przedstawieniach figuralnych – wykonane są lekką, swobodną ręką, a ornamenty i detale urzekają precyzją.

Fot. 4. Jedyne znane na obecnym etapie badań popiersie portretowe (anonimowe) sygnowane przez Timmego (1895)

Źródło: Zbiory prywatne

Być może Timme zachwycałby jeszcze niejednym dziełem (niekoniecznie reprezentującym sztukę sepulkralną), gdyby nie śmierć w tak młodym wieku. 21 lutego

28 M.A. Ronikierowa, *Ilustrowany przewodnik po Lublinie*, Lublin 1992, s. 39.

1901 r. spoczął pod skromnym, ale eleganckim obeliskiem z czerwonego marmuru, w galerii własnych pomników.

W ciągu ośmioletniej działalności Zakładu Artystycznego Rzeźbiarsko-Kamiennarskiego pod kierownictwem Timmego lubelskie cmentarze wypełniły się nagrobkami sygnowanymi jego nazwiskiem. W samej katolickiej części cmentarza przy ulicy Lipowej odnaleźć możemy 43 wynonane przez niego nagrobki, w części prawosławnej natomiast 19 oraz 5 na cmentarzu ewangelickim. Dominujące wzory to: krzyż na postumencie (30), obelisk (14) oraz krzyż na skałkach (7)²⁹.

Nieliczne niestety, ale najciekawsze pod względem zarówno ikonograficznym, jak i poziomowi wykonania są nagrobki z przedstawieniami figuralnymi (7). Wyroby Timmego wpisują się w powszechnie spotykane wówczas wzorce typologiczne, a także ikonograficzne, charakterystyczne dla okresu późnego klasycyzmu, romantyzmu oraz ukształtowanych wraz z nim tzw. neostylów. Oprócz wspomnianych obelisków czy krzyży na postumencie i skałkach pojawiają się stelle, pnie, kolumny itp. Czytelna w sepulkralnym kontekście ikonografia, sprowadza się przede wszystkim do zgaszonych odwróconych pochodni, kotwic, urn, złamanych kolumn, wieńców i girland z maku, pnączy bluszczu etc. Osobną grupę stanowią postacie aniołów oraz geniuszy śmierci.

Przyglądając się bliżej rzeźbie pomnikowej Timmego, widzimy, że nie odbiega ona od panujących wówczas wzorców i nie wprowadza szczególnie oryginalnej ikonografii. Tym, co świadczy o wartości jego realizacji jest przede wszystkim poziom wykonania oraz pomysłowość w zestawianiu form i ornamentów³⁰.

Jednym z najwybitniejszych dzieł rzeźbiarza jest nagrobek Celiny Korsak z 1898 r.³¹.

Przedstawia on anioła siedzącego przy złamanej kolumnie w pozie przywołującej na myśl personifikację *Melancholii*³², ustawionego na złomie skalnym. Postać anioła wykonana została z wyraźną swobodą, można by rzec – nonszalancją w prowadzeniu dłuta. Widać to przede wszystkim w sposobie opracowania szaty, która płynnie wylaniając się z partii skał, tworzy wraz z nią organiczną całość. Bosa stopa anioła wydaje się elementem łączącym te dwie części bryły. Obok fragmentów gładko opracowanych, wykończonych, widzimy – potęgującą ekspresję – powierzchnie nieobrobionego, chropowatego kamienia. Całość nie sprawia jednak wrażenia formalnego chaosu, a jednorodnej, przemyślanej kompozycji. Włosy i skrzydła anioła oraz trzymany przez niego wieniec wykonane zostały z dużą

29 Nazewnictwo i typologię nagrobków stosuję za opracowaniem: Z. Bania, A.K. Olszewski, *Typologia i klasyfikacja nagrobków*, Warszawa 1989. Z kolei pojawiającą się w treści terminologię związaną z rzeźbą (w tym rzeźbą nagrobną) używam za: W. Koch, *Style w architekturze. Arcydzieła budownictwa europejskiego od antyku po czasy współczesne*, Warszawa 1996; *Słownik terminologiczny sztuk pięknych*, red. K. Kubalska-Sulkiewicz, M. Bielska-Łach, A. Manteuffel-Szarota, Warszawa 2004, wyd. 5.

30 Nie wiemy niestety, na ile owa pomysłowość jest udziałem Timmego, a na ile powszechnie dostępnych wzorników.

31 Fotografie wszystkich nagrobków zostały wykonane przez autorkę.

32 Por. J. Białostocki, *Ikongrafia romantyczna. Przegląd problemów badawczych*, [w:] idem, *Symbol i obrazy w świecie sztuki*, Warszawa 1982, s. 352 (omawiając ikonografię *Melancholii*, Białostocki przywołuje tekst: Z. Kruszelnicki, *Z dziejów postaci „frasobliwej” w sztuce*, „Teka Komisji Historii Sztuki” 1961, R. 2, s. 7–117); C. Ripa, *Ikongologia*, przekł. I. Kania, Kraków 2004, s. 272 i n.

dbałością o detal, widoczne są zarówno pojedyncze pasma loków, jak i pióra czy liście. Twarz wyrzeźbiono równie finezyjnie, rysy uchwycone zostały w chwili zamyślenia, a nawet pewnego znudzenia, choć raczej wyrażać powinny smutek. Zwraca uwagę pomysł usadzenia anioła na złamanej kolumnie, będącej symbolem śmierci przerwijącej ziemski byt każdego człowieka.

Kolejnym wartym uwagi nagrobkiem Timmego, który zwieńczony został rzeźbioną figurą, jest pomnik Stefanii Mazurkiewicz z 1896 r. znajdujący się w sektorze 6A cmentarza. Ustawiona na trójdzielnym postumencie Madonna ukazana została frontalnie. Stoi swobodnie, z lekko opuszczoną głową skrytą pod opadającą na plecy chustą, co wraz z delikatnie uniesionymi, rozłożonymi rękami nadaje postaci spokoju i pokory. Twarz Madonny, podobnie jak w przypadku anioła z nagrobka Celiny Korsak, wyraża pewien stan ducha. Nie ma w niej najmniejszego napięcia. Przymknięte oczy dodatkowo pogłębiają wrażenie pokory. Szaty wyrzeźbione zostały z dużą dbałością o naturalność w układzie fałd oraz ułożeniu materiału na ciele. Nie wykonano ich z rozmachem, który zauważyć można w sposobie opracowania szat anioła. Całość ma jednak zupełnie inny charakter, każdy fragment został dokładnie wypracowany, nie ma tu powierzchni nieobrobionych, niedokończonych, które sprawiałyby wrażenie wzajemnego przenikania form. Nie umniejsza to wartości pomnika, a jedynie podkreśla różnorodność wyrobów Timmego.

Pewne podobieństwo do omówionej wyżej figury wykazuje Madonna znajdująca się na terenie dawnego cmentarza przy kościele pobernardyńskim pw. Nawrócenia św. Pawła w Lublinie. Choć na tablicy inskrypcyjnej pojawia się data 1904, wiadomo, że pomnik stał tam już w roku 1900³³. Wspomniana tablica upamiętniająca pięćdziesiąt rocznicę uchwalenia dogmatu o Niepokalanym Poczęciu Najświętszej Marii Panny została wtórnie zamontowana na postumencie rzeźby. W obydwu figurach zwraca uwagę zbliżony sposób opracowania szat, a różnice przejawiają się przede wszystkim w układzie ciała. Madonna stojąca na przykościelnym placu jest wyprostowana, oczy wznosi ku niebu, a ręce składa w geście modlitwy. Kontemplacyjny, modlitewny nastrój podkreśla wyraz twarzy charakteryzujący się spokojem i zamyśleniem.

Interesujący, można by rzec – jeden z najciekawszych nagrobków na lubelskim cmentarzu, wykonano w zakładzie Timmego w roku 1905 dla Stanisława Kwiatkowskiego (sek. 5B). Ma formę stelli zwieńczonej równoramiennym krzyżem, przed którą siedzi Żałobnica – „zamyślona, zerkająca w niebo niewiasta”³⁴, lekko przygarbiona, z luźno splecionymi, spoczywającymi na kolanach dłońmi. Ubrana jest w skromną suknię, której jedyną ozdobę stanowią delikatnie ułożone fałdy. Pojawiająca się na nagrobku eklektyczna dekoracja również jest dość skromna i wyważona. Belki krzyża wieńczącego stellę ozdobione zostały kwietnymi rozetami, a między nimi, w miejscu skrzyżowania ramion, umieszczono palmetę. Pod krzyżem widzimy płaskorzeźbę przedstawiającą uskrzydloną główkę anielską, na

33 W numerze 113 „Gazety Lubelskiej” z 19 VI (1 VII) 1900 r. czytamy: „Kości ludzkie wykopują na placu Bernardyńskim, którego część aż po figurę N. M. Panny, jak wiadomo ulega obecnie niwelacji”.

34 M. Gmiter [et al.], *op. cit.*, s. 36.

Fot. 5. Nagrobek Celiny Korsak w katolickiej części cmentarza przy ul. Lipowej w Lublinie (sek. 2)

cokole stelli, poniżej inskrypcji – płaskorzeźbione gałęzie bluszczu oraz pojawiający się w kilku miejscach ornament geometryczny.

Układ ciała Madonny z pomnika Stefanii Mazurkiewicz powtórzony został w rzeźbie Chrystusa ustawionej w zwieńczeniu fasady kościoła pw. św. Józefa Ob-lubieńca Najświętszej Marii Panny w Lublinie (karmelitów bosych). Na cokole oprócz sygnatury Timmego pojawia się zapis „wyk: S. J.”. Istnieje zatem możliwość, że rzeźbiarz był autorem projektu figury, której wykonanie powierzono jednemu z pracowników zakładu³⁵. Timme mógł również prowadzić prace wykończeniowe, co było powszechną praktyką w niejednej pracowni artystycznej. Jak wcześniej wspomniano, pozy Chrystusa i Madonny są niemal identyczne, co widać nie tylko w ułożeniu całego ciała i gestach, ale także sposobie opracowania szat.

³⁵ Timme niewątpliwie zatrudniał w warsztacie pomocników, jednak ich liczba i nazwiska nie są znane. W ogłoszeniach prasowych zakładu nie pojawiają się informacje dotyczące oferty zatrudnienia bądź przyjmowania uczniów na praktykę.

Figura z fasady kościoła karmelitów nie była jedyną rzeźbą Chrystusa powstałą w zakładzie Timmego. W „Gazecie Lubelskiej” z 1898 r. czytamy: „W zakładzie rzeźbiarsko-kamieniarskim p. A. Timme w Lublinie, oglądaliśmy projekt figury Chrystusa błogosławiącego dziatki, mający stanąć na attyku domu pod wezwaniem »Sala sierot«. Model wykonany artystycznie przez p. Timme w stosunku ½ naturalnej wielkości, przedstawia się bardzo wdzięcznie i wnosząc z takowego grupa wykonana z kamienia efektowny sprawi widok. Proszeni jesteśmy o zaznaczenie, iż powyższy projekt oglądać można codziennie w kantorze fabryki począwszy od godziny 10 rano”³⁶. Opisana grupa rzeźbiarska została zrealizowana i do dnia dzisiejszego zdobi budynek sierocińca.

Pochlebne opinie na temat wyrobów Adolfa Timmego pojawiały się kilkakrotnie na łamach „Gazety Lubelskiej”: „W fabryce p. Timmego można obejrzeć bardzo ładne pomniki, a mianowicie: dla ś.p. Jana Janiszewskiego, ze szwedzkiego granitu w formie piramidy, dla ś.p. profesora Aleksandra Gostkowskiego również ze szwedzkiego granitu, wreszcie dla ś.p. dr. Fortunata Nowickiego, założyciela zakładu leczniczego w Nałęczowie z piaskowca. Wszystkie te pomniki odznaczają się niezwykłą trwałością i wykonane zostały nader ozdobnie. Taż sama fabryka ukończyła budowę schodów do katedry, z kamienia ciosanego”³⁷. Ostatnie zdanie cytowanego fragmentu kroniki stanowi niezwykle istotną informację, gdyż później już więcej nie wspomniano o żadnych innych pracach budowlanych zakładu Timmego³⁸.

Przychylnie słowa czytamy także w odniesieniu do odsłonięcia i poświęcenia nagrobka Klemensa Junoszy Szaniawskiego (sek. 18B)³⁹. Wykonanie tego obiektu było jednym z bardziej prestiżowych przedsięwzięć zakładu. Prasa donosiła zatem na bieżąco o kolejnych postanowieniach dotyczących projektu, zastosowanych materiałach oraz ogólnym postępie prac⁴⁰.

36 „GL”, nr 33, 31 I (12 II) 1898, s. 2.

37 „GL”, nr 136, 12 (25) VI 1895, s. 2.

38 Podczas dotychczas przeprowadzonej kwerendy autorka nie natrafiła na żadną dokumentację, która wymieniałaby nazwisko Timmego bądź nazwę jego zakładu artystycznego.

39 „Poświęcenie pomnika ś.p. Klemensa Junoszy. [...] Pomnik wypadł pod każdym względem doskonale. Ogólny rysunek i biust kompozycji Ludwika Pyrowicza, artysty-rzeźbiarza, w połączeniu z sumiennym wykonaniem roboty kamieniarskiej przez firmę tutejszą A. Timme złożyły się na stworzenie całości stylowej pod każdym względem odpowiadającej wymaganiom renesansu. [...] Pomnik, który rodzina ś.p. Klemensa Junoszy, w chwili śmierci jego na cmentarzu tutejszym postawiła, należy do najładniejszych ze znajdujących się u nas i stanowić będzie długo trwałą pamiątkę dla przyszłych pokoleń”. Zob. „GL”, nr 229, 12 (24) XI 1898, s. 1.

40 „Pomnik ś.p. Klemensa Junoszy. Bawi w mieście naszym p. Władysław Junosza Szaniawski w celu omówienia sprawy pomnika, który na grobie ś.p. Klemensa Junoszy rodzina postawić zamierza. Rysunek ogólny oraz biust przedwcześnie zgasłego pisarza opracował artysta rzeźbiarz p. Ludwik Pyrowicz. Techniczne wykonanie pomnika powierzono firmie tutejszej p. A. Timme. Całość wykończoną zostanie na 23 listopada r. b. i w tym dniu jako w dzień imienin ś.p. Klemensa Junoszy, nastąpi poświęcenie pomnika” [„GL”, nr 144, 3 (15) VII 1898, s. 1]. „Pomnik Junoszy. [...] Rysunek i kompozycja pomnika są dziełem artysty rzeźbiarza p. Ludwika Pyrowicza; wykonaniem zaś pomnika zajęła się firma rzeźbiarska w Lublinie i robotę już rozpoczęto. [...] Całość nagrobka ś. p. nieodżałowanego pisarza wykonana będzie z kamienia szydłowieckiego, biust zaś i emblematy z terakoty” [„GL”, nr 189, 29 VIII (10 IX) 1898, s. 2]; „Pomnik ś.p. Klemensa Junoszy. W dniu wczorajszym bawili w naszym mieście p. Ludwik Pyrowicz, artysta rzeźbiarz i p. Władysław Junosza – Szaniawski, celem ostatecznej umowy z firmą tutejszą kamieniarską A. Timme co do pomnika, który jak pisaliśmy ma stanąć na grobie ś.p. Klemensa Junoszy. Pomnik ten, wysokości siedem łokci mający, utrzymany jest w stylu renaissance [...]. Całość wykonana

Neorenesansowe formy i ornamenty, które tak zachwalano na łamach „Gazety Lubelskiej”, Timme wykorzystał m.in. w pomniku nagrobnym małżonków Bazalewicz (sek. 12B) wykonanym również w roku 1898. Nagrobek ma formę stelli zamkniętej półokrągłym łukiem obwiedzionym zwielokrotnionym, uskokowym gzymsem, wewnątrz którego umieszczony został medalion z głową Chrystusa. Całość dodatkowo wieńczą dwie ustawione antytetycznie woluty tworzące cokół krzyża. Ogólny zarys bryły pomnika Bazalewiczów wraz z poszczególnymi elementami wykazuje bardzo duże podobieństwo z pomnikiem Junoszy Szaniawskiego. Niszę z popiersiem zastąpiono wspomnianym medalionem z płaskorzeźbioną głową Chrystusa. Ukazany on został w koronie cierniowej, spod której wyłaniają się lekko pofalowane włosy opadające na ramiona. Twarz wykonana została lekko, na dość dobrym poziomie.

Dziełami Timme, które prezentują najwyższy poziom artystyczny, są bez wątpienia rzeźby figuralne. To w nich talent artysty mógł się najpełniej wyrazić. Siedzący na kolumnie anioł z nagrobka Celiny Korsak, Madonna wieńcząca pomnik Stefani Mazurkiewicz czy medalion z głową Chrystusa zdobiący pomniki Bazalewiczów nie są zwykłymi wyrobami kamieniarskimi i choć nazwanie ich dziełami sztuki byłoby trochę na wyrost, to widać, iż wykonane zostały pewną ręką artysty. Talent, artyzm oraz towarzyszącą im lekkość, łatwość, swego rodzaju finezję zauważyć można również w sposobie opracowania wieńców, wijących się na krzyżach bluszczy, kamieniach na złomach skałek, drewnianych pniach *etc.*⁴¹. Jak wielokrotnie wcześniej wspomniano, kariera Timme mogłaby potoczyć się zupełnie inaczej, gdyby rzeźbiarz trafił do jakiegokolwiek środowiska artystycznego w Lublinie i – przede wszystkim – gdyby nie została ona przekreślona jego śmiercią w wieku zaledwie 33 lat.

.....

The Life of Adolf Saturnin Timme (1868–1901) and the History of His Artistic Sculpture and Masonry Workshop in Lublin

Adolf Timme's Artistic Sculpture and Masonry Workshop was established in Lublin in 1893 and it operated, although under the name of the successive owner, until shortly after World War Two. The main area of the workshop's operation was making all kinds of gravestones. The location of the workshop was changed, but it was always Krakowskie Przedmieście street.

The range of services offered by Adolf Timme comprised both artistic work and ordinary construction work. Apart from statues, busts, or medallions, one could browse through the examples/models presented in the factory, and also order stairs, balconies, and window ledges. Then

zostanie z kamienia sztylowieckiego, według rysunku i wskazówek, udzielonych firmie kamieniarskiej, przez artystę, popiersie zaś sprowadzone będzie z Warszawy” [„GL”, nr 190, 31 VIII (12 IX) 1898, s. 2].

⁴¹ Ograniczona objętość niniejszego artykułu nie pozwala na zaprezentowanie pełnej twórczości Adolfa Timme, stąd konieczność zawężenia ilości przedstawionych prac do tych, które prezentują największe wartości artystyczne.

the products enjoyed enormous popularity as evidenced by the number of sculptures and tombstones placed first of all on Lublin's cemeteries. Without doubt, this was the most thriving business of this type in Lublin. During eight years of the operation of the workshop headed by Timme, Lublin's cemeteries were filled with about 70 gravestones signed with his name. The least numerous but interesting in iconographic and workmanship terms are tombstones with figural representations. Timme's products followed the then widely popular typological and iconographic patterns characteristic of late classicism, Romanticism and so-called neostyles developed with it.

Key words: artistic sculpture and masonry workshop, masonry workshops, tombstone sculpture and tombstone art, sepulchral art, Lipowa street cemetery.

.....

Edukacja rzemieślnicza w Lublinie w I połowie XIX wieku

.....

Edukacja rzemieślnicza w I połowie XIX w. obejmowała dwa bloki kształcenia młodzieży. Po pierwsze chodziło o naukę zawodu, której tradycje sięgały w Europie okresu średniowiecza, obejmująca obok rzeczywistego przysposobienia do fachu wpojenie zasad dobrego zachowania, moralności czy kultury osobistej. Służył temu obowiązek udziału w uroczystościach kościelnych, jawne potępienie czynów niegodnych, jak kradzieże, rozboje, lenistwo czy kontakty z podejrzanymi osobami. Drugi element edukacji związany był z opanowaniem wiedzy ogólnej – umiejętności czytania, pisania, rachunków, a nawet podstaw nauk ścisłych, jak fizyka czy chemia, co miało przygotować młodzież do ogólnej orientacji w świecie.

Ustawa z 31 stycznia 1816 r. zakładała m.in. utworzenie szkoły rzemieślniczo-niedzielnej kształcącej młodzież z warsztatów rzemieślniczych. Absolwent po jej ukończeniu miał posiadać ogólne przygotowanie do pracy nie tylko „na swoim”, ale również w zakładach produkcyjnych rodzącego się przemysłu. Oczywiście praktyka nie zawsze szła w parze z oczekiwaniami niewielkiej garstki zaangażowanych w swoją pracę nauczycieli. Kłopoty dotyczyły zarówno regularnego dopływu środków finansowych na edukację głównie ze strony cechów, jak również niechęci majstrów do zwalniania młodzieży na naukę. Jednak pomimo skromnych funduszy przeznaczanych na działalność dydaktyczną i potrzeby bieżące lubelska szkoła rzemieślniczo-niedzielna odegrała znaczącą rolę w podnoszeniu poziomu wiedzy w środowisku rzemieślniczym Lublina na początku XIX w.

Słowa kluczowe: cech, mistrz, majster, czeladnik, terminator, zgromadzenie cechowe, sztuka czeladnicza, wyzwolenie na czeladnika, sztuka mistrzowska, wyzwolenie na mistrza, szkoła rzemieślniczo-niedzielna, Gimnazjum Gubernialne, edukacja rzemieślnicza, konsens

.....

Temat niniejszego tekstu wyrażony w tytule obejmuje dwa zasadnicze problemy badawcze. Pierwszy dotyczący nauki zawodu w ramach systemu organizacyjnego cechów nie doczekał się dotąd szczegółowego opisu w literaturze przedmiotu i z tego względu musi zostać scharakteryzowany jedynie w oparciu o dane

zaczepnięte ze źródeł archiwalnych¹. Drugi związany z edukacją szkolną młodych rzemieślników realizowaną głównie w ramach szkół rzemieślniczo-niedzielnich posiada liczne i cenne opracowania², które mogą być uzupełnione nowymi, wyekscerpowanymi ze źródeł informacjami.

I. Nauka zawodu

Średniowieczny system organizacyjny cechów zakładał ściśle zespolenie ich członków w jeden konkurencyjny i gospodarczo jednolity organizm. Służyły temu formy zachowania obowiązujące wszystkich rzemieślników należących do cechu. Wszyscy jego członkowie musieli być katolikami, gdyż obligatoryjnie brali udział w uroczystościach kościelnych. Msze święte, procesje prowadzone zgodnie z hierarchią cechową pogrzeby członków i ich rodzin sprzyjały poszanowaniu struktury organizacyjnej związku oraz ich życia we wspólnocie. Wychowanie etyczne związane z potępieniem czynów niegodnych, takich jak kradzież, kontakty z osobami podejrzanymi, małżeństwo z nieodpowiednią kandydatką, obejmowało nie tylko samych rzemieślników, lecz również członków ich rodzin.

1 Archiwum Państwowe w Lublinie posiada obszerny zbiór informacji o szkolnictwie lubelskim zawartych w sprawozdaniach, raportach, księgach i aktach cechowych. Zachowały się dokumenty z wyszczególnionymi danymi o przyjęciu uczniów do nauki zawodu, protokoły z wyzwolein czeladniczych i mistrzowskich, zawiadomienia o organizacji popisów szkolnych, jak również sprawozdania policyjne o zbiegostwie uczniów z nakazem powrotu na naukę do majstra. Informacje urzędowe nauczycieli o frekwencji i stanie składek na szkoły lubelskie z kwitami poświadczającymi opłaty w urzędzie miejskim stanowią dosyć pokaźną grupę pism. W archiwum przechowywane są również dzienniki i świadectwa szkolne. Warunki, w jakich odbywała się nauka, ilustrują spisy utensyliów szkolnych oraz sprawozdania z wykonywanych prac remontowych w budynkach, w których odbywała się nauka, a także ogólne opisy lokali sporządzane przy okazji spisywania umów na ich wynajem do prowadzenia zajęć lekcyjnych. Większość dokumentów jest datowana.

2 Część prac opisujących lubelskie rzemiosło w XIX w. dotyczy w przeważającej części szkolnictwa uzupełniającego: R. Kucha, *Szkolnictwo Lublina w latach 1864–1915. Zarys dziejów*, Lublin 1995; K. Poznański, *Początki szkoły rzemieślniczo-niedzielnnej w Lublinie*, „Rocznik Lubelski” 1958, R. 1, z. 1, s. 163–178; idem, *Rozwój szkół rzemieślniczo-niedzielnnych na Lubelszczyźnie w latach 1833–1864*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, sec. F: *Historia*, 1957 (1960), vol. 12, s. 221–243; H. Sadaj, *Publiczna szkoła elementarna w Lublinie w latach 1811–1831*, [b. m. r. w.], s. 305–330; idem, *Jan Ciepielewski nauczyciel szkoły elementarnej w Lublinie*, „Roczniki Humanistyczne” 1953, R. 4, z. 3, s. 81–99; Z. Smutek, *Szkoła rzemieślniczo-niedzielnna w Lublinie (1866–1915)*, „Lubelski Rocznik Pedagogiczny” 1981, t. 9, s. 185–191; J. Dobrzański, *Ze studiów nad szkolnictwem elementarnym Lubelszczyzny w pierwszej połowie XIX w.*, Wrocław 1968. Podejmowana jest także w niektórych opracowaniach problematyka wychowania i kształcenia zawodowego młodzieży w szerszym zakresie czasowym: J. Dobrzański, *Szkoły lubelskie na tle austriackiej polityki szkolnej w Zachodniej Galicji 1795–1809*, Lublin 1949; J. Jeleński, *O kształceniu naszej młodzieży rzemieślniczej*, „Niwa” 1879, R. 8, t. 15, s. 395–412; J. Miąso, *Szkolnictwo zawodowe w Królestwie Polskim w latach 1815–1915*, Wrocław 1966; T. Nowacki, *Szkice z dziejów kształcenia zawodowego do początków XIX w.*, Wrocław 1967. Szkolnictwo prezentowane jest również jako kontekst opisywanej działalności rzemieślniczej: J. Beck, *Rzemiosło warszawskie w latach 1832–1863*, [w:] *Z dziejów rzemiosła warszawskiego*, red. B. Grochulska, W. Pruss, Warszawa 1983, s. 350–379; R. Bender, *Rzemiosło w lubelskiem w XIX w.*, „Roczniki Humanistyczne” 1973, t. 21, z. 2, s. 295–315. Ponadto poruszane są w literaturze sprawy kształcenia młodzieży przy okazji prezentacji historii politycznej lub gospodarczej regionu lub kraju: E. Boss, *Sprawa robotnicza w Królestwie Polskim w okresie paskiewiczowskim 1831–1855*, Warszawa 1931; T. Mencil, *Lubelszczyzna w okresie walk narodowowyzwoleńczych i rewolucyjnych (1795–1918)*, [w:] *Lubelszczyzna w Tysiącleciu Polski: referaty na sesję zorganizowaną przez Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej i Kuratorium Okręgu Szkolnego Lubelskiego w dniach 18–19 grudnia 1966 r.*, red. J. Dobrzański, Lublin 1966, s. 93–154; W. Śladkowski, *W epoce zaborów*, [w:] *Lublin: dzieje miasta*, t. 2: XIX i XX w., red. T. Radzik, Lublin 2000, s. 11–172.

Działalność charytatywna miała rozwijać w ludziach należących do cechu chęć niesienia pomocy w trudnych sytuacjach życiowych. Pomoc finansowa podupadłym członkom cechu, wdowom po zmarłych rzemieślnikach, opłaty za leczenie chorych uczniów czy czeladników, a nawet ulgi w opłatach za wyzwolenie ubogiego ucznia, czeladnika czy młodego mistrza stanowiły ważny czynnik jednoczenia cechu. Działalność patriotyczno-wychowawcza polegająca na popieraniu powstań narodowych, udziale w obronie miasta czy uczestnictwie w manifestacjach patriotycznych angażowała w sprawy polityczne narodu. I wreszcie: spotkania towarzyskie konsolidowały środowisko i uczyły, zwłaszcza młodych, rzemieślników obowiązujących w społeczeństwie norm towarzyskich i grzecznościowych³. Tadeusz Nowacki pisał: „Organizacja cechowa ogarnia nie tylko życie zawodowe i społeczne, ale i życie prywatne swych członków. Inaczej zresztą być nie może. Antagonizmy poszczególnych klas mieszkańców miasta nie pozwalają na rozluźnienie się solidarności, gdyż w konsekwencji grupa poniosłaby uszczerbek jako całość, a to odbiłoby się na członkach”⁴.

Przed przyjęciem ucznia „do terminu” (wyrażenie z epoki) często jego rodzice i majster spisywali umowę, w której określano warunki, jakie miały przestrzegać obie strony⁵. Zabezpieczali się w ten sposób także rzemieślnicy żydowscy⁶. Zdarzały się bowiem ucieczki uczniów od mistrza⁷, których tłem bywały również kradzieże mienia wynikające bardziej z potrzeb doraźnych niż z chęci zysku: „Andrzej Malinowski Majster profesji safianniczej w Lublinie zamieszkały wszedł z prośbą do Magistratu w dniu 9/21 marca rb., że Wincenty Tracki i Marian Krasieński terminatorowie pierwszy przed miesiącem, a drugi przed kilkoma dniami pobrawszy niektóre rzeczy majsterskie i ubrania na wysługi im sprawione zbiegli i mają się znajdować w Końskowoli, a Książki Legitymacyjne pozostawili z tego powodu wzywa M[agistrat] M[iasta] Końskowoli o dostawienie wyrażonych terminatorów do Lublina i nadesłanie paszportów dla tychże lub o zachodzących przeszkodach Magistrat zawiadomienie”⁸. Na tym właśnie polega atrakcyjność brzmienia cytatu, pisanego przez urzędnika z niepełnym wykształceniem.

3 J. Kamiński, *Działalność wychowawcza dawnych cechów lubelskich. Odbitka z „Księgi Pamiątkowej”*, Lublin 1939, s. 5–12.

4 T. Nowacki, *Szkice z dziejów kształcenia zawodowego do początku XIX w.*, Wrocław 1967, s. 110.

5 Warunki umowy z roku 1856 dotyczące przyjęcia ucznia na naukę obejmowały następujące kwestie: Majster z Lublina Stanisław Spoczyński przyjmuje do terminu na stelmacha chłopca z Lublina – Wincentego Kamińskiego na 7 lat nauki. Ojciec odpowiada za zachowanie syna w czasie trwania terminu, tj. w przypadku ucieczki odprowadza go z powrotem do majstra, pokryje wszelkie straty materialne w razie ich uczynienia, przekaże synowi warunki umowy wraz z zachowaniem lojalności i przychylności. Majster w czasie trwania nauki zapewni chłopcu odzież, obuwie, bieliznę, mieszkanie oraz edukację. Zob. Archiwum Państwowe w Lublinie [dalej: APL], Akta miasta Lublina (1809–1874) [dalej: AmL], sygn. 1315, k. 50.

6 Umowa z roku 1855 w sprawie nauki rzemiosła stolarskiego stanowiła: Majster Fejwel Gitrajman przyjmuje nieletniego Herszka Lejb Zylberszteina na 4 lata na naukę na czeladnika stolarskiego. Uczeń jest winien posłuszeństwo majstrowi przez cały okres nauki. Majster ma przekazać całą wiedzę oraz zapewnić wyżywienie. Przez całą naukę matka zapewnia synowi odzież i obuwie. Uczeń może dodatkowo zarobić wykonując roboty stolarskie, ale poza warsztatem majstra i w czasie wolnym od zajęć. W razie ucieczki ucznia matka przyprowadza go z powrotem na swój koszt. Matka płaci karę 45 rubli w przypadku, gdy uczeń zrezygnuje z nauki. Majster płaci karę 30 rubli za usunięcie ucznia przed końcem nauki. Zob. APL, AmL, sygn. 1328, k. 180.

7 APL, AmL, sygn. 1304, k. 104.

8 APL, Cechy i Organizacje Rzemieślnicze [dalej: COR], sygn. 3/6, k. 30–31. Czas nauki był różnie określa-

Uczeń chcący zdobyć wiedzę ogólną i umiejętności czeladnika musiał przejść – w myśl postanowienia namiestnika Królestwa Polskiego gen. Józefa Zajączka z 31 grudnia 1816 r. – cykl nauczania polegający na: (1) zwykle 3–4-tygodniowym wstępnym zatrudnieniu kandydata na próbę, (2) po pomyślnie zakończonej próbie zostawał zapisany do książki zgromadzenia i pozostawał u majstra od 3 do 5 lat jako uczeń⁹, (3) następnie zdawał egzamin z czytania, pisania, znajomości religii oraz prezentował sztukę czeladniczą w zależności od rodzaju rzemiosła (umiejętności te były nieodzowne do uzyskania tytułu czeladnika¹⁰), (4) po pomyślnym zdaniu egzaminów i uzyskaniu z Magistratu świadectwa moralności¹¹ uczeń był uznany za czeladnika po opłaceniu kosztów egzaminu do skrzynki cechowej¹².

W roku 1853 wyzwolony został na czeladnika uczeń Michał Łotwiński lat 21, który od 1849 r. odbywał „lata wprawy” u majstra Henryka Bockata (?) i równocześnie uczęszczał przez rok do szkoły rzemieślniczo-niedzielnej. Na „naukę” wykonał komodę jesionową fornirowaną. Wpłacił do skrzynki czeladniczej jako uczeń 50 kop., natomiast za wyzwolenie na czeladnika – 2 ruble¹³. Jest to konkretny przykład na potwierdzenie powyższej procedury i drogi, jaką musiał przejść uczeń chcący zostać czeladnikiem stolarskim.

Zdarzały się jednak nadużycia polegające na pobieraniu opłat, np. wpisowego większego, niż odnotowywano w książce cechowej, wyzwalania ucznia na czeladnika bez świadectwa szkolnego lub nawet bez wykonania sztuki rzemieślniczej¹⁴. Ale też i młodzież w celu ułatwienia sobie zdania egzaminu przystępowała do

ny zależnie od profilu danego cechu: jeden rok – karczmarze, piwowarzy, rzeźnicy; dwa lata – kołodzieje, kowale, rybacy; trzy lata – barchanicy, bednarze, budowniczcy, cieśle, czerwonoskórniccy, garbarze, introligatorzy, szkatulnicy, krupnicy, murarze, kamieniarze (od 1552 r. cztery lata), mydlarze, rusznikarze, rynkmacherzy, stelmachowie, sukiennicy, tkacze, tokarze; cztery lata – kartownicy, grzebieniarze, konwisarze, kurdybannicy, łucznicy, miechownicy, kaletnicy, paśnicy, malarze (od 1638 cztery do sześciu lat), nożownicy, olsternicy, paśnicy, rymarze, siodlarze, stolarze, tasznicy, złotnicy; pięć lat – białoskórniccy, pasamonicy. Przywilej w czasie nauki mieli synowie mistrzów, którzy często terminowali mniej niż połowę czasu przeznaczonego dla innych, jednak nie we wszystkich cechach. Zob. Z. Pazdro, *Uczniowie i towarzysze cechów krakowskich od drugiej połowy wieku XIV do połowy wieku XVII*, Lwów 1900, s. 11, 12.

9 Zachował się dokument potwierdzający fakt uczęszczania do szkoły elementarnej w Nowej Aleksandrii (Puławy) Jakuba Cymana, podpisany przez opiekuna szkoły – ks. Józefa Dobrzyńskiego. Dokument ten był zapewne potrzebny do uzyskania świadectwa rzemieślniczego w Lublinie. Zob. APL, AmL, sygn. 1330, k. 135.

„Na żądanie Felixa Landher wydaję niniejsze świadectwo, jako powyższy uczeń uczęszczał do Szkoły Ewangelickiej w której uczył się czytać, pisać, rachować i sprawował się dobrze co podpisami własnoręcznie poświadczam”. Zob. *ibidem*, k. 13.

„Urząd Starszych Zgromadzenia kunsztu stolarskiego. Gdy Wojciech Szymczak jako czeladnik profesji stolarskiej pracuje u majstra Michała Werner od dnia 23 listopada 1845 do dnia 2 lutego 1846 roku postąpił w nauce swej sztuki przez zrobienie komody politurowanej dobrze wykończony a zatem udzielam niniejsze świadectwo jako tenże istotnie jest uzdolnionym czeladnikiem kunsztu stolarskiego – które to świadectwo przy wyciśnięciu pieczęci cechu stolarskiego własnoręcznymi podpisami zatwierdza”. Zob. *ibidem*, k. 17.

10 „Do Magistratu Miasta Lublina. Podpisany uczeń felczerski przy Szpitalu św. Jana Bożego pragnąc złożyć egzamin na felczera młodszego uprasza Magistrat o udzielenie świadectwa moralności zwykle w takich razach przepisami wymaganego. Lublin dnia 11 marca 1859”. Zob. APL, AmL, sygn. 1309, k. 373.

11 E. Boss, *op. cit.*, s. 34.

12 APL, COR, sygn. 6, k. 40.

13 E. Boss, *op. cit.*, s. 36.

14 *Ibidem*, s. 34.

niego w małych miasteczkach, gdzie komisja była mniej rygorystyczna, a wymagany poziom niższy¹⁵.

Po powstaniu styczniowym znaczna część cechów lubelskich zalegała ze składkami na szkołę rzemieślniczo-niedzielną. W styczniu 1869 r. podjęto uchwałę o zmniejszeniu składek. Dawało się zauważyć konkurencję w zdobywaniu uczniów pomiędzy właścicielami nowo powstających fabryk i zgromadzeniami rzemieślniczymi, co przejawiało się w odbieraniu sobie młodzieży i niechęci do wyzwalania czeladników w obu antagonistycznych grupach¹⁶. Zasady działania szkolnictwa doksztalającego, z którego korzystała młodzież rzemieślnicza Lublina przetrwały aż do 1915 r.

II. Edukacja szkolna

Formy edukacji, w wyniku której młodzież rzemieślnicza zdobywała podstawy wiedzy ogólnej w XIX w., były realizowane w szkołach rzemieślniczo-niedzielnich. Tradycja szkół rzemieślniczych zawodowych sięga w Polsce XVIII w., kiedy to w 1761 r. w Opolu Lubelskim Ignacy Konarski otworzył pierwszą szkołę rzemieślniczo-zawodową. Kształciła ona miejscową młodzież w zawodach stolarza, ślusarza, garbarza, sukiennika, tkacza, szewca i krawca¹⁷. W połowie XVIII w. Antoni Tyzenhauz w swoich fabrykach w Grodnie założył szkołę niedzielą uczącą czytać, pisać, rysować i rachować¹⁸. Były to jednak nieśmiałe i odosobnione próby wprowadzania szerszej oświaty w rzemiośle, dalekie od rozwiązań systemowych. Dopiero kształtowanie się na ziemiach polskich na początku XIX w. form kapitalistycznego systemu gospodarczego wymusiło reformę feudalnego porządku cechowego w rzemiośle na rzecz bardziej nowoczesnego związku stowarzyszeń rzemieślniczych.

Wspomniane już postanowienie z 31 grudnia 1816 r. wprowadzało obok zmian systemowych dotyczących działania rzemiosła w Królestwie Polskim również nakaz doksztalania młodzieży rzemieślniczej w szkołach nazwanych rzemieślniczo-niedzielnymi. Pierwszą szkołę tego typu założono w Warszawie w 1817 r. według wzoru powstałej wcześniej szkoły niedzielno-świętecznej przy zborze ewangelickim w Warszawie.

15 J. Beck, *op. cit.*, s. 361.

16 P.P. Gach, *Pejzaże i ulice*, Lublin 2005, s. 139.

17 K. Poznański, *Początki szkoły rzemieślniczo-niedzielnnej...*, s. 167; W. Śladkowski, *op. cit.*, s. 43.

18 W roku 1830 było tych szkół w Królestwie Polskim piętnaście, z czego sześć znajdowało się w Warszawie i po jednej w Kielcach, Radomiu, Kaliszu, Lublinie, Hrubieszowie, Płocku, Siedlcach, Łomży i Szczuczynie (Zob. K. Poznański, *Rozwój szkół rzemieślniczo-niedzielnnych...*, s. 223). Po ukazaniu się ustawy „grudniowej” w 1816 r. od kandydata ubiegającego się o tytuł czeladnika danej profesji wymagano urzędowego zaświadczenia potwierdzającego zdobycie wykształcenia podstawowego: „Do Jaśnie Wielmożnego Rektora Szkół w Mieście Wojewódzkim Lublinie. Podpisany wyterminowawszy lat 5 Kazimierza Wilczyńskiego profesyi szewskiej gdy nateraz potrzebując wyzwolenia przynajmniej na czeladnika a niemogąc go uzyskać powodu żem nieuczęszczał do szkoły i nieumiem czytać ani pisać przeto dopraszam się Łaski Jaśnie Wielmożnego Pana o wydanie świadectwa które do uzyskania wyzwolenia posłużyć może. Lublin 27 grudnia 1835 r. Piotr Bogunki”. Zob. APL, Gimnazjum Wojewódzkie Lubelskie [dalej: GWL], sygn. 964, k. 17.

Szkoła rzemieślniczo-niedzielną w Lublinie rozpoczęła działalność dzięki staraniom Komisji Województwa Lubelskiego, a zwłaszcza jej komisarza oświecenia Bartłomieja Kossakowskiego i Jana Kantego Krzyżanowskiego – nauczyciela Szkoły Wojewódzkiej. Również zaangażowanie w ten projekt Andrzeja Smulikowskiego – rektora Szkoły Wojewódzkiej, prezydenta miasta Marcina Poplewskiego oraz prezesa Komisji Wojewódzkiej Józefa Domańskiego doprowadziło do rozpoczęcia nauki 1 stycznia 1819 r.¹⁹. Aby sprostac postanowieniom ustawy z 1816 r., szkoły rzemieślniczo-niedzielne zakładano także w mniejszych miasteczkach Guberni Lubelskiej.

Tab. 1. Wykaz szkół rzemieślniczo-niedzielnych w obwodach hrubieszowskim i krasnostawskim utworzonych i planowanych w 1835 r.

Miasto, w którym szkoła powstała	Imię i nazwisko nauczyciela	Liczba terminatorów	Data otwarcia szkoły	Uwagi
Hrubieszów	Antoni Cyrański	102	1 marca	Obwód hrubieszowski
Horodło	Bazyli Mankiewicz	27	20 marca	
Dubienka	Michał Jakubowicz	22	15 marca	
Tyszowce	Tadeusz Łysakiewicz	46	24 marca	
Kryłów	Karol Piotrowski	18	15 marca	
Krasnystaw	Michał Matlawoński	55	3 czerwca	Obwód krasnostawski
Chełm	Antoni Żuliński	11	10 lipca	
Łączna	Wojciech Ostrowski		powstanie	

Źródło: Archiwum Państwowe w Lublinie, Gimnazjum Wojewódzkie Lubelskie, sygn. 958, k. 24

W województwie lubelskim w roku 1836 funkcjonowało 14 szkół rzemieślniczo-niedzielnych, ale tylko 6 z nich miało dotacje pieniężne: Lublin, Krasnystaw i Dubienka po 300 złp, Hrubieszów – 200 złp, Goraj – 100 złp, Bełżyce – 20 złp. Pozostałe instytucje zlokalizowane w Opolu, Końskowoli, Kryłowie, Horodle, Tyszowcach, Chełmie, Łącznej i Szczepieszynie nie otrzymywały na swoją działalność żadnych funduszy²⁰. Brak środków powodował, że niejednokrotnie nauczyciele pracowali w szkołach rzemieślniczo-niedzielnych, nie otrzymując wynagrodzenia. Doprowadzało to do konfliktów, które kończyły się często rezygnacjami z posad dydaktycznych i zamknięciem szkoły²¹. Były również podejmowane próby wykorzystywania nauczycieli do spełniania innych niż edukacja posług względem władzy zwierzchniej²². Próbowano temu zaradzać różnymi środkami.

19 K. Poznański, *Początki szkoły rzemieślniczo-niedzielnej...*, op. cit., s. 167; W. Śladkowski, op. cit., s. 43.

20 K. Poznański, *Rozwój szkół rzemieślniczo-niedzielnych*, op. cit., s. 230.

21 R. Bender, op. cit., s. 301.

22 „Powziąwszy wiadomość, że niektórzy Burmistrzowie w miastach i Wóyci Gmin mianowicie w dobrach Rządowych używają miejscowych nauczycieli szkół elementarnych w Kancellaryach swych do prac piśmiennych i przez to odrywają tychże Nauczycieli od właściwych zatrudnień uczenia dzieci w szkołach, Komissya Rządowa poleciła w dniu dzisiejszym Rządowi Gubernialnemu wydanie najmocniejszych rozkazów [...] iżby najmocniej

I tak – przykładowo – w Opolu starsi cechów rzemieślniczych zobowiązali się płać rocznie po 15 rs na wynagrodzenie dla uczącego w szkole rzemieślniczo-niedzielnej²³.

Przedmioty nauczania podzielone były na dwie grupy. Pierwsza składała się z zajęć z czytania, pisania, rachunków i rysunku technicznego, druga natomiast obejmowała dyscypliny ogólne, takie jak historia naturalna, technologia, początki chemii i mechanika. Dopiero w 1821 r. wprowadzono do programu nauczania religię²⁴. Przestrzegano uczestnictwa uczniów we mszy św. i na zajęciach, a nieusprawiedliwiona nieobecność była karana przesunięciem terminu wyzwolin ucznia w nauce zawodu o cały miesiąc. Nauka była prowadzona w jednej sali, początkowo bez podziału na klasy. Próbowano wprowadzać tablice poglądowe ułatwiające młodzieży zrozumienie i przyswojenie materiału realizowanego na poziomie szkoły elementarnej²⁵, a Jan Kanty Krzyżanowski nauczyciel w gimnazjum lubelskim zapoznał miejscowych nauczycieli z nowymi metodami nauczania Andrzeja Bella i Józefa Lankastra²⁶.

Nauka w szkole trwała teoretycznie przez cały okres terminowania ucznia w zawodzie. Jak podaje Karol Poznański²⁷, w procesie dydaktycznym używano elementarza Konstantego Wolskiego pt. *Nauka początkowego czytania, pisania i rachunków* oraz następujących podręczników: (?) Funka *Technologia*, Jana Krzysztofa Kluka *Historia naturalna*, Piotra Świtkowskiego *Budownictwo wiejskie i miejskie* oraz innych typu *Nauka chrześcijańska i obyczajowa* czy *Nauka zdrowia*. W miarę

nad zapobieżeniem temu nadużyciu z swej strony czuwali, o czym Kommissya Rządowa Dyrektora Gimnazjum [...] zawiadamia...". Zob. APL, GWL, sygn. 654, k. 18.

23 R. Bender, *op. cit.*, s. 235.

24 K. Poznański, *Początki szkoły rzemieślniczo-niedzielnej...*, *op. cit.*, s. 169–170. W. Śladkowski, *op. cit.*, s. 44.

25 „Rada wychowania publicznego [...] zwracając uwagę na pożyteczność wynikającą z ułatwienia nauki czytania i pisanie tak w polskim jako i rosyjskim języku dla wszystkich szkół elementarnych tak publicznych jako i prywatnych obojey płci jak niemniej rzemieślniczo-niedzielnych, uznała za [...] odpowiednie ułożone przez członka swego Leopolda Sumińskiego dziewięć tablic abecadłowych i zgłoskowania z których pierwsza i druga obejmuje alfabety większe i mniejsze, podział zgłosek i znamiona pisarskie, trzecia sylaby o równej liczbie głosek, czwarta i piąta już jedno, już wielogłoskowe wyrazy na sylaby podzielone, szósta krótkie dodania do czytania i znaki liczebne, siódma wzór do pisanie, ósma abecadło rosyjskie większe zgłoskami polskimi, dziewiąta wreszcie zgłoskowanie i wyrazy jednozgłoskowe rosyjskie [...] Nadto dla trwałości tablice te będą podklejone tekturą, porządnie oblamowane, pogumowane lub polakierowane i tasiemką do zawieszenia opatrzone. Cena jednego egzemplarza każdej z powyżej wymienionych tablic oznaczoną jest na zł 1 gr. 5". Zob. APL, GWL, sygn. 669, k. 23.

26 „Lancaster Józef ur. w 1771 w Londynie, zm. 1838 r., twórca metody wzajemnego uczenia. [...] Zasadą systemu Lancastera było stosowanie nauczania do stopnia uzdolnienia ucznia, ćwiczenie jego umysłu przez ciągłe zajmowanie uwagi podczas lekcji i przez używanie wyżej posuniętych uczniów jako korepetytorów dla mniej umiających. Rozdzielał przeto uczniów jednej szkoły, podług stopnia rozwinięcia umysłowego, na klasy zostające pod nadzorem monitorów. I tak przy nauce czytania pierwsza klasa rozpoznawała litery, druga sylabizowała dwuliterowe brzmienia, trzecia trzyliterowe, czwarta czteroliterowe, następne odczytywały urywki z Biblii, aż wreszcie 8 klasa czytała różnorodne treści kawałki. Ci którzy już umieli czytać, uczyli się katechizmu w ten sposób, iż monitor każdej klasy odczytywał pytania, a klasa głośno odczytywała odpowiedzi. Przytem dobierano zwykle na lekcje czytania kawałki odpowiednie treści ustępom przypadającym na lekcje katechizmu; śpiewy również stosowano co dzień do treści wykładanych lekcji". Zob. S. Orgelbranda *Encyklopedia Powszechna*, t. 9, Warszawa 1901, s. 142; H. Sadaj, *Publiczna szkoła elementarna w Lublinie...*, *op. cit.*, s. 320; J. Dobrzański, *Ze studiów...*, *op. cit.*, s. 85; T. Mencil, *op. cit.*, s. 108–109.

27 K. Poznański, *Początki szkoły rzemieślniczo-niedzielnej...*, *op. cit.*, s. 170.

możliwości rozszerzano listę podręczników dla szkoły rzemieślniczo-niedzielnej w zależności od wytycznych władzy zwierzchniej, tj. kuratora Okręgu Naukowego Warszawskiego²⁸. Zakończenie roku szkolnego odbywało się bardzo uroczystie z prezentacją umiejętności uczniów przed gremium władz miejskich i przedstawicieli Zgromadzeń Rzemieślniczych²⁹. Uczniom rozdawano świadectwa ukończenia szkoły rzemieślniczo-niedzielnej³⁰, a najlepszym z nich wręczano nagrody książkowe³¹.

28 „13/25 stycznia 1841 r. [...] W skutek przedstawienia Rady Nadzorczej Instytutu Głuchoniemych za którym donosi, że dziełka pod tytułem *Rady Ojcowskiej Życzliwości dla Młodzieży poświęcającej się rzemiosłom* wydanego kosztem Instytutu i na Jego dochód, posiada jeszcze przeszło egzemplarzy 1.000 i prosi o ułatwienie rozkupuniżając cenę jednego egzemplarza ze złp.1 do gr. 20. Kurator Okręgu Naukowego Warszawskiego [...] wzywa Dyrektora Gimnazjum Gubernialnego w Lublinie aby przedsięwziął skuteczne środki do zaopatrzenia w to dziełko młodzież rzemieślniczą wyższych oddziałów i poleca zgłaszać się po nie do Rektora Instytutu Głuchoniemych”. Zob. APL, GWL, sygn. 669, k. 12.

29 APL, AmL, sygn. 2035, k. 60.

30 „Nauczyciel Szkoły Rzemieślniczo-Niedzielnej w Lublinie wydaje świadectwo Felisowi Bernatowiczowi z profesji rękawicznickiej, Religii Rzymsko-Katolickiej liczącego lat 19 dobrem sprawowaniem się zaleconemu który uczęszczając do szkoły Rzemieślniczo-Niedzielnej przez lat 5), uczynił postępy do dnia niżej wyrażonego następujące: w nauce Religii i Moralności – dostateczny, w czytaniu polskim – dostateczny, w czytaniu rosyjskim – dostateczny, w arytmetyce – dostateczny, w kaligrafii polskiej – dostateczny, w kaligrafii rosyjskiej – dostateczny, w rysunkach – mierny, które to świadectwo zgodnie z księgami szkolnymi do wywołania posłużyć mające przy wyciśnięciu urzędowej pieczęci własnoręcznym podpisem potwierdza w Lublinie dnia 22 lutego/5 marca 1848” (zob. APL, AmL, sygn. 1323, k. 45; K. Poznański, *Początek szkoły rzemieślniczo-niedzielnej...*, op. cit., s. 172). „Wydaję niniejsze świadectwo Adamowi Starczewskiemu z profesji stolarskiej jako ten uczęszczając do szkoły rzemieślniczo-niedzielnej w Lublinie przez lat dwa i stosownie do swojej aplikacji nauczył się czytać, pisać, rachować i rysować a co do moralności, łaciny był dobrym przykładem. Teraz zaś gdy terminowania lata ukończył i żąda świadectwa które mu nie tamując dalszego szczęścia onemu takowe udzielam i podpisem meym własnej ręki stwierdzam. W Lublinie 23 paźdz. 1836. Jan Ciepielewski”. Zob. APL, GWL sygn. 964, k. 31.

31 „Przekonawszy się że dziełko pod tytułem *Modlitwa czyli Ojciec nasz wyłożone dla małych dzieci stosownie do ich potrzeby i pojęcia* zasługuje żeby był przeznaczony dla bibliotek i na nagrody dla uczniów szkół elementarnych i rzemieślniczo-niedzielnych; [...] Kurator polecił Rządowi Gubernialnemu Lubelskiemu aby książeczkę tę której cena jest kopiejek srebrem 15 zakupił do bibliotek i na nagrody dla uczniów tych szkół elementarnych i rzemieślniczo-niedzielnych”. Zob. APL, GWL, sygn. 669, k. 26; „W skutku podania Towarzystwa Dobroczynnego w Warszawie któremu przedstawiając że z darowanych najlaskawiej przez Najjaśniejszego Pana 500 egzemplarzy *Geometrii i Mechaniki sztuk i rzemiosł*, jeszcze znaczna liczba pozostała, upraszało o ułatwienie sprzedaży; Kommissya Rządowa zważywszy że doż dzieło ze wszech względów kwalifikuje się przeznaczenia na nagrody dla uczniów po szkołach rzemieślniczo-niedzielnych”. Zob. APL, GWL, sygn. 669, k. 27. „2/14 maja 1853 r. Do Dyrektora Gimnazjum Gubernialnego w Lublinie. Stosownie do proponowanej przez Dyrektora liczby nagród dla uczniów szkół elementarnych i rzemieślniczo-niedzielnych w Jego rewirze, Kurator zakupił odpowiednią ilość egzemplarzy dzieł pod tytułem: *Katechizm mały* przez Putiatyckiego egzemplarzy – 20, *Książka czytania i rachunków dla użytku szkół elementarnych* p. Sumińskiego – 30, *Rady Ojcowskiej życzliwości dla młodzieży poświęcającej się rzemiosłom* – 20, *Rady dla włościan pod względem zachowania zdrowia* przez Puchalskiego – 50, *Nauka początkowa gospodarstwa wiejskiego* Puchalskiego – 10, *Krótki zbiór wiadomości dla kończących nauki początkowe* przez Puchalskiego – 10, *Powieści moralne dla włościan* przez Puchalskiego – 20, *Nauka chrześcijańska z życia Jezusa Chrystusa* p. Puchalskiego, *Modlitwa czyli Ojciec nasz* przez ob. Falkowskiego – 20, *Pan Wojciech wzór pracy i oszczędności* – 10, *Rady dla początkujących w nauce gospodarskiej* – 10, *Książka do nabożeństwa dla rzemieślników* ob. Marxa – 5 bez rycin, *Kniga dla czcienia* Dubrawskowo – 10, *Msza święta w obrzędach wyjaśniona* ob. Smidta bez rycin – 3, *Wypisy polskie Łyszkowskiego część 1 – 3*, *Kancjonał dla Kojciotów Ewangelickich* – 10, *Lese und Sprachbuch nebst einer Kurtzen Anweisung in Rechnen* – 15. Przesyłając te dzieła Kurator poleca Dyrektorowi aby jaknajprędzej takowe do podległych mu szkół rozesłał w ten sposób iżby na nadchodzących examinach rozdane zostały. Mieć przy tym wypada na uwadze iżby dzieła pod pozycjami 1, 8, 9, 12 i 14 nie były użyte na nagrody dla dzieci wyznań ewangelickich przeciwnie dzieła pod numerami 16 i 17 były rozdane tylko dzieciom tych wyznań, inne zaś dzieła mogą być użyte na ten cel w miarę potrzeby dla uczniów wszystkich wyznań. Jed-

W szkołach obowiązywał swoisty protokół zachowania się uczniów w przypadku pojawienia się znaczniejszych gości. Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Oświecenia Publicznego w zarządzeniu z 22 listopada 1837 r. określiła to dość precyzyjnie: „[Komisja] Poleca Dyrektorowi Gimnazjum Gubernialnego, ażeby zalecił uczniom w klasach iżby odtąd jeżeli osoby urzędu wyższemu [...] piastujące zwiedzając zakłady powitają młodzież uczącą się słowy »Jak się macie uczniowie« odpowiadali »Życzymy zdrowia Waszey Książęcej Mości, lub Jaśnie Wielmożnemu« lub też »Żelajem zdrowia Waszemu« jeżeli powitani będą w języku rosyjskim. Na oświadczoną zaś pochwałę lub zadowolenie teyże osoby odpowiedzieć »Radzi lepiej« lub w języku rosyjskim »Budiem jeszcze bolsze«, jeżeli osoba instytut zwiedzająca po rosyjsku do nich przemówi – Urządzenie to Dyrektor Gubernialny rozciągnie do wszystkich szkół obwodowych, elementarnych i instytutów prywatnych”³².

Zwiększeniu dyscypliny w szkołach publicznych miały służyć również inne zalecenia niewyczerpanej Komisji Rządowej z grudnia 1834 r.: „1. Ażeby nauka śpiewu kościelnego mogła być ile możność dozwoli iak nayrychley zaprowadzoną po szkołach. Dyrektorowie Gimnazjów starać się będą przedstawić usposobionych kandydatów miejscowych jeżeli ich znajdą wraz z dowodami kwalifikacyi i wnioskiem ile razy na tydzień ma być dawana nauka śpiewu i za iakim wynagrodzeniem. 2. Ażeby władze szkolne zwracały większą bacność na prowadzenie się uczniów, szczególniey po za szkołą klas wyższych, iak niemniey aby zwracano uwagę na nieprzyzwoitość zabiegania drogi wyższym osobom Miasto zwiedzającym. 3. Ażeby pokoje Biórowe i Klasy nie były posypywane piaskiem bo to iest rzecz nieprzyzwoita i tylko powierzchowne nieochędństwo pokrywająca. 4. Ażeby przez osoby do Zgromadzeń Nauczycielskich należące niebyły noszone wąsy [sic!]”³³.

Z racji trudności lokalowych szkoły naukę prowadzono w jednej sali, co wymagało dużej dyscypliny. Zachętą do dobrego zachowania były wspomniane już nagrody i wyróżnienia uczniów, a w miarę potrzeby obecność specjalnie opłacanego policjanta czuwającego nad porządkiem i niezakłóconym przebiegiem procesu dydaktycznego.

Bezwzględny obowiązek ukończenia szkoły rzemieślniczo-niedzielnej przez kandydata na czeladnika został potwierdzony ustawą z 1834 r., w której zakazywano wyzwolenia ucznia bez ukończenia tej szkoły. Po paru latach praktyki w 1836 r. uczniów dzielono już na trzy grupy: początkujących, postępujących i kończących. Nauka trwała od końca sierpnia przez cały rok z 2–3-tygodniową przerwą. W związku z absencją i słabymi wynikami w 1879 r. przesunięto termin

nakże Dyrektor starać się powinien aby dziełka pod tytułem *Kniga dlia cztienija* jak najwięcej egzemplarzy posyłał do szkół ewangelickich iż z raportów o wizytach w roku zeszłym okazało się iż język rosyjski w tych szkołach jest zaniedbany [...]. W roku 1857 wprowadzono dodatkowo: *Azbuka i naczala cztienia na jazykach ruskom i Polskom* – 20, *Książka czytania i rachunkowości dla użytku szkół elementarnych* – 30, *Nauka chrześcijańska z życia Jezusa* – 20, *Rozrywki dla młodzieży rzemieślniczej* p. Jachowicza, tomów 2 – 10, *Nowe bajki i powiastki dla dzieci* p. Radziszewskiego – 6, *Nowy testament dla wyznań ewangelickich* – 5, *Zasady poprawnego czytania i pisania po polsku* – 15”. Zob. APL, GWL, sygn. 669, k. 18.

32 APL, GWL, sygn. 389, k. 30.

33 *Ibidem*, k. 31.

rozpoczęcia zajęć na pierwszą niedzielę stycznia, a program kończono pod koniec listopada lub grudnia. Naukę prowadzono w niedziele i dni wolne w godzinach od 9⁰⁰ do 14⁰⁰. Drobną zmianą nastąpiła rok później, kiedy to zajęcia z religii zdecydowano realizować w dni powszechnie, aby umożliwić młodzieży wysłuchanie mszy świętej w niedzielę. Wszystkim przedmiotom poświęcano jedynie godzinę tygodniowo. Wyjątek stanowił język rosyjski (2 godz.) oraz nieco później język polski, kiedy to w 1906 r. na prośbę młodzieży realizowano dodatkowo jeszcze jedną godzinę³⁴. W latach 1866–1867 rozpoczęto naukę z technologii rzemieślniczej, lecz trwała ona niedługo. Kontrole oraz egzaminy końcowe wykazywały jednak niski poziom nauczania, co widoczne było w słabo wykształconej umiejętności czytania i pisania. Duży kłopot sprawiała uczniom nauka języka rosyjskiego³⁵.

Plan nauczania był układany przez opiekuna szkoły z pomocą nauczyciela, a zatwierdzany przez władze zwierzchnie³⁶. Podział uczących się na trzy oddziały powodował rozłożenie planu nauki na trzy etapy³⁷, które w założeniu obejmowały wiedzę niezbędną zarówno dla przyszłego rzemieślnika pracującego we własnym warsztacie, jak i dla potencjalnego pracownika technicznego w fabryce. W oddziale pierwszym uczeń kształcił umiejętności czytania pojedynczych zdań, poprawnego zapisywania pojedynczych wyrazów oraz dodawania i odejmowania w pamięci i na papierze. W drugim doskonalono zdolności czytania, bezbłędnego pisania, uczeń poznawał jednostki miar, wag i monetarne będące ówczesnie w obiegu, kształcił umiejętności pamięciowego i pisemnego wykonywania czterech podstawowych działań arytmetycznych, układania rachunków, rejestrów rzemieślniczych oraz opanowywał sztukę rysunku technicznego. Oddział trzeci (tzw. kończący) obejmował doskonalenie wymienionych wyżej zdolności, a także naukę z zakresu technologii, chemii i mechaniki pod kątem rzemiosła. W praktyce jednak w małym zakresie szkoła uwzględniała, a nawet często pomijała przedmioty bardziej specjalistyczne (chemia, mechanika, technologia). Teoretycznie przedmioty te były w programie, jednak praktycznie były często pomijane. Działo się tak zapewne z powodu braku odpowiednich podręczników i słabego przygotowania nauczycieli. W miejsce tych przedmiotów wprowadzano często sztukę ogrodnictwa, gospodarstwa domowego, historię naturalną czy naukę zdrowia.

Nadzór nad szkołą w pierwszym okresie jej istnienia sprawował Urząd Muncypalny. Jego prace w tym względzie nadzorował komisarz oświecenia Komisji Wojewódzkiej Lubelskiej. Po 1823 r. opiekę przejął dozór szkolny składający się z rektora Szkoły Wojewódzkiej, pierwszego radnego miejskiego, księdza uczącego

34 Z. Smutek, *op. cit.*, s. 188.

35 *Ibidem*, s. 161–162.

36 Przykładowy plan lekcji w lutym 1836 r. w oddziale I i II: 7 lutego godz. 8⁰⁰ – Msza Święta w Kościele Katedralnym, godz. 8³⁰–9⁰⁰ – tłumaczenie Świętej Ewangelii i Nauka Moralna – ks. Szydoczyński, godz. 9⁰⁰–10⁰⁰ – czytanie i pisanie polskie – Ciepielewski, godz. 10⁰⁰–11⁰⁰ – rachunki w teorii i praktyce – Ciepielewski, po południu godz. 2⁰⁰–3⁰⁰ – rysunki techniczne – Klimka; 28 lutego godz. 8⁰⁰ – Msza Święta w Kościele Katedralnym, godz. 8³⁰–9⁰⁰ – tłumaczenie Świętej Ewangelii i Nauka Moralna – ks. Szydoczyński, godz. 9⁰⁰–10⁰⁰ – czytanie polskie, technologia i początki chemii z przystosowaniem do rzemiosł – Ciepielewski, godz. 10⁰⁰–11⁰⁰ – rachunki w teorii i praktyce – Ciepielewski, po południu godz. 2⁰⁰–3⁰⁰ – rysunki techniczne – Klimka. Zob. APL, GWL, sygn. 963, k. 14.

37 K. Poznański, *Rozwój szkół rzemieślniczo-niedzielnich...*, *op. cit.*, s. 238–241.

religii oraz paru starszych cechu z najliczniejszych zgromadzeń rzemieślniczych w mieście. Dozór troszczył się o kondycję finansową szkoły oraz czuwał nad poziomem nauczania. Co pół roku składał rektorowi Szkoły Wojewódzkiej raport dotyczący kondycji placówki. Ustawa z 1834 r. zniósła dozory, a ich zadania przejęli opiekunowie³⁸.

Początkowo szkoła mieściła się w budynku Szkoły Wojewódzkiej w pomieszczeniu wynajmowanym przez szkołę elementarną³⁹. Następnie wielokrotnie była przenoszona⁴⁰. Daleko było jednak do ideału skoro nauczyciel szkoły elementarnej i rzemieślniczo-niedzielnej wysłał do Magistratu pismo z 1/13 grudnia 1834 r., w którym określał warunki niezbędne do prowadzenia takiej instytucji: „Na pomieszczenie Szkoły Elementarnej z Rzemieślniczo-Niedzielną sal potrzeba cztery, jasnych wysokich aby było zdrowe w nich powietrze, obszernych tak aby mieściło się w każdej sali po 15^{cie} ławek długości mających łokci 6 a dwa szerokości nadto aby stanęła tablica ze stalugami, stół i krzesło dla Nauczyciela. Mieszkania zaś dla Nauczyciela w Miastach Gubernialnych według Ustawy Najwyższej zatwierdzonej składać się ma z trzech pokoi, kuchni, spiżarni, piwnicy, drwalni na pomieszczenie 12½ sążni drzewa deputatowego i obory na ulokowanie czterech przynajmniej krów⁴¹. Natomiast „Gimnazjum lubelskie miało siedzibę w dawnym budynku klasztornym jezuickim. Jego fatalny stan techniczny był spowodowany brakiem opieki przez kolejnych właścicieli. Niezbędne prace remontowe poczyniono dopiero tuż przed ucieczką Austriaków z miasta. Budynek otrzymał nowy dach, wyremontowano część klas szkolnych, zreperowano w nich okna, drzwi i piece. W salach znalazły się nowe ławki, tablice, stoły i krzesła dla nauczycieli. Wyremontowano salę do popisów, która również służyła jako kaplica szkolna. Pieniądze na utrzymanie gimnazjum otrzymywało z Funduszu Edukacyjnego i pewne kwoty z kasy obwodowej⁴².

W Archiwum Państwowym w Lublinie znajduje się kontrakt z 19 grudnia 1852 r. na wynajęcie trzech pomieszczeń w klasztorze dominikanów na okres jednego roku po wpłacie 37 rubli i 50 kopiejek za wynajem. Wnętrza nie były wyposażone w meble szkolne, ale znajdowały się tam dwa czynne piece. Zgodnie z umową właściciel miał doglądać czyszczenia kominów oraz opłaty podatków⁴³. Po inspekcji obiektu przez radcę stanu, wizytatora szkół Wincentego Smacznińskiego w piśmie z 3/15 maja 1858 r. zalecono zmianę lokalizacji szkoły. Budynek był „wilgotny zdrowiu szkodliwy uczącej się młodzieży był niezwłocznie zmieniony na co

38 K. Poznański, *Początki szkoły rzemieślniczo-niedzielnej...*, op. cit., s. 176–177; J. Dobrzański, *Ze studiów nad szkolnictwem...*, op. cit., s. 90.

39 W budynku Szkoły Wojewódzkiej przy ul. Narutowicza 12 były pomieszczenia przeznaczone z braku lokalu na szkołę elementarną, w których tymczasowo – jak nazwa wskazuje (*szkoła rzemieślniczo-niedzielną*) w niedzielę uczyla się młodzież rzemieślnicza. Wcześniej „gościnie” szkoła wynajmowała również pomieszczenia w budynku pojezuickim (przy obecnej katedrze) razem z lubelskim gimnazjum.

40 „Co dotyczy szkoły Rzemieślniczej ta niema zupełnie lokalu i tylko (z) upoważnienia Dyrektorów Szkół znajduje tymczasowe pomieszczenie Gimnazjum”. Zob. APL, AmL, sygn. 2039, k. 40.

41 *Ibidem*, k. 40.

42 J. Dobrzański, *Szkoły lubelskie na tle austriackiej polityki szkolnej w Zachodniej Galicji 1795–1809*, Lublin 1949, s. 117, 118.

43 APL, AmL, sygn. 2037, k. 45.

dotąd żaden skutek nie nastąpił a że lokal ten prócz wyż wzmiankowanej okoliczności jest jeszcze do tego zimny smrodliwy z przyległego wychodka, ciemny tak że w porze zimowej o godzinie 9^{tej} rano i o 3^{ciej} po południu uczniowie pisać ani czytać nie mogą nadto wiatr południowo-zachodni wyrzuca ogień z pieca tak że w żaden sposób palić nie można, skutkiem tego szkoła przez dwa tygodnie w porze zimowej czynną nie była w r.b. [...] Wchód prowadzący do szkoły przez trzy załamkowe kurytarze jest tak ciemny że trzeba kij lub rękę przed sobą trzymać aby oka lub nosa nie pozbyć, przeto dla zaradzenia tej niezbędnej potrzeby zamienienia lokalu odnoszę się z prośbą uprzejmą do Szanownego Magistratu aby raczył wyjednać u Władzy jak najrychlejszą zmianę lokalu szkolnego bo w przeciwnym razie z wyż wymienionych niedogodności szkoła czynną być przestanie⁴⁴. Wyraźnie rysowały się również niedociągnięcia organizacyjne dotyczące inne szkoły w okolicy: „Zwiedziwszy niektóre szkoły w Guberni Warszawskiej i Lubelskiej Kurator znalazł że dotąd niebyły należycie opalane kassy i w nich zimno, wzywa przeto zwierzchników szkół, ażeby polecili w czasie zimowym opalać dostatecznie klasy, a ciągle utrzymywać w nich porządek i czyste powietrze tudzież rozciągać wszelką troskliwość, zdrowie i dobro młodzieży. Prócz tego przekonawszy się że tablice w klassach nie są należycie czarno pomalowane przez co na nich przy wykładzie przedmiotów jest pisane tak że uczniowie w pierwszych ławkach siedzący natężyć muszą wzrok, a dalszych nic prawie nie widzą. Kurator poleca zwierzchnikom szkół aby takie tablice zawsze w czarnym kolorze były utrzymywane zwłaszcza że na to niewielkiego kosztu potrzeba i są wskazane etatem extraordynaria dla każdej szkoły. Dobrze by także było aby gdzie są ustawione były w każdej klasie duże tablice⁴⁵”.

Wyposażenie biblioteki szkoły elementarnej w pomoce naukowe, z których korzystali uczniowie szkoły rzemieślniczo-niedzielnej, było dość zróżnicowane. Zgromadzone w niej prace można podzielić na kilka grup tematycznych: (1) dydaktyczne – *Wykład sposobu wzajemnego uczenia, Krótki zbiór dla kończących nauki początkowe, Powody, jakie skłoniły do uzupełnienia karności, Metoda Ertela*; (2) etyczne – *Cnota chłopczyka wynagrodzona, O cnotach towarzyskich*; (3) praktyczne – *Tablica zamiany miar i wag, Nauka rysunków przygotowawczych*; (4) medyczne – *Wiadomości o ratowaniu osób w pozornej śmierci, Rozprawa o zapaleniu krtani, Rady dla włościan pod względem zachowania zdrowia* p. Puchalskiego, *Nauka zdrowia*; (5) beletrystyczne i rozrywkowe – *Kmiatek, czyli pismo czasowe, Przypadki Robinsona, Pielgrzym w Dubrowniku, Dziadek i czterech jego synów* – dwa tomy, *Powieści mozolne dla włościan* p. Puchalskiego, „Czytelnia Niedzielną” z lat 1856–1862, *Bajki i powiastki dla dzieci* Tymoteusza Radziszewskiego, „Kwiatki” – pismo ilustrowane z roku 1861 i 1862, „Bulwar”; (6) urzędowe – Instrukcja dla nauczycieli, Ustawa dla Gimnazjum szkół obwodowych i elementarnych, Najwyższy ukaz o szkołach początkowych z roku 1864; (7) religijne – *Treść nauki chrześcijańskiej, Pamiętników religijno-moralnych zeszytów, Dzieje Starego i Nowego Testamentu* Brodzińskiego, *Żywoty śś. Pańskich, Modlitwa Pańska, czyli Ojczy*

44 APL, AmL, sygn. 2039, k. 69.

45 APL, GWL, sygn. 389, k. 42.

Nasz, Nauka chrześcijańska z pism św. i życia Jezusa Chrystusa czerpana; (8) podręczniki – *Geografia* p. Radce Stanu Pawliszczewa, *Arytmetyka* Brzezińskiego, *Przewodnik dziejów państwa Rosyjskiego* p. Uchłowa przekład Zatorskiego, *Arytmetyka* p. Przybylskiego, *Nauka początkowego gospodarstwa wiejskiego*, *Arytmetyka pamięciowa*; (9) książki do nauki języków – „Ziemletorskaja (?) Gazeta”, Słowników rosyjsko-polskich i polsko-rosyjskich, *Kniga dla czтения* p. Dubrowskowo, *Siedm tablic abecadłowych polskie i ruskie*, *Alfabet ruchomy z 10 tablicami oprawnemi*, *Eliementar dlia dzieci wiejskich*⁴⁶.

Inwentarz szkoły prezentuje przedmioty, które stanowiły elementy wystroju pomieszczenia do nauki: „Portret Najjaśniejszego Pana w złotych ramach, Tablica z herbem cesarstwa na blasze, Pieczęć z Rządowym herbem, Stół drewniany na czarno malowany z szufladą na klucz zamykaną, Krzesło z drewna sosnowego skórą kryte, Tablica duża z sosnowego drewna olejno malowana, Dzwonek dla dania znaku do modlitwy i spokojności”⁴⁷. Na podstawie tego wykazu można wnioskować, że pomieszczenie było skromnie wyposażone w elementy najpotrzebniejsze do przekazywania wiedzy oraz w insygnia reprezentujące polityczną władzę zwierzchnią szkoły.

Sprawozdanie z listopada 1844 r. potwierdza wcześniejsze ustalenia o braku stałego miejsca do nauki. Szkoła korzystała w niedziele i święta z pomieszczeń Gimnazjum Gubernialnego w Lublinie. Z 76 rubli 50 kopiejek wypłacanego przez Kasę Gubernialną 45 rs stanowiło pensję pierwszego nauczyciela, 30 rs przeznaczano na wynagrodzenie dla drugiego nauczyciela, a na opał wydatkowano 7 rubli 50 kopiejek. Dodatkowo na potrzeby szkoły 15 cechów rocznie składało się po 1,50 rs, co dawało łączną kwotę 22,50 rs będącą w dyspozycji Rządu Gubernialnego, którą dysponował jej opiekun⁴⁸. Przeznaczano ją „na opał, książki, papier itd.”⁴⁹. Za nieposyłanie uczniów do szkoły majstrowie płacili karę stanowiącą nieprzewidywalni nieregularny dochód szkoły. W roku 1845 wyniosła ona 1,50 rs rocznie⁵⁰. Dodatkowo pierwszy nauczyciel otrzymywał 1,50 rs na materiały piśmienne, a dyrektor gimnazjum za opalanie trzech sal dla „uczniów rzemieślniczych” w niedziele i święta za zgodą kuratora Okręgu Naukowego pobierał 7,50 rs⁵¹. W wydatkach

46 APL, AmL, sygn. 2038, k. 60. „KURATOR Okręgu Naukowego WARSZAWSKIEGO 23/7 grudnia 1850 r. Do Dyrektora Gimnazjum Gubernialnego w Lublinie. Przekonawszy się ze dziełko w 2 tomach pod tytułem *Duch opiekuńczy czyli dziennik dziecinny*, zasługuje żeby było nabyte dla bibliotek, szkół elementarnych i rzemieślniczo-niedzielnich do użytku nauczycieli, zawiera bowiem wiele opowiadań trafnych dla dzieci tak ze względu na przedmiot jak i na sposób przedstawienia go młodocianej uwadze; Kurator polecił Rządowi Gubernialnemu Lubelskiemu aby dziełko to którego cena jest za egzemplarz rub. sr. 1 kop. 80 zakupił do biblioteki tych szkół”. Zob. APL, GWL, sygn. 669, k. 40.

47 Inwentarz został sporządzony ok. 1866 r. Zob. APL, GWL, sygn. 2038, k. 41.

48 Przykład pokwitowania na płaconą przez cech na potrzeby szkoły rzemieślniczo-niedzielnej składkę: „Kwiteryuz. Do poboru składki na potrzeby Szkoły Rzemieślniczej od cechów po złp 10 reskryptem przeznaczanej na rok 1837. Nro KWIT na złp... 10... Wpis... na potrzebę Szkoły Rzemieślniczej... Urząd... Starszych Cechu rymarskiego..... Zapłacił na ręce... Radnego IV Sekretariatu... Wyraźnie Złotych Polskich....dziesięć..... za rok 1837..... w. Lublinie... d. 10/21.. Mca... września.. 183..7”. Są to miejsca do wpisania niezbędnych danych i dlatego mają zróżnicowaną ilość kropek. Zob. APL, GWL, sygn. 2035, k. 23.

49 APL, GWL, sygn. 2037, k. 28.

50 APL, GWL, sygn. 2036, k. 479.

51 *Ibidem*, k. 478.

na rok 1855 istniała także oddzielna pozycja, z której wynika, że na zakup książek i materiałów piśmienniczych dla biednych uczniów przeznaczano 4 rs. Kwotę tę powiększono w 1857 r. do 8 rs⁵², a w roku 1860 ponownie pomniejszono do 4 rs⁵³.

Spośród nauczycieli oddanych sprawie nauczania w lubelskiej szkole rzemieślniczo-niedzielnej zdecydowanie wyróżniał się Jan Ciepielewski⁵⁴, który pracę z młodzieżą rozpoczął już w 1806 r., udzielając korepetycji w charakterze korepetytora dla kandydatów do szkoły wydziałowej. Jego umiejętności pedagogiczne zostały zauważone i stał się znaną postacią w mieście. Po epizodzie pracy u prokuratora królewskiego w sądzie wojewódzkim postanowił zostać nauczycielem. W 1811 r. podjął pracę w lubelskiej szkole elementarnej, a 10 stycznia 1819 r. w szkole rzemieślniczo-niedzielnej, co oznacza, że był z nią związany od początku jej istnienia. Dodatkowo kilka godzin tygodniowo uczył w prywatnych pensjach żeńskich. Dał się poznać jako zdyscyplinowany pracownik oddany sprawom szkoły (zdarzało się, że pracował bez wynagrodzenia). Był również wielkim przyjacielem młodzieży – udzielał pomocy uczniom, gromadził fundusze na odzież i pomoce szkolne dla biedniejszych terminatorów. Sam pisał, że wykształcił ok. 1228 rzemieślników i 3228 uczniów szkoły elementarnej⁵⁵. Pod koniec I połowy XIX w. podupadł na zdrowiu⁵⁶. Na emeryturę przeszedł w wieku 73 lat⁵⁷. W 1825 r. pracę w szkole na stanowisku nauczyciela rysunku technicznego podjął Jerzy Klimke⁵⁸. Zajęcia z religii prowadził ks. Franciszek Szydociński.

Po powstaniu styczniowym kryteria naboru nauczycieli do zawodu znacznie zaostrzono. Jako pierwsi byli przyjmowani do pracy absolwenci seminarium nauczycielskiego, a po nich także i inni, ale pod warunkiem zdania egzaminu w szkole średniej. Kandydat musiał złożyć do inspektora szkoły obwodowej lub dyrektora gimnazjum wojewódzkiego podanie ze świadectwem szkolnym, zaświadczeniem od władz o lojalności w czasie powstania, a także świadectwo moralności od proboszcza. Wymagano także metryki urodzenia i odręcznie sporządzonego życiorysu. Jeśli aplikujący pracował w szkole, składał ostatnią nominację. Inspektor przyjmujący dokumenty miał obowiązek zebrania dodatkowych informacji

52 APL, GWL, sygn. 2037, k. 25; sygn. 2039, k. 71.

53 *Ibidem*, k. 70.

54 Jan Ciepielewski urodził się w powiecie zamojskim we wsi Ciotusza 12 listopada 1785 r. jako syn Jana i Anny z Zawalskich. Uczył się we Lwowie, Zamościu i Lublinie, gdzie w 1810 r. ukończył szkołę wydziałową. Uczył języka polskiego, niemieckiego i łaciny.

55 APL, GWL, sygn. 227, k. 60.

56 W 1850 r. otrzymał dwumiesięczny urlop zdrowotny, zapomogę 87 rubli i ważny paszport na wyjazd na kurację do Marienbadu (Marianie Łaźnie). Po powrocie jednak zaczął się starać o przejście w stan spoczynku. Będąc nauczycielem szkoły elementarnej, nie należał zgodnie z ówczesnymi przepisami do stowarzyszenia emerytalnego, chociaż zabiegał o tę przynależność już w roku 1838. W drodze szczególnej łaski ukazem carskim, jako że nie płacił składek emerytalnych, otrzymał emeryturę w wysokości 150 rubli srebrem. Zob. K. Poznański, *Początki szkoły rzemieślniczo-niedzielnej...*, op. cit., s. 171; H. Sadaj, *Jan Ciepielewski nauczyciel szkoły...*, op. cit., s. 84, 90–91, 93–94; APL, GWL, sygn. 227, k. 61.

57 K. Poznański, *Początki szkoły rzemieślniczo-niedzielnej...*, op. cit., s. 171; H. Sadaj, *Jan Ciepielewski nauczyciel szkoły...*, op. cit., s. 84, 90–91, 93–94; idem, *Publiczna szkoła elementarna w Lublinie...*, op. cit., s. 319.

58 Jerzy Klimke urodził się w Krakowie. Był słuchaczem Akademii Krakowskiej na Wydziale Nauk Filozoficznych i Moralnych. W okresie Księstwa Warszawskiego służył w wojsku. Od 1816 r. przez 4 lata uczył w szkole wojewódzkiej w Radomiu rysunków i kaligrafii. Zob. K. Poznański, *Początki szkoły rzemieślniczo-niedzielnej...*, op. cit., s. 172.

o kandydacie, które przesyłał dyrektorowi gimnazjum wraz ze swoją opinią. Tenże składał także wniosek do naczelnika wojennego⁵⁹, który nie wnosząc zastrzeżeń, umożliwiał przekazanie dokumentów Radzie Wychowania Publicznego będącej ostatnią instancją zatwierdzającą nominację⁶⁰.

Po otrzymaniu nominacji nowo przyjęty był kierowany przez dyrektora gimnazjum do opiekuna szkoły, który dokonywał tzw. instalacji, czyli przekazywał nauczycielowi szkołę i obowiązki z odebraniem przysięgi na wierność władcy Rosji. Instalacja odbywała się uroczystie w obecności miejscowych władz. Z przebiegu uroczystości sporządzano protokół przesyłany następnie dyrektorowi gimnazjum.

Swoje obowiązki nauczyciel musiał wykonywać bardzo dokładnie i zgodnie z przepisami, a najmniejsze odstępstwo musiało być konsultowane z władzami. Rzetelne spełnianie zadań było potwierdzone deklaracją lojalności⁶¹. Dyrektor gimnazjum zaniepokojony był m.in. przypadkami nauczania w niektórych szkołach elementarnych przedmiotów nieznajdujących się w programie obowiązującym w placówce. Przykładowo bowiem Jan Ciepielewski uczył w Lublinie dodatkowo geografii Królestwa Polskiego, czytania po łacinie, nauki o zdrowiu i obyczajach, a chętnym do gimnazjum wykładał gramatykę polską i łacińską. W efekcie dyrektor nakazał mu 18 listopada 1835 r. nauczanie tylko przedmiotów będących w zatwierdzonych planach lekcyjnych⁶².

Tab. 2. Ilość uczniów uczęszczających do szkoły rzemieślniczo-niedzielnej w Lublinie w latach 1822–1835

Lp.	Rok szkolny	Liczba uczniów
1.	1822	109
2.	1824	67
3.	1826	105
4.	1827	111
5.	1828	105
6.	1829	79
7.	1830	90
8.	1835	128

Źródło: K. Poznański, *Początki szkoły rzemieślniczo-niedzielnej w Lublinie*, „Rocznik Lubelski” 1958, nr 1, s. 174

Młodzież pobierająca naukę w większości pochodziła z uboższego mieszczaństwa, ale niewielka grupa osób wywodziła się ze zubożałej szlachty. W strukturze

59 Naczelnik wojenny miał do dyspozycji trzy kategorie osób w zależności od ich postawy wobec powstania: (1) absolutnie lojalni obywatele, stojący w czasie zrywu wiernie przy tronie, (2) osoby przebywające na terenach powstańczych, jednak w nim nieuczestniczące oraz (3) biorące czynny udział w powstaniu. Trzecia kategoria dyskwalifikowała kandydata na nauczyciela, chyba że poprzez swoje zasługi, wyjątkową i potwierdzoną lojalność został przeniesiony do kategorii drugiej. Zob. J. Dobrzański, *Ze studiów...*, *op. cit.*, s. 124.

60 *Ibidem*, s. 123.

61 *Ibidem*, s. 125.

62 *Ibidem*, s. 126.

cechowej natomiast najliczniej reprezentowani byli przyszli szewcy, a po nich stolarze, kowale i ślusarze⁶³. Po otwarciu szkoły zapisało się do niej 145 uczniów w przedziale wiekowym między 8. a 30. rokiem życia. Po pierwszym kwartale było ich nawet 169. W następnych latach nastąpiły znaczne wahania we frekwencji uczniów.

Jak wynika z tabeli 2, najmniej osób pobierało nauki w okresie przedpowstańowym oraz w czasie powstania listopadowego. Jest to oczywiście zrozumiałe, biorąc pod uwagę masowy pobór i ochotnicze wstępowanie do wojska młodzieży szkolnej. Jedną z przyczyn małej liczby uczniów była również niechęć majstrów do zwalniania terminatorów na naukę⁶⁴. Nauczyciele sumiennie informowali Magistrat o nieprawidłowościach związanych ze zmniejszającą się frekwencją: „Czyniąc kilkakrotne przedstawienia Terminatorów nieuczęszczających na nauki do Szkoły Rzemieślniczo-Niedzielnej na co do dziś dnia żaden skutek nienastąpił z czego nie tylko następuje stagnacja nauki ale nadto szkoła jako pozbawiona względnej pomocy władzy z czasem stanie się w niemożności zadość uczynienia zamiarom Rządu. Zaradzając więc temu i abym się z czasem nie stał odpowiedzialnym przed władzą powodowany jestem ostatecznością przesłać znowu dwa uformowane wykazy Terminatorów niekorzystających w r.b. z dobrodziejstw Rządu; z prośbą uprzejmą by Szanowny Magistrat raczył obmyśleć środek nie tylko zmuszający do regularnego uczęszczania ale nadto aby kara sprawiedliwość według przepisów Władzy wymierzona została, Nauczyciel Szkoły”⁶⁵.

Dyrektor Gimnazjum Gubernialnego otrzymywał miesięczne raporty dotyczące stanu osobowego uczniów w szkole rzemieślniczo-niedzielnej. W jednym z nich z października 1837 r. nauczyciel informował: „Do Wielmożnego Dyrektora Gimnazjum Gubernialnego w Lublinie. Nauczyciel szkoły rzemieślniczo-niedzielnej składa ogólny raport o uczniach szkoły rzeczzonej z miesiąca października 1837 r. iż w tym miesiącu wszystkich uczniów było 152, z których dwóch uzyskali świadectwa do wyzwolenia, 13 opuściło profesję – dwóch za pozwoleniem W Dyrektora pojechali na wieś na robotę. 14 za nieregularne uczęszczanie do szkoły zostali ukarani a 28 dla słabości nie odwiedzali szkołę – Z majstrów zaś żaden w tym nie kwalifikował się do kary pieniężnej [...]. W kancelarii W Dyrektora złożyli w Lublinie dnia 6 listopada 1837”⁶⁶.

Zdarzało się, że uczniowie rozpoczynali naukę u jednego majstra i nie kończąc jej, przechodzili w inne miejsce lub rezygnowali z nauki zawodu, co również powodowało absencję: „Ponieważ w ciągu roku zachodzą często zmiany pomiędzy majstrami a terminatorami że ci przemijając owe miejsca przechodząc do innych majstrów albo wydalają się zupełnie z rozmaitych powodów a inni na ich miejsce następują przeto dla utrzymania porządku w Szkole mam honor uprzejmie

63 Przykładowo: w 1837 r. na naukę zapisani byli przyszli szewcy, krawcy, kominiarze, ślusarze, stolarze, bednarze, kotlarze, tokarze, kołodzieje, stelmachowie, rękawicznicy, powroźnicy, piekarze, garncarze, garbarze, safiannicy, rymarze, rzeźnicy, introligatorzy, malarze, złotnicy, murarze, zegarmistrze, brązownicy. Zob. *ibidem*, s. 176.

64 APL, AmL, sygn. 2035, k. 62.

65 APL, AmL, sygn. 2039, k. 42; APL, GWL, sygn. 962, k. 18.

66 APL, GWL, sygn. 964, k. 22.

upraszać Szanowny Magistrat o zobowiązanie Zgromadzenie Rzemieślnicze izby w każdej zmianie donosili i składali przynajmniej regularne Listy owych uczniów⁶⁷. W wyniku ponagleń szkoły Magistrat w roku 1848 zawiadomił cechy o godzinie rozpoczęcia nauki oraz skutkach niedostosowania się do poleceń związanych z nieuczęszczaniem do szkoły: „Skutkiem odezwy Nauczyciela Szkoły Rzemieślniczo-Świątecznej pod dniem dzisiejszym otrzymawszy wzywa Starszych Zgromadzeń tudzież fabrykantów i rzemieślników, terminatorów utrzymujących, izby listy tychże według wiadomego wzoru jak najspieszniej podali terminatorów swych regularnie w miasto o godzinie 9 zrana posyłałi w przeciwnym bowiem razie karze pieniężnej a terminatorowi opuszczający się karności szkolnej ulegną⁶⁸. Pomimo odezwy i ograniczonego czasu nauki w szkole rzemieślnicy utrzymujący uczniów niechętnie godzili się na udział młodzieży w zajęciach lekcyjnych, co wiązało się ze zmniejszonym czasem pracy i odrywaniem od bieżących zajęć w warsztacie: „Ze szczegółowych i rocznych raportów Inspektorów powiatowych, jak [...] w czasie odbytych przeze mnie po szkołach powierzonej mi dyrekcji, przekonałem się że terminatorowie zbyt nieregularnie uczęszczają do szkół rzemieślniczo- niedzielnej i że to po największej części pochodzi z przyczyn majstrów, używających terminatorów w dni świąteczne do różnych posług dla swych własnych korzyści. Nieregularność ta po wszystkich szkołach rzem.-niedz. nie wyłączając nawet samego Lublina, okazując się w roku bieżącym większa niż w latach poprzednich. Dla zapobieżenia temu na zasadzie reskryptu Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych, Duchownych i Oświecenia Publicznego z dnia 19 lutego 1836 roku, którym też Komisja zawiadomiła zwierzchność gimnazjalną iż wydała polecenie do wszystkich władz policyjnych gdzie się szkoły rzemieślnicze znajdują, aby na majstrów z winy których terminatorowi nie byli na lekcjach wymierzały karę policyjną jaka jest przepisana za niewykonywanie rozkazów zwierzchności, to jest ściągała z nich za każde takowe opuszczenie lekcji przez terminatora po 30 kopiejek srebrem, na korzyść szkół rzemieślniczych dla polepszenia tychże, na nagrody dla celujących moralnością i pilnością terminatorów to w przedstawienie Dyrektorów Gimnazjalnych lub inspektora powiatowych za asygnacją rządów gubernialnych, aby raczył powtórnie polecić władzom policyjnym, tam gdzie znajdują szkoły rzem.-niedzielne. Ażeby się dopełniały [...] wymienione rozporządzenia Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych zciągają każdy raz po 30 kopiejek srebrem z majstrów za terminatora który będąc przez nich zatrzymanym w dni świąteczne nie znajdował się na lekcji i ażeby o ilości ściągniętych w taki sposób pieniędzy co miesiąc mnie uświadamiały⁶⁹. W tym czasie cechy były zobowiązane złożyć „listy imienne swoich terminatorów w ciągu 6 dni pod karą policyjną 30 kopiejek za każdy raz nieobecności⁷⁰. Przy zagrożeniu karami finansowymi pojawiły

67 APL, AmL, sygn. 2039, k. 54.

68 APL, AmL, sygn. 2037, k. 142.

69 APL, GWL, sygn. 958, k. 28.

70 APL, AmL, sygn. 2036, k. 65. Za nieregularne posyłanie uczniów do szkoły płacono karę pieniężną za pokwitowaniem na blankiecie o treści: „Nor kwitariusza.. 26.. Regestru Depozytów Nr karta.. 44.. KWIT DEPOZYTOWY na Rubli srebrnych...15 kop 30.. Kassa Ekonomiczna Miasta...Lublina.. odebrała od ...Magistratu Miasta Lublina ściągnięte kary na Majstrów za nieregularne. Za rate posyłania Uczniów do Szkoły rzemieślniczej

się usprawiedliwienia mające złagodzić fakt nieobecności ucznia na lekcjach lub poinformować szkołę o jego losie. Na ich podstawie można wnioskować, że duża ilość absencji wynika z winy majstra zatrudniającego ucznia w dniu nauki: „Zaświadczam Jako Władysław Kowalski Byłmi potrzebny dnia 12 Lutego 1859 r. Aleksander Medeński (?)”; „U praszam Pana jenszpektora o przebaczenie Franciszka Kozłowski że nie był przesz dwie lekcji Dnia 6 Lutego/ Mikołaj Grządziel”; „Zaświadczam Franciszka Łukaszewicza że niemógł być w klasie dla mojego interesu – Ja niżej Podpisana/ Zaświadczam/ Maryanna Foltyn”; „Julian Maieski Terminator Stolarski opuścił Szkołę Niedzielne z powodu tego że robił trumne/ Lublin dnia 21 Lutego 1859 roku/ M. Giszkievicz”; „U praszam pana profesora o przebaczenie Mego chłopca zeniebył 3 Tygodni bomi tamten chłopak ucieki Więc tego Nieposyłałem bomi był Potrzebny dnia 20 Lutego Ro 1859 Mikołaj Grządziel”; „Powodu potrzebnego mi chłopca Walentego Gembal w mym warsztacie wd: 20 bm nieposzedł do klasy 25 Marca 1859 K Boczkowski”; „Zaświadczam jako Alexander Matolski nie był w szkole w Niedzielę bo mi był potrzebny w domu a przeto upraszam Pana Dobrodzieja przebaczenie mu/ Lublin dnia 25 Marca/1859 r. F. Debcz”⁷¹. Powodem nieobecności były także choroby: „chędryk chaman opuścił lekycie spowodu słabości. Kajetan Zastois”⁷². W innych usprawiedliwieniach czytamy, że majster nie zatrudnia ucznia w swoim warsztacie: „Zaświadczam iako umnie żaden chłopak terminie znajdujący się, który by do Szkoły Rzemieślniczej uczęszczał nie znayduie się Lublin dnia 16/28 Kwieć 1843”; „Zawiadamiam niniejszym jako umnie żaden chłopiec wterminie nieznajduje się kturyby do Szkoły Rzemieślniczej uczęszczać miał Lublin d. 31 Grudnia 844. Introligator”; „odemnie nich niechodać Józef Łoj Malarz”; „Niżey podpisany oświadcza iako nie utrzymuie żadnego ucznia wtym czasie wswoim warstacie świadcze Lublin dnia 7 Lipca 1845 roku. B. Erenfryd rękawicznik”; „Zaświadczam niniejszym iako umnie w Nauce niema żadnego chłopca któryby mógł uczęszczać do Szkoły Rzemieślniczo Niedzielney Lublin dnia 16/28 Kwietnia 1844 Łukasz Wroński Perukarz”⁷³. Kolejne potwierdzały przez majstra uczestnictwo ucznia w lekcjach: „Chódzą do szkoły dwóch od Józefa Kowalskiego Kowala Jan Korczyński Feliks Krzywonowski”; „Antoni butkowski terminator Antoni libłoszki terminator Chodzio do szkoły Daniel Sakmann”; „Mikołaj Uszyński Terminator odemnie chodzi do szkoły Antoni Weydel Brązownik”; „Antoni Morawski terminator który chodzi do szkoły odemnie Felix Sulowski Mayster Bednarski”⁷⁴. Zachowało się również usprawiedliwienie, w którym nie podano przyczyny nieobecności: „U praszam Pana jenszpektora o przebaczenie Franciszka Kozłowski że nie był przesz dwie lekcji Dnia 6 Lutego/Mikołaj Grządziel”⁷⁵. W kwestii absencji uczniów

kwartałach I, II, III, 1843 zupow Mag d. 16/28 Stycznia w monecie brzęczącej Biletami Kassowemi i Bankowemi łącznie 15,30. Wyrażnie rubli srebrem... piętnaście kopiejek trzydzieści. Z których odebranych niniejszym kwituję w. Lublinie.. dnia..6 Lutego..184..4..”. Ilość kropek jest zależna od długości tekstu na blankiecie. Tekst pomiędzy kropkami został wstawiony z dokumentu oryginalnego. Zob. *ibidem*, k. 116.

71 APL, AmL, sygn. 2039, k. 67.

72 *Ibidem*, k. 68.

73 APL, AmL, sygn. 2036, k. 90.

74 *Ibidem*, k. 94.

75 APL, AmL, sygn. 2039, k. 70.

w szkołach rzemieślniczo-niedzielnich zareagowała w sposób nader energiczny również władza zwierzchnia: „Komissya Rządowa Spraw Wewnętrznych, Duchownych i Oświecenia Publicznego 19 luty/2 marca 1836 r. [...] Przekonawszy się z raportów urzędowych, że do otwartych dla dobra rzemiosł szkół rzem.-niedz. mała liczba terminatorów to nieregularnie na nauki uczęszcza i że to przynajmniej część pochodzi z przyczyny majstrów używających terminatorów w dni świąteczne do różnych posług w widokach i korzyściach własnych. Komisja Rządowa przeto chcąc temu zapobiec zapewnić pomyślny skutek usiłowaniom w tym względzie rządu, wezwała Komisję Wojewódzką aby wydała polecenie do wszystkich władz policyjnych. Gdzie się szkoły rzemieślnicze znajdują aby na majstrów którzy przekonani będą że z ich winy terminatorowie nie uczęszczają regularnie na nauki. do szkoły rzemieślniczej wymierzały karę policyjną jaka jest przypisana za niewykonywanie rozkazów zwierzchności do czego posłużą jej listy nieobecnych terminatorów, które komunikować obowiązane są władze szkolne w końcu każdego miesiąca. Zebrane z tego tytułu kwoty zachowywane być mają w kasach i używane następnie na potrzeby szkoły rzemieślniczej i na nagrody dla ulubionych moralnością i pilnością terminatorów, terminatorów to na przedstawienie Dyrektora Gimnazjum lub inspektora szkoły właściwego obwodu za asygnacją Komisji Wojewódzkiej. Gdyby zaś się okazało że nieuczęszczanie regularne na nauki do szkoły rzem.-niedz. pochodzi z winy terminatora naówczas takowy karany przez władze szkolne być winien podług przepisów ustawą karną wskazanych. O niniejszym rozporządzeniu uświadamia Dyrektora Gimnazjum dla poinformowania inspektorów szkół obwodowych, nauczycieli szkół rzem.-niedz. oraz dla dopilnowania ścisłego wykonania rzeczy. Za Dyrektora Głównego Prezydującego. Dyrektor Wydziału Radca Stanu”⁷⁶.

III. Zasady działania szkoły rzemieślniczo-niedzielnnej⁷⁷

W celu harmonijnej współpracy i uniknięcia nieporozumień pomiędzy rzemieślnikami zatrudniającymi uczniów uczęszczających do szkoły rzemieślniczo-niedzielnnej a władzami miasta, wprowadzono dla dobra młodzieży jasne reguły obowiązujące obie strony:

1. Zgromadzenia Rzemieślnicze będą powiadomione przez Urząd Muncypalny o dacie otwarcia szkoły.
2. Zostanie sporządzona lista uczniów przez Starszych Zgromadzeń wszystkich cechów dla Przełożonego szkoły.
3. Każdy majster przedstawi Przełożonemu szkoły swoich terminatorów na liście wg. wzoru z deklaracją o finansowaniu przez siebie lub przez ucznia materiałów szkolnych łącznie z podręcznikami.
4. Każdy uczeń jednocześnie przy wpisie do cechu powinien być zapisany do szkoły niedzielnej.

76 APL, GWL, sygn. 958, k. 18.

77 APL, COR, sygn. 20/6, k. 26; APL, AmL, sygn. 2039, k. 65.

5. Należy ustalić ze Starszymi zgromadzeń porę poranną lub popołudniową nauki która wynosić będzie 3 godziny w Niedzielę i święto.
6. Początkowo uczniowie będą poznawać czytanie, pisanie, rachunki proste i rysunek techniczny. W następnym etapie historię naturalną, technologię, początki chemii i mechaniki oraz przedmioty praktyczne jak rachunkowość przydatna w rzemiośle, wzory układania rachunków i utrzymanie rejestrów.
7. Uczniowie zostaną podzieleni na klasy zależnie od terminu rozpoczęcia nauki a przedmioty nauczyciele podzielą na godziny.
8. Dyscyplina w szkole będzie przestrzegana przy pomocy urzędnika policji a nieposłuszny uczeń będzie odsyłany po karę do Starszego swojego rzemiosła.
9. Popis w nauce będzie prezentowany raz w roku, gdzie rozdane zostaną przez władzę zwierzchnią świadectwa i nagrody książkowe dla najlepszych uczniów.
10. Zwierzchnik szkoły podaje co kwartał do wiadomości starszych cechu listę uczniów poszczególnych stowarzyszeń, w której znajdować się będą uwagi dotyczące postępów w nauce, zachowania i frekwencji, co da podstawę do określenia przyczyn zaniedbań jeśli takie wystąpią oraz wskaże winnego (uczeń lub majster) który poniesie karę jaką wyznaczą starsi stowarzyszenia.
11. Nie wolno wyzwoić żadnego ucznia który nie umie czytać, pisać i rachować czego ma dowieść świadectwem szkoły rzemieślniczo-niedzielnej. Wyjątkiem będą uczniowie tuż przed wyzwoleniem po niedawnym otwarciu szkoły, którzy pilnie do szkoły chodzili i przyrzekną kontynuowanie nauki.
12. Oprócz uczniów terminujących do szkoły mają prawo a nawet powinni chodzić czeladnicy dla uzupełnienia swojej wiedzy podstawowej.
13. Wszystkie koszty na urządzenie lokalu oraz na utrzymanie nauczycieli ponosi Rząd.

Jest to właściwie podsumowanie istoty i zasad działania szkoły rzemieślniczo-niedzielnej.

IV. Zakończenie

W Europie praktycznie od wczesnego średniowiecza naukę zawodu pobierano w cechach. U majstra terminator obok wiedzy fachowej zdobywał również tzw. wiedzę „życiową”, a także poznawał zwyczaje panujące we wspólnocie rzemieślniczej. W Polsce dopiero w XVIII w. zaczęto tworzyć pierwsze szkoły zawodowe. Jednak to przyspieszenie rozwoju przemysłowego w XIX w., a za nim postanowienie gen. Zajączka z grudnia 1816 r. zainicjowało prawdziwą rewolucję w strukturze rzemieślniczej kraju i rozluźniło hermetyczne więzi wspólnot cechowych. Powstawało więcej warsztatów. Do ich otwarcia nie była potrzebna zgoda konserwatywnego i zamkniętego cechu, ale wystarczyła wpłata określonej kwoty tzw. konsensu władzom miasta. Rosła liczba czeladników. To wszystko spowodowało potrzebę tworzenia szerszych struktur nauczania. Zaczęto tworzyć szkoły rzemieślniczo-niedzielne, w których uczono czytania, pisania, rachunków, a także historii naturalnej, technologii, rysunku technicznego i religii. W ten sposób obok umiejętności przydatnych w życiu codziennym starano się przekazywać również szerszą wiedzę

o świecie. W Lublinie spośród pedagogów zaangażowanych i oddanych sprawie nauczania wyróżniał się zdecydowanie Jan Ciepielewski. Był nauczycielem z dłu-goletnim stażem, zatrudnionym również w Gimnazjum Lubelskim. Oprócz niego wyróżniali się: nauczyciel rysunku Jerzy Klimke oraz ks. Franciszek Szydoczyński prowadzący w szkole lekcje religii. Po powstaniu styczniowym zaostrzono kryteria przyjęć nauczycieli do zawodu. Władza carska obawiała się „intryg” patriotycz-nych w kontaktach z młodzieżą. Pomimo skromnych funduszy przeznaczanych na działalność dydaktyczną i potrzeby bieżące, lubelska szkoła rzemieślniczo-nie-dzielna odegrała znaczącą rolę w podnoszeniu poziomu wiedzy w środowisku rzemieślniczym. Młodzież pobierała naukę w trudnych warunkach, często wbrew woli swoich majstrów, a zajęcia prowadziła skromna kadra pedagogiczna. Zatrud-niano jedynie nauczyciela od przedmiotów ogólnych, księdza katechetę, wykla-dowcę rysunku wraz z paroma zatrudnionymi w procesie kształcenia uczniami ze starszych klas gimnazjalnych pomagającymi swoim wychowawcom. Wszyscy oni prowadzili lekcje dla grupy kilkudziesięciu słuchaczy. Był to model wprawdzie daleki od dzisiejszych standardów edukacyjnych, ale był maksymalnie oszczędny i pozwalał na trwałe przekazanie podstawowej wiedzy, niezbędnej do przetrwania w nowej rzeczywistości rodzącego się kapitalizmu.

.....

Craft Education in Lublin in the First Half of the 19th Century

The principles of craft education in the first half of the 19th century were based on two lines of training of young craftsmen. First, learning the trade, the traditions of which went back in Europe to the Middle Ages; it comprised, apart from the actual preparation for the trade, good behavior, principles of morality and personal culture. This end was served by compulsory participation in church ceremonies, ethical education of young people through condemnation of unworthy acts such as stealing, robbery, laziness or contacts with unworthy persons. The other element of education was connected with mastering general knowledge by learning to read, write, calculate, and even learning general foundations of sciences like physics or chemistry, which was intended to teach young people general knowledge of the contemporary world. The Law of 31st January 1816 provided inter alia for the establishment of a crafts-and-Sunday school to train young people working in craftsmen's workshops. After its completion, the graduate would be generally prepared not only to work "on one's own", but also in the production facilities of the emerging industry. Obviously, practice not always went hand in hand with the expectations of the handful of dedicated teachers. There were problems with regular contribution of funds for education by guilds, and with reluctance of master craftsmen to let young people go to school. Nevertheless, despite small funds for teaching and current needs, Lublin's crafts-and-Sunday school played a significant role in improving the state of knowledge in the craftsmen's community of Lublin in the early 19th century.

Key words: guild, master craftsman, apprentice/trainee, journeyman, guild assembly, apprentice's art, qualification for a journeyman, master's art, qualification for a master craftsman, craft-and-Sunday school, Guberniya Gymnasium, craft education, consensus

.....

Wanda Hempel-Papiewska – lubelska działaczka społeczna i spółdzielcza

.....

Wanda z Hemplów Papiewska (1883–1974) – wybitna lubelska działaczka społeczna i spółdzielcza – urodziła się w ziemiańskiej rodzinie na Podlasiu. Po śmierci matki w 1892 r. wychowywała się w jej rodzinie, a potem w klasztorze sióstr benedyktynek w Staniątkach. Zagrożona po matce gruźlicą spędzała również czas w Zakopanem. Zajęła się założeniem Biblioteki Towarzystwa Tatrzańskiego. W Warszawie ukończyła 2-letnie kursy handlowe. Zainteresowała się problematyką robotniczą i literaturą marksistowską. Współpracowała z PPS. Kolportowała ich broszury i pisma. W 1907 r. podejrzana o działalność konspiracyjną została aresztowana. W 1908 r. wyszła za mąż za inżyniera Franciszka Papiewskiego. Od 1912 r. swoje życie związała z Lublinem. Pod jej kierownictwem Towarzystwo Abstynentów „Przyszłość” organizowało szeroko zakrojoną akcję oświatową i kulturalną. W 1913 r. została członkiem lubelskiego towarzystwa „Światło”. Przyjęto ją również do loży masońskiej „Wolni Oracze” jako jedyną kobietę. W tym czasie była organizatorką Lubelskiej Spółdzielni Spożywców, która stała się wielką organizacją społeczną. Największe osiągnięcia miała w zakresie działalności wychowawczej i oświatowej. Kierowany przez nią Wydział Społeczno-Wychowawczy przy LSS prowadził bibliotekę, rozwijał różne formy pracy szkoleniowej, wydawniczej i artystycznej. W 1921 r. została radną i wiceprzewodniczącą Rady Miejskiej w Lublinie. Wiele miejsca w jej życiu zajmowała opieka nad więźniami politycznymi. Trzeźwo oceniała rzeczywistość powojenną, żał jej było z powodu wypaczenia ideologii spółdzielczej zatraconej biblioteki i obsadzania stanowisk nieodpowiednimi ludźmi. Zmarła w Lublinie w 1974 r. otoczona powszechnym szacunkiem.

Słowa kluczowe: Towarzystwo Abstynentów „Przyszłość”, loża masońska „Wolni Oracze”, Towarzystwo „Światło”, Lubelska Spółdzielnia Spożywców, Wydział Społeczno-Wychowawczy, „Spółdzielca Lubelski”, Biblioteka Lubelskiej Spółdzielni Spożywców

.....

Wanda z Hemplów Papiewska – wybitna działaczka społeczna i spółdzielcza – urodziła się 23 maja 1883 r. w Choroszczyńce na Podlasiu jako córka ziemianina Józefa Hempla i Heleny z Krzyżanowskich. W 1876 r. rodzice o Hempel-Papiewskiej osiedli początkowo w Prawdzie na Podlasiu. Była to dzierżawa z majoratu Gołowina. Tam urodziło się troje rodzeństwa Wandy: Jan, Ludwika i Halina. Ojciec z zawodu był rolnikiem. Józef Hempel odstąpił dzierżawę w Prawdzie i nabył majątek Choroszczyńka¹. Okazał się jednak słabym gospodarzem, a majątek szybko stopniał. W dodatku Józef Hempel nagle opuścił rodzinę i życie związał z Radziwiłłami. Helena Hemplowa – matka Wandy – od wielu lat chora na gruźlicę, wyczerpana kłopotami, pozostawiona z czworgiem dzieci bez środków do życia, zmarła w 1892 r. Dzieci rozproszyły się po domach najbliższej rodziny. Wandę opiekowała się ciotka matki – Helena Wasiutyńska.

W 1892 r. rodzina wysłała Wandę wraz z siostrą Ludwiką do 8-klasowej szkoły klasztornej w Staniątkach w Galicji. Wanda, zagrożona po matce gruźlicą, spędzała także czas w Zakopanem. Poznała tam grupę ciekawych ludzi: publicystę Tadeusza Głuchewskiego, geografa Edwarda Maliszewskiego czy geologa Mieczysława Limanowskiego. Spotykali się w czytelni na Krupówkach, gdzie Wanda poznawała socjalizm z „Przedświtu”, „Robotnika” i „Czerwonego Sztandaru”. W tym gronie zrodziła się myśl założenia Biblioteki Towarzystwa Tatrzańskiego. Po realizacji pomysłu w nowej instytucji Hempel-Papiewska zajęła się katalogowaniem książek i była to jej pierwsza praca społeczna. W Zakopanem chodziła także na wykłady z historii literatury polskiej prowadzone przez Piotra Chmielowskiego.

Wielkim pragnieniem oraz obiektem nieustannych starań Wandy było uzyskanie niezależności materialnej i w związku z tym uczęszczała w Warszawie na 2-letnie wieczorowe kursy handlowe Teodory Raczkowskiej. W wolnym czasie czytała książki w „Czytelni Naukowej” i tam też zaprzyjaźniła się z bibliotekarzami. Zaczęła interesować się ideą socjalizmu, która obok dążeń o wyzwolenie robotników z ucisku kapitalistycznego, wysuwała śmiało hasła walki o niepodległość Polski i przeciwstawienie się caratowi. W 1905 r. jako słuchaczka kursów handlowych agitowała za przystąpieniem do strajku szkolnego. Było to jej pierwsze publiczne wystąpienie.

Pierwszą pracę zarobkową podjęła jako sekretarka w Warszawskim Towarzystwie Dobroczynności, gdzie zetknęła się m.in. ze straszliwą nędzą. Nienawidziła ustroju, który ten stan wywoływał i tolerował. Zrozumiała, że z jednej strony filantropia i ofiarność były tylko uspokojeniem sumień klas posiadających, ale z drugiej – demoralizowały tych, którzy z niej korzystali. Coraz mocniej gruntował się w niej socjalizm – przekonanie, że należy usunąć przyczyny nędzy, a nie łagodzić ich objawy. Zajęła się problematyką robotniczą oraz studiowaniem literatury marksistowskiej.

Wanda Hempel-Papiewska była już głęboko przekonaną socjalistką, kiedy zaczęła współpracować z kuzynem – Stanisławem Hemplem, dr Leonem Wernicem i Tytusem Filipowiczem. Pomagała w zorganizowaniu Klubu Inteligencji

1 Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu [dalej: BOssol.], sygn. 13137/II, W. Hempel-Papiewska, *Wspomnienia bezpartyjnej*, t. 1, mps, s. 10.

Socjalistycznej, na którego zebraniach były wygłaszane referaty i prowadzone dyskusje. Z polecenia PPS obsługiwała tajną drukarnię przy ul. Wareckiej w Warszawie, a potem przy Nowym Świecie. Przy różnych okazjach kolportowała broszury i pisma partyjne, a także wykonywała tajne i niebezpieczne zlecenia. Pod obcym nazwiskiem i z fałszywym paszportem odbywała „podróże zagraniczne”, przewożąc pocztę partyjną do Krakowa. W 1907 r. została aresztowana jako podejrzana za prowadzenie działalności konspiracyjnej. Po kilku miesiącach została zwolniona z Pawiaka ze względu na zły stan zdrowia². W 1908 r. wzięła ślub z Franciszkiem Papiewskim – inżynierem i technikiem instalacyjnym.

W 1912 r. małżonkowie przenieśli się na stałe do Lublina, gdzie istniał ówczesnie oddział Towarzystwa Abstynentów „Przyszłość”, którego Hempel-Papiewska, po pewnym czasie, została prezesem. Pod jej kierownictwem towarzystwo zorganizowało szeroko zakrojoną akcję oświatową i kulturalną. Podczas spotkań Wandy z młodzieżą robotniczą powstawały projekty prac oświatowo-kulturalnych dla robotników. Jej zadaniem było pozyskiwanie ofiarnych inteligentów w charakterze wykładowców, wśród których znaleźli się: inż. Oktawian i Zofia Zagrobscy, Witold Giełżyński, Jerzy Mączewski, Kazimierz Świerczewski, Zofia Staniszevska, dr Jadwiga Bobrowska, dr Paweł Jankowski i Kazimierz Dulęba. Najczęściej udzielali się jednakże Jan Hempel i sama Wanda. Urządzano wieczornice artystyczne w sali Towarzystwa Muzycznego. Na wstępie Hempel-Papiewska wygłaszała przemówienie o celach i zadaniach stowarzyszenia, a następnie swoje umiejętności prezentowali lubelscy muzycy-amatorzy. Utwory Mickiewicza i Słowackiego deklamował m.in. Bolesław Bierut. Organizowano wycieczki do Puław, Kazimierza, Janowca i Nałęczowa. Powstawały sekcje i kółka samokształceniowe: ekonomiczne, historyczne, spółdzielcze, przyrodnicze. W każdą niedzielę odbywała się pogadanka i zebranie towarzyskie³. Działalność ta zwróciła uwagę policji. W 1915 r. przed wycofaniem się wojsk rosyjskich z Lublina nastąpiły aresztowania. Wielu działaczy młodzieżowych z „Przyszłości” wywieziono do Rosji⁴. Ideową spadkobierczynią „Przyszłości” stała się Lubelska Spółdzielnia Spożywców, która kontynuowała również szereg prac oświatowo-kulturalnych realizowanych przez Wydział Społeczno-Wychowawczy i Bibliotekę LSS. W 1912 r. wraz z mężem Franciszkiem Hempel-Papiewska weszła w skład Komitetu Redakcyjnego „Kuriera Lubelskiego”, na czele którego stał dyr. Mieczysław Biernacki (postępowy demokrat). Inni członkowie to: dyr. Kazimierz Jaczewski, Oktawian Zagrobski (PPS-Lewica, później KPP), Kazimierz Świerczewski, Jerzy Monczewski (poloniści), Bolesław Giliczyński (PPS-Lewica), dyr. Paweł Jankowski oraz Witold Giełżyński (PPS-Lewica)⁵. Posiedzenia Komitetu Redakcyjnego odbywały się dość często, a dyskusje wobec różnorodności przekonań były bardzo żywe. Łączyły ich jednak zawsze przekonania o konieczności przeciwstawienia się wynaradawiającej polityce carskiej, postawa propostępowa i prodemokratyczna. Atmosfera w tym gronie była „nieskazitelnie czysta”.

2 *Ibidem*, s. 139.

3 Wojewódzka Biblioteka Publiczna im. Hieronima Łopacińskiego w Lublinie [dalej: BŁop.], sygn. 2057, J. Dominko, *Młodość Bolesława Bieruta*, mps, s. 21.

4 BOssol., W. Hempel-Papiewska, *op. cit.*, s. 169.

5 *Ibidem*, s. 161.

Dziennikarze nie tylko nie mieli na względzie własnych korzyści, ale też narażeni byli na represje. Za śmiałe artykuły „Kurier Lubelski” obciążany był często karami pieniężnymi, które płacili zwykle dyr. Biernacki, dyr. Jaczewski lub Papiewscy, a pracującym tam osobom wytaczano procesy sądowe.

Hempel-Papiewska redagowała artykuły dotyczące ruchu spółdzielczego i działalności kulturalno-oświatowej. Pierwszy z nich opublikowany w „Kurierze Lubelskim” był zatytułowany *Uszlachetnienie zabawy*⁶. W 1913 r. pojawiły się dwa kolejne teksty: *Kobieta a kooperatywa* i *Sprzedaż na kredyt*⁷, a w 1915 r. na łamach pisma ukazał się artykuł pt. *Spółdzielczość a chwila obecna*⁸. Hempel-Papiewska pisała w nim, że wadliwe podstawy handlu oparte na współzawodnictwie i pogoni za własnym zyskiem oraz spekulacje były przyczynami braku artykułów pierwszej potrzeby i panującej drożyzny. Zdaniem Wandy należało szukać ratunku we wspólnym działaniu w zrzeszeniach spółdzielczych, które dawały możliwość nabywania towarów z pierwszej ręki, bez zysku pośredników. Dowodziła, że należało sprzedawać produkty nawet z minimalnym zyskiem, a zatrzymane grosze stowarzyszenie zwracałoby kupującemu członkowi w końcu roku jako dywidendę. Sprzedawanie po cenie wyższej od ceny kupna tworzyłoby wspólny fundusz, który pozwoliłby rozwijać się stowarzyszeniu. Za ogólną zgodą można by go było przeznaczyć na cele oświatowe i kulturalne. Zdaniem Hempel-Papiewskiej stowarzyszenia spółdzielcze mogłyby się stać zaczątkiem poważnych zmian społecznych, a przed biedą i głodem panującym w czasie wojny można by się było ratować poprzez wspólnie planowane działania, bo inaczej ludzie staną się łupem wyzyskiwaczy i spekulantów. Uważała, że „człowiek jest tym mocarzem, co wszystko zmieniać i wszystko tworzyć jest zdolny”⁹.

Praca w redakcji była nieodpłatna. Oprócz pisania tekstów do gazety Wanda zajmowała się zbieraniem materiałów, poszukiwaniem osób piszących artykuły, podsuwaniem tematów i ich ogólnym omawianiem. Do jej obowiązków należała również cała praca administracyjna.

Od 1912 r. przy „Kurierze Lubelskim” działała zakonspirowana loża masońska „Wolni Oracze”. Po kilkukrotnych rozmowach przeprowadzonych przez dra Pawła Jankowskiego, w których przedstawione zostały cele i założenia ideowe stowarzyszenia, zaproponowano Hempel-Papiewskiej przystąpienie do niej. Nie przeraziła jej nazwa, a hasła, którym hołdowała – wolność, równość, piękno, niepodległość Polski – pociągały ją¹⁰. Do lubelskiej loży należeli: Jan Hempel, dr Paweł Jankowski, Witold Giełżyński, Stefan Uziembło, Władysław Kunicki, Edward Supronowicz, Jerzy Monczewski, Edmund Scheur, Oktawian Zagrobski, Franciszek Papiewski oraz – jak wspomniałam – Wanda Hempel-Papiewska, która była jedyną kobietą w tym gronie. Czuła się tam dobrze i swobodnie. Wszyscy „bracia” byli mniej lub bardziej aktywnymi, postępowymi działaczami społecznymi i byli znani z prawości charakteru i nieskalanej postawy etycznej. Ton ówczesnej

6 *Ibidem*, s. 167.

7 *Ibidem*, s. 183.

8 W. Hempel-Papiewska, *Spółdzielczość a chwila obecna*, „Kurier Lubelski” nr 4, 1915, s. 4.

9 *Ibidem*, s. 6.

10 BOssol., W. Hempel-Papiewska, *op. cit.*, s. 170.

masonerii przedstawiał Hempel w listach do Jana Wantuły. Pisał: „Chodzi o wyrobienie dzielnych i chętnych do roboty społecznej ludzi, którzy nie cofną się przed pierwszym lepszym wysiłkiem i potrafią ponieść ofiary dla dobra ogólnego. Organizacja taka musiałaby być zupełnie zakonspirowana i nieliczna, ale sprawna i tkwiąca we wszystkich robotach, aby ruchowi i pracom społecznym potajemnie stosowany kierunek nadać mogła”¹¹. Na zebraniach loży omawiane były sprawy aktualne – lubelskie, wypadki krajowe i międzynarodowe, o których wyrabiano sobie zdanie i wytyczano kierunek działania. Obowiązkiem „braci” było włączanie się do różnych organizacji społecznych i realizowanie w nich pewnych postulatów pozostających w zgodzie z dążeniami loży. Wśród masonów panowała atmosfera ofiarnej i bezinteresownej pracy społecznej. Zebrania odbywały się w mieszkaniach „braci”, najczęściej jednak u Papiewskich z tego względu, że oboje małżonkowie byli członkami loży, więc nie musieli utrzymywać wobec siebie tajemnicy. Lubelska loża „Wolni Oracze” działała do 1916 r. Czasy przynależności do niej Hempel-Papiewska zaliczała do bardzo miłych wspomnień, przede wszystkim z uwagi na „czystą atmosferę” i szczerość, jakie w niej panowały¹².

Przed I wojną światową Hempel-Papiewska działała także w stowarzyszeniu „Światło”, które powstało z inicjatywy masonów¹³. Założycielami byli dr Witold Chodźko i dr Przemysław Rudzki, celem natomiast krzewienie oświaty i kultury w społeczeństwie. Hempel-Papiewska we wspomnieniach pisała: „W 1913 r. zostałam członkiem »Światła«, pełniąc obowiązki członka Komisji Rewizyjnej. Zebrania odbywały się nie tylko w Lublinie, często wyjeżdżaliśmy do kół wiejskich, wtedy nie ograniczaliśmy się do załatwiania spraw formalnych, ale prowadziliśmy rozmowy z miejscowymi działaczami i członkami »Światła«, dyskutowano na temat dalszego rozwoju prac Stowarzyszenia, prostowało się niektóre błędne i niewłaściwe projekty i wytyczano plan pracy”¹⁴.

Podczas okupacji austriackiej Lublin korzystał ze względnej swobody polityczno-administracyjnej. W sferze życia publicznego okupacja austro-węgierska w Królestwie oznaczała wprowadzenie języka polskiego do polityki i oświaty, utworzenie wybieralnego samorządu miejskiego i powiatowego, stworzenie warunków do rozwoju życia politycznego, społecznego i kulturalnego, możliwość zacierania śladów półwiekowej prawie działalności rasyfikacyjnej caratu. Umożliwiła też przygotowanie kadr dla potrzeb polskiego szkolnictwa, sądownictwa

11 *Ibidem*, s. 172.

12 *Ibidem*, s. 174.

13 Stowarzyszenie fundusze na działalność czerpało ze składek członkowskich i dochodowych imprez artystycznych. W teatrze lubelskim parokrotnie wystawiano amatorskimi siłami różne sztuki teatralne Stanisława Wyspiańskiego i Stanisława Przybyszewskiego. Koło lubelskie było bardzo aktywne, rozwinęło szeroką działalność oświatową i kulturalną, nawiązując żywy kontakt z robotnikami i chłopami. Prowadziło dwie szkoły podstawowe w Lublinie: na Kalinowszczyźnie i przy Placu Bychawskim. Publiczne wykłady nazwano „Uniwersytem dla wszystkich”. Z miejscowych odczyty wygłaszali: Witold Giełżyński, Kazimierz Dulęba i Paweł Jankowski. Wśród przyjezdnych prelegentów nie brakowało nazwisk wybitnych działaczy, literatów, uczonych. Należeli do nich: Andrzej Niemojewski, Ludwik Krzywicki, Artur Górski, Aleksander Świętochowski czy też Jan Hempel (skierowany z Paryża przez Stefana Żeromskiego dla prowadzenia prac oświatowych). Urządzano systematycznie kursy wieczorowe dla analfabetów, organizowano obchody świąt narodowych, koncerty i odczyty.

14 BOssol., W. Hempel-Papiewska, *op. cit.*, s. 179.

i administracji¹⁵. W tym czasie prace oświatowo-kulturalne rozkwitły. Utworzono Rady Szkolne¹⁶, których zadaniem było organizowanie szkół podstawowych. Dr Paweł Jankowski zaangażował Hempel-Papiewską do tej instytucji w charakterze sekretarki.

Jako sekretarka Hempel-Papiewska działała także w Lubelskim Komitecie Obywatelskim, którego zadaniem było m.in. niesienie pomocy materialnej i kulturalnej niezamożnej ludności, ofiarom wojny i uchodźcom. W celu usprawnienia aprowizacji w Komitecie powstał projekt założenia hurtowni artykułów pierwszej potrzeby. Hempel-Papiewska zwróciła się do „Społem” o utworzenie w Lublinie oddziału związku. Prowadziła w tej sprawie korespondencję ze „Społem” i wkrótce powstała w Lublinie spółdzielcza hurtownia i oddział Związku „Społem”. W listopadzie 1915 r. Lubelski Komitet Obywatelski przemianowano na Komitet Raktunkowy Ziemi Lubelskiej, ograniczając jego działalność do akcji zapomogowej i filantropijnej¹⁷.

Zasięg prac społecznych Hempel-Papiewskiej rozszerzył się, gdy w 1921 r. weszła do Rady Miejskiej¹⁸, w której do 1926 r. pełniła funkcję wiceprzewodniczącej. Wraz z Józefem Dominko i Stefanem Nowaczyńskim reprezentowała tam PPS, mimo że – co warto podkreślić – do tej partii nie należała. Wypowiadała się na temat zdrowia mieszkańców miasta, zwalczania bezrobocia i upowszechnienia oświaty. Domagała się od prezydenta Lublina przeprowadzenia kontroli prac inwestycyjnych prowadzonych przez firmę Ulen&Company¹⁹.

W latach 1926–1934 Hempel-Papiewska współpracowała z Międzynarodową Organizacją Pomocy Rewolucjonistom (MOPR). W gronie swoich znajomych zbierała także datki dla więźniów politycznych. Również swoimi okazałymi jak na owe czasy sumami zasilala kasę MOPR. Niejednokrotnie spotykała się z odmową wpłacania składek ze strony tych, którzy po II wojnie światowej stali się gorliwymi członkami PZPR²⁰. Pomoc więźniom-komunistom była stałą troską Hempel-Papiewskiej. Poza pracą w MOPR różnymi sposobami starała się przynieść im ulgę. Z niektórymi, samotnymi osadzonymi korespondowała i wysyłała im paczki.

W 1936 r. Wanda okazała pomoc w zorganizowaniu w Lublinie oddziału Koła Ligi Obrony Praw Człowieka i Obywatela, do którego mieli wejść ludzie bezpartyjni, ale sympatyzujący z KPP. Cele i zadania Ligi leżały na linii dążeń i gorących sympatii Hempel-Papiewskiej, która w lubelskim Kole została członkiem Zarządu. Koło rozpowszechniało przez różne organizacje robotnicze i inteligenckie ankietę zawierającą kilkanaście pytań w związku z ówczesną sytuacją międzynarodową. Z opracowanej przez Wandę ankiety wynikało, że 90% odpowiedzi było zgodnych z założeniami KPP i Ligi, co oznacza, że respondenci uważali, że Polsce groziło

15 J. Lewandowski, *Królestwo Polskie pod okupacją austriacką 1914–1918*, Warszawa 1980, s. 31.

16 Rada Szkolna stopniowo pozyskiwała fachowe siły nauczycielskie dzięki utworzeniu w 1915 r. publicznego seminarium nauczycielskiego i organizowaniu kursów doszkalających dla nauczycieli szkół ludowych. Inicjatywa społeczna w tych ciężkich warunkach zrobiła wiele, przygotowała grunt dla rozwoju szkolnictwa ujętego później w system państwowy.

17 *Ibidem*, s. 44.

18 BOssol, W. Hempel-Papiewska, *op. cit.*, s. 265.

19 *Ibidem*, s. 266.

20 *Ibidem*, s. 272.

niebezpieczeństwo utraty niepodległości ze strony faszyzmu włoskiego i niemieckiego, a sojuszu i obrony powinno się szukać w Czechosłowacji, Francji i w Związku Radzieckim²¹. Staraniem lubelskiego Koła Ligi Obrony Praw Człowieka i Obywatela odbył się m.in. wiec w kinie „Corso” pod hasłem *Młodość w obronie pokoju*. Opracowano „Jednodniówkę” przeciwko wojnie zawierającą szereg poważnych artykułów i wiadomości, ujawniających okrucieństwa niemieckich faszystów wobec demokratycznych i socjalistycznych ugrupowań. Miała ona także za zadanie poruszyć opinię publiczną. Zarząd Główny Koła wydał również specjalną odezwę, w której domagano się niezwłocznego uwolnienia izolowanych i zniesienia „Miejsca odosobnienia w Berezie Kartuskiej”²².

Załączek przyszłej Lubelskiej Spółdzielni Spożywców powstał w 1912 r., kiedy Hempel-Papiewska wygłosiła odczyt pt. *Kooperatywy spożywcze*. Twierdziła przy tym, że „Spółdzielnia to mała rzeczpospolita, posiadająca własne fundusze, swój handel i przemysł, swoje sprawy publiczne, swoich pracowników, biuro i parlament”²³. Po tym odczycie dr Paweł Jankowski z lubelskiej loży masońskiej zaproponował niezwykle energicznej i sumiennej przewodniczącej „Przyszłości” zajęcie się organizacją spółdzielni²⁴. Spotkanie założycielskie odbyło się 19 stycznia 1913 r.

Głównymi ideami spółdzielczości były: wszechludzkie braterstwo, tworzenie zrzeszeń opartych na wzajemnej pomocy, duchu i zasadach antykapitalistycznych, a także dążenie do zaprowadzenia „sprawiedliwego” ładu wykluczającego wyzysk i krzywdę człowieka. Zdaniem Hempel-Papiewskiej spółdzielnie powinny stać się szkołami gospodarki społecznej. Zakładane sklepy nie były celem samym w sobie, lecz środkiem do osiągnięcia celu, którym było wychowanie nowego typu człowieka zdolnego żyć we wspólnocie, umiającego wysoko cenić dobro społeczne i ofiarnie pracować dla dobra ogólnego. Ważnym celem LSS była również praca oświatowo-kulturalna. Hempel-Papiewska uważała, że równolegle z potrzebą prowadzenia walki politycznej należało kontynuować walkę o nowego człowieka, przygotowywać go do mających nastąpić zmian ustrojowych, uczyć go funkcjonowania we wspólnocie. Dowodziła ponadto, że najcenniejszym dobrem społecznym jest jednostka, a największym złem – jej krzywdą²⁵.

Pierwsze lata istnienia LSS cechowała głęboka troska o to, aby gospodarka spółdzielcza stała na wysokim poziomie i aby zapewnić jej zdrowe, mocne podstawy. Od 1913 r. otwierano sklepy LSS. Wśród członków i władz spółdzielni panowała tendencja, aby wszystkie produkty kupować w sklepach spółdzielczych. W ciągu 1914 r. zaczęto podejmować prace w kierunku pogłębienia świadomości spółdzielczej wśród jej członków. Zainteresowanie stowarzyszeniem wzrastało. Wybuch I wojny światowej spowodował skoncentrowanie prac, głównie w kierunku zakupów i sprowadzania towarów.

21 *Ibidem*, s. 332.

22 *Ibidem*, s. 333.

23 BŁop., sygn. 2121, J. Dominko, *Lubelska Spółdzielnia Spożywców w okresie kapitalistycznym (lata 1913–1944)*, k. 20.

24 *Ibidem*.

25 BOssol., W. Hempel-Papiewska, *op. cit.*, s. 186.

W 1917 r. Hempel-Papiewska, będąc delegatką LSS na Zjazd Ogólnokrajowy Spółdzielni Spożywców w Warszawie, wygłosiła dłuższy referat na temat konieczności podejmowania prac oświatowo-wychowawczych na terenach spółdzielni. Twierdziła, że bez nich spółdzielnie traciły swój sens społeczny – stawały się sklepikami niewiele lepszymi od sklepów prywatnych.

W okresie okupacji austriackiej w latach 1915–1918 nasiliły się trudności w zaopatrzeniu sklepów. Przewidujący kupcy prywatni magazynowali produkty, aby później stopniowo sprzedawać je po wysokich cenach. W tym czasie LSS posiadane zapasy sprzedawała po dawnych cenach. Pod względem finansowym był to krok nierozważny, ale przyniósł nadzwyczajny efekt, bowiem cała ludność Lublina dowiedziała się o istnieniu spółdzielni, do której dotąd odnosiła się obojętnie. Straty wynikające z różnicy między ceną sprzedaży a ceną kupna towaru pokrywano szybkim obrotem. Zarząd i biurowość pracowały bezpłatnie. Spółdzielcy uważali, że byli w służbie mas pracujących, których w krytycznym momencie nie mogli opuścić i zawieść. Grupa socjalistów, korzystając z większej wolności słowa, zyskała znaczniejsze wpływy w LSS. Ujawniło się to w działalności odczytowej, w licznych dyskusjach wewnętrznych, w planowym, metodycznie prowadzonym doborze ludzi i wyraźnym zainteresowaniu klasą robotniczą²⁶. LSS liczyła wówczas już 55 pracowników, 1400 członków, w tym 735 robotników i rzemieślników.

W końcu 1919 r. spółdzielnia miała już 9 sklepów spożywczych, piekarnię, marnię, składy opału i naczyń emaliowanych. Dzierżawiono także ogrody owocowe w Skorczycach i Elizówce. Liczba członków spółdzielni wzrosła do 3507 osób²⁷. Równorzędnie z pracą gospodarczą postępowały prace oświatowo-wychowawcze. Do spółdzielni wstępowali ludzie bardziej wartościowi, którzy nie gonili tylko za doraźnymi korzyściami materialnymi. Obroty spółdzielni, kapitał udziałowy i nadwyżki wzrastały, a koszty handlowe malały. Członkowie uważali spółdzielnię za rodzaj organizacji samoobrony wykluczającej wyzysk i spekulację. Szybki wzrost liczby członków spółdzielni spowodowała bieda i chęć otrzymania produktów w uczciwej cenie. Aby nowi członkowie, nieświadomi celów i zadań spółdzielni nie wypaczyli charakteru placówki, postanowiono organizować w każdą drugą niedzielę pogadanki o spółdzielczości spożywców, jej społecznym znaczeniu i omawianie statutu.

Od 1919 r. Hempel-Papiewska prowadziła działalność spółdzielczą o zasięgu krajowym. Początkowo w Warszawskim Związku Stowarzyszeń Spożywczych (WZSS), następnie w Związku Polskich Spółdzielni Spożywców RP. Z racji pełnienia funkcji w Radzie Nadzorczej WZSS w 1919 r. została oddelegowana na pierwszy po wojnie Międzynarodowy Kongres Spółdzielczości w Paryżu, gdzie poznała przywódców ruchu spółdzielczego na świecie. Omawiano stan spółdzielczości w poszczególnych krajach, sposoby i formy pomocy dla spółdzielni w krajach najbardziej zniszczonych wojną. Podczas swojego przemówienia Hempel-Papiewska zobrazowała kwestię spółdzielczości w Polsce²⁸.

26 *Ibidem*, s. 211.

27 *Ibidem*, s. 219.

28 *Ibidem*, s. 231.

W latach 1920–1921 Wanda należała do Rady Nadzorczej Związku Robotniczych Stowarzyszeń Spółdzielczych (ZRSS). Kryzys gospodarczy, inflacja, bezrobocie i prześladowania polityczne stwarzały dla ZRSS RP wielkie kłopoty, co utrudniało spółdzielniom pomyślny rozwój. W sierpniu 1924 r. Związki Spółdzielcze w Warszawie zorganizowały wycieczkę po Europie. W grupie 30 aktywnych spółdzielców znalazła się również Hempel-Papiewska. W Gandawie odbywała się wystawa obrazująca dorobek spółdzielczy różnych krajów. Pawilon polski był mały i niepokazny. Spółdzielnia lubelska nie cieszyła się opieką rządu i sama musiała zapłacić cło za wywożone eksponaty, jednak Hempel-Papiewska postarała się, aby LSS tam zaistniała. Wysłała swoje wykresy, które ilustrowały rozwój gospodarczy spółdzielni i zasięg prac społeczno-wychowawczych.

Od czasu wyraźnego akcentowania sympatii wobec KPP rozpoczęły się ataki prasy na działania spółdzielni. W 1925 r. władze postanowiły ostatecznie skończyć z LSS. Aresztowano dwóch członków Zarządu i trzech członków Rady Nadzorczej. Wytoczono im proces o „tworzenie spisku zmierzającego drogą gwałtu do obalenia istniejącego ustroju państwowego”²⁹. Wtedy na Hempel-Papiewską spadł cały ciężar ratowania zagrożonej spółdzielni. Zorganizowała dalsze funkcjonowanie LSS, a uwięzionym i ich rodzinom zapewniła pomoc materialną. Przygotowała obronę oskarżonych. Pomimo ostrzeżeń ze strony władz nie wyparła się aresztowanych. Proces był tygodniem propagandy spółdzielczości w Lublinie, a ostatecznie w wyroku końcowym sąd oczyścił oskarżonych ze stawianych im zarzutów.

W 1925 r. doszło do połączenia Związku Polskich Stowarzyszeń Spożywców ze Związkiem Robotniczych Stowarzyszeń Spożywców i powstania organizacji pod nazwą Związek Stowarzyszeń Spożywców Rzeczypospolitej Polskiej³⁰. Myśl socjalistyczna w ruchu spółdzielczym nie została jednak zaniechana. Hempel-Papiewska z głębokim przekonaniem i wiarą współpracowała z lewicą spółdzielczą, w której dominowali komuniści. W latach trzydziestych XX w. mimo zwalczania się dwóch partii, tj. PPS i KPP, spółdzielni udało się utrzymać „niezależność”.

Przez 60 lat Hempel-Papiewska pozostawała w ścisłym związku z LSS. Pełniła w niej odpowiedzialne funkcje – przez kilkanaście lat była przewodniczącą Rady Nadzorczej, przez 23 lata przewodniczącą Wydziału Społeczno-Wychowawczego, wielokrotnie stała na czele Komisji Rewizyjnej, przez ponad 30 lat kierowała Biblioteką LSS. Nieraz kilka funkcji pełniła równocześnie. Wkładała duży wysiłek w rozwój organizacyjny i gospodarczy spółdzielni. Największe jednak osiągnięcia miała w zakresie działalności społeczno-wychowawczej i oświatowej.

W 1916 r. do Lublina powrócił brat Hempel-Papiewskiej – Jan. W LSS znalazł grunt dla swojej pracy społecznej. To z jego inicjatywy powstał pierwszy w Polsce Wydział Społeczno-Wychowawczy (WS-W), którego Wanda została przewodniczącą. Postulowała wychowanie nie przez moralizatorstwo, lecz poprzez stworzenie placówek, w których miały się rozwijać społeczne instynkty, kultura, a psychika ludzka miała się przygotowywać do przyjęcia idei sprawiedliwości

29 *Ibidem*, s. 241.

30 *Ibidem*, s. 235.

społecznej, braterstwa, twórczej i pokojowej pracy³¹. WS-W starał się stworzyć własną proletariacką kulturę, zaspakajając wszystkie potrzeby duchowe i kulturalne członków. Celem było ukształtowanie masy członkowskiej na światłych obywateli, wdrożenie ich do pracy społecznej w duchu socjalistycznych ideałów. Hempel-Papiewska zajmowała się organizacją wykładów. Tematyka dotyczyła historii kultury, ruchów społecznych, przyrody, historii Polski i marksizmu. Odbywały się też pogadanki przyrodnicze, a także dotyczące higieny, geografii i krajoznawstwa. W celu wytworzenia bliższej łączności i współpracy między członkami spółdzielni organizowano wycieczki po Lublinie i okolicach, które przeplatane były pogadankami i zabawami towarzyskimi. Zimą porą urządzano wieczornice artystyczne i teatry amatorskie. Nie zapominano o dzieciach, które bawiły się pod nadzorem nauczycielek w parku bronowickim i uprawiały grządki³². Członkowie Komisji Kultury Proletariackiej wytrwale, prawie codziennie zbierali się, aby prowadzić naukę śpiewu, muzyki i odgrywać próbne przedstawienia dramatyczne. Według Hempel-Papiewskiej dowodziło to istnienia silnej potrzeby życia towarzyskiego i wrażeń artystycznych. Twierdziła, że należało stwarzać odpowiednie warunki, aby tkwiące głęboko w człowieku potrzeby zamienić w cenne zalety społeczne, a uśpionym zdolnościom pozwolić się w pełni rozwinąć³³.

Bezpośrednio po niewoli carskiej poziom oświaty był rozpaczliwie niski, a odsetek analfabetów przerażająco wysoki, stąd wynikła potrzeba zorganizowania różnego typu kursów o charakterze ogólnokształcącym. Od 1921 r. WS-W prowadził najpierw 3-letnie, potem 5-letnie wieczorowe kursy dla dorosłych robotników o programie odpowiadającym 7-oddziałowej szkole powszechnej z uwzględnieniem zainteresowań i potrzeb kursantów³⁴. W programie nauczania obowiązkowymi przedmiotami były: język polski, arytmetyka, historia, geografia, przyroda. Do zajęć fakultatywnych należały natomiast buchalteria, fizyka, kreślenie techniczne, języki esperanto i niemiecki³⁵. Kierownictwo kursów z pomocą Hempel-Papiewskiej starało się nadać im oficjalny charakter, a wydawanym świadectwom – wagę dokumentu urzędowego, toteż zapraszano na wizytacje przedstawicieli Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego oraz kuratorium. Dzięki tej współpracy otrzymywano również środki pieniężne. Kursy cieszyły się dużym zainteresowaniem – średnio każdy kolejny cykl kończyło 56–100 słuchaczy. Była to owocna praca u podstaw. Dzięki kursom wielu absolwentów mogło później z pożytkiem pracować dla Polski.

Organizowanie wszelkiego rodzaju kursów i odczytów nie wyczerpywało działalności WS-W. Jan Hempel wraz z siostrą Wandą uznali, że LSS nie mogła zostać pozbawiona organu prasowego. Decyzją władz spółdzielni 1 grudnia 1916 r. zaczęto wydawać pisemko małego formatu pt. „Spółdzielca”, drukowane co tydzień w nakładzie 1200 egzemplarzy. Na jego łamach informowano o wszystkich poczynaniach spółdzielni – zarówno gospodarczych, jak i kulturalno-oświatowych.

31 *Ibidem*, s. 212.

32 BŁop., J. Dominko, *Młodość Bolesława...*, *op. cit.*, s. 35.

33 BOssol., W. Hempel-Papiewska, *op. cit.*, s. 246.

34 BŁop., sygn. 2035, *Kursy dla Dorosłych Wydziału Społeczno-Wychowawczego LSS*, k. 16.

35 *Ibidem*, k. 26.

Zamieszczane w nim były artykuły głównie o charakterze społeczno-wychowawczym, wiadomości z ruchu spółdzielczego w kraju i za granicą, dyskusje itd. Przerwało ono do 1925 r. (od 1919 r. pod nieco zmienionym tytułem – „Spółdzielca Lubelski”). Redaktorem przez kilka lat była Hempel-Papiewska, a następnie funkcję tę pełnił Józef Dominko³⁶. W redakcji „Spółdzielcy” wytworzyła się atmosfera ofiarnej, bezinteresownej pracy. Za artykuły ani wykłady nie wypłacano honorariów. „Spółdzielcę” rozsyłano do innych spółdzielni w kraju, aby pobudzał i zachęcał do podejmowania podobnych prac oświatowo-wychowawczych, jak te, które realizowano w LSS. Podstawowym zadaniem WS-W było prowadzenie biblioteki, która miała kształcić i wychowywać. Otwarcia Biblioteki LSS dokonano 15 września 1916 r. Szybko stała się ona chlubą LSS oraz placówką o poważnym znaczeniu oświatowym i społecznym. W latach 1917–1951 (z przerwą podczas okupacji) Hempel-Papiewska była jej kierowniczką.

Komisja biblioteczna postawiła sobie za zadanie jak najlepsze zaspakajanie potrzeb umysłowych członków spółdzielni. Kupowano tylko książki „warte” przeczytania, przynoszące korzyść umysłową i przyjemność duchową. Wykorzystano doświadczenia kierowników bibliotek powszechnych z Warszawy i Krakowa. W celu ułatwienia czytelnikom odnajdywania pożądanych dzieł tworzono katalogi tematyczne książek naukowych. Urządzano zebrania celem omówienia spraw biblioteki, wpływania na czytelników w kierunku poszanowania książek lub też przedyskutowania treści niektórych utworów³⁷. W latach 1922–1923 opracowano i drukowano w „Spółdzielcy Lubelskim” obszerny *Przewodnik po Bibliotece LSS*, w którym omawiano każdy dział. Umieszczano także wykaz najważniejszych książek w danej kategorii tematycznej, które należało przestudiować, aby zdobyć rzetelną wiedzę w określonej dziedzinie. Dla udostępnienia książek mieszkańcom odległych dzielnic miasta i wsi organizowano ruchome biblioteczki w sklepach LSS. Oddawano do użytku katalogi nowości zawierające krótkie recenzje o bardziej wartościowych pozycjach. LSS w pierwszym 10-leciu swego istnienia przeznaczała na prace społeczno-wychowawcze 1% swoich obrotów i z tego źródła subwencje otrzymywała również biblioteka³⁸. Czytelnicy rekrutowali się przeważnie spośród lubelskiego proletariatu, ale starannym doбором książek i niską opłatą biblioteka zjednywała sobie coraz szersze kręgi zainteresowanych, łaknących wiedzy i dobrej beletrystyki. Nadmienić należy, że władze sanacyjne wrogo nastawione do tej placówki oświatowej chciały ją zlikwidować³⁹. Wprawdzie w dziale naukowym przeważała literatura marksistowska, ale były to wydawnictwa legalne. Związek Bibliotekarzy Polskich, do którego należała Hempel-Papiewska, stwierdził, że Biblioteka LSS była prowadzona prawidłowo pod względem wymogów oświatowych i pedagogicznych. Niemniej, władze wywierały nacisk na Wydział Biblioteczny Kuratora Szkolnego, aby wskazał podstawę dla zamknięcia placówki. Do wybuchu wojny tych planów jednak nie zrealizowano.

36 BŁop., J. Dominko, *Lubelska Spółdzielnia...*, s. 46.

37 BOssol., W. Hempel-Papiewska, *op. cit.*, s. 292.

38 *Ibidem*, s. 293.

39 *Ibidem*, s. 291.

W 1941 r. Niemcy zamknęli wszystkie biblioteki w Lublinie, w tym także bibliotekę LSS. Część dzieł spalili, a część umieścili w różnych punktach⁴⁰. Po wyjściu okupantów w 1944 r. odnalezione książki spisano i otworzono wypożyczalnię. Zdołano zebrać zaledwie 2233 tomy spośród 8 tys. i z taką ilością woluminów rozpoczęto pracę od nowa. Od 1944 r. szybko rozwijająca się spółdzielnia dawała bibliotece znaczną pomoc finansową. Personel był właściwie osadzony, pracował z zamiłowaniem i oddaniem. Księgozbiór wzbogacał się z miesiąca na miesiąc, co powodowało przyrost czytelników. W 1949 r. Centrala Spółdzielni Spożywców przekazała bibliotekę Związkowi Zawodowemu Pracowników Spółdzielczych⁴¹.

Hempel-Papiewska wierzyła, że jej umiłowana placówka oświatowa będzie się nadal rozwijała, chociaż już w niej nie pracowała. Bardzo się jednak zawiodła. Mimo dobrych warunków finansowych i lokalowych bibliotece zabrakło rzetelnego i fachowego personelu. Wycofano rzadkie, mające dużą wartość dzieła popularnonaukowe, sprawozdania roczne LSS, roczniki „Spółdzielcy” czy publikacje dotyczące rozwoju spółdzielni w Polsce. Przepadło także wiele materiałów starannie kompletowanych i katalogowanych przez Hempel-Papiewską. Biblioteka straciła charakter placówki pedagogiczno-oświatowo-doradczej i stała się zwykłą wypożyczalnią książek, na dodatek nieumiejętnie prowadzoną⁴².

Stwierdzić należy, że działalność społeczno-wychowawcza wyróżniała LSS spośród innych spółdzielni w kraju – była ona bowiem pod tym względem najlepsza. Zawdzięcza ona swoje przetrwanie WS-W, bibliotece, pismu „Spółdzielca”, odczytom, kursom i wielu innym poczynaniom, które wytwarzały silną więź ideową między członkami i zwiększały poziom uświadczenia społecznego. Nie ulega przy tym wątpliwości, że osiągnięcie sukcesów nie byłyby możliwe bez zaangażowania Hempel-Papiewskiej. Wanda bowiem po wyzwoleniu, od września 1944 r. do 1951 r. ponownie kierowała biblioteką LSS, a w latach 1946–1950 – również WS-W. 22 kwietnia 1945 r. na pierwszym Walnym Zgromadzeniu LSS została wybrana na honorowego członka Rady Nadzorczej. Na pierwszym kongresie spółdzielczym w Lublinie (grudzień 1944) weszła do Rady Głównej Związku Rewizyjnego Spółdzielni RP, przewodnicząc jej w pierwszym okresie (do marca 1945 r.). Od 1948 do 1958 r. piastowała godność członka Naczelnej Rady Spółdzielczej⁴³. W latach 1945–1947 jako posłanka reprezentowała w KRN ruch spółdzielczy. Od 1949 r. wiele spraw w skali kraju raziło i bolało Hempel-Papiewską. W świecie spółdzielczości też zapanowały złe obyczaje. Jednym z nich stało się obsadzanie stanowisk nieodpowiednimi ludźmi⁴⁴. Rzeczywistość stopniowo studziła zapał. Wanda pocieszała się, że był to okres przejściowy. Podtrzymywał ją na duchu optymizm i przekonanie, że wszystko, co nowe, nie rodzi się w formie doskonałej. W 1950 r. przestała być kierowniczką WS-W, usuwając się na bardzo skromne stanowisko starszej referentki finansowej. Z jej wspomnień wynika, że czuła żal z powodu wypaczenia ideologii socjalistyczno-spółdzielczej, zdegradowanej

40 *Ibidem*, s. 289.

41 *Ibidem*, s. 294.

42 *Ibidem*, s. 299.

43 *Słownik biograficzny miasta Lublina*, t. 1, red. T. Radzik, J. Skarbek, A.A. Witusik, Lublin 1993, s. 206.

44 BOssol., W. Hempel-Papiewska, *op. cit.*, s. 349.

biblioteki i zatraconej samodzielności ruchu spółdzielczego wyzwalającego tyle talentów i twórczej inicjatywy.

Najważniejsze dla Wandy Hempel-Papiewskiej były moralna wartość człowieka i dążenie do wewnętrznego doskonalenia się. Pracę wychowawczą w kierunku etycznym, kulturalnym, oświatowym i społecznym uważała za sprawę pierwszorzędnej wagi. Usiłowała wpływać tak, aby konkretny człowiek rozwijał i umacniał najbardziej wartościowe elementy umysłu, sumienia i woli. Wzięła aktywny udział w walce z analfabetyzmem, organizując kursy dla robotników o charakterze ogólnokształcącym. Przygotowywała wykłady z zakresu literatury polskiej, historii, przyrody i marksizmu. Budziły one zainteresowanie wśród pracującej młodzieży i wpływały na przybliżenie świata inteligencji warstwie robotniczej. Wanda prowadziła dyskusje w duchu postępu i wolnej myśli. Przyczyniła się do krzewienia kultury wśród proletariatu poprzez teatr, chór, wieczornice artystyczne, zabawy i wycieczki. Kierowała działalnością publicystyczną w „Kurierze Lubelskim” i „Spółdzielcy”. Pisała artykuły dotyczące ruchu spółdzielczego i działalności kulturalno-oświatowej.

W gorących sympatiach dla komunistów, ujawniających się często w mocno – zdaniem Wandy – ryzykownych wystąpieniach, niemałą rolę odgrywał fakt, że komuniści byli prześladowani. Na tym punkcie Hempel-Papiewska była wyczulona. Komuniści, z którymi spotykała się przed wojną, należeli do typów bohaterskich i czystych. Uważała, że po wojnie było za dużo tych, którzy uważali się za komunistów, a byli ludźmi słabymi, marnymi i zakłamanymi. Wiele miejsca w jej życiu zajmowała opieka nad więźniami politycznymi. Prowadziła akcję dostarczania im pomocy materialnej, ale też wspierała ich duchowo. Interweniowała w sprawie uwięzionych spółdzielców, organizowała obronę prawną i wspomagała finansowo rodziny uwięzionych. Przejawiała wielką wiarę w człowieka. Uważała, że na całym świecie można spotkać ludzi dobrych, empatycznych, pragnących pomóc innym, nie tylko bliskim, ale też obcym wiarą, językiem i narodowością. Dowodziła, że ten, kto chce zaprowadzić ład sprawiedliwy, sam musi być uczciwy. Wskazywała wzorzec działacza społecznego, który powinien mieć gorące serce, zimną głowę i czyste ręce⁴⁵.

Wanda Hempel-Papiewska przyczyniła się do powstania Lubelskiej Spółdzielni Spożywców w Lublinie, która była nie tylko miejscem nabywania artykułów po rozsądnych cenach, ale także wielką organizacją społeczną uczącą żyć sprawiedliwie, nikogo nie krzywdząc i nie oszukując. Z największym zapałem oddawała się pracy w bibliotece LSS, popularyzowaniu wiedzy wśród młodzieży i dorosłych oraz wspomaganie samokształcenia.

Korzystała z kontaktów z Bolesławem Bierutem, aby ratować ludzi sądzonych w pokazowych procesach. Jako kobieta wychowana w duchu humanistycznym reagowała silnie na krzywdy wyrządzane przez ówczesny aparat karno-administracyjny⁴⁶. Pokazywała przy tym, że kobieta może osiągnąć w życiu społecznym pozycję, której niejeden mężczyzna mógłby jej pozazdrościć. Stanowiła dla innych

45 W. Hempel-Papiewska, *Serce na lewą stronę przechylone*, „Kurier Lubelski”, nr 17, 18 III 1963, s. 6.

46 Z. Janota-Bzowski, *Dzieje rodziny Hemplów*, Warszawa 1987, s. 91.

kobiet wzór do naśladowania. Za swoją działalność została wielokrotnie odznaczona: Złotą Odznaką 35-lecia LSS, Krzyżem Oficerskim Orderu Odrodzenia Polski, Orderem Sztandaru Pracy II klasy, Odznaką Zasłużonego Działacza Ruchu Spółdzielczego⁴⁷.

Otoczona powszechnym szacunkiem zmarła 14 stycznia 1974 r. w Lublinie. Została pochowana na cmentarzu przy ul. Lipowej. Jej imieniem nazwano jedną z ulic Lublina.

.....

Wanda Hempel-Papiewska – Lublin's Social and Cooperative Movement Activist

Wanda Papiewska nee Hempel (1883–1974), Lublin's eminent social and cooperative movement activist was born in a landowning family in Podlasie. After her mother's death in 1892 she was brought up by her mother's family and then in the Benedictine convent in Staniątka. Threatened by tuberculosis after her mother she also spent some time in Zakopanem, where she was engaged in establishing The Tatra Society's Library. In Warsaw she completed two-year business courses, and became interested in the working class issues and in Marxist literature. She worked for the Polish Socialist Party (PPS): she distributed their pamphlets and newspapers. In 1907 she was arrested on suspicion of underground activities. In 1908 she married graduate engineer Franciszek Papiewski. From 1912 she linked her life with Lublin. Under her management, the Teetotalers' Society "Przyszłość [Future]" organized a large-scale educational and cultural action. In 1913 she became a member of the Society "Światło [Light]" in Lublin. She was made a member of the Masonic Lodge "Wolni Oracze [Free Ploughmen]" as the only women. At that time she organized the Lublin Consumer Cooperative (LSS), which became a large social organization. Her greatest achievements were in the field of education and upbringing. The LSS Social and Educational Department, which she headed, developed various forms of training, publishing, and artistic work. In 1921 she was elected councilor and Vice Chairman of the City Council in Lublin. She devoted considerable time in her life to taking care of political prisoners. She soberly assessed the post-World War Two reality, and she was sorry for the distortions of the cooperative ideology, the closed down library, and for the fact that wrong people manned the cooperative posts. She died in Lublin in 1974, held in high esteem by everyone.

Key words: Teetotalers Society "Przyszłość", Masonic Lodge "Wolni Oracze", Society "Światło", Lublin Consumer Cooperative, Social and Educational Department, "Spółdzielca Lubelski", Lublin Consumer Cooperative Library

.....

47 *Słownik biograficzny...*, op. cit., t. 1, s. 206.

Wybuch I wojny światowej w świetle ówczesnej codziennej prasy lubelskiej

.....

W artykule opisano reakcję lubelskich gazet codziennych – „Życia Lubelskiego”, „Ziemi Lubelskiej” oraz „Codziennego Kuriera Lubelskiego” – na początek zmagających wojennych. W Lublinie, podobnie jak w całym kraju, ukształtowały się dwie główne, rywalizujące ze sobą orientacje polityczne: antyniemiecka i antyrosyjska. Niezależnie od reprezentowanej opcji politycznej w momencie wybuchu wojny zdawano sobie sprawę, że Polska i cała Europa mają do czynienia z przełomowymi wydarzeniami. Śmiały krok Niemiec wydawał się początkowo dużym zaskoczeniem, ale zwłaszcza w pierwszych dniach konfliktu przewidywano ich klęskę.

Słowa kluczowe: I wojna światowa, lubelska prasa, „Życie Lubelskie”, „Ziemia Lubelska”, „Codzienny Kurier Lubelski”

.....

W 1914 r. 1 sierpnia Niemcy wypowiedziały wojnę Rosji, podobnie jak 6 sierpnia Austro-Węgry. Oznaczało to kres względnie pokojowemu rozwojowi stosunków międzynarodowych i w ostatecznym rezultacie miało gruntownie zmienić oblicze polityczne świata, wpływając zarazem decydująco na sytuację narodu polskiego¹. Polacy od lat obserwowali rywalizację i gry polityczne, które doprowadziły do powstania dwóch potężnych bloków mocarstw: trójprzymierza, gdzie u boku silnego cesarza niemieckiego stała monarchia austro-węgierska i Włochy, oraz trójp porozumienia stanowiącego sojusz francusko-rosyjski uzupełniony o mniej wiążący, ale nader ważny akces Wielkiej Brytanii². Konflikty europejskie³ co najmniej od roku 1908 zapowiadały wyraźnie zbliżanie się wielkiej wojny⁴. Jej wybuch nie był więc zaskoczeniem, niespodzianką mógł być natomiast moment⁵.

1 J. Buszko, *Od niewoli do niepodległości (1864–1918)*, Kraków 2000, s. 335.

2 T. Schramm, *Wygrać Polskę 1914–1918*, Warszawa 1989, s. 1.

3 Kryzys bośniacki 1908/1909, drugi kryzys marokański 1911, wojny bałkańskie 1912/1913.

4 J. Pajewski, *Odbudowa państwa polskiego 1914–1918*, Poznań 2005, s. 39.

5 D. Szymczak, *Między Habsburgami a Hohenzollernami. Rywalizacja niemiecko-austro-węgierska w okresie I wojny światowej a odbudowa państwa polskiego*, Kraków 2009, s. 13.

W dniu wybuchu pierwszej wojny światowej w Lublinie wydawane były trzy dzienniki: „Życie Lubelskie”, „Ziemia Lubelska” oraz „Codzienny Kurier Lubelski”⁶. Jak w pierwszych dniach do wielkiego konfliktu ustosunkowała się lubelska prasa codzienna?

Pierwszy artykuł w „Życiu Lubelskim” dotyczący rozpoczęcia zmagani wojennych na skalę starego kontynentu – jak wówczas sądzono – zamieszczono w numerze z 3 sierpnia 1914 r. W tekście zatytułowanym *Wojna europejska* przypominano, że minęło sto lat od ostatniej wojennej zawieruchy mającej wymiar ogólnoeuropejski, rozgrywającej się „od Morza Śródziemnego po brzegi Albionu i fiordy skandynawskie”⁷, czyli od kampanii napoleońskich. Od tego czasu wszystkie europejskie konflikty miały charakter mniej lub bardziej lokalny i nie objęły tak rozległych obszarów, nie zmobilizowały też przeciw sobie wszystkich niemal narodów kontynentu, jak wówczas „pod znakami boga wojny”⁸. Przez długie lata w Europie utrzymywana była równowaga między mocarstwami i naruszenie jej groziło poważnymi konsekwencjami dla całego świata. Trudno było uwierzyć, że znajdzie się kraj, który odważyłby się na taki zamach. Spreczne interesy ekonomiczne, odwieczne nienawiści, dążenia rasowe i narodowe doprowadziły jednak państwa do olbrzymich zbrojeń i – jak zauważyła redakcja – dla wszystkich było oczywiste, „że jeżeli jedno z wielkich mocarstw zapali pochodnię wojny, pożar musi objąć cały świat”⁹. Groza takiego konfliktu powodowała, że nikt w jego możliwość nie wierzył lub wierzyć nie chciał. Wybuch wojny nastąpił zaś w chwili, gdy się go najmniej spodziewano. Po zakończeniu starcia narodów bałkańskich z chylącą się ku upadkowi potęgą turecką i po krwawym rozrachunku zwycięzców sądzono, że widmo wojny odsunęło się na dłuższy czas. Omawiany artykuł zakończono słowami z jedenastej księgi *Pana Tadeusza* Adama Mickiewicza: „Konie, ludzie, armaty, orły dniem i nocą / Płyną; na niebie górą tu i ówdzie łuny, / Ziemia drży, / słychać, biją stronami pioruny. / Wojna! wojna!...”.

W tym samym numerze dziennika na ostatniej stronie zamieszczono depeşe agencyjną o wręczeniu 1 sierpnia wypowiedzenia wojny Rosji przez ambasadora niemieckiego w Petersburgu – hrabiego Friedricha von Pourtalesa w imieniu swojego rządu ministrowi spraw zagranicznych Siergiejowi Sazonowowi¹⁰.

Dzień później redakcja „Życia Lubelskiego” w artykule wstępnym *Złudzenia prysły* podjęła wątek istniejących w Europie tendencji pacyfistycznych i panujących

6 „Życie Lubelskie” to zmieniony tytuł „Głosu Lubelskiego” – pisma związanego z ruchem narodowym, wyrażającego poglądy tego kierunku politycznego, zorientowanego na Rosję, występującego zdecydowanie przeciwko Austro-Węgrom i Niemcom, założonego przez lubelskich działaczy Ligi Narodowej w 1913 r., redagowanego przez Feliksa Moskałewskiego. „Ziemia Lubelska” natomiast to założony w 1906 r. organ prasowy środowisk austrofiłskich, redagowany przez Daniela Śliwickiego. Z kolei „Codzienny Kurier Lubelski” to gazeta o charakterze postępowym, skupiająca wokół siebie całą ówczesną lewicę. Ukazywała się od 1913 r., profil pismu nadawał jego założyciel, wydawca i redaktor – dr Mieczysław Biernacki. Zob. I. Walaszek, „Głos Lubelski” i jego redakcja w latach 1913–1939, „Rocznik Lubelski” 2009, t. 35, s. 168; H. Danczowska, *Ziemia Lubelska 1906–1931*, „Ziemia Lubelska” 2002, nr 1(3), s. 54; *Dzieje prasy lubelskiej: katalog wystawy*, [aut. scenariusza wystawy i tekstów katalogu A.L. Gzella], Lublin 1972.

7 „Życie Lubelskie”, nr 109, 3 VIII 1914, s. 1.

8 *Ibidem*.

9 *Ibidem*.

10 *Ibidem*, s. 4.

wśród społeczeństw marzeń o pokoju powszechnym. Przypomniła, że upłynął rok od otwarcia w Hadze Pałacu Pokoju Powszechnego – instytucji, która miała odegrać w dziejach świata wielką rolę, miała otworzyć epokę, w której wojna stałaby się absurdem, czymś, „co skompromitować mogło imię człowieka na wsze wieki”¹¹. Zaledwie rok od tego wydarzenia Europa „przygotowuje się do zapasów tytanicznych i niebywałych, mrzonka pokoju powszechnego okazała się jak dymek z papierosa zapalonego w miłej atmosferze dyskusji filozoficzno-etycznych”¹². Świat stanął w obliczu wojny, której rozwoju nie były w stanie powstrzymać filozoficzne traktaty i rozprawy pracowicie tworzone przez haskich pacyfistów.

W kolejnym numerze gazety również opublikowano tekst przybliżający sytuację, w jakiej znalazła się Europa, ale tym razem nie był to artykuł odredakcyjny, a przedruk z warszawskiego „Kraju”¹³. Chwila ówczesna została w nim określona jako coś, co wcześniej zdawać się mogło zaledwie utopią, czymś zbyt wielkim, zbyt wstrząsającym i ponurym zarazem, aby stać się rzeczywistością. Europa znalazła się w obliczu wojny, która mogła lada chwila opanować cały świat. Wojny, która nie miała – jak zauważono – głębszego podłoża ideologicznego, a której celem była walka o pierwszeństwo państw na świecie, walka o hegemonię Niemiec. Cel miał być jeden. Chodziło o to, „czyja wola i czyje rozkazy mają narody giąć do ziemi [...], a ma to być wola Niemców”¹⁴. Niemcy – czytamy w tym tekście – postępują konsekwentnie, dążąc do powziętego celu. Aby go osiągnąć, posłużyli się – jak to określiła redakcja – posunięciem drobnym, nieznacznym, zatargiem austriacko-serbskim, tak, jak czynią wielcy gracze. Podkreślono, że postawienie Serbii warunków, jakich żaden niepognębiony jeszcze naród przyjąć nie może, było dla Niemców niby-próba, czy mogą rozkazywać. Próba ta doprowadziła do wojny, w której to oręż ma zdecydować, kto jest w Europie wszechmocnym i kto nim będzie przez przyszłe dziesiątki lat. Zaznaczono, że celem walki nie będą terytoria, które pozostaną najpewniej nietknięte, a odniesioną korzyścią ma być przewodnictwo w Europie. Chodziło o usunięcie wszystkich sił, które mogłyby prędkiej czy później zagrozić niemieckiej potęgze. Autor tekstu wyraził też przekonanie, że ewentualne zwycięstwo Niemiec, będzie wybuchem takiej buty i pychy, szowinizmu i pogardy dla słabszych, jakiej jeszcze nie było. Sformułował zarazem ostrzeżenie, że wstrząsnąć gmachem pokoju jest łatwo, lecz jego gruzy mogą przywalić śmiałka.

Dwa dni później redakcja „Życia Lubelskiego” w artykule *Położenie obecne* podjęła kolejną próbę analizy sytuacji w Europie w obliczu rozpoczętych zmagających największych mocarstw. Zdaniem autora dyplomacja niemiecka, obserwując od dłuższego czasu proces szybkiego rozwoju Rosji w dziedzinie gospodarczej

11 „Życie Lubelskie”, nr 110, 4 VIII 1914, s. 1.

12 *Ibidem*.

13 „Kraj” – organ wydawniczy grupy realistów skupionej wokół Towarzystwa Popierania Pracy Społecznej, obejmującej arystokrację, średnią szlachtę i średnią burżuazję. Frakcję charakteryzowała lojalna wobec caratu i antydemokratyczna postawa, sprzeciw wobec oderwania Królestwa od Rosji. Postulaty to rozszerzenie praw języka polskiego w szkolnictwie i administracji oraz zapewnienie swobód kościołowi rzymskokatolickiemu. Dziennik przed konfiskatą z marca 1914 r. ukazywał się pod tytułem „Słowo”. Zob. J. Lewandowski, *Królestwo Polskie wobec Austro-Węgier 1914–1918*, Warszawa–Łódź 1986, s. 25.

14 „Życie Lubelskie”, nr 111, 5 VIII 1914, s. 1.

i społecznej, uwieńczone sukcesem wprowadzenie reform w zakresie rolnictwa, szkolnictwa i wojskowości mogących doprowadzić w niedalekiej przyszłości do kompletnego przekształcenia wewnętrznego kraju, zdała sobie sprawę z rosnącego zagrożenia. Rosja bowiem nie stanowiła niebezpieczeństwa dla sąsiadów dopóty, dopóki nie posiadała dojrzałej organizacji i oświaty dającej możliwość uruchomienia drzemiącej w niej potęgi. Przemiany wewnętrzne w Rosji, projektowana rozbudowa floty wojennej Wielkiej Brytanii, wprowadzenie trzyletniego obowiązku służby wojskowej we Francji wymusiłyby na Niemcach wyrzeczenie się marzeń o hegemonii w Europie. Jeśli Niemcy chcieli zgnieść przeciwników, musieli dokonać tego od razu, gdyż za kilka lat – jak zasugerował autor – stałoby się to niepodobieństwem. Podjęto zatem decyzję o skorzystaniu z pierwszej sposobności zapewnienia żywiołowi germańskiemu bezwzględnej przewagi w Europie. Redaktor „Życia Lubelskiego” zauważył, że liczone na to, iż energiczna postawa Niemiec zastraszy trójporozumienie, zwłaszcza Rosję. W razie jednak czynnego wystąpienia Rosji Niemcy były z góry przygotowane na wypowiedzenie jej wojny. Naród niemiecki, sięgając śmiało po pierwsze miejsce w świecie, znalazł się w położeniu nad wyraz trudnym – jak twierdził autor artykułu, bowiem „naprzeciwko buty i bezwzględności staną obrażone uczucia patriotyczne, zemsta za krzywdy i głęboka nienawiść niemal wszystkich ludów Europy [...], a rok 1914 może być końcem Wielkiej Germanii”¹⁵.

W numerze z 8 sierpnia „Życie Lubelskie” powróciło do wątku podjętego cztery dni wcześniej. W artykule *Legendy prysły...* stwierdzono po raz kolejny, że złudzeniem było współdziałanie mocarstw w celu zachowania pokoju powszechnego oraz solidarność wszystkich cywilizowanych narodów, a świat wkracza w okres, w którym panować będą gwałt i przemoc. Niemcy ze swoją bezwzględną polityką stosowaną dotąd wobec własnych poddanych wystąpiły bez maski przed światem, ignorując podpisane traktaty i konwencje. Wskazano, że nie mają oni zamiaru respektować praw i obyczajów międzynarodowych, co udowodnili, naruszając neutralność Luksemburga i Belgii. Podkreślono znaczenie chwili dla prawa międzynarodowego, dla niepowodzenia prób usunięcia z życia międzypaństwowego „obowiązującego” przez wiele lat samosądu i prawa przemocy. Pogwałcone bowiem konwencje przestały faktycznie obowiązywać.

W „Ziemi Lubelskiej” pierwszy artykuł omawiający sytuację Europy po wypowiedzeniu wojny przez Niemców zamieszczono dopiero 8 sierpnia. Artykuł autorstwa Piotra C. pt. *Kości rzucone* otworzyły metaforyczne słowa „Kości rzucone, Rubikon przekroczony, wojna europejska rozpoczęta”¹⁶. Autor wyraził przekonanie, że rozpoczynające się wówczas zdarzenia będą miały olbrzymi, epokowy wpływ na przyszłe losy całej Europy. Jednocześnie nie ukrywał swojego zaskoczenia postawą Niemców, ich decyzją o napaści na dwóch potężnych sąsiadów ze wschodu i zachodu, błyskawiczną realizacją tejszy decyzji, a także pogwałceniem neutralności Luksemburga i Belgii. Postawił następujące pytanie: „Skąd taka pochopność do walki na tyle frontów, skąd determinacja w stawianiu wszystkiego, zda się, na

15 „Życie Lubelskie”, nr 113, 7 VIII 1914, s. 1.

16 „Ziemia Lubelska”, nr 217, 8 VIII 1914, s. 1.

jedną kartę, jak wielkiej wagi musiały być powody tak ryzykownego, bądź co bądź wystąpienia, gdzie są sprzymierzeńcy, sympatycy tego wszechświatowej wagi kroku?”¹⁷. Zdawał sobie sprawę, że świat stanął na rozdrożu dziejów, że zamknął się pewien okres historyczny, a rozpoczął nowy. Jak wcześniej redakcja „Życia Lubelskiego”, Piotr C. zwrócił uwagę, że te zdarzenia mają miejsce właśnie w roku, w którym upływa sto lat od chwili ostatniej wojny o skali europejskiej. Sto lat od chwili, gdy zjednoczone europejskie państwa pokonały Napoleona – pogromcę Niemiec. Wskazał, że od tego momentu datuje się rozwój potęgi i znaczenia Prus, które wychodząc zwycięsko ze starć z sąsiadami, stały się na czele Rzeszy Niemieckiej, a dochodząc do szczytu potęgi, stały się odtąd rywalami dawnych sprzymierzeńców Rosji i Wielkiej Brytanii. Rozwagał przy tym, czy powodem podjęcia decyzji o rozpoczęciu wojny przez Niemcy było poczucie nadmiaru sił, czy też była to próba uprzedzenia grożącego im niebezpieczeństwa. Krok ten autor uznał za szalony, wskazując, że przeciwnicy to największe potęgi Europy – Rosja posiada olbrzymią, zreorganizowaną armię, wielkie terytoria, zasoby bogactw naturalnych, liczną ludność zdolną do prowadzenia długiej i uporczywej wojny, Francja przodująca na polu lotnictwa „walczyć będzie o swój byt z furją i geniuszem właściwym romańskiemu narodowi”¹⁸, a Wielka Brytania, choć nieuczestnicząca dotąd w wojnie, lecz związana z Francją traktatem obrony morskiej, może w jednej chwili rzucić na szalę siły swej floty. Piotr C. był przekonany, że wojna będzie długa i krwawa, a jej skutki będą poważne, choć zwycięzcom mogą nie przynieść oczekiwanych rezultatów.

9 sierpnia na łamach „Ziemi Lubelskiej” ukazał się artykuł zatytułowany *W oczekiwaniu* również omawiający sytuację panującą na starym kontynencie. Zwrócono w nim uwagę czytelników na to, że chociaż prawie cała Europa została w ostatnich dniach zmobilizowana, to nie ustały zabiegi o pozyskanie sojuszników. Praca dyplomatyczna miała ważne znaczenie na Bałkanach, gdzie ważyły się losy takich państw, jak Turcja, Grecja, Bułgaria czy Rumunia. Chociaż kraje te ogłosiły neutralność, autor zauważał, że w obliczu wojny miecz dyktuje prawa i zapewnia korzyści, nie zaś pisemne traktaty lub ustne obietnice. Kluczowe znaczenie miały wówczas starania Niemiec o wyłączenie Wielkiej Brytanii. Twórca omawianego artykułu zaznaczył jednak, że trwające zabiegi dyplomatyczne nie przeszkodziły w pogwałceniu bezstronności Luksemburga i Belgii. Wniósł o zachowanie Wielkiej Brytanii, z jej wahań, namysłów, że gdyby nie atak na Belgię, powstrzymałaby się ona od interwencji, nie biorąc najprawdopodobniej zbrojnego, bezpośredniego udziału w walce. Tak śmiały krok Niemców świadomych, jakie wrażenie wywrze fakt pogwałcenia neutralności, musiał być zdaniem autora świadectwem ogromnej pewności siebie bądź postawienia wszystkiego na jedną kartę.

Trzeci z lubelskich dzienników – „Codzienny Kurier Lubelski” – w pierwszych dniach wojny w dużej mierze ograniczył się do zamieszczania aktualnych informacji, pozostawiając je w zasadzie bez redakcyjnego komentarza czy śledzenia głosów w bieżącej prasie. Dopiero w niedzielnym numerze z 9 sierpnia znajdujemy

17 *Ibidem*.

18 *Ibidem*.

artykuł zatytułowany *Tydzień wojny*, w którym redakcja ustosunkowała się do wydarzeń minionego pierwszego tygodnia działań wojennych. Zaczęła od refleksji, że nigdy wcześniej żadna, najmniejsza nawet wojna nie wybuchła bardziej niespodziewanie, w krótszym czasie i nie przybrała podobnych rozmiarów – nigdy nie zmobilizowano tak licznych armii i rezerw. Przypuszczano, że może przynieść olbrzymie zniszczenia i wielkie straty w ludziach. Pierwszy tydzień wojny był – zdaniem redakcji – czasem niepokoju i oczekiwania, że zaangażowane państwa we własnym interesie w ostatniej chwili zrezygnują z działań zbrojnych, lecz z tych nadziei nie pozostało już nic. Początkowo wobec zdecydowanych i energicznych działań Niemiec można było się spodziewać szybkiego rozwoju akcji, jednak stało się inaczej wskutek szeregu wojen wybuchających na Zachodzie.

Trudno było przewidzieć – pisano w „Codziennym Kurierze Lubelskim” – jak potoczą się dalsze wypadki. Zbyt mało było danych, aby sformułować jakieś prawdopodobne wnioski. Wszystko, co działo się dotychczas, było zaledwie akcją przygotowawczą. Niemniej nagły i szybki wybuch, stanowczość i zdecydowane działania ze strony wszystkich mocarstw, które ogłosiły wojnę, prowadzenie walki nakładem wszelkich sił i środków wskazywały, że była to akcja przygotowywana od dawna, a jej przyczyną nie był mało znaczący zatarg austriacko-serbski, lecz ogólny układ stosunków – dążenie Niemiec do uzyskania hegemonii w Europie. W konsekwencji mocarstwa trójporozumienia musiały zdecydować się na stanowczy rozrachunek z rosnącą przewagą Niemiec.

Powszechna nienawiść do brutalnej polityki Niemiec spowodowała – jak zauważyła redakcja „Codziennego Kuriera Lubelskiego”, że rządy decydowały się na wojnę momentalnie, z całą stanowczością, parlamenty bez dyskusji uchwałyły potrzebne kredyty wojenne, a ludność Anglii, Francji, Rosji i Belgii manifestowała za wojną z Niemcami. Niemcy znalazły się – jak oceniła gazeta – „w położeniu bardzo groźnym, zewsząd otoczone samymi wrogami, został im tylko jeden sojusznik: Austria”¹⁹. Osaczone ze wszystkich stron Austro-Węgry były jednak sojusznikiem z konieczności, a Niemcy musiały być świadome, że większa część „zuchwale podjętego dzieła”²⁰ musi spocząć na nich. Autor artykułu prorokował, że zadanie to może przekroczyć siły niemieckie i doprowadzić do klęski. Jego zdaniem wskazywały na to warunki geograficzne, bardzo gęste zaludnienie kraju, a także problemy społeczne, bowiem mieszkańcy wskutek wojny pozbawieni byli pracy i zarobku, a także dostatecznych zapasów żywności, w szczególności zboża, które Niemcy importowali z Rosji i Ameryki. W „Codziennym Kurierze Lubelskim” przewidywano więc, że Niemcy zdając sobie sprawę z sytuacji, skoncentrują się na szybkiej ofensywie we Francji, a działania prowadzone w kierunku Rosji ulegną spowolnieniu.

Jak w tych pierwszych dniach wojny odnoszono się w prasie lubelskiej do sprawy polskiej? W „Ziemi Lubelskiej”, w wydaniu wtorkowym z 4 sierpnia redakcja opublikowała artykuł zatytułowany *Konieczność łączności narodowej*. Tekst postawił jedno, zasadniczej wagi pytanie: „Czy naród potrafi się zdobyć na

19 „Codzienny Kurier Lubelski”, nr 180, 9 VIII 1914, s. 2.

20 *Ibidem*.

jednolitą wolę zbiorową i z jej nakazów zaczerpnąć sił wystarczających dla nadania czynom swym kierunku najzgodniejszego z interesem narodowej całości?”²¹. Niezależnie bowiem – podkreśliła redakcja pisma – od wszelkich ewentualności, w jakimkolwiek kierunku wypadki się potoczą, w czyjąkolwiek stronę przechyli się szala zwycięstwa, żaden krok nie stanie się klęską taką, jaką byłaby w chwilach decydujących walka wewnętrzna narodowa oraz w konsekwencji bierność wobec wypadków z zewnątrz. Wyjaśniono, że nie oznacza to poddania się wszelkiemu „kierownictwu”, które mogło się pojawić, lecz „bezwzględną konieczność podporządkowania sił narodowych do skupienia się po jednej ogólnej linii działania”²², która w chwili właściwej będzie musiała się znaleźć. Wyraźnie ostrzegano przed wszelkimi przedwczesnymi wystąpieniami i nawoływano wszystkich obywateli dbających o dobro narodu, aby sprzeczne poglądy nie doprowadziły do rozbieżności, które skutkować będą niebezpieczeństwem rozbicia narodowego w decydującej chwili. Przedmiotem najdonioślejszych zabiegów w społeczeństwie miało być „dążenie do jednolitości podstawy narodu”²³.

Zdecydowane ostrzeżenie przed podejmowaniem pochopnych decyzji skierowało również „Życie Lubelskie”, na łamach którego czytamy: „nie popuszczajmy tylko wodzy fantazji, żadnych złudzeń, żadnych poematów, starajmy się mieć przed sobą tylko prawdę, nic więcej... i nie próbujemy tej prawdy, twardej, surowej, zdobić w tęczone piórka przywidzeń naiwnych, choćby nie wiem jak rozkosznych i słodkich”²⁴. Rozpoczęty konflikt zbrojny pomiędzy zaborcami, fakt przymusowego wcielania Polaków do wojsk państw zaborczych był równoznaczny ze zmuszaniem ich do bratobójczej walki. Choć Polacy nie mogli tego uniknąć, „Życie Lubelskie” apelowało o przeczność – „aby w rozdarciu będąc, walczyć dla innych, zachować jak najwięcej sił na tworzenie na nowo, gdy huragan przeleci”²⁵.

Wszystkie lubelskie dzienniki w pierwszych dniach zmagających europejskich niezależnie od przyjętej orientacji politycznej wyrażały zbliżone opinie. Zdawano sobie sprawę, że skala wojny będzie ogromna, że obejmie cały kontynent, a nawet przekroczy jego granice, że będzie toczona przy użyciu wszystkich dostępnych środków i pociągnie za sobą olbrzymie straty. Brakowało rokowań, jak długo mogą trwać walki. W pierwszych publikowanych przez redakcje artykułach dominowała atmosfera zaskoczenia śmiałym krokiem Niemiec i błyskawiczną realizacją misternego planu. Decyzja o rozpoczęciu walk na dwa fronty przeciwko takim mocarstwom, jak Rosja, Francja i Wielka Brytania, w sytuacji posiadania za sojusznika tylko słabe Austro-Węgry wydawała się szaleństwem. Wszystkie redakcje, choć nie przewidywały jednoznacznie, jak rozstrzygnie się wojna, przypuszczały, że może się ona zakończyć klęską Niemiec. Szybkość i zdecydowanie tłumaczono ostatecznie tym, że dla Niemiec był to ostatni moment, w którym mogły się pokusić o walkę o pełną hegemonię w Europie, gdyż wkrótce stałoby się to niemożliwe z powodu rosnącej potęgi przeciwników.

21 „Ziemia Lubelska”, nr 212, 2 VIII 1914, s. 1.

22 *Ibidem*.

23 *Ibidem*.

24 „Życie Lubelskie”, nr 111, 5 VIII 1914, s. 1.

25 *Ibidem*.

.....

The Outbreak of World War One in Light of the Then Daily Newspapers in Lublin

The article presents the reaction of Lublin's daily newspapers: "Życie Lubelskie", "Ziemia Lubelska", and "Codzienny Kurier Lubelski" to the outbreak of hostilities. In Lublin, like in the whole country, two main political orientations – anti-German and anti-Russian – developed, which competed with each other. Regardless of their political orientation, when the war broke out, people realized that Poland and Europe were facing crucial events. Germany's daring move seemed surprising at first, and especially in the early days of the conflict, their defeat was expected.

Key words: World War One, Lublin's press, „Życie Lubelskie”, „Ziemia Lubelska”, „Codzienny Kurier Lubelski”

.....

Діяльність греко-католицьких релігійних товариств м. Львова у сфері соціального захисту населення у міжвоєнний період

Działalność lwowskich wspólnot greckokatolickich w zakresie ochrony socjalnej w okresie międzywojennym

W okresie międzywojennym zwiększa się znaczenie Kościoła greckokatolickiego, w ramach którego powstało wiele wspólnot religijnych, które pełniły ważne funkcje społeczne. W artykule scharakteryzowano działalność towarzystw greckokatolickich we Lwowie w zakresie ochrony socjalnej. Te grupy to: Ochrona dla sierot imienia Metropolity Andrzeja Szeptyckiego, Jedność, Sanatorium duchownych. Głównymi celami tych wspólnot były dostarczenie pomocy finansowej dla domów dziecka, uczniów, studentów, duchownych i ich rodzin, a także organizowanie pracy duszpasterskiej kapłanów. W tekście na podstawie dokumentów archiwalnych opisano historię i strukturę tych towarzystw, a także ich sytuację finansową.

Słowa kluczowe: Kościół greckokatolicki, towarzystwa greckokatolickie, Lwów, opieka społeczna

Міжвоєнний період в історії України характеризується зростанням ролі і значення Греко-католицької церкви в житті суспільства. Одним із важливих напрямів її діяльності у той час була підтримка соціально незахищених верств населення. До останніх слід віднести воїнів Української Галицької Армії, Армії Української Народної Республіки, інвалідів, жертв голодомору, безробітних, матерів та дітей, вбогих, безпритульних¹. Також за сприяння

1 С. Гнот, *Культура доброчинності як прояв гуманізму: Греко-католицька церква в Другій Речі Посполитій*, „Наука. Релігія. Суспільство” 2011, nr 2, с. 49–50.

Греко-католицької церкви відкривались „захоронки” (дошкільні навчальні заклади) та „захисти” (притулки для сиріт)².

Упродовж 1920–1930-их рр. митрополит Андрей Шептицький виступив ініціатором створення низки релігійних товариств, котрі займалися опікою над сиротами, надавали стипендію на навчання студентам, матеріальну допомогу малозабезпеченим сім'ям, організовували душпастирську діяльність священиків, займалися поширенням церковних книг і підручників українською мовою. До таких організацій слід віднести „Захист імені митрополита Андрея Шептицького для сиріт” у Львові, товариство священиків „Єдність”, а також кооперативне об'єднання „Священнича санаторія”. Важливим джерелом до вивчення історії та діяльності цих установ є статuti та протоколи засідань їх керівних органів, збережені у фонді 408 „Греко-католицький митрополичий ординаріат, м. Львів” ЦДІА України, м. Львів.

Товариство „Захист імені митрополита Андрея Шептицького для сиріт” було засноване у січні 1918 р. у Львові³, а його матеріальною базою став фонд (321 тис. крон), спеціально створений із нагоди повернення митрополита Андрея Шептицького із російського полону⁴. Членами-засновниками організації були видатні церковні та громадські діячі того часу, зокрема, митрополит Андрей Шептицький⁵, станіславівський єпископ Григорій Хомишин⁶, перемишльський єпископ Йосафат Коциловський, о. мітрат Тит Войнаровський⁷, адвокат, меценат Степан Федак⁸, академік і громадський діяч Кирило Студинський, видатний педагог о. Юліан Дзерович⁹. Головним завданням даного об'єднання було надання матеріальної допомоги притулкам для сиріт („захистам”) та дошкільним навчальним закладам („захоронкам”), котрі діяли при монастирях під опікою чернечих об'єднань св. Василя Великого (сс. Василянки), св. Теодора Студита (сс. Студитки). Св. Йосифа (сс. Йосафатки), сестер Службниць Непорочної Диви Марії (сс. Службниці)¹⁰.

2 І. Гнип, *Участь греко-католицького духовенства в організації соціального захисту українського населення Східної Галичини (за матеріалами галицької преси 20–30-х рр. XX ст.)*, „Схід” 2011, nr 5 (112), с. 98.

3 Н. Федорак, *Роль громадськості Галичини в соціальному захисті української молоді (20–30-ті роки XX сторіччя)*, „Схід” 2009, nr 8 (99), с. 23.

4 Звіт із діяльності Ради Товариства „Захист ім. Митрополита Андрея гр. Шептицького для сиріт” у Львові. За перше 20-ліття. 1918–1938, Львів 1938, с. 3.

5 Zob. Р. Тожецький, *Митрополит Андрей Шептицький*, „Ковчег. Збірник статей із церковної історії” 1993, nr 1, с. 109–121.

6 Zob. Н. Сердюк, *Єпископ Григорій Хомишин мовою матеріалів слідства (за документами Галузевого Державного архіву СБ України)*, „З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ: Науковий і документальний журнал” 2004, nr 1–2, с. 451–481.

7 Zob. О. Шевченко, *Громадська діяльність Тита Войнаровського*, „Український історичний журнал” 2008, nr 2, с. 86–91; О. Шевченко, *Культурно-освітня діяльність митрополита о. Тита Войнаровського*, „Український історичний збірник” 2012, nr 15, с. 247–257.

8 Zob. З. Баран, С. Федак, [w:] *Західно-українська народна республіка. 1918–1923. Уряди. Постаті*, red. Я. Ісаєвич, Львів 2009, с. 289–306.

9 Звіт із діяльності Ради Товариства..., *op. cit.*, с. 4.

10 С. Гнот, *Доброчинна діяльність Греко-католицької церкви у 1921–1939 рр. (за матеріалами Галицької митрополії): автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидат історичних наук: спец. 07.00.01*, Львів 2003, с. 8.

Керівним органом “Захисту імені митрополита Андрея Шептицького для сиріт” у Львові була Рада, яка складалась із голови, заступника, секретаря та ще семи членів¹¹. Упродовж 1918–1938 рр. склад Ради змінювався чотири рази, попри те, головою залишався митрополит А. Шептицький, секретарем – о. В. Лициняк. До членів об’єднання за двадцять років його існування належало близько 45-ти осіб¹².

Заходи щодо організації соціального захисту згадуються у документах товариства вже на початку 1920-их років¹³. Так, член вищезгаданої інституції о. Василь Лициняк за дорученням Львівського та Перемишльського Ординаріату брав безпосередню участь у поверненні з військового табору інтернованих на території Чехословаччини бійців УГА. Через перешкоду із боку польської влади повернення до Львова вояків, а також дітей, які були в цьому ж таборі, проводилось у два етапи. У протоколах засідань Ради товариства подається інформація про кількість привезених із табору осіб (223 дітей, 123 дорослих) та їх подальшу долю. Так, дітей, котрі мали родину, було віддано до родичів, а круглих сиріт – передано до захистів у Перемишлі, Львові, Станіславі. Щодо дорослих, то ними мало опікуватися відповідне об’єднання – „Державний уряд для повороту полонених, збігців і робітників”¹⁴. Медичне обладнання та ліки, пізніше отримані із цього ж табору, були використані товариством для потреб притулків для сиріт¹⁵.

Основна діяльність „Захисту імені митрополита Андрея Шептицького для сиріт” у Львові пов’язана із опікою та наданням матеріальної допомоги сиротам у притулках, котрі перебували під опікою чернечих об’єднань. На початковому етапі своєї діяльності інституція опікувалась в основному однойменним сиротинцем „Захист для сиріт ім. митр. Андрія гр. Шептицького”, який із 1916 р. знаходився у Львові на вул. Потоцького, 95 (сьогодні – вул. генерала Чупринки, 103) при монастирі сестер Василиянок¹⁶. Ініціатива надання матеріальної допомоги вищезгаданому притулку належала о. Титу Войнаровському, провіднику “Українського єпархіального комітету опіки над військовими сиротами”¹⁷.

Починаючи із 1922 р. “Захист імені митрополита Андрея Шептицького для сиріт” у Львові виділяв із свого бюджету кошти на утримання дітей у цьому сиротинцю. До прикладу, у бюджеті організації на 1922 р. було передбачено для захисту 4 млн. польських марок¹⁸. У документах товариства вказувалось, що належне забезпечення сиріт було нелегкою справою¹⁹. Так,

11 Звіт із діяльності Ради Товариства..., *op. cit.*, с. 25–27.

12 *Ibidem*, с. 27–28.

13 Центральний державний історичний архів України, м. Львів [Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie; dalej: CDIAL], ф. 408: Греко-католицький митрополичий ординаріат, м. Львів, оп. 1, spr. 321, k. 9.

14 *Ibidem*, k. 10.

15 *Ibidem*, k. 13.

16 С. Цьорох, *Погляд на історію та виховну діяльність СС Василиянок*, Львів 1934, с. 157–158.

17 CDIAL, ф. 408, оп. 1, spr. 321, k. 15.

18 *Ibidem*, k. 16.

19 *Ibidem*, k. 19.

на початку 1920-их рр. на харчування впродовж місяця однієї особи у притулку необхідно було витратити 20 тис. польських марок, а всього на той час у сиротинці перебувало 155 дітей.

Слід зазначити, що в економічному житті Польської Республіки початку 20-х рр. XX ст. значного розмаху набула гіперінфляція, котра вплинула на фінансове становище товариства на початковому етапі його діяльності (так, у травні 1923 р. за один американський долар платили 52 тис. польських марок, тоді як у грудні того ж року – 6 млн)²⁰. Лише у 1924 р. кризові явища у фінансовій сфері вдалось подолати, коли замість польської марки до грошового обігу було запроваджено польський злотий (обмін проводився по курсу 1 злотий за 1, 8 млн. польських марок).

Інформація, подана у протоколах засідання Ради товариства, дає змогу проаналізувати, скільки коштів було виділено притулку для утримання сиріт. Наприклад, у бюджеті організації передбачались щомісячні суми: 1924 р. – 100 доларів²¹ (станом на січень 1924 р. це близько 520 злотих)²², 1925 р. – 2.5 тис. злотих²³, 1926 р. – 3.5 тис. злотих²⁴. Окрім щомісячних дотацій, „Захист імені митрополита Андрея Шептицького для сиріт” у Львові закуповував одяг для дітей. Так, у 1926 р. з такою метою було виділено 2 тис. злотих²⁵, у 1927 р. – 300 доларів²⁶ (станом на жовтень 1927 р. це близько 2670 зл.)²⁷. Також товариство при необхідності надавало притулкам гроші на купівлю вакцини із метою проведення щеплення дітей від туберкульозу.²⁸ У притулку працював лікар О. Барвінський, якому згодом організація призначила заробітну плату²⁹.

„Захист імені митрополита Андрея Шептицького для сиріт” у Львові опікувався не лише сиротами, але і тими, хто працював у захисті. Рада товариства окремо виділяла гроші на поїздки сестер Василянок до санаторію на лікування³⁰. У 1928 р. організація надала кошти на операцію та подальше лікування префекти захисту Єроніми Кахникевичівної³¹. Слід зазначити, що дане об'єднання також брало участь у процесі прийняття дітей до сиротинцю. Так, о. Т.Войнаровський запропонував товариству приймати

20 Л.О. Зашкільняк, М.Г. Крикун, *Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів*, Львів 2002, с. 468.

21 CDIAL, ф. 408, оп. 1, spr. 321, k. 25.

22 У січні 1924 р. 1 долар США складав 5 злотих 18 грошів; Срібні монети Польської республіки. 1924–1932, [online] <http://ua.museum-of-money.org/view/1-yvipusksrnbikhmonet19241932rr> [data dostępu: 18 III 2013].

23 CDIAL, ф. 408, оп. 1, spr. 321, k. 28.

24 *Ibidem*, k. 33.

25 *Ibidem*, k. 31.

26 *Ibidem*, k. 35.

27 У жовтні 1927 р. 1 долар США складав 8 злотих 91 грошів; Срібні монети Польської республіки. 1924–1932, [online] <http://ua.museum-of-money.org/view/1-yvipusksrnbikhmonet19241932rr> [data dostępu: 18 III 2013].

28 CDIAL, ф. 408, оп. 1, spr. 321, k. 39.

29 *Ibidem*, k. 19.

30 *Ibidem*, k. 33, 36, 38, 40.

31 *Ibidem*, k. 37.

до притулку, перш за все, сиріт по священиках³². Однак вже потім організація відмовилась контролювати процес прийняття дітей до сиротинцю, залишивши цю функцію за Управою захисту³³. Це було зумовлено, можливо, зростанням активної діяльності товариства в інших напрямках та небажанням втручатися у виховну діяльність сестер Василиянок.

Від моменту створення „Захист імені митрополита Андрея Шептицького для сиріт” надавав матеріальну допомогу сиротам з львівського притулку при монастирі св. Макрини на вул. Потоцького 95, де перебували лише дівчата. У 1928 р. на внесок члена Ради товариства ігумена Климентія Шептицького було прийнято рішення виділити кошти сиротинцю для хлопців³⁴. Для того, щоб мати змогу утримувати два притулки, організація зменшила видатки на захист при монастирі св. Макрини, а заощадженні в такий спосіб кошти використовувала на утримання хлопців у притулку при Студитській Лаврі у Львові (на Личаківському передмісті). У 1935 р. за сприяння досліджуваної нами інституції було відкрито притулок у с. Брюховичі для дітей віком до 6-ти років, опіку над яким взяли сестри Студитки³⁵. Роком пізніше у документах товариства повідомляється про надання допомоги сиротинцю, котрий знаходився у Львові на вул. Длугоша, 17 (сьогодні – вул. Кирила і Мефодія) при монастирі св. Василя Великого³⁶.

Основна діяльність „Захисту імені митрополита Андрея Шептицького для сиріт” була спрямована на матеріальне забезпечення притулків у Львові, незважаючи на організація допомагала сиротинцям поза межами міста. Слід відзначити, що така підтримка захистів мала несистематичний характер і надавалась лише на їх безпосереднє прохання³⁷. Найчастіше, організація, будучи власником деревостанів³⁸, виділяла будівельні матеріали, сіно, дерево для опалювання приміщень сиротинців, котрі діяли під опікою сестер Василиянок у Вишнівчику, сестер Службниць у Станіславові³⁹. Інколи Рада товариства передавала у власність притулків земельні ділянки під будівництво нових захистів⁴⁰.

Слід звернути увагу на те, що досліджувана нами інституція надавала допомогу не лише сиротам, але і студентам та школярам. Так, у 1936–1937 рр. „Захист імені митрополита Андрея Шептицького для сиріт” у Львові виділив кошти для 13 стипендіатів, 10 із яких були галичанами⁴¹. Учні найчастіше звертались із проханням надати кошти для купівлі одягу і ліків, сплати за навчання.

32 *Ibidem*, k. 15.

33 *Ibidem*, k. 29.

34 *Ibidem*, k. 37.

35 *Ibidem*, k. 60.

36 *Ibidem*, k. 62.

37 *Ibidem*, k. 27.

38 *Ibidem*, k. 2.

39 *Ibidem*, k. 29, 31.

40 *Ibidem*, k. 15.

41 І. Комар, *Соціально-виховна діяльність митрополита Андрея Шептицького у Галичині (1900–1939)*, „Педагогічні науки” 2011, nr 15, с. 58.

Документи товариства дають змогу дослідити фінансове становище „Захисту імені митрополита Андрея Шептицького для сиріт” у Львові, від стабільності якого безпосередньо залежала діяльність даної інституції у справі опіки над сиротами. Впродовж усього часу свого існування товариство переживало період фінансової кризи, котрий припав на початок 1930-их років. Він супроводжувався згортання активної діяльності інституції, що призвело до часткового скорочення, а то й повного урізання матеріальної допомоги для сиріт⁴².

Основними джерелами прибутків даного об’єднання були дотації від митрополита та кошти від земельних ділянок і нерухомості, що перебували у власності організації. Слід зазначити, що Греко-католицька церква володіла у Галичині численними земельними угіддями – маєтностями, прибутки від яких використовувала для благодійної, культурно-просвітницької, наукової, природоохоронної діяльності⁴³.

Найбільша земельна ділянка товариства знаходилась у с. Посіч Станіславської єпархії і займала площу близько 3670 моргів (2055,20 га)⁴⁴. Для її придбання організація у 1918 р. взяла позику у „Земельному Банку Гіпотечному”, а решту необхідних коштів отримала від митрополита Андрея Шептицького⁴⁵. Спочатку ця земельна ділянка не була прибутковою, тому товариство навіть мало намір продати її підприємцям із м. Станіслава Леонові та Людвігу Кальмусам⁴⁶. Окрім того, „Захист імені митрополита Андрея Шептицького для сиріт” у Львові володів земельними угіддями у: с. Зарваниця (сьогодні – Терехівський район Тернопільської області), с. Кринос (Галицький район Івано-Франківської області), с. Лисець Старий (Тисменицький район Івано-Франківської області), м. Львові на Ялівці. Як правило, товариство планувало використовувати їх під будівництво нових притулків.

У власності „Захисту імені митрополита Андрея Шептицького для сиріт” перебували також будинки у деяких містах (Львів, Сколе, Долина) та селах (Брюховичі, Корчин). У 1921 році Адміністрація столових маєтків Галицької митрополії здала даній організації в оренду „доми і жерело в Підлютім на влаштування оселі для літників”⁴⁷. Саме на відпочинок у с. Підлюте (тепер – Рожнятівський район Івано-Франківської області) товариство виділяло кошти для сестер Василянок, котрі опікувались захистом для сиріт при монастирі св. Марини.

„Захист імені митрополита Андрея Шептицького для сиріт” у Львові проіснував до 1939 р., саме цим роком датуються останні протоколи засідань

42 CDIAL, ф. 408, оп. 1, spr. 321, k. 43–44.

43 О. Гайдукевич, *Греко-католицька церква як національна суспільна інституція Галичини та її маєтності в 20–30-х роках XX ст.*, „Схід” 2012, nr 5 (119), с. 85.

44 CDIAL, ф. 408, оп. 1, spr. 321, k. 2.

45 *Ibidem*, k. 6.

46 *Ibidem*, k. 8.

47 *Ibidem*, k. 15.

керівних органів даного об'єднання⁴⁸. У документах вказано, що Рада товариства прийняла рішення розпустити організацію із причин недостатньої кількості коштів, необхідних для утримання притулків та стипендіатів, а також примусової ліквідації радянською владою більшості товариств.

Відповідно до умов конкордату 1925 р. за греко-католицьким духовенством визнавались певні соціальні гарантії з боку уряду, однак держава не забезпечувала, наприклад, гідного соціального захисту вдовам і сиротам за священниками.⁴⁹ Завдання надати допомогу священникам родинам поставило перед собою товариство греко-католицьких священників „Єдність” у Львові⁵⁰, яке діяло у 1928–1929 рр. Серед членів цієї організації були відомі священники того часу, зокрема, о. др. Іван Бучко – ректор Малої духовної семінарії, о. Григорій Костельник, о. Микола Галянт, о. Володимир Садовський, о. Петро Хомин. Головою товариства був о. Юліан Дзерович⁵¹.

У статуті даної інституції вказано, що метою об'єднання душпастирів було надання їм допомоги через: „влаштування духовних вправ для священників” (організацію душпастирської діяльності); виділення коштів; заснування шкіл та дошкільних навчальних закладів для дітей парафіяльного духовенства; видання та поширення україномовних книжок, часописів⁵². Осідком товариства було м. Львів, а його членом міг стати кожен греко-католицький священник. „Єдність”, як і всі товариства того часу, із метою управління та ефективної організації своєї діяльності, створила відповідні керівні органи: „виділ”, загальні та надзвичайні збори. Перші загальні збори інституції відбулись 23 квітня 1928 р. в приміщенні Духовної семінарії у Львові⁵³. Цікавим є те, що утворення товариства „Єдність” пов'язане із ліквідацією іншого греко-католицького об'єднання – „Святого Апостола Павла”, земельна ділянка якого була передана у власність досліджуваної нами організації⁵⁴.

Одним із завдань „Єдності” було створення садочків і шкіл для дітей священників. Кошти для реалізації даного задуму організація хотіла отримати за рахунок продажу ерекційних ґрунтів⁵⁵. Вилучені гроші планувалось використати для надання допомоги малозабезпеченим священникам, заснування навчальних закладів для майбутніх душпастирів у Львові, Стрию, Бережанах, Тернополі⁵⁶. Слід зазначити, що у архівних документах немає свідчень про те, як насправді товариство використало отримані від продажу кошти.

Об'єднання греко-католицьких священників „Єдність” у Львові поставило собі за мету поширити свою діяльність поза межами Львова. У документах товариства згадується про заснування кружків „Єдності” у Скалатському⁵⁷

48 CDIAL, ф. 408, оп. 1, spr. 321, к. 75.

49 С. Гюг, *Доброчинна діяльність Греко-католицької церкви у 1921–1939 рр....*, *op. cit.*, с. 8.

50 CDIAL, ф. 408, оп. 1, spr. 326, к. 1.

51 *Ibidem*, к. 5.

52 *Ibidem*, к. 1.

53 *Ibidem*, к. 3.

54 *Ibidem*, к. 5.

55 *Ibidem*, к. 12.

56 *Ibidem*, к. 13.

57 *Ibidem*, к. 9.

та Зборівському⁵⁸ деканатах Львівської Архієпархії. Однак збори, проведені організацією у 1929 р., свідчать про те, що вона так і не змогла розвинути активної діяльності та не виконала багатьох завдань, задекларованих у статуті⁵⁹. На даний час не виявлено документів, котрі б підтверджували існування товариства після 1930 р., тому можна припустити, що у 1929 р. „Єдність” припинила свою діяльність.

Ще одним товариством, організованим під патронатом Греко-католицької церкви, була кооперативна організація „Священнича санаторія”. Протоколи засідань керівних органів даного об’єднання, що збереглися до нашого часу, охоплюють період 1928–1938 рр.⁶⁰, котрий, ймовірно, співпадає з часом існування цих структур. Кардинал Йосип Сліпий зазначав, що метою створення та діяльності товариства була організація оздоровлення та відпочинку священників через влаштування відповідних санаторіїв⁶¹. 19 червня 1930 р. відбулось урочисте освячення митрополитом Андреем Шептицьким будинку у с. Гребенів (сьогодні – Сколівського району Львівської області), який був куплений „Священничою санаторією” для втілення вищезгаданої мети. Щодо використання цього будинку, то збереглися свідчення про влаштування у ньому реколекцій духовенства⁶². Степан Гелей зазначає, що „Священнича санаторія” утримувала також бурси і захоронки⁶³, хоча у документах товариства не виявлено інформації, котра б підтвердила цю тезу.

Отож, Греко-католицька церква за допомогою низки створених нею релігійних організацій намагалась забезпечити соціальний захист для незахищених верств населення. До таких інституцій слід віднести товариства, котрі опікувались сиротами („Захист імені митрополита Андрея Шептицького для сиріт” у Львові), ставили собі за мету надавати допомогу священникам та їх родинам („Єдність”), влаштовували відпочинок та оздоровлення священнослужителів („Священнича санаторія”). Серед усіх вище перелічених організацій найбільший внесок зробило товариство „Захист імені митрополита Андрея Шептицького для сиріт” у Львові, котре надавало матеріальну допомогу у різний період чотирьом притулкам, підтримувало навчання кількох десятків школярів та студентів. Володіння нерухомим майном та постійні дотації члена і президента митрополита Андрея Шептицького забезпечували стабільність існування цього об’єднання та його реальний вклад у соціальну сферу. Товариства „Єдність” та „Священнича санаторія” були створені із метою опіки над священниками та їх родинами. Недостатнє фінансове забезпечення не дозволило цим об’єднанням розгорнути активну діяльність.

58 *Ibidem*, k. 10.

59 *Ibidem*, k. 11.

60 CDIAL, f. 408, op. 1, spr. 327, s. 13–24.

61 *Твори Кир Йосипа верховного Архиепископа і Кардинала*, t. 5, red. o. I. Хома, o. Ю. Федорів, Рим 1971, с. 375–376.

62 CDIAL, f. 408, op. 1, spr. 327, s. 18.

63 С. Гелей, Для загального добра. Вплив української греко-католицької Церкви на становлення та розвиток кооперативного руху в Галичині, “Дзвін”, 2003, nr 4 (702), с. 122.

Попри це існування товариств сприяло згуртуванню духовенства та організації душпастирської праці священнослужителів.

.....

The Activities of Greek Catholic Religious Societies in the City of Lvov in the Field of Social Welfare during the Interwar Period

During the interwar period the importance of Greek Catholic Church increased: it initiated the establishment of many religious communities whose task was to perform many important social functions. The article presents the activities of Lvov's Greek Catholic religious societies in the field of social protection (welfare). These societies were: "Protection for Orphans on behalf of Metropolitan Bishop Andrzej Szeptycki", "Unity", "Sanatorium of Priests". The main goals of those societies was to provide financial assistance to children's homes, pupils, university students, and to priests and their families, as well as to organize the pastoral work of priests. On the basis of archival documents, the study investigates the history and management structure of these organizations, their activities for social welfare, and their financial condition.

Key words: Greek Catholic Church, Greek Catholic societies, Lvov, social protection/welfare

.....

WOJCIECH CHUDZIK

Lublin

Powódź w lipcu 1934 r. w Małopolsce. Skutki społeczno-gospodarcze

.....

Przedmiotem rozważań w artykule jest jedna z największych klęsk żywiołowych Drugiej Rzeczypospolitej – powódź lipcowa 1934 r. Informacje, które zachowały się do dnia dzisiejszego, wskazują, że powódź rozpoczęła się w połowie miesiąca i zupełnie zaskoczyła mieszkańców, którzy nie byli przygotowani na nadejście klęski. Jednocześnie można dojść do wniosku, że istniało wiele uchybień w stanie zagospodarowania rzek i ówczesnym systemie ochrony przeciwpowodziowej. Zaniedbywano sprawy związane zarówno z budową tam i wałów przeciwpowodziowych, jak również uszlusowaniem rzek. Szkody, jakie wyrządziła powódź, sprawiły, że za pośrednictwem polityczno-gospodarczego procesu decyzyjnego zamierzono wdrożyć skoordynowany plan zagospodarowania Wisły i jej dorzecza. Jednym ze skutków powodzi 1934 r. obok przeludnienia agrarnego w środkowej byłej Galicji, bezrobocia i wielkiego kryzysu ekonomicznego był niewątpliwie fakt, że klęska ta stała się jedną z ważniejszych przesłanek wdrożenia w życie części planu COP związanej z budową i rozbudową żeglugi śródlądowej. Tych zamierzeń niestety nie zrealizowano z powodu wybuchu II wojny światowej.

Słowa kluczowe: historia gospodarcza, klęski elementarne, Druga Rzeczpospolita, dorzecze Wisły, Małopolska Zachodnia, powódź w lipcu 1934 r., system zagospodarowania rzek, tamy, żegluga śródlądowa, transport i komunikacja, Centralny Okręg Przemysłowy

.....

Klęski elementarne a historia gospodarcza

Klęski elementarne dotyczą człowieka od najdawniejszych czasów. Jako przedmiot badania historycznego są one w całości zjawiskami społecznymi. Określone zdarzenie klimatyczne, geograficzne itd. staje się klęską elementarną w zależności od stopnia dewastacji środowiska i poziomu technologicznego jego infrastruktury ochronnej. Występuje dość silne, aczkolwiek niestanowiące prawidłowości,

powiązanie występowania w dziejach klęsk elementarnych równoległe z działaniami wojennymi. Przebieg negatywnych zjawisk pogodowych wywiera przede wszystkim wpływ na gospodarkę, dlatego badanie klęsk elementarnych jest zarówno działem, jak i metodą historii gospodarczej. Klęska elementarna jako element oddziałujący na życie społeczne i gospodarcze daje się zbadać kompleksowo jedynie przy zastosowaniu różnych metod i ukazaniu różnych punktów widzenia¹.

Antoni Walewander napisał, że „dla dwóch dziedzin nauki zdaje się być dziś nieodzowne opracowanie klęsk elementarnych: 1) dla historii, a w szczególności historii gospodarczej, 2) dla geografii, ściślej dla nauk związanych z badaniem klimatu w przeszłości. Klęski elementarne można podzielić na dwie zasadnicze grupy, a mianowicie na klęski związane z warunkami atmosferycznymi i te, które w tym bezpośrednim związku z nimi nie stoją. Jeżeli historyka interesują obie ich grupy, to geografa przede wszystkim pierwsza [...]. Jedną z ważniejszych przeszkód, jeżeli już nie najważniejszą, dla normalnego rozwoju życia gospodarczego w wiekach ubiegłych były klęski elementarne. Niektóre z nich dotyczyły niewielkich terenów, inne miały charakter ogólniejszy, przekraczający nawet granice całego państwa. Te zaś terytoria, które prócz właściwych elementarnych klęsk były narażone i na świadome niszczenie ich przez człowieka, musiały doznawać najpoważniejszych przeszkód przy rozwijaniu się życia gospodarczego i społecznego; od normalnych bowiem warunków zależy ich prawidłowy rozwój”².

Powódź w lipcu 1934 r. – przebieg i przyczyny

Barbara Fal wykazała, że powódź z roku 1934 rozpoczęły intensywne opady z 16 lipca, które poprzedziły silne ulewy w dniach 13, 14 i 15 lipca. Dobowa ilość deszczu 16 lipca (opady występujące z największym nasileniem w dorzeczu górnego Dunajca) osiągnęła wysokości jeszcze nigdy nienotowane w Polsce. Znaczne opady odnotowano także w dorzeczu Raby i częściowo Skawy oraz Wiśłoki. Nastąpiły liczne pęknięcia wałów na Wiśle i Dunajcu. Powstały ogromne wylewy. Fala powodziowa przy bardzo wysokim poziomie dotarła do Warszawy 22 lipca³. Krzysztof Koper dowodził, że do powodzi przyczyniły się gwałtowne opady

1 W. Kula, *Problemy i metody historii gospodarczej*, Warszawa 1983, s. 639–680.

2 A. Walewander, *Badania klęsk elementarnych (metoda i znaczenie)*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 1931, t. 1, s. 79, 86. Zob. także: S. Rygiel, *Powodzie w Polsce zeszłego wieku*, „Ziemia” 1934, R. 24, nr 10, s. 256–262.

3 B. Fal, *Powódź tysiąclecia?*, „Wiedza i Życie” 1997, nr 10, [online] <http://archiwum.wiz.pl/1997/97101500.asp> [data dostępu: 20 V 2013]. Ważną informację dotyczącą porównania powodzi z lipca 1934 r. w powodziach z pierwszej połowy XIX w. przytacza Tadeusz Zubrzycki: „W okresie od 1813 do 1866 nie publikowano wyników systematycznych obserwacji stanu wody na górskich dopływach Wisły. Jedynie z Dunajca dochowały się daty co do kulminacji 1815 r. polegające przypuszczalnie na wynikach niwelacji; według tych dat w. w. 1815 r. byłaby w Zgłobicach wyższa, zaś w Żabnie – niższa, niż w. w. 1954. Również trudno opierać się na danych zachowanych z niektórych punktów Wisły z tego okresu. Dochowane opisy świadczą o tym, że podczas powodzi 1815 r. weszły niezwykle silnie wody całego górnego dorzecza Wisły, nie wyłączając mniej groźnego zazwyczaj Popradu. Brak obserwacji z górnego Dorzecza Wisły w dalszych dziesiętkach lat stanowi poważną lukę, ponieważ w latach tych zdarzyły się powodzie, z których jedna (1844) przyniosła absolutne maksimum na Wiśle w Warszawie. Nie mając zatem podstaw do bezpośredniego porównania dawniejszych wezbrań rzek górskich, należy z konieczności

występujące na Podhalu, które spowodowały potężne spiętrzenie wody i wielką falę powodziową na Dunajcu⁴. Powódź swoim obszarem objęła aż 15 z 17 powiatów województwa krakowskiego, część zachodnich powiatów województwa lwowskiego, ziemię sandomierską, obszary ziemi kieleckiej, a także niektóre tereny pod Warszawą, Płockiem i w dolnym biegu Wisły⁵.

Genezę i opis powodzi z 1934 r. przedstawił w swoim artykule Maksymilian Matakiewicz: „Typowe wezbranie górnej Wisły odznacza się tym, że przewodzi tam Soła, a najwyższy stan w Krakowie występuje wtedy, gdy przybędzie pod Kraków szczyt fali wywołany wezbraniem Soły. W tym roku, na szczęście, Soła okazała się łaskawszą, a Kraków wyszedł cało, natomiast największe nasilenie wezbrania leżało wzdłuż całego biegu Dunajca i jego dopływów, na dolnej Raby i Wiśle aż po San. Że w dalszym biegu Wisły wezbranie nie pociągnęło za sobą jeszcze gorszych, wprost nieobliczalnych następstw, można przypisać tylko temu, że na Sanie wezbranie nie przybrało katastrofalnych rozmiarów, nadto, że wały dolnego Dunajca zostały w 46-u miejscach przerwane, a na długości 19-u km przelewała się woda przez ich koronę, a podobne przerwy wystąpiły w kilku miejscach i w wałach dolnej Raby i Wisły między ujściem Raby a ujściem Wisłoki. Skutkiem tego wzdłuż dolnego Dunajca, dolnej Raby i Wisły między tymi rzekami wytworzyło się olbrzymie jezioro, na obszarze około 1000 km², stanowiące w czasie przebiegu tego wezbrania potężny zbiornik retencyjny, który zatrzymał paręset milionów m³ wody, redukując przez to w znacznym stopniu wezbranie na Wiśle średniej i dolnej. Katastrofa tej części kraju uratowała zatem obszary w dolinie Wisły średniej i dolnej”⁶. Podobny i również cenny jest opis pochodzący z czasopisma „Gospodarka Wodna” (1935, z. 2), a opublikowany w opracowanych materiałach historycznych dotyczących powodzi, pochodzących ze zbiorów Adama Kazimierza

posłużyć się porównaniem pośrednim, opartym na zestawieniu stanów wody Wisły pod Warszawą, obserwowanych regularnie od 1799 – a to na tej podstawie, że większe letnie wezbrania środkowego biegu Wisły mają zawsze za przyczynę gwałtowny przybór wód górskich. Wzrost stanów wody na Wiśle pod Warszawą stanowi więc miarę wezbrania górskich dopływów w ich oddziaływaniu sumarycznym. Poziom +549 cm, obserwowany na Wiśle w Warszawie dnia 22 lipca 1934 r., został przekroczony w okresie 1813–1884 przez powodzie: 1813 (+605 cm), 1839 (+595 cm), 1844 (+655 cm), 1845 (+564 cm), 1867 (+592 cm); oprócz tego zanotowano w roku 1884 stan niemal równy (+546 cm). Większość wymienionych wezbrań datuje się z czasu sprzed systematycznego obwałowania doliny górnej Wisły, a więc z okresu, w którym retencyjne działanie tej doliny nie było niczym ograniczone. Największe wezbranie XIX w., obserwowane w Warszawie dnia 23 lipca 1844 r. (+655 cm), było o 106 cm wyższe od wezbrania z 1934 roku. Względne wzniesienie było w 1934 r. mniejsze niż podczas wszystkich powyższych wezbrań, zaś największa różnica (pomiedzy w. w. 1934 a w. w. 1813) wynosiła 109 cm. Także przybór wody był w r. 1934 stosunkowo powolny. W konkluzji należy stwierdzić, że wezbranie 1934 r. rozpatrywane jako wezbranie sieci wód górskiego dorzecza Wisły w jego całości nie osiągnęło wcale największego możliwie rozmiaru. Wybitne powodzie XIX w., o których nasileniu świadczą obserwacje wodowskazu w Warszawie, osiągnęły swój poziom niewątpliwie wskutek tego, że gwałtownemu wezbraniu środkowej części dorzecza górnej Wisły towarzyszyły analogicznie silne wezbrania jego części zachodniej i wschodniej”. T. Zubrzycki, *Wylew Wisły w r. 1934*, „Przegląd Geograficzny” 1934–1935, t. 14, s. 244–245.

4 K. Koper, *Z dziejów Krościenka nad Dunajcem*, Nowy Targ 2006, s. 361.

5 A. Rundo, *Rzut oka na przebieg katastrofalnego wezbrania w dorzeczu Wisły w lipcu 1934 r.*, „Wiadomości Służby Geograficznej” 1934, z. 3, s. 413.

6 M. Matakiewicz, *Ochrona przed powodzią na tle ostatnich katastrof powodziowych w świecie i tegorocznej w dorzeczu Wisły. (Wykład inauguracyjny w auli Politechniki Lwowskiej w dniu 8 października 1934 r.)*, „Czasopismo Techniczne” 1934, nr 22, s. 849.

Bieleńskiego i Jana Fiszer: „Wody górnych dopływów, tj. Wisły Śląskiej, Białki i Soły, wywołane najsilniejszymi opadami z 17 lipca, dopłynęły do Wisły 18 lipca i wodowskaz w Dworach wykazał stan kulminacyjny 18 lipca o godz. 18⁰⁰, osiągając szczyt +408. W Krakowie kulminowała fala 19 lipca o godz. 15⁰⁰–22⁰⁰ przy stanie +339 (839). Na tej przestrzeni Wisły aż po ujście Raby fala powodziowa była niższa w latach 1813, 1903, 1925, w nieobwałowanych przestrzeniach powyżej gruntu w powiatach chrzanowskim, wadowickim i krakowskim. W samym Krakowie woda wystąpiła tylko przy ujściu Wilgi. Poniżej Krakowa aż po ujście Uszwicy utrzymała się woda między wałami. Zalanie doliny nadwiślańskiej w widłach między Wisłą i Rabą spowodowane zostało wylewem Raby, Gróbki i Uszwicy. W Popędzynie, tj. poniżej ujścia Raby, kulminacja pojawiła się 19 lipca o godzinie 19⁰⁰ przy stanie +759, wcześniejszą kulminację spowodowała Raba. Skutkiem fali Raby woda cofkowała z Wisły przelała się przez wały Kisieliny do zbiornika wody, utworzonego 17 lipca przez Rabę. Poniżej ujścia Dunajca osiągnęła Wisła w Karsach stan najwyższy dnia 19 lipca o godz. 11⁰⁰, o godz. 13⁰⁰ został w Karsach przerwany wał skutkiem podmycia na długości 290 m, w godzinę później, tj. o godz. 14⁰⁰, przerwany został wał w Laskówce na długości 200 m. Przerwami tymi wlały się do doliny nadwiślańskiej ogromne ilości wody, powiększając zalew. Obszar zalewu wieczorem 19 lipca był olbrzymim jeziorem sięgającym od Puszczy Niepołomickiej poza Wisłokę do rzeki Kamiennej. Wody rozlały się na długości przeszło 80 km i zajęły powierzchnię przeszło 2000 km², w czym w województwie krakowskim przeszło 1260 km². Pozostały tylko nieliczne wyspy i wąskie pasma wałów, na których przerażona ludność szukała ocalenia. Wylew dotknął w województwie krakowskim wszystkie ówczesne powiaty w liczbie 17. Najwięcej ucierpiały powiaty leżące nad Dunajcem, dolną Rabą i Wisłoką. Liczba ofiar w ludziach wynosiła ogółem 55 osób, a suma szkód w województwie krakowskim określona jest przez A. Bieleńskiego na 60 300 000 zł wg wartości złotego z r. 1934”⁷.

Największe szkody powódź wyrządziła w dolinie Dunajca, a także Raby i Wisłoki. Intensywne opady występujące 16 i 17 lipca stanowiły prawie jedną trzecią średniej sumy opadu rocznego w Polsce. Poziom górnej Wisły aż po Warszawę podniósł się aż o 558 cm⁸. W doskonały sposób społeczne nastroje popowodziowe opisano w „Ilustrowanym Kurierze Codziennym” z 19 lipca 1934 r.: „Wszystko to sprawia, że gospodarcze znaczenie klęski jest specjalnie dotkliwe i że cała Polska wpatrzona jest w zachodniomałopolskie powiaty nie tylko ze względu na współczucie dla miejscowej ludności, ale też ze względu na obawę o los swoich rodzin, przyjaciół i znajomych. Relacje naocznych świadków stwierdzają bohaterskie wprost zachowanie się ludności zarówno tubylczej, jak i letników, a także pełną poświęcenia pomoc okazywaną przez wszystkie organizacje, przede wszystkim przez wojsko, którego oddziały z narażeniem życia ratują ludność, jej życie i dobytek. Przejęci zgrozą, nie możemy jednak nie pomyśleć o przyszłości. Już jutro trzeba będzie pomyśleć o zabezpieczeniu powodziom chleba i dachu nad

7 A.K. Bieleński, *Materiały do historii powodzi w dorzeczu górnej Wisły*, przyg. i uzupełn. J. Fiszer, Kraków 1997, s. 81–82.

8 J. Kondracki, *Geografia fizyczna Polski*, Warszawa 1978, s. 116; M. Klimaszewski, *Morfologiczne skutki powodzi w Małopolsce zachodniej w lipcu 1934 r.* „Czasopismo Geograficzne” 1935, z. 2–4, s. 283–291.

głową. Państwo rozpocznie akcję ze swojej strony, ale całe społeczeństwo, zgodnie z najpiękniejszymi tradycjami – musi pomóc ofiarom żywiołowej katastrofy. Nie wątpimy też, że z miejsca zawiążą się komitety pomocy dla powodzian i że ofiary popłyną szeroką strugą pomimo ciężkich, kryzysowych czasów. Społeczeństwo nie jest zbiorowiskiem ludzi przypadkowo obok siebie mieszkających, ale jest żywym organizmem, którego wszystkie komórki zazębiają się wzajemnie. Dajmy więc dowód, że nieszczęście i klęska wydobywają z nas energię i pobudzają umysł solidarności. Gdy jutro, czy pojutrze wody opadną, wznieść się musi wysoko ku górze fala zorganizowanej solidarnej pomocy dla powodzian⁹.

Na negatywny przebieg powodzi miały czynniki nie tylko o charakterze klimatycznym¹⁰. Pomimo iż wały przeciwpowodziowe wykonane jeszcze w okresie galicyjskim były solidne, miały jednocześnie za dużą objętość i odstępy. Nie przestrzegano ściśle policyjnego zakazu budowania domów mieszkalnych w profilach zalewowych rzek i potoków. Szkodliwe skutki przyniosło również utrzymywanie w profilach zalewowych lasów i zarośli. Brakowało odpowiedniej ilości zbiorników retencyjnych i zapór. Należało poprawić stan uregulowania zbiorników wodnych¹¹. W 1934 r. nietrafna była prognoza pogody i analiza przyczyn wezbrania wody¹². Według M. Majewskiego i T. Tillingera prace wodno-regulacyjne przeprowadzane w okresie do wielkiego kryzysu ekonomicznego włącznie miały charakter głównie ochronny i odznaczały się niskim stopniem skoordynowania¹³. Zbigniew Kajetanowicz stwierdził, że „pojawienie się tak fenomenalnego zjawiska hydrologicznego [powodzi z lipca 1934 r. – W. Ch.] przypadło u nas na czas zupełnego zastoju w gospodarce wodnej oraz zaniedbania tej dziedziny pod względem badań naukowych i technicznych. Toteż przypuszczać dziś możemy, że olbrzymie straty gospodarcze, jakie powódź ta spowodowała, staną się punktem zwrotnym w traktowaniu zagadnień gospodarki wodnej oraz badań hydrologicznych w przyszłości, co może z czasem wpłynąć na zupełną zmianę oblicza gospodarczego i kulturalnego tej części kraju”¹⁴.

Społeczno-gospodarcze skutki powodzi

Roczne Sprawozdanie z działalności Powiatowego Komitetu Pomocy Ofiarom Powodzi w Brzesku z 1936 r. w następujący sposób opisuje tereny po opadnięciu wody powodziowej: „Wokół szarżyzna i śmierć. Nie ma nic. Wszystko zniszczone.

9 *Powódź w Małopolsce jakiej od 100 lat z górą nie pamiętają*, „Ilustrowany Kurier Codzienny” 1934, nr 198, s. 1–2.

10 Szerzej o czynnikach klimatycznych: W. Milata, *Meteorologiczne przyczyny powodzi w lipcu 1934 roku*, „Czasopismo Geograficzne” 1935, z. 2–4, s. 273–283.

11 M. Matakiewicz, *Ochrona przed powodzią...*, op. cit., s. 850–851.

12 J. Długosz, *Relacja inż. Alfreda Rundo o powodzi z 1934 roku w Sądecczyźnie*, „Rocznik Sądecki” 2002, t. 30, s. 99.

13 M. Majewski, T. Tillinger, *Wisła środkowa. Referaty na I Narodowy Kongres Żeglugi*, Warszawa 1932, s. 42–43.

14 Z. Kajetanowicz, *Powódź jako zjawisko przyrodnicze i gospodarcze*, „Czasopismo Geograficzne” 1935, z. 2–4, s. 260.

Woda opadła i odsłoniła swoje straszliwe dzieło. Szkielety chałup, bez okien, bez dachów, powywracane, połamane. Tu i ówdzie poroziadały się dachy zerwane, przyniesione prądem, z dala od miejsca, gdzie nakrywały ludzkie siedziby. Drzewa przygarbione, otulone snopami zmulonego zboża, pokręcone, wyglądały jak topielice. W powietrzu zgnęły zapach trupi. Potwornie wzdęte, wyszczerzone zębami ku górze, leżały w polu końskie i krowie trupy. »Kubusie«, »Kasztany« i inne wierne, chłopskie szkapiny i krasule. Człowiek okazał się bezsilnym wobec żywiołu. Grupki ludzkie przerażone, pozbawione domostw, wszystkiego, siedziały zczerniałe i drżące, wyczekujące pomocy¹⁵. W swojej pracy *Dramat zdarzył się w Pieninach* Ryszard Remiszewski opisał, w jaki sposób rozpoczęła się powódź 15 lipca u podnóża Pienin: „Dunajec w tym czasie zaczął się bardzo dziwnie zachowywać, mieli wrażenie, jakby rzeka stanęła w miejscu i zawracała natrafiając na opór. Burzyła się, niosła drzewa, jakieś sprzęty i inne dziwności zagrabione po drodze. Widać było ogromne wiry, poziom wody podnosił się na ich oczach¹⁶”.

Na podstawie zrealizowanych badań Jerzy Punzet i Jerzy Czulak wykazali w 1988 r., a więc jeszcze przed „powodzią stulecia” z 1997 r., że „zestawienia bilansowe, jak i opisy wezbrania lipcowego w 1934 r. podawane przez różnych autorów nie zawsze są zgodne w szczegółach, lecz ogólnie w sposób wiarygodny naświetlają jego rozmiary, świadcząc o katastrofalnym, niespotykanym w XX w. przebiegu wezbrania na Rabie, Dunajcu, Wisłoce i Wiśloku oraz na Wiśle po ujściu Raby¹⁷”. Biorąc pod uwagę cały wiek XIX i pierwszą połowę XX stulecia, wezbranie powodziowe w lipcu 1934 r. można było porównać na podstawie istniejących danych z tym z 1813 r.¹⁸. Szacuje się, że powódź z 1997 r. (której największe nasilenie wystąpiło na Odrze) w Małopolsce miała mniejsze nasilenie niż ta z 1934 r.¹⁹. Jeśli natomiast interesującą mnie kłęskę porówna się z największymi powodziąmi z okresu 1894–1933, to wysokości (odczyty) kulminacyjne w roku 1934 przekroczyły maksima: na Skawie od 12 do 22 cm, na Rabie od 36 do 85 cm, na Dunajcu od 90 do 200 cm, na Wisłoce od 117 do 170 cm, a na górnej Wiśle od 41 do 134 cm²⁰.

Powódź lipcowa 1934 r. w znacznym stopniu spotęgowała dodatkowo występującą w okresie wyjścia z wielkiego kryzysu ekonomicznego depresję ekonomiczną i trudności gospodarcze, a w następstwie wpłynęła na postawy strajkowe ludności wiejskiej. Straty w uprawach rolnych z powodu kłęski w województwie

15 Roczne Sprawozdanie z działalności Powiatowego Komitetu Pomocy Ofiarom Powodzi w Brzesku, Brzesko 1936, s. 5.

16 R.M. Remiszewski, *Dramat zdarzył się w Pieninach. Wielka powódź 1934 roku*, Szczawnica 2006, s. 18.

17 J. Punzet, J. Czulak, *Bilanse wielkich wezbrań górnej Wisły w XX wieku*, „Wiadomości Instytutu Meteorologii i Gospodarki Wodnej” 1988, t. 11 (32), z. 3–4, s. 10.

18 J. Kwiatkowski, *Wezbrania Wisły pod Sandomierzem na tle powodzi z 1934 r. (Dokończenie)*, „Gospodarka Wodna” 1935, nr 4, s. 164.

19 *Lokalny plan ograniczania skutków powodzi*, Starostwo Powiatowe w Mielcu, Mielec 2001, [online] <http://oki.krakow.rzgw.gov.pl/Content/Edukacja/pdfogrskutkow/LPOSPiPpowiatmielecki.pdf> [data dostępu: 20 V 2013].

20 *Powodzie w Małopolsce*, Ośrodek Koordynacyjno-Informacyjny Ochrony Przeciwpowodziowej. Regionalny Zarząd Gospodarki Wodnej w Krakowie, [online] <http://oki.krakow.rzgw.gov.pl/Article.aspx?tid=tabPowodz&id=tpPmp> [data dostępu: 20 IV 2013].

krakowskim szacowane były na 61%, podczas gdy w województwie lwowskim na 18%, w kieleckim – 12%, w warszawskim – 5% i w lubelskim na 4%²¹.

Akcja pomocy dla powodziaków zaangażowała wielkie grupy społeczne i przybrała wymiar ogólnopolski²². Z inicjatywy rządu zorganizowany został Ogólnopolski Komitet Pomocy Ofiarom Powodzi. Powstawały również komitety lokalne²³, jak choćby Wojewódzki Komitet w Krakowie²⁴. Z polecenia Ministerstwa Rolnictwa i Reform Rolnych w pierwszej połowie sierpnia 1934 r. powiatowe i lokalne komisje rejestracyjne na obszarze pięciu dotkniętych powodzią województw przeprowadziły rejestrację szkód w sektorze rolniczym. Najdotkliwsze dla ludności z terenów powodziowych było zniszczenie plonów. Największe straty w inwentarzu żywym poniosło województwo krakowskie.

W organizowaniu pomocy dla rolników ważną rolę odegrały izby rolnicze. Ich zadaniem było propagowanie i organizowanie na swoim terenie zbiorów produktów rolnych dla powodziaków potrzebnych do wyżywienia ludności i zwierząt gospodarskich. Ponadto izby miały przeprowadzać dostawę nasion i sadzonek, z wyłączeniem zaopatrzenia w żyto siewne, którego dostawę dla województw potrzebujących pomocy siewnej z innych terytoriów Polski podjęły Państwowe Zakłady Przemysłowo-Zbożowe. Izby prowadziły ustaloną ścisłą procedurą współpracę z wojewódzkimi i powiatowymi Komitetami Pomocy Ofiarom Powodzi, a także z Ogólnopolskim Komitetem w ramach innych form pomocy dla rolników²⁵. 20 lipca powstał Miejski Komitet Pomocy Ofiarom Powodzi w Radomiu. Tego samego dnia, kiedy odbyło się pierwsze zebranie organizacyjne, przekazano na cele pomocy dla powodziaków pierwsze kwoty pieniężne²⁶. Komitet taki założono nawet w Kuźnicy na Półwyspie Helskim, w Białymstoku czy w Środzie Wielkopolskiej²⁷. W związku z powodzią Ministerstwo Skarbu okólnikiem z 28 września

21 J. Buszko, *Kraków – ogólnopolskim ośrodkiem walk rewolucyjnych przed rokiem 1939*, [w:] *Kraków i Małopolska przez dzieje. Studia i szkice profesorów Uniwersytetu Jagiellońskiego*, red. C. Bobińska, Kraków 1970, s. 353–354; J. Hampel, *Chłopów polskich drogi do demokracji. Studia i szkice*, Kraków 2008, s. 137; Z. Landau, J. Tomaszewski, *Gospodarka Polski międzywojennej 1918–1939*, t. 3: *Wielki kryzys 1930–1935*, Warszawa 1982, s. 226.

22 *Roczne Sprawozdanie z działalności...*, op. cit., s. 4.

23 *Akcja pomocy ofiarom powodzi i likwidacja skutków powodzi*, „Polska Gospodarcza” 1934, z. 30, s. 919; „Krakowski Dziennik Wojewódzki”, nr 20, 1 X 1934, s. 293; „Ziemia Sandomierska” 1934, nr 39, s. 2.

24 Zob. *Sprawozdanie Wojewódzkiego Komitetu Pomocy Ofiarom Powodzi za okres od początku akcji aż do 31 XII 1934 r. względnie do 31 I 1935 r.*, Kraków 1935.

25 J. W., *Pomoc rolna dla powodziaków*, „Polska Gospodarcza” 1934, z. 36, s. 1095.

26 Inspektor: Aksamitowski, *Na front pomocy dla powodziaków. Powstanie Miejskiego Komitetu Pomocy dla Powodziaków*, „Ziemia Radomska” 1934, nr 165, s. 2.

27 M. Kuklik, *O pomocy Kaszubów dla powodziaków w roku 1934*, „Helska Bliza” 1998, nr 10 (40), s. 3; „Wiadomości Urzędowe Powiatu Średzkiego” 1934, nr 28, s. 1; *Tydzień zbiórki na powodziaków. Odezwa Grodzkiego Komitetu Pomocy Ofiarom Powodzi*, „Reflektor” 1934, nr 18, s. 1.

20 VII 1934 r. powołano również Wojewódzki Komitet Pomocy Ofiarom Powodzi w Lublinie. Komitet wykonywał następujące zadania: zbiórka darów w naturze i w gotówce, dożywianie dzieci, opieka sanitarna, dostarczanie odzieży, sprzętów domowych, paszy, odbudowa domów, pomoc rolna (zboże siewne, ziemniaki sadzeniaki, narzędzia rolnicze), mąka, wędliny, słonina, słoma, siano. Lubelszczyzna objęła swoją pomocą powiat mielecki woj. krakowskiego, ale też – co oczywiste – powiaty woj. lubelskiego: garwoliński, janowski i puławski, w których straty w porównaniu do woj. krakowskiego były znacznie mniejsze. Zob. *Sprawozdanie Wojewódzkiego Komitetu Pomocy Ofiarom Powodzi w Lublinie od lipca 1934 r. do końca akcji*, Lublin 1937, s. 6–8.

1934 r. upoważniło dyrektorów izb skarbowych do przyznawania we własnym zakresie ulg podatkowych płatnikom dotkniętym klęską²⁸. Trzeba też podkreślić, że istniał oczywiście cały szereg innych inicjatyw wsparcia dla powodzian.

Liczne grupy ludności lokalnej przyczyniły się również do usuwania skutków powodzi. Waldemar Prarat w swojej pracy zatytułowanej *Klęski elementarne w widłach Wisły i Sanu od XVII do I połowy XX w.* napisał: „Tysiące mieszkańców i setki zaprzęgów konnych zmobilizowanych przez Policję Państwową z gmin nadwiślańskich, do tego dwie kompanie wojska i oddział junaków z Sandomierza, pracowały dniami i nocami nad podwyższeniem wałów, gdzie woda przelewała się przez koronę, i nad umocnieniem skarp lądu, gdzie woda przeciekała. Wzmacniano wały, sypiąc ziemię i darń oraz worki z piaskiem”²⁹.

W swojej powieści *Woda wyżej* opisującej powódź z 1934 r. oraz prowadzoną w związku z nią akcją ratowniczą Jalu Kurek napisał: „Woda od wieków regulowała życie i dobrobyt mieszkańców. Czasem jest jej za dużo – nieszczęście. Trzeba tu posłać hydrotechników, którzy ujmą w swoje ręce rozdawnictwo wody. Nie serce powodować będzie nimi – matematyka. Trzeba w Tatry posłać uczonych, aby zbadali czas, tempo, ilość tajania śniegów, spływ potoków, spadek terenu, natężenie przepływu, siłę erozji, gospodarkę i kulturę lasów. Jeśli się to zbada, będzie można przewidzieć powódź. Woda jest także własnością społeczeństwa, tak jak zboże lub las – i trzeba się z niej wyliczyć. Trzeba nią umiejętnie gospodarować”³⁰. Maksymilian Matakiewicz w swoim dziele *Regulacja Wisły* pochodzącym jeszcze z 1918 r. napisał, że „regulacja rzek jest dziełem 19-go wieku, wprowadzie już i przedtem wykonywano budowle, mające na celu ochronę brzegów przed zerwaniem przez wodę, a także i przekopy w celu wyprostowania zbyt ostrych krzywizn rzeki i złagodzenia jej niszczącej siły, lecz roboty te miały tylko znaczenie lokalne, były tzw. korekcjami, a nie systematyczną regulacją rzek w znaczeniu obecnym. Dawniejszymi znacznie są obwałowania rzek, mające na celu ochronę obszarów, sąsiadujących z rzeką przed wylewami, historia ich sięga bardzo odległych czasów. [...] Lecz obwałowania odróżniamy zasadniczo od regulacji rzek, gdyż tak środki, jak i cele tych robót są zupełnie inne. Pierwsze budowle, czyli tamy regulacyjne, były czymś pośrednim między dzisiejszymi tamami regulacyjnymi, wałami ochronnymi; były to wysokie zwały kamienia i żwiru, mające kierować prądem wody, a nadto chronić brzegi przed zalewem”³¹.

W 1937 r. na I Polskim Kongresie Inżynierów we Lwowie wysunięto postulat 30-letniego programu rozbudowy dróg wodnych w Polsce. Jednym z autorów tego planu był inż. Tadeusz Tillinger, a dla realizacji sformułowanych zamierzeń

28 W sprawie ulg podatkowych dla płatników dotkniętych klęską powodzi, „Gazeta Administracji i Policji Państwowej” 1934, nr 22, s. 727 (31).

Lucjan Kołodziejski przedstawił fragment interesującej relacji informującej, do jakiego stopnia pomagano rolnikom-powodzianom: „Rząd zorganizował pomoc do Borzęcina dostaliśmy zboża na siew około 15 wagonów, ziemniaków również. Biedni ludzie, co mało w polu mieli, wyszli na powodzi nawet lepiej, bo rząd całą zimę ich dożywiał, tak że życzyli sobie, by taka powódź częściej bywała!”. L. Kołodziejski, *Wielka powódź*, [online] <http://www.borzecin.pl/staryportal/images/stories/pdf/1934powodz.pdf> [data dostępu: 20 IV 2013].

29 W. Prarat, *Klęski elementarne w widłach Wisły i Sanu od XVII do I połowy XX w.*, Sandomierz 2006, s. 55.

30 J. Kurek, *Woda wyżej*, Kraków 1976, s. 34.

31 M. Matakiewicz, *Regulacja Wisły*, Warszawa 1920, s. 1.

postulowano wydatkowanie ok. 70 mln zł rocznie (zamiast wydawanych dotąd 20–30 mln zł). Program miał obejmować stworzenie (łącznie z istniejącymi już obiektami) 7900 km dróg wodnych naturalnych i sztucznych, a także pewną ilość zbiorników przy ogólnym koszcie inwestycji 2 mld zł. Realizacja takiego planu mogła stworzyć korzyści dla spraw komunikacji, cen przewozów, elektryfikacji, melioracji (nawadniania i odwadniania), a także skutkować zmniejszeniem potencjalnych strat powodziowych³².

Wisła uważana była za najważniejszą i podstawową drogę wodną w Polsce³³. W połowie lat trzydziestych XX w. na lata 1936–1940 opracowano plan, który zakładał wykonanie regulacji i uszlusowanie dróg wodnych (zagospodarowanie Wisły od ujścia Przemszy do Orlęcyna). W 1936 r. przygotowano nowy projekt inwestycji wodno-komunikacyjnych na lata 1937–1940, który przewidywał przeznaczenie na realizację zamierzeń znacznie większych nakładów finansowych. Plan obejmował: zabudowanie potoków i rzek górskich z dorzecza Wisły oraz dopływów Wisły – Dunajca, Sanu, Nidy i Wisłoka, kanalizację Przemszy, regulację Wisły od ujścia Przemszy do ujścia Wisły do morza, ochronę Krakowa przed powodzią, a także budowę portów rzecznych w Krakowie, Puławach, Warszawie i Włocławku. Gdy m.in. z inicjatywy Eugeniusza Kwiatkowskiego³⁴ rozpoczęto budowę Centralnego Okręgu Przemysłowego (COP), koncepcja uregulowania koryta Wisły nabrała jeszcze większego znaczenia³⁵. Budowane na terenie COP zakłady przemysłowe wykazywały zapotrzebowanie na śląski węgiel, który najłatwiej byłoby transportować arteriami wodnymi. Narodziły się dwie koncepcje: pierwsza Maksymiliana Matakiewicza zakładała dokończenie regulacji Wisły wraz z jej dorzeczami: Dunajcem, Wisłokiem, Wisłoką i Sanem, natomiast druga Tadeusza Tillingera obejmowała budowę ogromnego kanału lateralnego z Krakowa do Sandomierza z odnogą do Niska w celu przyspieszenia planowanego tranzytu węgla i koksu ze Śląska na tereny COP-u³⁶.

Uważano, że w planowanym systemie komunikacji wodnej ważną rolę mogą odegrać również dopływy Wisły jako drogi dojazdowe – San, Wisłoka, Dunajec

32 T. Tillinger, *Przewidywane przewozy wodne po wykonaniu 30-letniego programu rozbudowy dróg wodnych w Polsce*, „Gospodarka Wodna” 1939, nr 2, s. 64–65.

33 M. Matakiewicz, *Drogi wodne środkowoeuropejskie a regulacja i kanalizacja Wisły, Sanu i Dniestru, oraz kanał Bałtyk – Morze Czarne z połączeniem do Lwowa*, Lwów 1938, s. 15.

34 J. Zaręba, *Eugeniusz Kwiatkowski. Romantyczny pragmatyk*, Warszawa 1998, s. 99.

35 Ważną rolę w polityce zatrudnienia na terenie COP pełniło organizowanie robót publicznych w ramach polityki zagospodarowania rzek. Zob. *Od melioracji i rozbudowy dróg zależy podniesienie rolnictwa w C.O.P.*, „Codzienna Gazeta Handlowa” 1937, nr 29, s. 1; *Akcja melioracyjna w pow. kolbuszowskim*, „COP” 1938, nr 26, s. 7; *Sprawozdanie z działalności Funduszu Pracy od 1 kwietnia 1937 r. do 31 marca 1938 r.*, Warszawa 1938, s. 37–38; Archiwum Akt Nowych, Ministerstwo Rolnictwa i Reform Rolnych, sygn. 6327, *Melioracje na terenie COP*, s. 1–5.

36 Tadeusz Tillinger wskazał kilka przesłanek przemawiających za budową kanału lateralnego na terenie COP pomiędzy Wisłą i Sanem: „Należy się [...] liczyć z dalszymi wymaganiami żeglugi, a zwłaszcza z tą okolicznością, że miejsca, do których głównie będzie się kierował transport węgla i innych ładunków, nie leżą nad Wisłą, a na południu od niej. Są to miejscowości takie, jak Mościce, Mielec, Majdan, Nisko, Jarosław i inne, gdzie powstaje wielki przemysł. [...] Potaniecie przewozów odbija się dodatnio na życiu ekonomicznym całego państwa, obniżając koszty wytwórczości i powołując do życia nowe gałęzie przemysłu. Istnienie podwójnej wodno-kolejowej sieci komunikacyjnej zapewnia krajowi obrót towarowy na wypadek wojny lub chociażby strajków i związanych z tym powikłań w eksploatacji sieci kolejowej”. Zob. T. Tillinger, *W sprawie drogi wodnej Zagłębie Węglowe – Centralny Okręg Przemysłowy*, Warszawa 1938, s. 10, 22.

i Nida. Największe znaczenie jako arteria wodna miał San, gdyż mógł on pośredniczyć w obsłudze surowcowej ośrodków przemysłowych (m.in. Stalowej Woli). Uważano, że odpowiednie zagospodarowanie dopływów Wisły przyczyni się do ujednolicenia komunikacji południowej części COP, co przełoży się jednocześnie na rozwój gospodarczy tego obszaru. Oprócz rozbudowy dróg wodnych planowano także modernizację portów rzecznych, m.in. w Sandomierzu i Nadbrzeziu, które przeznaczone miały być do magazynowania węgla kamiennego i jego dystrybucji do ośrodków przemysłowych COP. Trzeba jednak nadmienić, że z powodu wybuchu II wojny światowej żaden projekt – ani Matakiewicza, ani Tillingera – nie został zrealizowany³⁷.

Jeszcze 9 lipca 1919 r. Sejm Ustawodawczy uchwalił ustawę o budowie kanałów żeglownych oraz zbiorników wodnych, a także regulacji rzek żeglownych i spławnych. Wspomniany akt prawny upoważniał ministra robót publicznych do rozpoczęcia budowy zbiornika na Sole w Porąbce. Obiekt ten oddano jednak do użytku dopiero w 1936 r.³⁸. Zapora w Porąbce na Sole koncentrowała w swoim zbiorniku 33 mln m³ wody, a elektrownia wytwarzała prąd o sile 20 000 kW.

W 1935 r. rozpoczęto budowę zakładu wodno-elektrycznego w Rożnowie na Dunajcu, a następnie zapoczątkowano prace przy budowie zbiornika na Dunajcu i zakładu w położonym 15 km poniżej Rożnowa Czchowie. Planowano, że obiekt rożnowski będzie składał się ze zbiornika, zapory o 550 m długości i 30 m wysokości oraz zakładu wodno-elektrycznego o mocy 50 000 kW. Zakład miał wytwarzać rocznie 15 mln kWh energii elektrycznej, która w pierwszym rządzie miała być przeznaczona na zasilenie przemysłu w COP. Zbiornik o długości 22 km i powierzchni 19 km² miał zmagazynować 230 mln m³ wody. Planowano, że elektrownia w Rożnowie będzie miała charakter zakładu szczytowego, tzn. zacznie pracować w czasie największego zapotrzebowania na energię przez kilka godzin dziennie. W ciągu tych kilku godzin ze zbiornika w Rożnowie przechodzić miały duże ilości wody, podczas gdy pozostałą część doby odpływ miał być zmniejszony. W celu ujednolinitości odpływu wody poniżej Rożnowa (dla zapobieżenia negatywnych skutków dla rolnictwa i żeglugi mogących wyniknąć z powodu funkcjonowania rożnowskiej zapory) planowano zbudować w okolicy Czchowa drugi zbiornik wyrównawczy. Miało tam powstać jezioro o powierzchni 4 km² i o pojemności 15 mln m³, a elektrownia miała produkować prąd o mocy 10 000 kW, rocznie 47 mln kWh³⁹. Z powodu rozległej sieci rzek górskich jedynie odpowiednie rozmieszczenie zbiorników mogło pozwolić na systemowe rozłożenie działania retencji odpowiednio co do wielkości dorzecza, a tym samym na zapewnienie

37 *Dopływy Wisły jako drogi wodne*, „COP” 1938, nr 15, s. 3; A. Nowakowski, *O rozbudowę portów wiślańskich w Sandomierzu i Nadbrzeziu*, „COP” 1938, nr 19, s. 4; J. Gołębowski, J. Hempel, *Koncepcje drogi wodnej zagłębie węglowe-Sandomierz i próba ich realizacji w związku z budową Centralnego Okręgu Przemysłowego*, [w:] *Wisła w dziejach i kulturze Polski. Studia nad gospodarką i siecią osadniczą regionu górnej Wisły*, red. J. Rajman, J. Hempel, Warszawa 1992, s. 45–66.

38 A. Tuszkowski, *Wisła w okresie II Rzeczypospolitej*, [w:] *Wisła. Monografia rzeki*, red. A. Pizkożub, Warszawa 1982, s. 74–75.

39 J. J., *Rożnów i Czchów dostawcami energii elektrycznej dla Centralnego Okręgu Przemysłowego*, „COP” 1938, nr 10, s. 4; *Budowa nowego zbiornika i elektrowni wodnej na Dunajcu w Czchowie*, „Gazeta Polska” 1938, nr 38, s. 7.

odpowiedniej ochrony przed powodzią⁴⁰. Wskazywano, iż utworzenie sieci zapór zwiększy żeglowność Wisły, a także przedłuży okres możliwej żeglugi w czasie niskiego poziomu wody, co pozwoli również na lepsze wyzyskanie ładowności statków⁴¹. Do wybuchu II wojny światowej ukończono jedynie częściowo zapórę w Rożnowie. Warto jednak wskazać, że jeszcze przed wojną powstały koncepcje budowy zapór i elektrowni wodnych m.in. w Czorsztynie, Solinie, Łukawcu, Myczkowicach i Solinie⁴².

Podsumowanie

Prowadzone w artykule rozważania dowodzą, że powódź 1934 r. stanowiła jedną z największych klęsk żywiołowych w historii Polski, a przynajmniej tej jej części, która pamięta rozwój i prowadzenie badań meteorologicznych oraz utrwalanie ich wyników. Istniejące współcześnie materiały różnorodnej proveniencji, poczynając od dzieł literackich, a na profesjonalnych opracowaniach z zakresu meteorologii i klimatologii skończywszy, stanowią bazę źródeł historycznych, które pomagają weryfikować przebieg klęsk elementarnych.

Zachowane liczne opisy powodzi z 1934 r. wskazują na niezwykle dramat ówczesnej ludności, a zwłaszcza mieszkańców zachodniej Małopolski. Historia omawianej powodzi to także dzieje solidarności ludzkiej, która – jak to zostało wskazane – objęła cały kraj. Omawiany w niniejszym tekście dramat powodziowy dowiódł konieczności wprowadzenia w życie skoordynowanego planu regulacji dorzecza Wisły. Jego wykonanie miało nie tylko zapobiec kolejnym powodziom, ale również przynieść dodatkowe korzyści gospodarcze. Realizacja ambitnego planu przekreślona została jednak wybuchem II wojny światowej.

Wszelkie pozostałe do dzisiejszego dnia informacje dotyczące poruszanej problematyki powinny być cenne dla współczesnych. Jeżeli historia gospodarcza jest nauczycielką dla osób podejmujących w XXI w. decyzje o charakterze ekonomicznym, to uznać należy, że klęski elementarne są pod tym względem szczególnie ważnym przedmiotem wspomnianej subdyscypliny. Piotr Dwojacki w swoim artykule z 2010 r. zatytułowanym *Płynie Wisła, płynie (komentarz gospodarczy)* napisał: „Idzie wielka woda? Do mieszkańców wielu miejscowości w Polsce – już przyszła. W wielu miejscach mówi się o fatalnym nieprzygotowaniu na wielką wodę, o zaniedbaniach, niedocenieniu itd. [...] W Polsce nie jest realizowany żaden kompleksowy program zagospodarowania rzek. [...] Ostatnie sensowne przedsięwzięcia regulacyjne (regulacja jest najlepszym sposobem zabezpieczenia przed powodzią) zostały przeprowadzone w latach 1945–48 – głównie w ramach przejmowania ponemieckiej infrastruktury w dorzeczu Odry. [...] Porty rzeczne w Bydgoszczy, Płocku, Koźlu czy Wrocławiu mogłyby być sporymi terminalami

40 W. Gryl, *Kilka uwag na marginesie Sprawozdania Wojewódzkiego Komitetu Pomocy Ofiarom Powodzi z roku 1934*, Tarnów 1978, s. 5.

41 M. Matakiewicz, *Drogi wodne środkowoeuropejskie...*, op. cit., s. 10.

42 J.W. Gan, *Z dziejów żeglugi śródlądowej w Polsce*, Warszawa 1978, s. 258; W. Samecki, *Centralny Okręg Przemysłowy. Wstępna faza uprzemysłowienia Polski*, Wrocław 1998, s. 256.

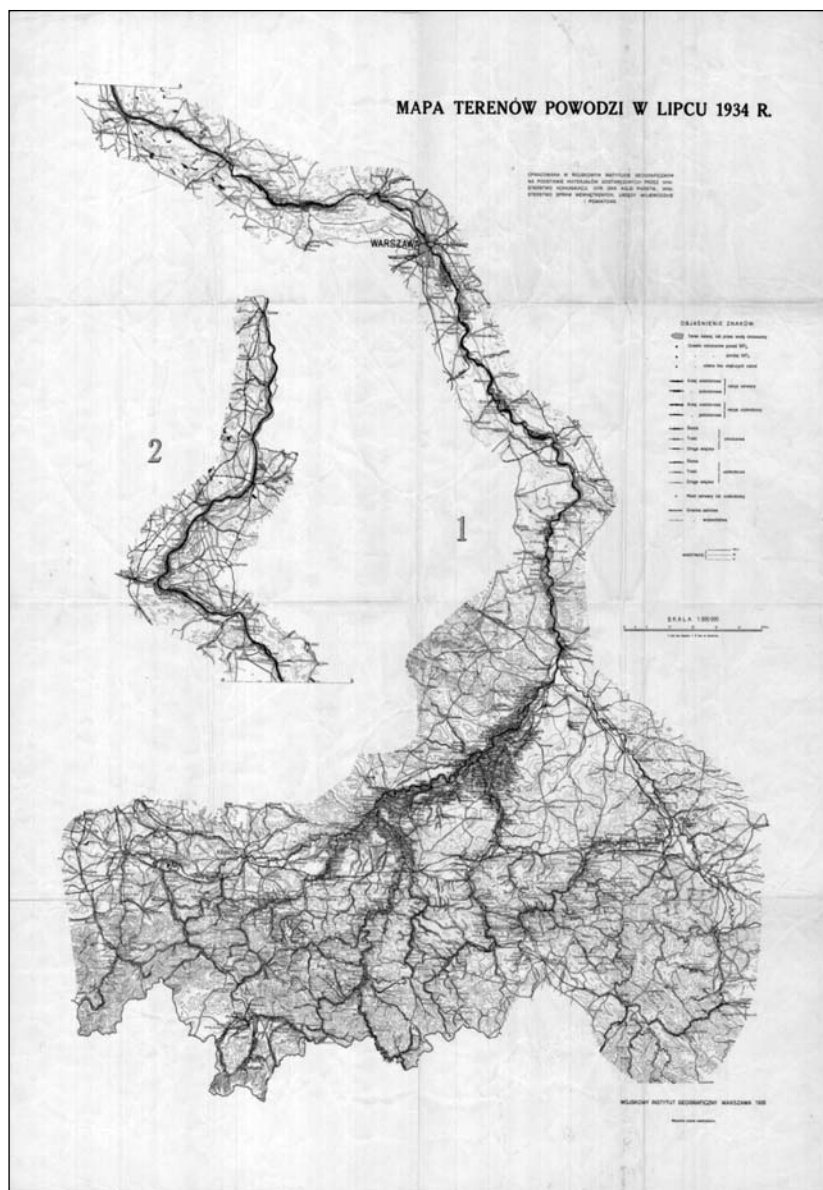
kontenerowymi – tak, jak dzieje się to w głębi Niemiec »dość powiedzieć, że port w Duisburgu przeładowuje więcej niż port w Gdańsku«. [...] Zagospodarowanie rzek służyć może równocześnie transportowi towarowemu, turystyce wodnej, energetyce wodnej i zabezpieczeniu przeciwpowodziowemu⁴³.

The Flood in July 1934 in Małopolska. Socio-economic Effects

The paper discusses one of the greatest natural disasters in the Second Republic of Poland – the flood, which began in mid-July 1934. The extant information shows that the flood entirely surprised the population, who were not prepared for the disaster. At the same time, one can come to the conclusions that there was a lot of negligence in the development of the rivers and in the flood control system in that period. The issues connected with building flood dams and flood banks were neglected, as was the improvement of river navigability. A series of dramas in the wake of the flood prompted the authorities to implement, through the political-economic decision-making process, a coordinated plan of developing the Vistula and its basin. The consequences of the 1934 flood, along with the overpopulation of the rural areas in former central Galicia, unemployment, and widespread economic crises, were indisputably one of major social reasons for carrying out the part of the COP [Central Industrial District] plan concerning the construction of dams and expansion of inland navigation. Regrettably, the concept was not implemented because of the outbreak of World War Two.

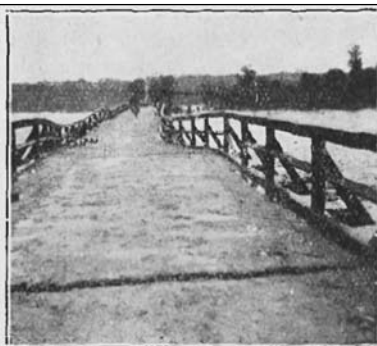
Key words: economic history, natural disasters, the Second Republic, the Vistula basin, Eastern Małopolska, flood in July 1934, system of developing rivers, dams, inland navigation, transport and communications, Central Industrial District

43 P. Dwojacki, *Płynie Wisła, płynie (komentarz gospodarczy)*, [online] <http://p2j.salon24.pl/184193,plynie-wisla-plynie-komentarz-gospodarczy> [data dostępu: 20 V 2013].

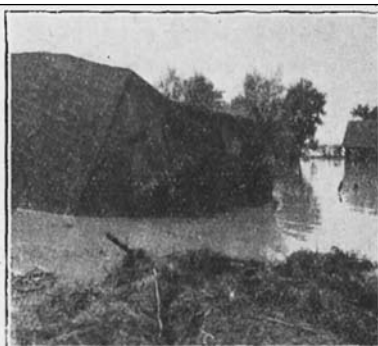

Mapa 1. Obszar zalewowy podczas powodzi w lipcu 1934 r.

Źródło: Centralna Biblioteka Geografii i Ochrony Środowiska, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. Stanisława Leszczyckiego PAN, sygn. PTG D.684 [m.hydrogr.3]

Ryc. 2. Most na Dunajcu w Zgłobicach, który w godz. po zdjęciu został zerwany.

Ryc. 3. Karczma w Zgłobicach, zatopiona przez wody Dunajca.

Ryc. 4. Zatopiona elektrownia w N. Sączu.

Ryc. 5. Most kolejowy na Dunajcu w Bogumiłowicach w czasie kulminacji fali powodnej.

Ryc. 6. Zerwany nasyp kolejowy wraz z szynami pod Bogumiłowicami.

Fot. 1. Zdjęcia wykonane podczas powodzi w lipcu 1934 r.

Źródło: Z. Kajetanowicz, Powódź jako zjawisko przyrodnicze i gospodarcze, „Czasopismo Geograficzne” 1935, z. 2–4, s. 270

Cukrownia „Opole Lubelskie” podczas II wojny światowej

.....

W czasie II wojny światowej polski przemysł przeszedł pod niemiecki zarząd i kontrolę. Dotyczyło to również Cukrowni „Opole Lubelskie” S. A. Znamienne, że przejęcie kontroli przez okupanta spowodowało spadek produkcji o kilkadziesiąt procent w stosunku do ostatniej kampanii z przełomu 1938/1939. Analiza danych źródłowych wykazała, że Cukrownia „Opole Lubelskie” była najmniejszą spośród wszystkich fabryk dystryktu lubelskiego, na co wpływ miały zarówno mały kontyngent wewnętrzny, jak i trudności z pozyskiwaniem surowca (buraków cukrowych).

Cukrownia „Opole Lubelskie” do 1942 r. pozostawała formalnie własnością rodziny Kleniewskich pobierającej przy tym dużą tenetę dzierżawną, ale po aresztowaniu przez Gestapo Przemysława Kleniewskiego trafiła w ręce III Rzeszy. Niemniej jednak już od końca 1939 r. miała niemiecki zarząd, który interesował się przede wszystkim podwyższaniem własnych apanaży, co miało wpływ na rentowność fabryki. Po wojnie Cukrownia „Opole Lubelskie” została ostatecznie znacjonalizowana w 1949 r.

Słowa kluczowe: cukrownia, okupacja niemiecka, przemysł, Opole Lubelskie

.....

Wstęp

Wybuch II wojny światowej, działania wojskowe i okres okupacji przyniosły trudną sytuację gospodarczą na obszarze Generalnego Gubernatorstwa, do którego zostało włączone województwo lubelskie. W celu maksymalnej eksploatacji podbitych terenów władze niemieckie wprowadziły obowiązkowe kontyngenty produktów rolnych i hodowlanych, którymi zostali obarczeni polscy chłopcy. Jednocześnie każda ilość towarów znajdowała zbyt na czarnym rynku, który charakteryzował się wysokimi cenami. Jak pisze Cecylia Leszczyńska, „w 1942/43, gdy kontrola okupanta była najsilniejsza, a opór społeczeństwa dopiero się rodził, rolnictwo Generalnej Guberni dostarczyło: 1,2 mln ton zbóż; 1,8 mln ton ziemniaków; 0,8 mln ton buraków cukrowych; 210 mln litrów mleka; 270 mln sztuk jaj

i 110 tys. ton mięsa”¹. W sumie poprzez wprowadzenie kontyngentów kontrolowano większą część produkcji, w tym m.in. 73% buraków cukrowych.

W stosunku do przemysłu Generalnego Gubernatorstwa Niemcy prowadzili zróżnicowaną politykę. Można mówić w tym kontekście o czterech okresach:

- od września 1939 r. do wybuchu wojny niemiecko-radzieckiej w czerwcu 1941 r. – rabunkowa polityka okupanta, tj. demontaż i wywożenie do Niemiec maszyn, urządzeń i zapasów surowców;
- lata 1941–1942 – czas sukcesów militarnych III Rzeszy i uruchamianie w Generalnym Gubernatorstwie produkcji na potrzeby frontu;
- 1943 r. – na początku roku wskutek ofensywy powietrznej aliantów na Niemcy przeniesiono na ziemie polskie (poza zasięg alianckich bombowców) niektóre zakłady przemysłowe z zachodnich Niemiec – polityka dekoncentracji terytorialnej przemysłu;
- od czerwca 1944 r. – Niemcy przenieśli część zakładów przemysłowych na zachód, a pozostałe obiekty zniszczyli².

Skutki wojny i polityki władz niemieckich uwidoczniły się w produkcji przemysłu cukrowniczego. Na przełomie 1940/1941 r. wytworzono 330 000 t cukru białego, co stanowiło 67,2% poziomu z 1938 r.³ W następnych latach produkcja cukru spadała. Pewnym wyjątkiem był sezon 1943/1944 r., kiedy osiągnięto sumę 435 000 t, co odpowiadało jednak tylko 88,6% wytwórczości z 1938 r.⁴ Na podstawie tych danych można wysnuć wniosek, że władze okupacyjne pomimo represji i potrzeb aprowizacyjnych nie zdołały odbudować stanu przemysłu cukrowniczego sprzed II wojny światowej.

Produkcja

W okresie II wojny światowej nazwę Cukrowni „Opole Lubelskie” Spółka Akcyjna zmieniono na niemiecką – Zuckerfabrik „Opole” A.G. in Opole, co było jednym z wielu przykładów przymusowego wprowadzania języka okupanta w Generalnym Gubernatorstwie. Fabryka znalazła się w zupełnie nowej rzeczywistości z całym systemem ograniczeń, nakazów i trudności związanych z polityką władz okupacyjnych, m.in. z koniecznością respektowania niemieckich zarządzeń i limitów surowcowych.

Jak wynika z tabeli 1, w kampanii 1939/1940 r. produkcja cukru białego w Cukrowni „Opole Lubelskie” S.A. wyniosła 44 700 q, co stanowiło 75,3% stanu z 1938/1939 r. W dwóch następnych sezonach (1940/1941 i 1941/1942) produkcja obniżyła się i ustabilizowała na tym samym poziomie, tj. 69,8% w porównaniu do 1938/1939 r. W kampanii 1942/1943 nastąpił wzrost o 7,1% w stosunku do poprzedniego okresu rozliczeniowego – 74,8% stanu z 1938/1939 r. Następne lata

1 A. Jezierski, C. Leszczyńska, *Historia gospodarcza Polski*, Warszawa 2001, s. 361.

2 T. Kłosiński, *Polityka przemysłowa okupanta w Generalnym Gubernatorstwie*, Poznań 1947, s. 90.

3 *Historia Polski w liczbach*, t. 2: *Gospodarka*, red. F. Kubiczek [et al.], Warszawa 2006, s. 439, 446.

4 *Ibidem*; T. Kłosiński, *op. cit.*, s. 100.

przyniosły spadek produkcji, która w 1944/1945 r. osiągnęła poziom wręcz katastrofalny i stanowiła odpowiednio: 16,6% stanu z 1938/1939 r. i 22,2% wielkości z 1942/1943 r., tj. roku najwyższej produkcji cukrowni z okresu II wojny światowej.

Z informacji zawartych w tabeli 1 wynika, że Cukrownia „Opole Lubelskie” odnotowała wzrost jedynie w zakresie produkcji cukru żółtego I rzutu. W latach 1939/1940–1944/1945 wytwarzanie tego towaru wzrosło o 23,7%, przy czym przez większą część okresu wojny produkcja wahała się od 34,2% do 45% stanu z 1939/1940 r.

W omawianym okresie stale zmniejszała się natomiast produkcja melasy i w sezonie 1944/1945 r. stanowiła tylko 21,0% poziomu z 1938/1939 r. Należy też wspomnieć, że w niektórych latach asortyment produktów wytwarzanych przez cukrownię bywał zróżnicowany, np. w kampanii 1943/1944 nie był produkowany cukier żółty I rzutu.

Tab. 1. Produkcja Cukrowni „Opole Lubelskie” w latach 1938/1939–1944/1945

Rok	Produkcja cukru białego w q	Produkcja cukru żółtego I rzutu w q	Produkcja melasy w q
1938/1939	59 391	–	12 916
1939/1940	44 700	1448	12 605
1940/1941	41 463	652	8587
1941/1942	41 465	546	9323
1942/1943	44 409	495	–
1943/1944	42 257	–	–
1944/1945	9867	1791	2720

Źródło: Archiwum Państwowe w Lublinie, Cukrownia „Opole” w Opolu Lubelskim Spółka Akcyjna 1898–1945, sygn. 82, k. 25; sygn. 84, k. 15, 28; sygn. 85, k. 10; sygn. 86, k. 10, 18

W tabeli 2 zostały przedstawione informacje na temat produkcji przemysłu cukrowniczego w Generalnym Gubernatorstwie. Cukrownie były podzielone pod względem przynależności terytorialnej, a ich wytwórczość w kampanii 1940/1941 przedstawiała się następująco: najwięcej wyprodukowały fabryki z dystryktów lubelskiego (48,2% ogółu produkcji cukru w Generalnym Gubernatorstwie) i warszawskiego (22,4%), a mniej przypadło na pozostałe dwa dystrykty – krakowski (15,2%) i radomski (14,3%). Wśród siedmiu cukrowni dystryktu lubelskiego Cukrownia „Opole Lubelskie” w kampanii 1940/1941 plasowała się na ostatnim miejscu, a jej produkcja stanowiła 8,9% wytwórczości cukru w Lubelskiem.

Z obu tabel wynika, że zmniejszyło się znaczenie Cukrowni „Opole Lubelskie” w przemyśle cukrowniczym, ponieważ spadła produkcja tego zakładu w porównaniu do okresu II Rzeczypospolitej i do wytwórczości innych lubelskich cukrowni⁵. Na tle całego przemysłu cukrowniczego Generalnego Gubernatorstwa jedynie

5 A. Czuchryta, Cukrownia „Opole Lubelskie” Spółka Akcyjna w Opolu Lubelskim w latach 1918–1939, [w:] *Dzieje i kultura Opola Lubelskiego i okolic. Opolskie spotkania z przeszłością*, red. M. Ausz, H. Mącik, Lu-

dwie fabryki miały niższą od niej produkcję, a mianowicie: Cukrownia „Irena” i Cukrownia „Michałów”.

Tab. 2. Produkcja Cukrowni „Opole Lubelskie” Spółka Akcyjna na tle wytwórczości przemysłu cukrowniczego w dystryktach krakowskim, warszawskim, lubelskim i radomskim w kampanii 1940/1941

Nazwa dystryktu	Nazwa cukrowni	Produkcja w q
lubelski	„Garbów”	44 977
	„Klemensów”	72 861
	„Lublin”	121 614
	„Opole Lubelskie”	41 463
	„Rejowiec”	60 596
	„Strzyżów”	54 516
	„Wożuczyn”	71 137
	Razem:	467 164
warszawski	„Guzów”	49 157
	„Irena”	34 747
	„Józefów”	54 214
	„Michałów”	35 789
	„Sokołów”	43 060
	Razem:	216 967
krakowski	[brak danych]	58 273
	„Przeworsk”	89 023
	Razem:	147 296
radomski	„Częstocice”	70 400
	„Włostów”	68 000
	Razem:	138 400
Ogółem	16 cukrowni	969 827

Źródło: Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Związek Zawodowy Cukrowni, sygn. 307, k. 8

W produkcji cukru podstawowe znaczenie miał tzw. kontyngent wewnętrzny, który określał możliwości produkcyjne poszczególnych cukrowni na rynku krajowym. W kampanii 1939/1940 cukrownie w Generalnym Gubernatorstwie zostały podzielone na cztery grupy pod względem wielkości kontyngentu wewnętrznego, który wynosił: I grupa – do 60 000 q cukru białego; II grupa – od 60 000 do 80 000 q; III grupa – od 80 000 do 100 000 q i IV grupa – ponad 100 000 q⁶.

W okresie II wojny światowej spadek produkcji w Cukrowni „Opole Lubelskie” wynikało m.in. z pojawiających się trudności z pozyskaniem buraków cukrowych

blin–Opole Lubelskie 2006, s. 129. Przed II wojną światową odczuwalny dla zakładu spadek produkcji pojawił się w 1932/1933 r. i był związany z ogólną koniunkturą gospodarczą w kraju.

6 Archiwum Akt Nowych [dalej: AAN], Związek Zawodowy Cukrowni [dalej: ZZC], sygn. 307, k. 11.

i mniejszych przerobów tego surowca. W kolejnych kampaniach zauważalne było obniżenie ilości przerabianych w zakładzie buraków cukrowych w porównaniu do okresu przedwojennego: w 1939/1940 r. zostało przerobionych 310 444 q buraków cukrowych; w 1940/1941 r. – 260 026 q; w 1941/1942 r. – 278 010 q; w 1943/1944 r. – 279 011 q – w 1944/1945 r. – 97 442 q⁷. W czasie II wojny światowej Cukrownia „Opole Lubelskie” w żadnej z prowadzonych kampanii nie osiągnęła poziomu przerobu buraków porównywalnego z 1938/1939 r.⁸.

Czas trwania kampanii był zróżnicowany, ale na ogół rozpoczynała się ona w październiku, a kończyła w grudniu, np.: 1940/1941 – od 14 października do 13 grudnia 1940 r.; 1941/1942 – od 20 października do 27 grudnia 1941 r.; 1942/1943 – od 16 października do 14 grudnia 1942 r.⁹. Dwa sezony w Cukrowni „Opole Lubelskie” były jednak nietypowe. Z powodu działań wojennych i ogólnej sytuacji politycznej daty zarówno rozpoczęcia kampanii, jak i jej zakończenia zostały przesunięte. W latach 1940/1941–1942/1943 kampanie cukrownicze trwały od 59 do 68 dni. W sezonie 1944/1945 r. obejmowały już 74 dni (21 XI–3 II 1945 r.), ale w 1939/1940 było to nawet 120 dni (30 X–26 II 1940 r.)¹⁰. Od ilości dni kampanijnych i zmian robotników w ciągu doby zależały ostatecznie: liczba porządkowa zmian w ciągu całej kampanii cukrowniczej (1939/1940 r. – 292 zmian; 1940/1941 – 191; 1941/1942 – 205; 1942/1943 – 178; 1943/1944 – 139; 1944/1945 – 93) oraz koszty ponoszone przez zakład¹¹.

Kampaniom cukrowniczym, które były przeprowadzane w czasie II wojny światowej w Cukrowni „Opole Lubelskie” towarzyszyły różne trudności, przede wszystkim o charakterze technicznym. Początkowo w kampanii 1939/1940 głównym problemem i przyczyną zastoju były częste kontrole skarbowe (np.: 3 XI, 11 XI, 24 XI, 20 XII), a potem doszły konieczne naprawy i czyszczenia kotłów (27 XI i 8 XII)¹². Dodatkowy postój cukrowni spowodowany był okresem świątecznym i trwał od 23 do 30 grudnia 1939 r. Na początku 1940 r. (3 I) pojawił się nowy problem, który w kolejnych kampaniach był coraz poważniejszy – brak dowozu buraków¹³, który spowodował większe przerwy w pracy cukrowni podczas kampanii 1940/1941 i 1941/1942¹⁴. Z kolei w sezonie 1944/1945 r. podstawową przeszkodę stanowił brak dostatecznej ilości wody potrzebnej do produkcji (np.: 24 XI, 28–29 XI, 5 XII 1944 r., 6–10 I 1945 r.)¹⁵, choć utrudnienia pojawiły się już 22 listopada, a postój był początkowo spowodowany koniecznością przeczyszczenia

7 Archiwum Państwowe w Lublinie [dalej: APL], Cukrownia „Opole” w Opolu Lubelskim Spółka Akcyjna 1898–1945 [dalej: COOL], sygn. 83, k. 23; sygn. 84, k. 15; sygn. 85, k. 10; sygn. 86, k. 10, 22.

8 APL, COOL, sygn. 82, k. 25. W kampanii 1938/1939 w Cukrowni „Opole Lubelskie” przerobionych zostało 363 234 q buraków.

9 APL, COOL, sygn. 84, k. 12, 14, 18, 28; sygn. 86, k. 2, 9.

10 APL, COOL, sygn. 83, k. 2, 23; sygn. 86, k. 12, 22. W liczbie dni kampanijnych nie została uwzględniona przerwa świąteczna.

11 APL, COOL, sygn. 83, k. 23; sygn. 84, k. 15, 28; sygn. 85, k. 10; sygn. 86, k. 2, 9, 22.

12 APL, COOL, sygn. 83, k. 9, 13, 16.

13 *Ibidem*, k. 23.

14 APL, COOL, sygn. 84, k. 2–13; sygn. 86, k. 4–9.

15 APL, COOL, sygn. 96, s. 10, 22–26, 42, 138–150.

kotłów¹⁶. Dodatkowym czynnikiem mającym negatywny wpływ na przebieg procesu produkcyjnego była niewystarczająca liczba robotników¹⁷. Z poczynionych rozważań wynika zatem, że sprawne przeprowadzenie kampanii było w dużym stopniu uzależnione od dostępności buraków cukrowych, ale też od możliwości nabycia potrzebnych cukrowni materiałów (węgla, koksu, kamienia wapiennego, drewna).

Z inwentarza Cukrowni „Opole Lubelskie” Spółka Akcyjna sporządzonego 30 czerwca 1941 r. wynika, że wśród plantatorów-dłużników cukrowni aż 65,9% należnego dla zakładu kapitału przypadało na plantatorów małorolnych. Pozostała część odnosiła się do plantatorów wielkorolnych m.in. majątków: Celejów, Felin, Świdno, Kębło, Karczmiska, Józefów i Ratoszyn, ale też do Stanisława Gerlicza z Kraczewic, Kazimierza Bukraby z Rąblowa, Czesława Kiwerskiego z Wronowa oraz Stefana Świerczewskiego z Mazanowa¹⁸.

W książce kont plantatorskich Cukrowni „Opole Lubelskie” Spółka Akcyjna z listopada 1940 r. wśród plantatorów małorolnych wymienieni zostali chłopci m.in.: wsi Pawłowice (46 plantatorów), Woli Pawłowskiej (1), Sadkowic (40), Kępy Piotrawińskiej (36), Kol. – Nadwiślańskiej, Kol. Raj, wsi Os – Solec (1), Piotrawina (24), Ostrowa – Kaliszańskiego (1), Kaliszan (1)¹⁹.

Okres II wojny światowej wpływał na politykę oszczędnościową cukrowni w zakresie zużycia potrzebnych na kampanię materiałów. W kampanii 1941/1942 Cukrownia „Opole Lubelskie” zużyła: 15 558 q węgla orzecha, 19 220 q węgla miału, 15 960 q kamienia wapiennego oraz 1708 q koksu²⁰. W następnej kampanii (1942/1943) – jak wspomniano – produkcja cukru białego wzrosła o 7,1% w porównaniu do 1941/1942 r., ale zużycie materiałów było mniejsze: koksu o 6,3%, a kamienia wapiennego o 8,4%. Dane te świadczą o racjonalizacji gospodarki surowcowo-materiałowej cukrowni i uzyskiwaniu większej wydajności produkcyjnej. Z kolei w kampanii 1944/1945 cukrownia używała „węgiel sowiecki” i początkowo stanowił on 50% ogólnego zużycia zakładu (listopad 1944 r.), ale później nawet 100% (styczeń 1945 r.)²¹.

W celu umiejętnego zaopatrzenia Cukrowni „Opole Lubelskie” w potrzebne surowce oraz sprawnej wysyłki wyprodukowanego cukru zakład posiadał trzy działy transportu: kolejowy (wartość – 38 213 zł), samochodowy (9000 zł) i wodny (16 662 zł). Tabor kolejowy (tj. kolejka wąskotorowa) miał zapewnić cukrowni wysyłkę cukru oraz zwózkę buraków cukrowych (były one też dostarczane furmankami). Tabor samochodowy wykorzystywany był głównie do realizacji potrzeb kierownictwa fabryki. Z kolei tabor wodny pływający po Wiśle obsługiwał cukrownię w zakresie przewozu cukru i nasion buraka cukrowego. W niektórych

16 *Ibidem*, s. 4.

17 *Ibidem*.

18 APL, COOL, sygn. 134, s. 49–50. Na plantatorów małorolnych na dzień 30 VI 1941 r. przypadała kwota 505 720 zł, na plantatorów wielkorolnych (dłużników) natomiast – 261 972 zł.

19 APL, COOL, sygn. 5, k. 43–149. Stan książki kont plantatorskich na 18 XI 1940 r.; nazwy wsi zgodne z zapisem w tymże źródle.

20 APL, COOL, sygn. 94, s. 205.

21 APL, COOL, sygn. 96, s. 30–216.

przypadkach zakład korzystał również z usług zewnętrznych firm transportowych, np. w maju 1942 r. zapłacił Żegludze Rzecznej „Vistula” za przewóz cukru i nasion buraka cukrowego do Magnuszewa²².

Tab. 3. Środki transportu w Cukrowni „Opole Lubelskie” Spółka Akcyjna – stan na 30 czerwca 1941 r.

Dział transportu	Nazwa środków transportu	Ilość	Wartość w zł
Tabor kolejowy	wagony o pojemności 4 t	24	9375
	wagony o pojemności 2 t	15	1680
	wagony czteroosiowe o pojemności 7 t	8	5360
	platformy	2	1400
	parowóz wąskotorowy dwuosiowy	1	8614
	parowóz wąskotorowy trzyosiowy	1	8614
	wywrotki kolejowe	22	2170
	cysterny wąskotorowe	2	1000
	Razem:	75	38 213
Tabor samochodowy	samochód osobowy marki Citroën	1	3000
	samochód osobowy marki Chevrolet	1	6000
	Razem:	2	9000
Tabor wodny	krypy A3 M.R.P. A11805	2	5390
	holownik „Zagłoba” M.R.P. A303 motor spalinowy 40 KM	1	5342
	krypa A2 M.R.P. A11804	1	5930
	Razem:	4	16 662
Razem wszystkie działy transportu:		81	63 875

Źródło: Archiwum Państwowe w Lublinie, Cukrownia „Opole” w Opolu Lubelskim Spółka Akcyjna 1898–1945, sygn. 134, s. 31

Miejszem zbytu cukru z Cukrowni „Opole Lubelskie” Spółka Akcyjna był nie tylko rynek lokalny, najbliższy zakładowi, ale też miasta w dystrykcie lubelskim (Nałęczów, Biała Podlaska, Lubartów itd.) i innych dystryktach (m.in.: Kraków, Warszawa, Radom)²³. Odbiorcami cukru były też spółdzielnie spożywcze, np. w kampanii 1939/1940 – Powiatowa Spółdzielnia Rolniczo-Handlowa w Mińsku Mazowieckim, Spółdzielczy Syndykat Rolniczy w Siedlcach i oddziały Spółdzielni „Społem” w Garwolinie i Siedlcach²⁴. Z kolei w 1941 r. melasa wyprodukowana w Cukrowni „Opole Lubelskie” była wysyłana do Gorzelnii „Łańcut” i „Żyrardów”²⁵.

22 *Ibidem*.

23 APL, COOL, sygn. 127.

24 APL, COOL, sygn. 106, k. 14.

25 AAN, ZZC, sygn. 106, k. 63–64.

Kapitały

Z zachowanych do dziś fragmentarycznych materiałów źródłowych wynika, że w okresie II wojny światowej właścicielem Cukrowni „Opole Lubelskie” pozostawała początkowo rodzina Kleniewskich. Prawdopodobnie datą graniczną był rok 1942, czyli moment aresztowania przez Gestapo Przemysława Kleniewskiego. Został on uwięziony na Zamku w Lublinie i skazany na karę śmierci, ale wyszedł na wolność dzięki wpłaceniu przez rodzinę wysokiej łapówki²⁶. Cały majątek został jednak skonfiskowany przez SS, a Kleniewscy musieli uciekać do Warszawy²⁷. Przemysław Kleniewski (1889–1944) i jego żona – Wanda Kleniewska z domu Pfeiffer (1893–1944) zginęli w czasie powstania warszawskiego; rozstrzelano ich 5 sierpnia 1944 r. w al. Szucha²⁸. Podobny los spotkał rodzinę Iłakowiczów²⁹.

Powyższą tezę o przejściu Cukrowni „Opole Lubelskie” pod całkowitą kontrolę władz niemieckich po 1942 r. zdaje się potwierdzać jedynie w części zachowany materiał archiwalny. Chodzi tutaj o wprowadzenie do dokumentacji cukrowni języka niemieckiego po 1942 r., a także pojawiające się jedynie przed tym rokiem informacje dotyczące tenuty dzierżawnej dla Kleniewskich i dane na temat akcji oraz kapitału zakładowego³⁰.

Należy stwierdzić, że w pierwszych latach II wojny światowej w dalszym ciągu realizowana była umowa z 22 czerwca 1932 r. w sprawie oddania Cukrowni „Opole Lubelskie” w dzierżawę Spółce Akcyjnej, którą wówczas reprezentowali Zdzisław Bęski i Stefan Skoczyński³¹. Tenuta była dalej wypłacana Kleniewskim w czterech ratach, chociaż jej wartość znacznie wzrosła w stosunku do kwoty ustalonej w momencie zawarcia umowy. Jej wysokość w kampanii 1939/1940 osiągnęła 383 969 zł, a kwota ta była płatna w czterech ratach: (1) 12 czerwca 1939 r. – 76 175 zł, (2) 8 lipca 1939 r. – 76 175 zł, (3) 31 października 1939 r. – 76 175 zł, (4) 3 lutego 1940 r. – 155 444 zł. Z kolei w sezonie 1940/1941 r. ogólna suma tenuty dzierżawnej za cukrownię wzrosła o 15,9% i wyniosła 445 183 zł. Została ona opłacona także w czterech ratach: (1) 30 kwietnia 1940 r. – 102 741 zł, (2) 18 lipca 1940 r. – 102 741 zł, (3) 31 grudnia 1940 r. – 102 741 zł, (4) 31 stycznia 1941 r. – 102 741 zł, a pozostałe 34 219 zł wpłacono 30 czerwca 1941 r.³². Dodatkowo w kampanii 1940/1941 właściciele otrzymali od cukrowni tenutę za dzierżawę kolejki, która służyła do transportu buraków cukrowych. Była to kwota 4810 zł, tj. po 5 gr od każdego 1 q przewiezionych buraków³³.

26 K. Jasiewicz, *Lista strat ziemiaństwa polskiego 1939–1956*, Warszawa 1995, s. 466.

27 *Ibidem*; M. Soborska, *Szkice z dziejów Kluczkowic*, Lublin 1998, s. 97.

28 K. Jasiewicz, *op. cit.*, s. 466.

29 *Ibidem*, s. 374.

30 APL, COOL, sygn. 131, k. 153; sygn. 134.

31 A. Czuchryta, *Cukrownia „Opole Lubelskie” Spółka Akcyjna...*, *op. cit.*, s. 124; *idem*, *Przemysł rolno-spożywczy w województwie lubelskim w latach 1918–1939*, Lublin 2008, s. 126–127.

32 APL, COOL, sygn. 131, k. 153; sygn. 132, k. 145.

33 APL, COOL, sygn. 132, k. 145. W kampanii 1940/1941 przewieziono kolejką 96 210 q buraków cukrowych.

Tab. 4. Wierzyciele Cukrowni „Opole Lubelskie” Spółka Akcyjna w Opolu Lubelskim – stan na 30 czerwca 1941 r.

Lp.	Nazwa wierzyciela	Kwota
1.	Bank Cukrownictwa, Oddział w Warszawie	1 203 487,00 zł
2.	Cukrownia „Lublin” Spółka Akcyjna	523 261,46 zł
3.	Cukrownia „Garbów” Spółka Akcyjna	87 477,31 zł
4.	I Urząd Skarbowy w Warszawie	52 885,63 zł
5.	Cukrownia „Opole Lubelskie”	52 500,00 zł
6.	Aleksander Janasz i Spółka w Warszawie	37 865,80 zł
7.	II Urząd Skarbowy w Lublinie	17 892,53 zł
8.	Związek Spółdzielni Spożywców „Społem”	14 800,00 zł
9.	Ubezpieczenia Społeczne	6509,22 zł
10.	Perketresbank Ost Krakau	5699,96 zł
11.	Spółdzielnia Rolniczo-Handlowa w Puławach	4340,68 zł
12.	Fabryka Konserw w Zagłobie	3699,61 zł
13.	Skarb Państwa	2426,47 zł
14.	Związek Zawodowy Cukrowni	1269,80 zł
15.	Spółdzielnia Rolniczo-Handlowa w Opolu Lubelskim	1223,67 zł
16.	Frank Redbaway, Warszawa	875,70 zł
17.	Pulease, Londyn	644,93 zł
18.	Urząd Skarbowy w Puławach	378,54 zł
19.	Ortwein i Spółka	55,60 zł
20.	Monopol – Pertriebsgeselschafte für Mineralöl	45,22 zł
21.	Zjednoczone Elektrownie Okręgu Radomsko-Kieleckiego	21,32 zł
22.	Wapno i kamieniołomy	8,40 zł
Razem:		2 017 368,85 zł

Źródło: Archiwum Państwowe w Lublinie, Cukrownia „Opole” w Opolu Lubelskim Spółka Akcyjna 1898–1945, sygn. 134, s. 53–54

Według inwentarza Cukrowni „Opole Lubelskie” Spółka Akcyjna 30 czerwca 1941 r. kapitał zakładowy cukrowni wyniósł 250 000 zł, czyli 2500 akcji, po 100 zł każda. Do tej kwoty dołączyć trzeba kapitał zapasowy – 46 708 zł oraz amortyzacyjny – 100 820 zł³⁴. Ponadto z zysków z ubiegłych lat cukrownia posiadała 41 658 zł, a w kampanii 1940/1941 zakład odnotował stratę w wysokości 5859 zł³⁵. Niepodniesiona dywidenda stanowiła 30 czerwca 1941 r. kwotę 1836 zł, a rezerwa na wątpliwe aktywa przeniesiona z 1939/1940 r. – sumę 50 000 zł³⁶. Cukrownia „Opole Lubelskie” Spółka Akcyjna posiadała też niewielki kapitał w kwocie 11 550 zł ulokowany w papierach wartościowych i udziałach w innych firmach, które 30 czerwca 1941 r. obejmowały: 200 sztuk akcji Banku Handlowego, 30 udziałów

34 APL, COOL, sygn. 134, s. 53.

35 *Ibidem*, s. 57.

36 *Ibidem*, s. 53, 56.

Spółki Handlowej Cukrowni Związkowych w Warszawie, udziały w firmie Obst und Gemüse w Lublinie, 35 udziałów Powiatowej Spółdzielni Rolniczo-Handlowej w Puławach i 27 udziałów Okręgowej Spółdzielni Mleczarskiej w Opolu Lubelskim³⁷.

Wśród wierzycieli Cukrowni „Opole Lubelskie” Spółka Akcyjna aż czterech posiadało 92,5% wszystkich zobowiązań cukrowni, a były to: Bank Cukrownictwa Oddział w Warszawie, Cukrownia „Lublin” Spółka Akcyjna, Cukrownia „Garbów” Spółka Akcyjna oraz I Urząd Skarbowy w Warszawie. Z kolei pośród wynotowanych w tabeli 5 dłużników Cukrowni „Opole Lubelskie” Spółka Akcyjna ośmiu było winnych cukrowni 91,5% ogółu należności: Bank Cukrownictwa Oddział w Warszawie, Cukrownia „Woźuczyn” Spółka Akcyjna, Cukrownia „Klemensów” Spółka Akcyjna, Cukrownia „Rejowiec” Spółka Akcyjna, Gorzelnia w Żyrardowie, L. Zieleniewski i Fitzner-Gamper w Krakowie, Spółka Akcyjna Gnaszyńskie Manufaktury w Gnaszynie koło Częstochowy i Państwowy Bank Rolny Oddział w Lublinie.

Z danych zamieszczonych w tabelach 4 i 5 wynika, że Cukrownia „Opole Lubelskie” posiadała zarówno dłużników, którzy byli jej winni pieniądze, jak też wierzycieli, tj. firmy, banki i urzędy, którym z kolei cukrownia zalegała z płatnościami. Porównując przywołane informacje, należy stwierdzić, że na 30 czerwca 1941 r. należności dla cukrowni przewyższały o 262 674,45 zł zobowiązania wobec wierzycieli, które zakład musiał uregulować. Z analizy danych nasuwa się więc wniosek, że sytuacja ekonomiczna zakładu, pomimo trudności okresu wojny, była dobra. Z obu tabel wynika również, że zdecydowana większość dłużników i wierzycieli Cukrowni „Opole Lubelskie” Spółka Akcyjna pochodziła z tej samej branży cukrowniczej, co było związane ze specyfiką tej gałęzi przemysłu, tj. koniecznością pozyskiwania kredytów na remonty i okres kampanijny, kontyngentowaniem produkcji i formą sprzedaży.

Tab. 5. Dłużnicy Cukrowni „Opole Lubelskie” Spółka Akcyjna w Opolu Lubelskim – stan na 30 czerwca 1941 r.

Lp.	Nazwa zakładu	Kwota
1.	Bank Cukrownictwa w Poznaniu, Oddział w Warszawie	
	a) rachunkowość rozliczeń za cukier	1 196 713,07 zł
	b) konto specjalne	133 607,68 zł
	c) eksport cukru	9720,35 zł
	d) odbiorcy towarów	792,20 zł
2.	Cukrownia „Woźuczyn” Spółka Akcyjna	204 883,65 zł
3.	Cukrownia „Klemensów” Spółka Akcyjna	131 223,73 zł
4.	Cukrownia „Rejowiec” Spółka Akcyjna	119 274,40 zł
5.	Gorzelnia w Żyrardowie	75 566,50 zł
6.	L. Zieleniewski i Fitzner-Gamper, Kraków	75 302,57 zł

37 Ibidem, s. 40.

Lp.	Nazwa zakładu	Kwota
7.	Spółka Akcyjna Gnaszyńskie Manufaktury w Gnaszynie koło Częstochowy	70 400,50 zł
8.	Państwowy Bank Rolny, Oddział w Lublinie	68 655,00 zł
9.	Gustaw i Wiesława Bęscy	40 169,14 zł
10.	Cukrownia „Strzyżów” Spółka Akcyjna	33 307,33 zł
11.	F. Röver & Sohn w Lublinie	31 080,00 zł
12.	Polskie Towarzystwo Handlu Węglem „Węgloblok”	19 216,25 zł
13.	Wojska niemieckie	8623,59 zł
14.	Landwirtschaftliche Zentralstelle, Lublin	8411,10 zł
15.	Gorzelnia przemysłowa w Chełmie	7697,46 zł
16.	Inż. Wolski i Wiśniewski w Warszawie	7686,06 zł
17.	Zakłady Przemysłowe Bieranów	7256,41 zł
18.	Rektyfikacja Lubelska, Lublin	5548,72 zł
19.	Karol Glass i Spółka w Warszawie	5386,60 zł
20.	M.A. Gruss und Söhne, Warszawa	3168,00 zł
21.	Spółka Akcyjna Wielkich Pieców i Zakładów Ostrowieckich	3150,00 zł
22.	Bank Handlowy w Warszawie	2601,00 zł
23.	Bank Emisyjny Lublin	2303,58 zł
24.	Józef Chmielewski	1400,00 zł
25.	L. Zieleniewski i Fitzner-Gamper, Sosnowiec	1400,00 zł
26.	Dowanoländische Trentram	1311,20 zł
27.	Ultramafinfabriken	703,60 zł
28.	Ł. Borkowski, Warszawa	660,00 zł
29.	Stanisław Śpiewak, Kaliszany	570,00 zł
30.	Okręgowa Spółdzielnia Mleczarska w Opolu Lubelskim	462,00 zł
31.	Ignacy Chrzanowski, Sosnowiec	378,86 zł
32.	Polskie Towarzystwo Wzajemnych Ubezpieczeń Cukrowni	373,22 zł
33.	Bolesław Mialik	330,00 zł
34.	Żandarmeria w Opolu Lubelskim	274,60 zł
35.	„Poltkup” Polskie Towarzystwo Techniczne	124,00 zł
36.	Dyrekcja Kolejowa Radom	95,19 zł
37.	Urząd Gminy w Opolu Lubelskim	73,50 zł
38.	Ubezpieczalnia Społeczna Towarzystwo Separato	58,03 zł
39.	Wiktor Zaborowski, Leśniczówka	50,10 zł
40.	Związek Plantatorów Buraka Cukrowego	18,00 zł
41.	Polmin Państwowa Fabryka Olejów	10,11 zł
42.	Drukarnia „Express”, Lublin	6,00 zł
Razem:		2 280 043,30 zł

Źródło: Archiwum Państwowe w Lublinie, Cukrownia „Opole” w Opolu Lubelskim Spółka Akcyjna 1898–1945, sygn. 134, s. 47–49

Nadwyżki kapitałowe Cukrownia „Opole Lubelskie” przeznaczała na inwestycje, konieczne remonty i modernizację. Od początku kampanii 1939/1940 do 30 czerwca 1941 r. na wspomniane cele wydano 70 370 zł, z czego 50,8%

przeznaczono na zakup nowych maszyn³⁸. Drugą poważną pozycją był remont nadzwyczajny, który pochłonął 32,9% wzmiankowanej kwoty i obejmował powiększenie dyfuzorów, tj. zakup potrzebnych materiałów i opłacenie robocizny przy nadsztukowaniu 14 dyfuzorów wykonanej przez kotlarza Adama Żywickiego³⁹. Ponadto została przeprowadzona rozbudowa warsztatów za 2605 zł (3,7% z ogólnej wydanej sumy) i budowa kolejki Zagłoba – Wisła za 8844 zł (12,6%).

Zarząd i pracownicy

W okresie II wojny światowej Zarząd Cukrowni „Opole Lubelskie” został zdominowany przez Niemców i zasiadali w nim: baron R. von Deitman, dyrektor Leopold Hannes i M. von Luckie⁴⁰. Taki skład zarządu ukształtował się prawdopodobnie pod koniec 1939 r., ponieważ w zachowanych materiałach źródłowych wymienione nazwiska pojawiły się już w styczniu 1940 r. Potwierdza to tezę, iż już przed 1942 r. (czyli jeszcze przed aresztowaniem Przemysława Kleniewskiego) władze niemieckie chciały mieć wpływ na działalność cukrowni.

Wynagrodzenie członków zarządu było ciągle podwyższane i tylko od 1 stycznia do 31 marca 1940 r. wzrosło z 2700 do 5965 zł, czyli o 120,9%⁴¹. Z kolei honorarium dla członków Komisji Rewizyjnej wypłacone 31 marca 1940 r. za rok operacyjny 1939/1940 wynosiło 1500 zł⁴². Członkowie zarządu, urzędnicy i robotnicy stali otrzymywali deputaty. W przypadku dyrektora Cukrowni „Opole Lubelskie” deputat za marzec 1940 r. wyniósł 144 kg cukru⁴³. Dyrektor uzyskał też zwrot kosztów za wyjazdy służbowe i zużytą w tych celach benzynę (w taki sposób została rozliczona podróż dyrektora L. Hannesa w maju 1942 r.⁴⁴). Z kolei robotnikom w ramach deputatu w 1940 r. przysługiwała opłata za mieszkanie oraz po 3 kg cukru na miesiąc, urzędnikom natomiast – opłata za prąd do ich mieszkań położonych w Opolu Lubelskim i pieniądze na „usługi przy domach”⁴⁵.

W okresie II wojny światowej w Cukrowni „Opole Lubelskie” byli zatrudniani urzędnicy stali i sezonowi na czas kampanii. Podlegali oni bezpośrednio Stefanowi Królikowskiemu – kierownikowi biura cukrowni. Odpowiedzialną funkcję wśród urzędników cukrowni pełnił też buchalter – Wacław Kochanowski. Urzędnicy otrzymywali za swoją pracę – jak wspomniano – pensję i deputaty, a niektórzy jeszcze dodatkowe wynagrodzenie, np. buchalter dostawał pensję bilansową za sporządzenie bilansu z poprzedniego roku, która w kampanii 1939/1940 wyniosła 1200 zł⁴⁶.

38 *Ibidem*, s. 28.

39 *Ibidem*.

40 APL, COOL, sygn. 127; sygn. 131, k. 28.

41 APL, COOL, sygn. 131, k. 28. Z kwoty 2700 zł po 44,4% uzyskali baron R. von Deitman i dyrektor L. Hannes. Pozostałe 11,1% przypadło M. von Luckie.

42 *Ibidem*.

43 *Ibidem*, k. 37.

44 APL, COOL, sygn. 127.

45 APL, COOL, sygn. 130, k. 36; sygn. 131, k. 37.

46 *Ibidem*.

Tab. 6. Pensje urzędników sezonowych Cukrowni „Opole Lubelskie” Spółka Akcyjna w kampanii 1939/1940

Miesiąc kampanii	Rok kalendarzowy	Wysokość pensji wypłaconych urzędnikom sezonowym
październik	1939	5648,44 zł
listopad	1939	9753,18 zł
grudzień	1939	8870,45 zł
styczeń	1940	6689,10 zł
luty	1940	3261,60 zł
marzec	1940	2899,00 zł
Razem za kampanię 1939/1940:		37 121,77 zł

Źródło: Archiwum Państwowe w Lublinie, Cukrownia „Opole” w Opolu Lubelskim Spółka Akcyjna 1898–1945, sygn. 131, k. 27

Z danych zawartych w tabeli 6 wynika, że ogólna suma wypłaconych pensji urzędnikom sezonowym w kampanii 1939/1940 wyniosła 37 121,77 zł, przy czym 65,4% tej kwoty wypłacono w pierwszych trzech miesiącach kampanii (październik, listopad i grudzień 1939 r.). Taką sytuację należy tłumaczyć zwiększonym w tym okresie przerobem buraków, a więc również powiększeniem zakresu pracy urzędników sezonowych i ich możliwości zarobkowych. Ogólna sytuacja ekonomiczna, tj. wzrost cen i trudności z nabywaniem produktów pierwszej potrzeby, powodowały stałe podwyższanie wynagrodzeń. Pensja za maj 1942 r. wypłacona tylko urzędnikom stałym cukrowni w kwocie 11 395 zł była o 16,8% wyższa od najwyższej płacy miesięcznej uzyskanej przez urzędników sezonowych w kampanii 1939/1940⁴⁷.

Tab. 7. Proponowane podwyżki pensji urzędników w cukrowniach w Generalnym Gubernatorstwie przeliczone na cukier, mleko, ziemniaki, chleb i węgiel – stan na 10 września 1940 r.

Wysokość miesięcznej pensji	Wysokość podwyżki	Przeliczenie na inne produkty				
		cukier	mleko	ziemniaki	chleb	węgiel
powyżej 500 zł	25%	93 kg	300 l	844 kg	270 kg	2455 kg
od 300 do 500 zł	30%	83 kg	267 l	750 kg	240 kg	2182 kg
poniżej 300 zł	35%	73 kg	234 l	656 kg	210 kg	1909 kg

Źródło: Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Związek Zawodowy Cukrowni, sygn. 295

Jak wynika z tabeli 7, proponowane podwyżki pensji urzędników cukrowni w 1940 r. dotyczyły wszystkich cukrowni działających w Generalnym Gubernatorstwie. Najwyższe procentowo zwwyżki miały uzyskać osoby zarabiające najmniej. Ponadto ci, którzy posiadali na utrzymaniu rodziny, mieli otrzymywać

47 *Ibidem*.

w produktach pełny ekwiwalent wspomnianej podwyżki. Z kolei urzędnicy nie-utrzymujący rodzin – tylko połowę tego ekwiwalentu⁴⁸.

Tabela 8 ukazuje poziom wynagrodzenia robotników stałych i sezonowych w cukrownictwie w Generalnym Gubernatorstwie na 10 września 1940 r. Stosunek płacy robotników zarabiających najwięcej (I kategorii) do tych otrzymujących najmniej (młodociani i kobiety) wynosił 1:2,7. Najwyższą proponowaną podwyżkę mieli uzyskać pracownicy mający najniższe pensje: robotnicy III kategorii o 40% i po 50% podwyżki robotnicy zwykli i sezonowi oraz młodociani i kobiety. Ci, którzy utrzymywali rodziny, mieli uzyskać pełny ekwiwalent w produktach tej podwyżki, a nieposiadający rodzin tylko połowę wspomnianego ekwiwalentu⁴⁹.

Tab. 8. Proponowane podwyżki pensji robotników w cukrowniach w Generalnym Gubernatorstwie przeliczone na cukier, mleko, ziemniaki, chleb i węgiel – stan na 10 września 1940 r.

Wysokość miesięcznej pensji	Wysokość podwyżki	Przeliczenie na produkty za ośmiogodzinny dzień pracy				
		cukier	mleko	ziemniaki	chleb	węgiel
robotnicy I kategorii pobierający 80 gr za 1 godz.	30%	1,324 kg	4,267 l	12,000 kg	3,840 kg	34,91 kg
robotnicy II kategorii pobierający 60 gr za 1 godz.	35%	1,159 kg	3,733 l	10,500 kg	3,360 kg	30,55 kg
robotnicy III kategorii pobierający 43 gr za 1 godz.	40%	0,952 kg	3,067 l	8,625 kg	2,760 kg	25,09 kg
robotnicy zwykli i sezonowi pobierający 36 – 40 gr za 1 godz.	50%	1,048 kg	3,378 l	9,500 kg	3,040 kg	27,64 kg
robotnicy młodociani i kobiety pobierający 30 gr. za 1 godz.	50%	0,828 kg	2,667 l	7,500 kg	2,400 kg	21,82 kg

Źródło: Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Związek Zawodowy Cukrowni, sygn. 295

Z danych zamieszczonych w tabeli 9 wynika, że ogólna suma wypłaconych pensji robotników dniówkowych w Cukrowni „Opole Lubelskie” w latach 1942–1943 przy porównaniu miesięcznym powiększyła się o 19,2%. Podwyżka ta dotyczyła głównie trzech miejsc pracy robotników dniówkowych: Kolej – wzrost o 115,1%, Gospodarstwo rolne – o 21,0% i Warsztaty – o 16,8%. Mniejsze wypłaty otrzymywali natomiast robotnicy dniówkowi w Magazynie – pensje niższe o 17,4%, w Fabryce – o 8,7% i na Placu – o 2,0%, co było spowodowane okresem ich pracy, która odbywała się poza kampanią cukrowniczą.

48 AAN, ZZC, sygn. 295.

49 *Ibidem*.

Tab. 9. Pensje robotników dniówkowych w Cukrowni „Opole Lubelskie” w latach 1942–1943

Pensja za okres	Rok	Miejsce pracy robotników dniówkowych	Wysokość pensji wypłaconych robotnikom
12 IV – 25 IV	1942	1. Warsztaty	3842,95 zł
		2. Fabryka	1409,28 zł
		3. Plac	2068,14 zł
		4. Magazyn	1353,28 zł
		5. Kolejka	2432,40 zł
		6. Gospodarstwo rolne	920,00 zł
		7. Żydzi	1284,14 zł
		Razem:	13 310,19 zł
11 IV – 24 IV	1943	1. Warsztaty	4487,51 zł
		2. Fabryka	1286,14 zł
		3. Plac	2027,72 zł
		4. Magazyn	1117,80 zł
		5. Kolejka	4292,80 zł
		6. Kolej wąskotorowa Zagłoba	939,20 zł
		7. Gospodarstwo rolne	1113,68 zł
		8. Naładunek i wyładunek	600,00 zł
		Razem:	15 864,85 zł

Źródło: Archiwum Państwowe w Lublinie, Cukrownia „Opole” w Opolu Lubelskim Spółka Akcyjna 1898–1945, sygn. 127

Ogromny wzrost płac w kolei pracującej na potrzeby Cukrowni „Opole Lubelskie” był natomiast spowodowany większymi funduszami zakładu przeznaczonymi na remont kolejki wąskotorowej i na nowe inwestycje (np.: kolei Karczmiska – Zagłoba, Piotrawin, Świdno, Opole Lubelskie – Świdno, budowa kolejki Zagłoba – Wisła)⁵⁰.

W latach II wojny światowej praca w Cukrowni „Opole Lubelskie” w okresie kampanijnym odbywała się na ogół na trzy zmiany, a po zakończeniu sezonu były prowadzone potrzebne remonty. Warunki wojenne miały jednak wpływ nie tylko na pracę cukrowni, zwłaszcza w okresie kampanii i towarzyszące temu trudności, ale również na konieczność realizacji nowych zadań, nieznanych w okresie przedwojennym. Do tych czynności wykonywanych przez niektórych pracowników cukrowni można było zaliczyć konwojowanie transportów cukru i melasy do miejsca ich przeznaczenia, tj. do odbiorców. Dla przykładu tylko w maju 1942 r. cukrownia, troszcząc się o całość swoich dostaw, przeznaczyła na konwojowanie 1864,85 zł⁵¹. Wśród pracowników, którzy byli zaangażowani w realizację tego zadania we wspo-

50 APL, COOL, sygn. 127; sygn. 134, s. 51.

51 APL, COOL, sygn. 127.

mnianym miesiącu należy wymienić: J. Andrzejewskiego (konwojował cukier do Międzyrzecza Podlaskiego; koszt wyjazdu – 262,00 zł), Stanisława Bęskiego (Warszawa – 243,75 zł; Garwolin – 168,50 zł), Z. Szachnowicza (Warszawa – 243,75 zł; Łuków – 212,75 zł), T. Mencla (Biała Podlaska – 228,00 zł), L. Szubiałkowskiego (Radom – 209,50 zł), Jerzego Gosińskiego (Kraśnik – 165,00 zł; Lubartów – 92,00 zł) oraz J. Malinowskiego (Piotrawin – 10,00 zł)⁵². Konwojowany był również wywóz melasy do stacji kolejowej Nałęczów, np. w maju 1942 r. został do tej czynności oddelegowany Czesław Szczotkowski (koszt wyjazdu – 29,60 zł)⁵³.

Cukrownia „Opole Lubelskie” Spółka Akcyjna zapewniała swoim pracownikom różne świadczenia socjalne, przy czym realizowane były one głównie przed II wojną światową i na jej początku (lata 1939–1940). Później bowiem wojenna zawierucha zmusiła zakład do zawieszenia lub znacznego ograniczenia tego typu należności. W 1939 r. w ramach wsparcia socjalnego robotnicy uzyskali następującą pomoc: wpisowe na dzieci robotników cukrowni, które uczęszczały do przedszkola w Opolu Lubelskim, dofinansowanie leczenia pracowników i kształcenia ich dzieci, dotacje dla biblioteki należącej do Związku Zawodowego Robotników przy Cukrowni „Opole Lubelskie”⁵⁴.

Okres II wojny światowej zakończył się przejściem Cukrowni „Opole Lubelskie” w 1945 r. pod przymusowy zarząd państwowy, a w 1949 r. zakład ten przeszedł ostatecznie na własność państwa⁵⁵.

Reasumując, należy stwierdzić, że podczas II wojny światowej Cukrownia „Opole Lubelskie” znalazła się w nowej rzeczywistości gospodarczej, która znacznie utrudniała funkcjonowanie zakładu. W latach 1939/1940–1944/1945 produkcja cukru białego obniżyła się o 77,9%, a melasy o 78,9%. Zmniejszenie wytwórczości spowodowało spadek znaczenia Cukrowni „Opole Lubelskie” zarówno w Lubelskiem, jak i w całym przemyśle cukrowniczym Generalnego Gubernatorstwa. W 1940/1941 r. na 16 funkcjonujących zakładów Cukrownia „Opole Lubelskie” zajmowała dopiero 14 pozycję. Na powyższą sytuację ekonomiczną fabryki miały wpływ trudności z pozyskaniem buraków cukrowych do przerobu, niedostateczną liczbą robotników, a w kampanii 1944/1945 również brakiem dostatecznej ilości wody. Właściwie już od końca 1939 r. Cukrownia „Opole Lubelskie” była w coraz większym stopniu uzależniona od okupacyjnych władz niemieckich, a symbolami tego stały się: zmiana nazwy zakładu na Zuckerfabrik „Opole” A.G. in Opole, nowy zarząd złożony z Niemców, wprowadzenie w dokumentach fabryki języka niemieckiego i wreszcie całkowite przejście cukrowni przez władze niemieckie po 1942 r.

52 *Ibidem*.

53 *Ibidem*.

54 APL, COOL, sygn. 130, k. 49–52.

55 F. Pomarańska, *Notatka informacyjna dotycząca zespołu akt Cukrowni „Opole” Spółka Akcyjna w „Opolu Lubelskim 1898–1945*, [w:] *Inwentarz zespołu akt Cukrownia „Opole” Spółka Akcyjna w Opolu Lubelskim z lat 1898–1945*, Lublin 1969.

..... "Opole Lubelskie" Sugar Factory during World War Two

During World War Two the Polish industries were under German management and control. This was also the case with the "Opole Lubelskie" Sugar Factory SA (PLC). It is characteristic that the takeover by the German occupiers caused a decrease in production by several dozen percent as compared with the last sugar harvest of 1938/1939. Moreover, the analysis of reference data shows that the "Opole Lubelskie" Sugar Factory was the smallest among all factories in the Lublin District, which was also influenced by the small internal levy and difficulties with obtaining the raw material (sugar beets).

Until 1942 the "Opole Lubelskie" Sugar Factory was formally owned by the Kleniewski family, who received a sizable rent, but after the Gestapo arrested Przemysław Kleniewski, it was taken over as the Third Reich property. Nevertheless, the factory was under German management from late 1939, whose members were interested first of all in increasing their emoluments, which affected the profitability of the factory. After the war the "Opole Lubelskie" Sugar Factory was eventually nationalized in 1949.

Key words: sugar factory, German occupation, industry, Opole Lubelskie
.....

GRZEGORZ JAWOR

Lublin

Początki oficjalnej korespondencji więźniów obozu koncentracyjnego na Majdanku (jesień 1943 r.)

.....

Celem autora było przedstawienie kilku zagadnień związanych z uruchomieniem i pierwszym okresem funkcjonowania oficjalnej (legalnej) korespondencji więźniów obozu koncentracyjnego na Majdanku. Analizy tego problemu dokonano w oparciu zarówno o relacje byłych więźniów, jak i o zachowaną w zbiorach prywatnych korespondencję. Cechą charakterystyczną obozu był całkowity zakaz komunikowania się więźniów z bliskimi utrzymujący się aż do września 1943 r. Dopiero wówczas zezwolono na kontakty z osobami spoza obozu, ale było to możliwe tylko przy użyciu specjalnie w tym celu przygotowanych formularzy i kart pocztowych. Sporządzono je staraniem polskich organizacji humanitarnych i mimo początkowych ograniczeń dopuszczono korespondencję również w języku polskim. Karty prawdopodobnie wyprodukowano w drukarniach lubelskich według odmiennych, w porównaniu z innymi obozami, wzorów. Stanowiło to kolejną różnicę względem innych obozów, gdzie więźniowie mogli się posługiwać wyłącznie językiem niemieckim, na znormalizowanych drukach pocztowych. Prawa do korespondencji odmawiano Żydom i jeńcom sowieckim.

Słowa kluczowe: korespondencja więźniów, obóz koncentracyjny w Lublinie, Majdanek, poczta obozowa

.....

Legalna korespondencja więźniów Majdanka, zwłaszcza w początkowym okresie, tylko sporadycznie stanowiła obiekt samodzielnych badań historycznych. Taki stan wynika z – generalnie słusznego – przekonania o niewielkich możliwościach interpretacyjnych tych, tworzonych pod silną presją cenzury niemieckiej, bardzo schematycznych i ubogich w treść źródeł, zwłaszcza w porównaniu z korespondencją nielegalną (*grypsami*). Nie sprzyjała też takim rozważaniom konieczność znajomości nie tylko warsztatu historycznego, ale także specyficznych zagadnień z zakresu historii poczty i filatelistyki. W konsekwencji, mimo istnienia licznych egzemplarzy zachowanych kart korespondencyjnych, zwłaszcza w zbiorach Państwowego Muzeum na Majdanku, ale również w rozrzuconych po całym świecie kolekcjach prywatnych, zabytki te służą najczęściej jedynie jako materiał

ilustracyjny w pracach dotyczących czasów zagłady. Nie wykorzystano też możliwości, jakie daje analiza informacji zawartych w licznie publikowanych zwłaszcza w latach sześćdziesiątych, siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX w. wspomnieniach więźniów Majdanka, w których temat tego typu korespondencji czasem się pojawia.

Wśród opublikowanych wyników badań łączących się z tą problematyką należy wymienić niewielką objętościowo pracę norweskiego filatelisty i wybitnego znawcy korespondencji w obozach koncentracyjnych – Erika Lørdahla, w której dokonał on formalnej systematyzacji zachowanych zabytków, dzieląc je na typy i podtypy, a także opisał pieczęcie cenzury i pomocnicze używane przez komórkę pocztową na Majdanku¹. Za bardzo ciekawą i udaną próbę opowiedzenia losów więźniów lubelskiego obozu na podstawie ich korespondencji należy uznać dwujęzyczną (polsko-niemiecką) monografię autorstwa zamieszkałego na stałe w Niemczech Janusza Mozdzana². Nie ukrywam, że ta monografia stała się dla mnie inspiracją do podjęcia tej tematyki badawczej. Zaznaczę, że wszystkie zamieszczone w niniejszym tekście skany materiału pocztowego pochodzą ze zbiorów prywatnych, a ich niewielka ilość wynika z ograniczeń redakcyjnych.

Do września 1943 r. tylko nieliczni więźniowie KL Lublin mieli prawo do korespondencji z bliskimi, co stanowiło odmiennność względem innych tego typu obiektów, bowiem taki przywilej przysługiwał ogółowi więźniów w pozostałych obozach koncentracyjnych na terenie Rzeszy. Wynikało to ze specyfiki „obozu na Wschodzie”. Do początków 1943 r. dominowali w nim, pozbawieni tego prawa niejako z definicji, Żydzi (podobnie jak jeńcy sowieccy). Sytuacja uległa zmianie, gdy w okresie od stycznia do marca 1943 r. do obozu na peryferiach Lublina zaczęły napływać duże transporty polskich więźniów politycznych³. Ostateczne ramy organizacyjne obóz uzyskał dopiero 16 lutego 1943 r., kiedy z rozkazu Heinricha Himmlera otrzymał on nazwę KONZENTRATIONSLAGER DER WAFFEN-SS LUBLIN⁴. Wyjątek na zasadzie wcześniej nabytych praw stanowili przede wszystkim przybysze z innych obozów koncentracyjnych (przełom 1941/1942), którzy objęli różne funkcje pomocnicze (lekarze, tłumacze itd.) w budowanym od podstaw obozie, więźniowie-Niemcy oraz przedstawiciele innych narodowości obdarzeni takim przywilejem. Zacheusz Pawlak tak to wspominał: „Dr Sztaba oraz kilku innych lekarzy w rewirze, [...] oraz tłumacze [...] jako »starzy« więźniowie »założyciele« utrzymywali kontakt listowny z rodzinami i otrzymywali legalnie

1 E. Lørdahl, *Konzentrationslager der Waffen SS Lublin und seine Häftlingspost. Kurze Lagergeschichte und Systematisierung der Postbelege*, „Arbeitsgemeinschaft Zensurpost e. V.”, August 1996, s. 1–22. Zawarte w tej pracy ustalenia zostały uściślone w monumentalnym dziele tego autora. Zob. idem, *German concentration camps, 1933–1945. History, related philatelic material and system of registration of inmate mail*, t. 1–2, Tärnäsén 2000.

2 J. Mozdzan, *Postgeschichte des Konzentrationslagers Lublin-Majdanek. Historia poczty obozu koncentracyjnego na Majdanku. O obozie, ludziach i listach*, Manching 2010, s. 59.

3 Z. Leszczyńska, *Transporty i stany liczbowe*, [w:] *Majdanek 1941–1944*, red. T. Mencel, Lublin 1991, s. 101–105.

4 T. Kranz, *Zagłada Żydów w obozie koncentracyjnym na Majdanku*, Lublin 2010, s. 12 [przypis 10]. Odnośne rozporządzenie w tej sprawie RSHA wydało 9 IV 1943 r..

paczki pocztą. Pozostałym więźniom w tym czasie nie wolno było nawiązywać żadnych kontaktów oficjalnych z rodzinami”⁵.

W ślad za tymi przekształceniami lubelska Rada Główna Opiekuńcza (RGO) rozpoczęła zabiegi o dostęp do korespondencji dla więźniów-Polaków. W porozumieniu zawartym 26 lutego 1943 r. między wicedyrektorem RGO Henrykiem Woronieckim i pełnomocnikiem RGO na dystrykt lubelski Andrzejem Skrzyńskim a ówczesnym komendantem obozu Hermannem Florstedtem oraz komendantem Policji Bezpieczeństwa Johannesem Müllerem w punkcie 7 orzeczono: „Zezwala się Polakom przebywającym w obozie na Majdanku na pisanie i wysyłanie miesięcznie 2 pocztówek lub listu”⁶. Jednocześnie ustalono zasady udzielania pomocy materialnej osadzonym (paczki żywnościowe, leki, siano do sienników, koce). Porozumienie to dotyczyło wyłącznie osób narodowości polskiej⁷. O ile jednak od wiosny 1943 r. do uwięzionych zaczęły docierać paczki i korespondencja z zewnątrz, o tyle nadal nie było możliwości wysyłania oficjalną drogą listów lub kart pocztowych na zewnątrz. Jedyną drogą pozostawała nadal korespondencja nielegalna (grypsy). Sytuacja taka trwała do września 1943 r.

Jeszcze 21 września 1943 r. więzień Mieczysław Bieńko prosił o listy z domu, które dochodziły bez przeszkód, natomiast on sam nie mógł nic przysłać („od nas pisać nie wolno”). Jednak – jak wynika z datowanego na 20 września 1943 r. grypsu więźnia Jerzego H. Szczesniewskiego – „Obecnie radość u wielu zapanowała – Polacy dostali kartki – i po niemiecku mają prawo napisania do rodzin 15 linijek na kartach pocztowych. Kobiety-Polki prawo do korespondencji uzyskały 2–3 dni wcześniej”⁸. W grypsie z 18 września ów Szczesniewski pisał natomiast: „Coś się szykuje – Kobiety na I polu obdarzyli możliwością pisania listów raz na miesiąc”⁹. Ciekawe okoliczności związane z zasadami pisania tych pierwszych kartek podaje Jerzy Kwiatkowski. Z jego ustaleń wynika, że zmuszanie do pisania tylko w języku niemieckim wynikało ze złośliwości poszczególnych więźniów funkcyjnych (blokowych, pisarzy itd.). Wspomniany autor pisał: „(Knips) zawiadamia, że muszą być pisane po niemiecku, nie wolno opisywać trybu życia w obozie, nie wolno pisać o ewentualnej chorobie, natomiast musi być passus: jestem zdrow i dobrze mi się powodzi [...]. W sąsiednim bloku dowiaduję się, że wielu pisze po polsku i że w kancelarii powiedzieli, iż požądane jest, aby najwyżej 50% korespondencji było w języku polskim”¹⁰. Z kolei w meldunku (grypsie) z 18 października 1943 r. z pola I zajmowanego przez kobiety tak relacjonowano to wydarzenie: „Od września pozwolono pisać do domu. Raz na miesiąc dostajemy pocztówkę, którą po wypełnieniu przez nas, obóz wysyła. Za pierwszym razem kazano pisać po

5 Z. Pawlak, *Przeżyłem...*, wyd. 2, rozsz. Warszawa 1973, s. 170.

6 Cyt. za: J. Kłapeć, *Rada Główna Opiekuńcza w dystryktach lubelskim w latach 1940–1944*, Lublin 2011, s. 246–247.

7 *Ibidem*, s. 246–247. Tekst tego porozumienia publikuje Janusz Mozdzan (*op. cit.*, s. 59).

8 B. Hirs, Z. Hirs, *Grypsy J.H. Szczesniewskiego, „Zeszyty Majdanka”* 2009, t. 23, s. 171 i 173.

9 Por. W. Lenarczyk, „Straszny strach”, [w:] „Straszny strach”. *Relacje polskich więźniów KL Lublin na akcję „Erntefest” w świetle grypsów. „Erntefest” 3–4 listopada 1943 r. – zapomniany epizod Zagłady*, red. W. Lenarczyk, D. Liebionka, Lublin 2009, s. 89 [przypis 82]; B. Hirs, Z. Hirs, *op. cit.*, s. 171, 173.

10 J. Kwiatkowski, *485 dni na Majdanku*, Lublin 1966, s. 128.

niemiecku, za drugim pozwolono po polsku¹¹. O przeszkodach, jakie czyniono więźniom, pisał Ludwik Christians: „Pomimo przyrzeczeń dawanych Polskiemu Czerwonemu Krzyżowi (PCK) zezwoliły władze obozowe w rzeczywistości na pisanie zaledwie raz na miesiąc i to nie zawsze, i nie wszystkim¹². Podobnie relacjonował tę sprawę więzień III pola – Mieczysław Panz: „We wrześniu władze obozowe żądały, aby korespondencję prowadzić w języku niemieckim, potem jednakże zezwoliły na korespondencję po polsku¹³”.

Na podstawie zgromadzonych danych można ustalić, że do Urzędu Pocztowego Lublin 1 pierwsze kartki więźniarskie zostały wyekspediowane do adresatów 23 i 24 września 1943 r.

Do końca 1943 r. były stosowane trzy główne formularze korespondencji.

Listy na „normalnych” kartach pocztowych i całostkach Deutsche Post Osten – DPO (fot. 1 i 2). Na ich stronie *verso* więźniowie mogli napisać kilka zdań do rodziny, które były oczywiście poddane ścisłej cenzurze.

Listy zapisane na przygotowanych przez PCK drukach (typ I, II, III, IV według E. Lørdahla, zob. fot. 3 i 4). 16 listopada 1943 r. doszło do spotkania lubelskich działaczy RGO i PCK, na którym ustalono, że PCK zajmie się m.in. pośrednictwem w przekazywaniu paczek więźniom od ich rodzin, prowadzeniem korespondencji więźniów i zaopatrywaniem ich w odpowiednie ilości kart pocztowych. Z tej przyczyny regułą stało się przybijanie na nich okrągłej pieczęci PCK¹⁴. Strona *verso* miała już tekst wydrukowany, więzień miał się podpisać, skreślić jeden z wyrazów *chory* i *zdrowy*, czasem mógł dopisać kilka słów. Te dopiski miały dla piszących pewne znaczenie, o czym Mieczysław Panz pisał w sposób następujący: „Gdy wprowadzono drukowane odpowiedzi jako pokwitowania otrzymania paczki, nigdy nie pomijałem okazji napisania przy słowach jestem zdrow jakiegoś dowcipnego określenia, np. jak koń, a nawet całego zdania. Zdawało mi się, że w ten sposób skuteczniej uspokajam moich bliskich¹⁵”.

Karty z gotową treścią (różnych typów) – jak wynika z powyższego cytatu – służyły przede wszystkim do pokwitowania doręczenia paczki. Chodziło o ukrócenie powszechnej praktyki ich kradzieży. Więźniowie otrzymywali je wraz z paczkami, wypełniali i po ocenzurowaniu były one wywożone z obozu przez PCK, które dostarczało je zwykle adresatom za pośrednictwem Urzędu Pocztowego Lublin 1. W pewnych sytuacjach karty te były unikalną sposobnością nawiązania pierwszych (po uwięzieniu) kontaktów z rodziną. Okupanci z zasady bowiem nie informowali o losie zatrzymanych. Jeden z osadzonych wspominał: „Lecz jak dotychczas, nie mogłem nawiązać łączności ze światem. Listów nie wolno było pisać. Paczki żadnej nie otrzymałem, a jedyną łącznością, jaka była przyjęta na Majdanku, była odpowiedź na przesyłkę. Była to kartka pocztowa z powielonym tekstem, na której nic nie można było napisać od siebie, najwyżej coś podkreślić

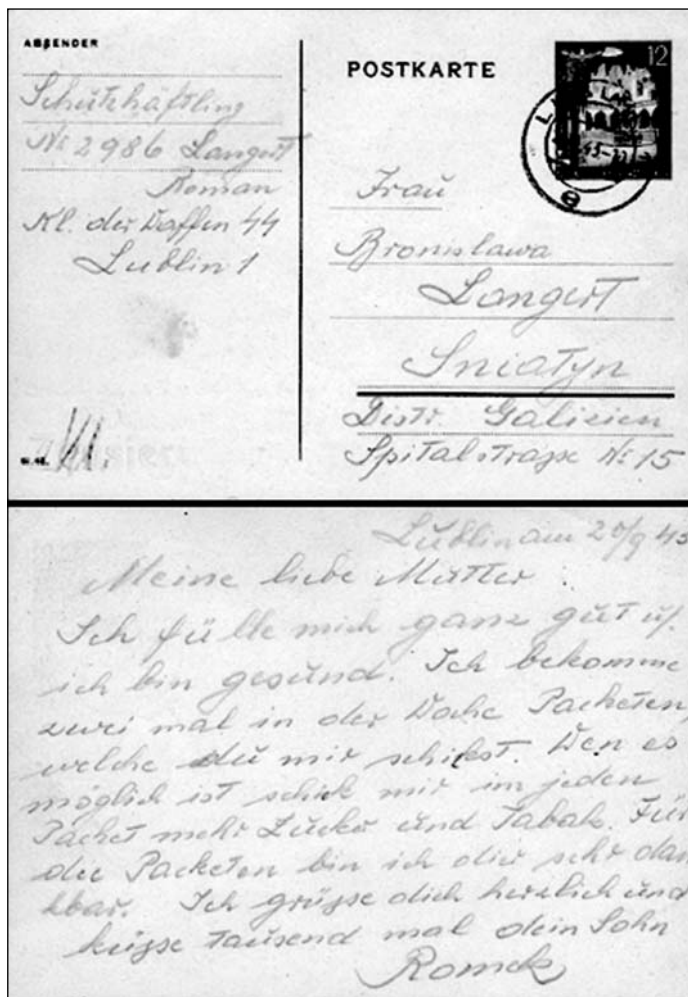
11 Państwowe Muzeum na Majdanku: <http://www.majdanek.eu/articles.php?acid=230> [data dostępu: 20 XII 2014].

12 L. Christians, *Piekło XX wieku*, Warszawa 1946, s. 192.

13 M. Panz, *Prawo pięści*, Warszawa 1977, s. 181.

14 J. Kłapeć, *op. cit.*, s. 248.

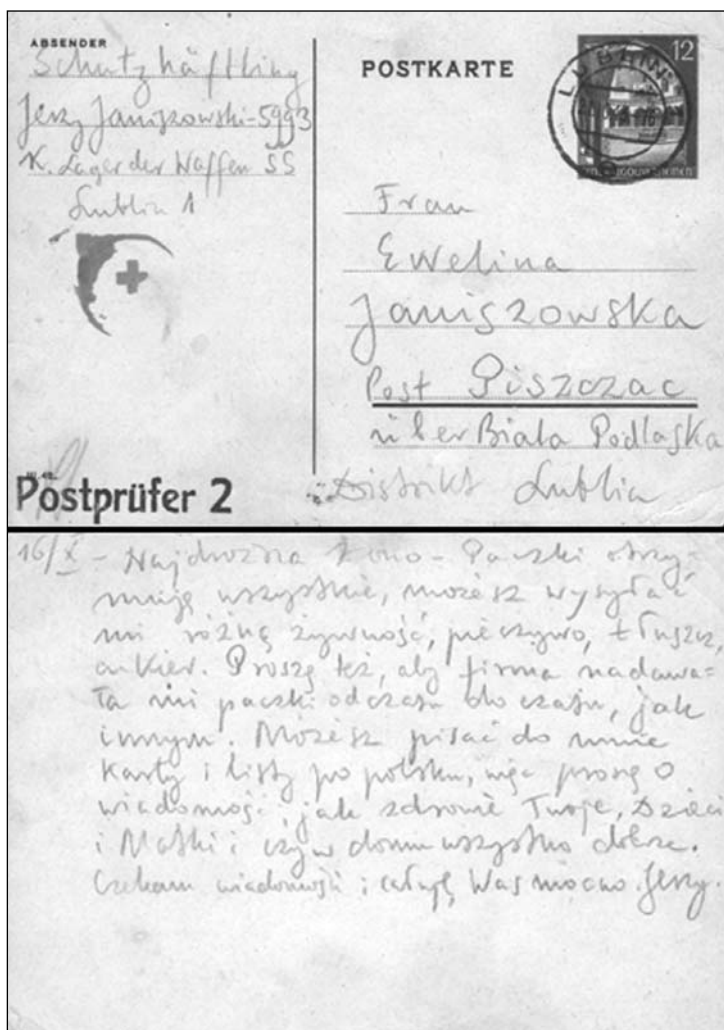
15 M. Panz, *op. cit.*, s. 181.

Fot. 1. Wiadomość napisana 20 września 1943 r. przez Romana Langerta*.
 Stempel pocztowy z 24 września, słabo odbity, zielony stempel cenzury starszego typu:
 ZENSIERT i parafka cenzora KI (Klose?)**

* Roman Langert – ur. 7 II 1910 r. we Lwowie, robotnik. Zatrzymany w Śniatynie 11 XI 1942 r. za działalność w ruchu oporu. Więziony na Majdanku (nr 2896) od 2 II 1943 r. W kwietniu 1944 r. przewieziony do Gross-Rosen, od 31 V 1944 r. w KL Flossenbürg (nr 11 119), miejsce pracy niewolniczej Terezyn. Po wojnie powrócił do kraju (Państwowy Urząd Repatriacyjny w Krakowie). Zob. www.straty.pl/index.php/pl/szukaj-w-bazie [data dostępu: 20 XII 2014].

** „Meine liebe Mutter. Ich fühle mich ganz gut u. [und] ich bin gesund. Ich bekomme zwei mal in der Woche Packeten, welche Du mir schickst. Wenn [Wenn] es möglich ist, schicke mir in jedem Packet mehr Zucker und Tabak. Für die Packeten bin ich dir sehr dankbar. Ich grüsse dich herzlich und küsse tausend mal dein (deinen) Sohn. Romek”. [„Moja droga mamę. Czuję się całkiem dobrze i jestem zdrowy. Otrzymuję dwa razy w tygodniu paczki, które mi przysyłasz. Jeśli jest to możliwe, przysyłaj mi w każdej paczce więcej cukru i tytoniu. Jestem bardzo wdzięczny za paczki. Pozdrawiam Cię serdecznie i całuję tysiąc razy. Twój syn, Romek” – tłum. G. J.].

Fot. 2. Karta pocztowa napisana 16 października 1943 r., nadana z Majdanka przez Jerzego Janiszowskiego* 21 października, adresowana do rodziny zamieszkałej w miejscowości Piszczac koło Białej Podlaskiej**. Pieczętka PCK cenzora nr 2 wraz z parafą, bez pieczęci pomocniczej

* Jerzy Janiszowski (Janiszewski) został aresztowany jako zakładnik z grupą mężczyzn w Chotyłowie k. Piszczaca. Przetrzymywany w siedzibie Gestapo w Białej Podlaskiej, następnie na Zamku Lubelskim. Na Majdanku przebywał od 13 VIII 1943 do grudnia 1943 r. Pracował przy budowie krematorium, kopaniu rowów, wycinaniu i noszeniu darni. Był świadkiem egzekucji Żydów 3 XI 1943 r. Z Majdanka zbiegł. Zob. *Przewodnik po zbiorze relacji i pamiętników znajdujących się w zasobie Państwowego Muzeum na Majdanku*, red. M. Grudzińska, Lublin 2011, s. 175.

** Ciekawa treść: „Najdroższa Żono. Paczki otrzymuję wszystkie, możesz wysyłać mi różną żywność, pieczywo, tłuszcz, cukier. Proszę też, aby firma nadawała mi paczki od czasu do czasu, jak innym. Możesz pisać do mnie karty i listy po polsku, więc proszę o wiadomość; jak zdrowie Twoje, Dzieci i Matki i czy w domu wszystko dobrze. Czekaam wiadomości i całuję Was mocno. Jerzy”.

ABSENDER
Schreibzettel 5291
Michał Gancarz
K. L. Lublin
7.11.43

POSTKARTE

Hochw. Pa.
Maria Gancarzowa
Post. Opole Lub.
Kresy Polskie

Postempfänger
alle 14 Tage
Paketempfang
alle 14 Tage
K. L. Lublin

KONZENTRATIONSLAGER
WAFFEN SS LUBLIN
Obóz Koncentracyjny - Majdanek

Data 23/XI 43

Paczkę w dniu 23-XI 43 Nr. 866

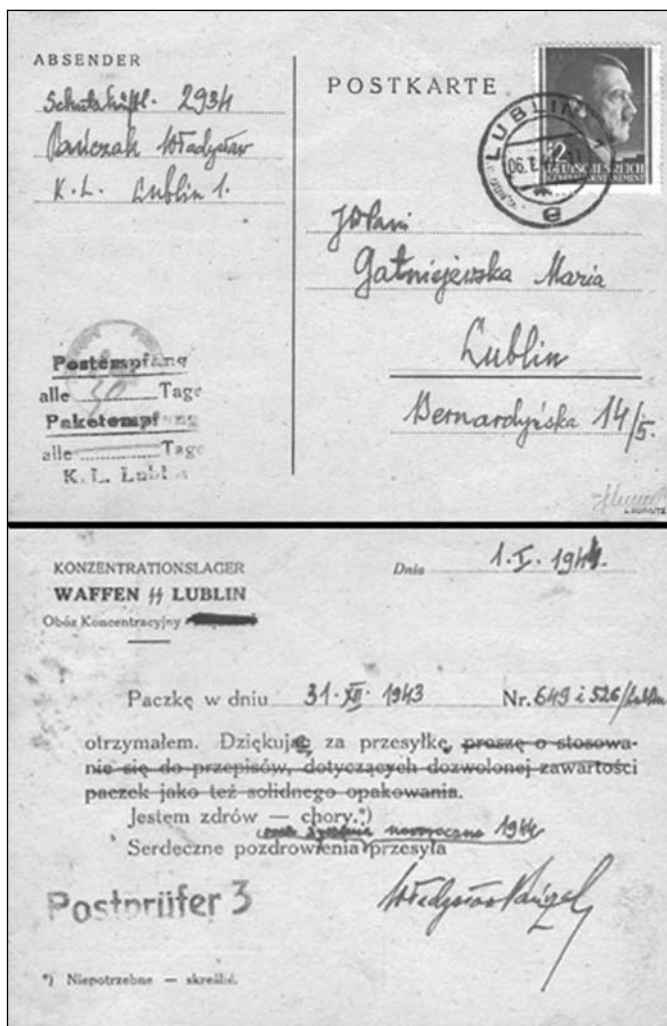
otrzymałem. Dziękując za przesyłkę, proszę o stosowanie się do przepisów, dotyczących dozwolonej zawartości paczek jako też solidnego opakowania.
Jestem zdrow — chory.*
Serdeczne pozdrowienia przesyła

Postprüfer 1

*) Niepotrzebne — skreślić.

Fot. 3. Kartka typu Ib napisana przez więźnia Michała Gancarza*, jednak bez skreślenia w nazwie obozu słowa *Majdanek*. Ciemnofioletowa pieczęć cenzora nr 1 i jego parafa. Pieczęć PCK i pieczęć pomocnicza cenzury z informacją o doręczaniu korespondencji co 14 dni

* Michał Gancarz – ur. 16 V 1904 r. w Jaśle. Kierownik poczty, aresztowany w Opolu Lubelskim. Więzień na Zamku Lubelskim, w KL Majdanek (nr 5291), KL Auschwitz i KL Buchenwald. Został wymieniony w relacji Mieczysława Józefackiego jako jeden z kilku więźniów na Majdanku i w Auschwitz. Pisał grypsy na wolność, był szefem struktury AK na polu IV, działał pod pseudonimem „Miś”. Zob. *Przewodnik po zbiorze...*, op. cit., s. 329; J. Marszałek, *Majdanek. Obóz koncentracyjny w Lublinie*, Warszawa 1987, s. 158–159.

Fot. 4. Karta pocztowa typu Ia od Władysława Pańczaka* z życzeniami świątecznymi i licznymi ingerencjami w gotowy tekst

* Władysław Pańczak – ur. 10 VII 1908 r. w Złoczowie, zam. w Hoczewie. Osadzony w KL Majdanek 31 VIII 1943 r. (nr 2934, pole V, blok 2). Od 15 II 1945 r. przebywał w KL we Flossenburgu (nr 88 106), gdzie wykonywał pracę w Litomicach. Wcześniej przetrzymywany w KL Gross-Rosen. Zob. www.straty.pl/index.php/pl/szukaj-w-bazie [data dostępu: 18 XII 2014].

lub skreślić [...]. Każdy więzień mógł otrzymać tyle takich druków, ile otrzymał paczek. Postanowiłem zdobyć taką kartkę i wysłać do rodziców w celu podania im mojego adresu. Tu się zaczyna popisowa rola moich przyjaciół Żydów, Gieizy i Artura. Postarali mi się o taki druk, który następnie wypełniłem i wysłałem do rodziców w nadziei, że przyjdą mi z pomocą¹⁶. Według L. Christiansa pieczęć PCK umieszczano na kartkach w celu wskazania organizacji, u której można uzyskać informacje o więźniu w sytuacji, gdy rodzina nie wiedziała o jego pobycie na Majdanku i nie miała bliższych danych o osadzonym¹⁷.

Dla bliskich więźnia nawet taka skromna i w dodatku cenzurowana forma korespondencji miała wielkie znaczenie. W liście z października 1943 r. napisanym do przebywającego w obozie Wacława Laśkowskiego jego żona pisała: „Kartę od Ciebie otrzymałam, za którą bardzo dziękuję. Ty nie wiesz, ile każda taka karta sprawia nam radości. Wszyscy z rodziny muszą ją przeczytać, każdy musi mieć ją w rękę, każdy się nią cieszy, a babcia z Rogalek zaraz nad nią płacze”¹⁸.

Należy również poświęcić nieco uwagi problemowi przekazywania więźniom paczek, zwracając szczególną uwagę na ślady, jakie ten kluczowy rodzaj pomocy pozostawił w zachowanym materiale pocztowym. Pomoc żywnościowa przez cały 1942 r. docierała do osadzonych (poza niewielką liczebnie kategorią więźniów uprzywilejowanych), podobnie jak listy, wyłącznie drogą nielegalną, zwłaszcza za pośrednictwem pracujących na jego terenie licznych pracowników cywilnych. Poza wsparciem bezinteresownym na dużą skalę rozwinął się handel o charakterze spekulacyjnym¹⁹. Powolna zmiana tego stanu nastąpiła wówczas, gdy w gremiach kierowniczych SS podjęto decyzję o szerszym niż dotąd wykorzystaniu więźniarskiej siły roboczej w zaspokajaniu wzrastających potrzeb przemysłu wojennego III Rzeszy. Stąd pojawiła się konieczność dłuższego niż dotychczas utrzymania uwięzionych przy życiu, zwłaszcza kadry wykwalifikowanej. Na mocy rozkazu H. Himmlera z 22 października 1942 r. zezwolono na dożywianie więźniów, w tym na dostarczanie paczek z produktami spożywczymi z zewnątrz. W konsekwencji 20 stycznia 1943 r. szef Urzędu D WVHA wydał tajny rozkaz skierowany do komendantów obozów koncentracyjnych, aby wszelkimi środkami dążyć do zmniejszenia śmiertelności osadzonych, m.in. poprzez przysyłanie przez rodziny żywności²⁰. Jak już wyżej wspomniano, na Majdanku sprawę tę załatwiono 26 lutego 1943 r. w trakcie spotkania wicedyrektora RGO Henryka Woronieckiego z komendantem Majdanka²¹, jednak porozumienie to dotyczyło wyłącznie Polaków, nie objęto nim Żydów i jeńców sowieckich. Dalsza liberalizacja nastąpiła w grudniu 1943 r. Zezwolono na dostarczanie każdemu więźniowi nieograniczonej ilości paczek żywnościowych (do tej pory mogła być jedna w tygodniu) oraz paczki

16 Relacja Ludwika Cichockiego w: *Jesteśmy świadkami. Wspomnienia byłych więźniów Majdanku*, oprac. C. Rajca, E. Rosiak, A. Wiśniewska, Lublin 1969, s. 159. Por. też wspomnienia Aleksandra Zakościelnego w: *ibidem*, s. 311.

17 L. Christians, *op. cit.*, s. 195.

18 *Jesteśmy świadkami...*, *op. cit.*, s. 225.

19 Ceny lubelskie / Ceny na Majdanku (ok. 22 VI 1943 r.): chleb 1 kg – 14/150 zł; jajka 1 szt. – 3/20 zł; słonina i masło 1 kg – 140/500 zł; cytryna 1 szt. – 25/100 zł. Zob. L. Christians, *op. cit.*, s. 27.

20 Z. Leszczyńska, *Kronika obozu na Majdanku*, Lublin 1980, s. 120.

21 J. Kłapeć, *op. cit.*, s. 246–247.

odzieżowej w okresie zimowym²². Przesyłki były wysyłane przez RGO (za pośrednictwem PCK), inne organizacje charytatywne oraz osoby prywatne.

Po dotarciu paczki do obozowej poczty (*Poststelle*), utworzonej formalnie 1 stycznia 1943 r.²³, poddawano ją selekcji i często wstępnej rewizji połączonej ze zwykłym okradaniem: „W pokoju, w którym pracowali więźniowie komanda [pocztowego], ustawionych było pięć skrzyń jednakowych wymiarów [...]. Na każdej z tych skrzyń znajdował się napis: I, III, IV, V i »Gamel« [paczki dla więźniów zmarłych]. Skrzyni dla pola II nie było, gdyż więźniami tam byli jeńcy radzieccy, którzy nigdy nie otrzymywali paczki”²⁴. Następnie kierowano paczkę na pole, gdzie przebywał więzień, do którego była adresowana: „Paczki po segregacji według pól wyjmowane są ze skrzyń i pakowane są do worków mających numer odpowiedniego pola. Po zawiadomieniu schreibstuby pola, przyjeżdża »Wagenkolona«, która pod dozorem zabiera paczki”²⁵. Dalszy los przesyłek jest opisany we wspomnieniach licznych więźniów: „Zwykle po apelu zwoływali pisarzy z poszczególnych bloków do kancelarii i wyczytywali nasze numery. Schreiberzy zaś po sprawdzeniu, do kogo przysła dana paczka i w którym bloku mieszkał dany więzień, przyklejali nań te numerki: numerki także wręczali adresatowi. [Stąd na kartkach z gotową treścią widnieje miejsce na wpisanie numeru paczki, nie zawsze przez więźniów uzupełniane]. Po apelu wieczornym szło się pod wskazany blok i oczekiwało na wyczytanie numeru paczki”²⁶. Czasem był to ceremoniał, którego elementem stało się maltretowanie więźniów²⁷.

Z relacji wynika, że paczka była rewidowana dwukrotnie: najpierw pobieżnie na *Poststelle*, a następnie na poszczególnych polach przez więźniów funkcyjnych i SS-manów. Wreszcie po otrzymaniu przesyłki więzień musiał podzielić się jej zawartością z blokowym, kapo itd. oraz pilnować tego, co mu zostało przed kradzieżą. Często paczki przestawały docierać do adresata, gdy ten został przeniesiony na inne pole, zwłaszcza do rewiru (szpitala obozowego dla mężczyzn na V polu). Takie zdarzenia wspomina Stanisław Chwiejczak: „Rodzina na czas mojego pobytu w rewirze przez całe trzy miesiące wyłączona była z udzielania mi pomocy, bo paczki wysyłano na pole IV, a za chorym więźniem ich nie przewożono”²⁸.

Bardzo szybko doszło do podziału więźniów na uprzywilejowanych „paczkowiczów” i pozostałych. Ci pierwsi mogli liczyć na względy funkcyjnych, pozostali starali się im przypodobać: „»Paczkowicze« utworzyli nową grupę potentatów

22 J. Mozdzan, *op. cit.*, s. 64.

23 J. Kasperek, *Poczta (Poststelle)*, [w:] *Majdanek 1941–1944, op. cit.*, s. 75–76.

24 Zob. opublikowane wspomnienia Adama Panasiewicza w: J. Mozdzan, *op. cit.*, s. 191–192.

25 *Ibidem*, s. 193.

26 *Jesteśmy świadkami...*, *op. cit.*, s. 348.

27 „Stół, przy którym odbywa się otwieranie paczek i kontrola ich zawartości, stoi przy otwartych drzwiach bloku, przed wejściem leży drewniana wycieraczka. Więzień z wywołanym numerem musi z szeregu wybiec, stanąć przed stołem i zdjąć czapkę. Każdy machinalnie staje na wycieraczce i dostaje od Buerzera ulubione jego uderzenie: laską w kark. Jeżeli od razu nie zorientuje się, co przeskrobał, dostaje dalej laską, aż do chwili, kiedy cofając się przed uderzeniami, odruchowo zejdzie z wycieraczki. Wolno było stanąć (według urojen Buerzera, ale głośno nigdy niewypowiedzianych) na wycieraczce, gdy się już podchodziło do stołu po odbiór zrewidowanej paczki, ale jak długo trwało rozpakowywanie i kontrola, trzeba było stać na ziemi przed wycieraczką”. Zob. J. Kwiatkowski, *485 dni na Majdanku...*, s. 125.

28 S. Chwiejczak, *Kolczasty trakt*, Lublin 1971, s. 271.

obozowych. Gardzili obozową zupą i pajdką dotąd upragnionego chleba, którymi obecnie płacili za posłanie pryczy, lepszy pasiak lub drewniaki. W późniejszym okresie nie czyścili nawet własnych drewniaków²⁹.

Z dostarczeniem paczki więźniowi związany jest tzw. adres pomocniczy, który wędrował wraz z paczką, poczynawszy od momentu jej nadania (fot. 5). Na jego stronie *verso* znajduje się potwierdzenie od odbiorcy. W przypadku obozu na Majdanku dokonywali tego zamiast więźnia–odbiorcy SS-mani, pracownicy *Poststelle*. Odbijali oni datownik oraz stampilę (pieczętka z nazwiskiem) albo też podpisywali się. Następnie paczka wędrowała, przynajmniej teoretycznie, na poszczególne pola więźniarskie i w końcu do konkretnego więźnia. Adres pomocniczy wracał do urzędu pocztowego i był tam jakiś czas przechowywany jako potwierdzenie właściwego wykonania doręczenia. Następnie był niszczone. Z tej przyczyny adresy pomocnicze są nieco rzadsze niż korespondencja więźniarska.

Jak już wspomniałem na wstępie, ogół więźniów mógł otrzymywać pocztę co najmniej od lutego–marca 1943 r. Niestety, nie są mi znane przypadki zachowania tego typu korespondencji. Podobnie jak w przypadku innych obozów koncentracyjnych, również na Majdanku istniał zakaz gromadzenia takiej dokumentacji przez więźniów. Reszty dopełniła ewakuacja osadzonych do innych obozów koncentracyjnych wiosną 1944 r., bowiem związane z przeniesieniem liczne rewizje nie dawały szansy zachowania kartek czy listów od bliskich. Zatrudnieni w obozowej poczcie funkcjonariusze kontrolowali przychodzące paczki, cenzurowali zarówno korespondencję przychodzącą, jak i wychodzącą. W literaturze przedmiotu sygnalizowane są wątpliwości nie tylko co do składu personalnego tej komórki, ale również w odniesieniu do choćby liczby pracowników na tych stanowiskach. Józef Kasperek w ślad za ustaleniami filatelistów uważał, że było ich co najmniej trzech³⁰. Z kolei na portalu Państwowego Muzeum na Majdanku podaje się liczbę pięciu cenzorów jako stan na jesień 1943 r.³¹. Druga z wskazanych informacji ma zapewne związek z istnieniem pieczęci cenzorów umieszczanych na korespondencji więźniarskiej POSTPRÜFER z numerami od 1 do 5. Nie udowodniono jednak, że każda z nich była przydzielona konkretnej osobie, a w dodatku pieczęć oznaczona cyfrą 5 była używana wyłącznie pod koniec grudnia 1943 r. W tej sytuacji jedyną możliwością rozwiązania tego problemu jest analiza podpisów lub pieczęci z ich nazwiskami, pojawiających się na omówionych już adresach pomocniczych. Po przejrzeniu setek takich formularzy udało się wyodrębnić cztery nazwiska:

- KLOSE – identyczny z SS-Rottenführerem Adolfem Klose występującym formalnie, jako wartownik³²;
- STEINER – identyczny z wartownikiem SS-Schütze Michaeliem Steinerem³³;
- WIDENKA – identyczny z wartownikiem SS-Rottenführerem Aloisem Widenką³⁴;

29 J. Michalak, *Nr 3273 miał szesnaście lat*, wyd. 2, Lublin 1979, s. 149.

30 J. Kasperek, *op. cit.*, s. 76 [przypis 73]; H. Filipow, *Kartki z Majdanka*, „Filatelista” 1976, nr 13, s. 20–21.

31 <http://www.majdanek.eu/articles.php?aid=550&acid=221> [data dostępu: 1 XI 2014].

32 Z. Leszczyńska, *Struktura osobowa władz obozu na Majdanku*, „Zeszyty Majdanka” 1969, t. 2, s. 52.

33 *Ibidem*, s. 62.

34 *Ibidem*, s. 65.

P 393 Warschau 3 W 22

(In części służą do naklejania naklepek nadawców)

Absender:
Nadawca: *L. Czaplarska*
Włochy *Kolejowa 18*

Besondere Vermerke des Absenders:
Szczególne uwagi nadawcy

An *Adeli Edelszejn*
Do

Freigeblüh (Gr)
Opłata (Gr) *1.50*

Postgewicht (kg)
Waga (kg) *2300*

in *Dublin*
w *K.d. der Straßen 55*

(Straße, Hausnummer, Gebäudeteil, Stockwerk)
(Ulica, numer domu, część domu, piętro)

DPD 414 (L41)

Ankunfts-Nr. *P-2 Feb. 1944*
Numer nadawcy

Zustellvermerk
Notatka o doręczeniu

Bescheinigung des Empfängers
Potwierdzenie odbiorcy

Umstehend bezeichnete Sendung erhalten
Oznaczona na odwrotnej stronie przesyłka otrzymana

(Name)
(Nazwisko) *Edelszejn*

Zur gefälligen Beachtung!
Zu jedem Paket ist eine besondere Paketkarte erforderlich. Zu Nachnahmepaketen sind die besonderen Nachnahme-Paketarten mit anhängender Postanweisung oder Zahlkarte zu benutzen.

Do łaskawej wiadomości!
Do każdej paczki potrzebny jest osobny adres pomocniczy. Do paczek za pobraniem używać należy osobnych adresów pomocniczych za pobraniem z dołączonym przekazem pocztowym lub kartą wpłaty.

Przy przesyłkach wartościowych musi się podawać kwotę w cyfrach z dopiskiem „wartość”. W tym miejscu także winno się napisać: „przez posłańca”, „posłańiec zapłacony niedoręczalności zawracając” itd. Wskazywać winno także sam adres w celu pośpiesznego doręczenia itd. Nie należy używać przy nieopracowanych przesyłkach wartościowych niedopłaconych, jednak podawanie wartości na pocztowy urząd przeznaczania, na byłoby szkodliwym literami i wyrażeniami, jak: „daję się z próżnych pudełek, skrzynek, lub innych próżnych naczyń” itp. Należy oświadczyć uwagę „późna przesyłka nie powinna służyć za adres” na paczkach.

Auf den Paketen ist das Absender- und Wohnort, Straße, Hausnummer, Gebäudeteil und Stockwerk anzugeben.
Über die Gebühren erteilen die Postanstalten Auskunft.

Na paczkach winno się zapisać nazwisko nadawcy, miejsce jego zamieszkania, ulicę, numer domu, część budynku, piętro.
W sprawie opłat pocztowych udzielają szczyt pocztowe informacji.

Fot. 5. Adres pomocniczy do paczki przyjętej przez SS-mana Steinera 2 lutego 1944 r. Paczkę wysłała z Warszawy (Włochy) L. Czaplarska 31 stycznia 1944 r. do więźniarki Adeli Edelszejn*

* Istnieje możliwość, że była to Żydówka. Nazwisko *Edelszejn* występuje wśród osób przebywających w warszawskim getcie, brak jednak kobiety o imieniu *Adela*. Nie odnalazłem nigdzie danych dotyczących tej osoby.

- M. WANDER – ta pieczęć występuje bardzo często w ciągu całego okresu funkcjonowania poczty, jednakże w spisach załogi Majdanka SS-mana o takim nazwisku nie ma. Można się jedynie domyślać, że być może chodzi tu o pochodzącego z Łodzi, świetnie znającego język polski zastępcę kierownika poczty SS-Unterscharführera Heinricha Wagnera³⁵. Jeśli tak było, to problemem pozostają powody używania przez niego pieczęci z tak przekreślonym nazwiskiem.

Rozważania dobiegają końca, czas zatem na kilka uwag podsumowujących. Specyfiką obozu koncentracyjnego na Majdanku był brak możliwości prowadzenia oficjalnej korespondencji przez ogół więźniów aż do trzeciej dekady września 1943 r. Po zezwoleniu osadzonemu na kontakt ze światem zewnętrznym pojawiła się nieznana gdzie indziej praktyka używania ogólnie dostępnych kart pocztowych, całostek DPO i kart drukowanych przez polskie organizacje charytatywne (RGO i PCK) w miejsce wykorzystywanych w innych obozach specjalnych formularzy. Także dopuszczenie możliwości posługiwania się językiem polskim w oficjalnych kontaktach było rozwiązaniem wyjątkowym. W tych kwestiach zmiany następowały stopniowo w 1944 r., ale ich szczegółowe omówienie niewątpliwie zasługuje na odrębny szkic.

.....

The Beginnings of Official Correspondence of the Majdanek Concentration Camp Inmates (Autumn 1943)

The goal of the article was to present certain issues connected with the starting and the first period of the functioning of official (legal) correspondence of the inmates held in the German Nazi Majdanek concentration camp. The issue was analyzed based on both the accounts of former inmates and on their correspondence preserved in private collections. A characteristic feature of the Majdanek camp was the absolute prohibition of communication between prisoners and their family, which was in force until September 1943. It was only then that correspondence was allowed but only using specially prepared forms and postcards. They were made owing to the efforts of Polish humanitarian organizations, and, despite initial restrictions, correspondence in Polish was also permitted. The postcards were probably printed in Lublin's printing shops according to different patterns than in other camps. This was another difference in comparison with other concentration camps, in which the inmates could use the German language only, on normalized postal forms. Jews and Soviet prisoners of war were denied the right to correspondence.

Key words: correspondence of inmates, concentration camp in Lublin, Majdanek, camp mail

.....

35 J. Kasperek, *op. cit.*, s. 75.

MARCIN MARKOWSKI
Lublin

Lublin w roku 1954 w świetle prasy. Odbudowa miasta, 22 Lipca, Centralna Wystawa Rolnicza

.....

Odbudowa Lublina z 1954 r. na stałe zmieniła jego krajobraz. Obchody dziesiątej rocznicy proklamowania Manifestu PKWN przyczyniły się do szybszego uporządkowania miasta ze zniszczeń wojennych. W latach 1945–1953 prace postępowały powoli i trwały niekiedy kilka lat. Wyznaczenie Lublina na arenę centralnych obchodów dziesiątej rocznicy ogłoszenia Manifestu Lipcowego pociągnęło za sobą dodatkowe sumy, które pozwoliły uporządkować miasto w pięć miesięcy. W połowie lutego Lublin zmienił się w wielki plac budowy. Odbudową zostały objęte obiekty stojące przy głównych arteriach komunikacyjnych w centrum miasta oraz dworzec kolejowy. Dodatkowo uporządkowano teren zniszczonego przez okupantów getta na Podzamczu. Prace objęły jedynie budownictwo świeckie nieodrestaurowane po zakończeniu II wojny światowej. W odremontowanym rejonie zostało ujednolicone oświetlenie. W centrum zostało otwartych około dwustu sklepów z różnych branż. U stóp Zamku został uformowany plac z przylegającym do niego łukiem ściany o rytmicznie powtarzających się elementach architektonicznych. Przy okazji prac remontowo-budowlanych prowadzonych w 1954 r. udało się uwypuklić w krajobrazie Lublina Zamek, Stare Miasto oraz kościół na Czwartku, które do II wojny światowej zasłaniała zabudowa Podzamcza. Dodatkowo wybudowano pierwszy odcinek drogi przelotowej przez miasto, tzw. Trasy W–Z.

Słowa kluczowe: 1954, Lublin, XX wiek, odbudowa, wystawa rolnicza, 22 Lipca

.....

Sześćdziesiąt lat temu, 13 stycznia 1954 r., Prezydium Rządu uchwaliło, że ogólnopolskie obchody dziesiątej rocznicy ogłoszenia Manifestu PKWN odbędą się 22 lipca w Lublinie. Na dziesięć dni przed podjęciem tej uchwały „Życie Lubelskie” donosiło o miejskich planach budowlanych przewidzianych w budżecie na rok 1954. Informowano, że na realizację celów remontowo-konstrukcyjnych zostało przeznaczonych ok. 20 mln zł. Obok wznoszenia nowych osiedli mieszkaniowych

zaplanowano wybudowanie domów na pustych placach powstałych w wyniku działań wojennych. Takie obiekty-„plomby” planowano wybudować u zbiegu ulic: Narutowicza i Chopina oraz Narutowicza i Wschodniej. Zabudowę „plombową” miało zostać również objęte Stare Miasto remontowane stopniowo od roku 1945. W tym czasie wzniesiono pojedyncze domy przy ówczesnej ul. Trybunalskiej (dzisiejsza Jezuicka¹), Olejnej, Szambelańskiej, w Rynku oraz przy Krakowskim Przedmieściu. Rozpoczęto również odbudowę wnętrza Bramy Grodzkiej oraz sąsiadujących z nią kamienic. Został wówczas także uporządkowany pl. Rybny i wybudowano schody łączące go z ul. Kowalską (dzisiejszy Zaułek Hartwigów). W 1954 r. planowano całkowite odgruzowanie ul. Trybunalskiej oraz częściową odbudowę stojących przy niej budynków od strony Bramy Krakowskiej². Rekonstrukcja kamienic znajdujących się przy ul. Trybunalskiej na odcinku pomiędzy Bramą Krakowską a Trynitską rozpoczęła się w roku 1953, kiedy to przystąpiono do odgruzowywania piwnic i fundamentów usytuowanych w tej części miasta. W tym roku w stanie surowym został oddany do użytku budynek przy ul. Trybunalskiej 4³. Jednocześnie prasa informowała, że „rekonstrukcja Starego Miasta napotyka na olbrzymie trudności ze względu na brak dokumentacji technicznej dawnych budynków, a zwłaszcza fundamentów. Projektanci dysponują niewielką ilością danych odnośnie piwnic, którymi licznie jest poprzerzynane Stare Miasto. Brakuje też wykwalifikowanych kadr, jak murarzy wykonujących sklepienia łukowe, sztukatorów, kamieniarzy i innych”⁴.

Miejskie plany budowlane uległy całkowitej zmianie w momencie podania do publicznej wiadomości przez Prezydium Rządu planów zorganizowania w Lublinie centralnych obchodów dziesięciolecia ogłoszenia Manifestu Lipcowego. Uchwała przewidywała zorganizowanie w mieście Centralnej Wystawy Rolniczej oraz przeprowadzenie szeregu prac budowlanych. Na ten cel przeznaczono ponad 30 mln zł. Dodatkowo poszczególne resorty zostały zobowiązane do przekazania dodatkowych nakładów finansowych na remonty, adaptację budynków w mieście oraz porządkowanie placów i ulic, co zwiększyło tę kwotę do 50 mln zł⁵. Wedle informacji prasowych większość z przyznanych przez Prezydium Rządu funduszy miała zostać wykorzystana do 22 lipca 1954 r.⁶

Dnia 8 lutego w sali konferencyjnej Komitetu Wojewódzkiego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (KW PZPR) odbyła się wojewódzka narada poświęcona omówieniu przygotowań do wspomnianych obchodów dziesiątej rocznicy

1 W latach 1951–1990 ul. Jezuicka nosiła nazwę *Trybunalskiej*, choć w relacjach prasowych z 1954 r. występują obie nazwy z przewagą jednak tej pierwszej.

2 J. W., *Setki nowych izb mieszkalnych otrzyma Lublin w roku bieżącym. Rozbudowa osiedli, rekonstrukcja Starego Miasta*, „Życie Lubelskie” [dalej: ŻL], nr 3, 3–4 I 1954, s. 4; *Odgruzujemy Stare Miasto i Podzamcze. Wielką społeczną akcję pomocy podjęli mieszkańcy Lublina*, ŻL, nr 42, 18 II 1954, s. 4.

3 H. Gawarecki, *Prace konserwatorskie. Zabytki Lublina w odbudowie i konserwacji*, „Ochrona Zabytków” 1954, nr 3, s. 215; *Lublin w X-lecie PKWN*, red. J. Henneberg, Warszawa 1954, s. 9.

4 J. W., *Setki nowych izb mieszkalnych...*, op. cit., s. 4.

5 *Przed 10 rocznicą proklamowania Manifestu PKWN. Rozpoczynamy walkę o nadanie Lublinowi wielkomiejskiego charakteru, „Sztandar Ludu”* [dalej: SzL], nr 36, 10 II 1954, s. 3; *Lublin godnie powita wielką rocznicę. Z przemówienia I sekretarza KW PZPR Pawła Wojasa*, ŻL, nr 37, 12 I 1954, s. 3.

6 *Odgruzujemy Stare Miasto i Podzamcze...*, op. cit., s. 4.

proklamowania Manifestu Lipcowego. W spotkaniu wzięli udział: pełnomocnik Rządu, podsekretarz stanu w Ministerstwie Budownictwa Miast i Osiedli, członkowie rad narodowych, działacze partyjni, gospodarczy i kulturalni. 10 lutego w „Sztandarze Ludu”, a dwa dni później w „Życiu Lubelskim” zostały zamieszczone obszernie fragmenty przemówienia I sekretarza KW PZPR Pawła Wojtasa, które zostało wygłoszone podczas narady⁷.

Pierwszy sekretarz KW PZPR zapowiedział zorganizowanie wystawy rolniczej na terenach wokół wzgórza zamkowego. W ramach prac drogowych zaplanowano wybudowanie pierwszego odcinka Trasy W–Z⁸, która miała w przyszłości połączyć drogę na Warszawę z szosą na Zamość, stając się trasą przelotową przez Lublin. Pierwszy fragment tej arterii komunikacyjnej został wybudowany pomiędzy dzisiejszymi al. Unii Lubelskiej i ul. Lubartowską⁹. Na niwelację, uzbrojenie terenu itp. przeznaczono 11 mln zł. Projekt przewidywał, że w centrum terenu wystawowego znajdzie się owalny plac¹⁰. W Polsce w latach 1949–1955 odbudowa części zabytkowych miast w formach historycznych narzucała żeby w najbardziej reprezentacyjnych miejscach tworzyć tzw. place zebrań ludowych. Planowano wybudowanie takiego obiektu w Głównym Mieście w Gdańsku. Były również naciski, by taki plac znalazł się na warszawskiej Starówce. Ostatecznie konstrukcję placu zebrań ludowych udało się zrealizować jedynie w Lublinie. Zdaniem Bohdana Rymaszewskiego place miały stanowić nawiązanie do pochodzącego z ostatniej ćwierci XVIII w. projektu Wasyła Bażanowa placu Festynów Ludowych dla moskiewskiego Kremla¹¹.

W przemówieniu Pawła Wojasa padały zapowiedzi odremontowania uszkodzonych elewacji domów stojących przy Krakowskim Przedmieściu oraz wysiedlenia instytucji z lokali usługowo-handlowych znajdujących się przy tej arterii komunikacyjnej, która odtąd miała stać się „salonem” miasta. Podobne prace remontowo-budowlane miały zostać przeprowadzone na innych ulicach śródmieścia¹². W ramach przygotowań do obchodów dziesiątej rocznicy proklamowania Manifestu PKWN przewidziano odrestaurowanie dworca kolejowego oraz uporządkowanie placu przed nim. Władze zapowiedziały również naprawienie nawierzchni ulic, których stan uniemożliwiał komunikację miejską, uzupełnienie

7 *Przed 10 rocznicą PKWN. Narada aktywu w Lublinie*, ŻL, nr 35, 10 II 1954, s. 6.

8 Koncepcja wybudowania w Lublinie Trasy W–Z powstała w 1951 r. Jej pierwszy odcinek – od ul. Lubartowskiej do Al. Unii Lubelskiej – powstał w 1954 r. Pod koniec grudnia 1971 r. oddany został drugi fragment – od ul. Lubartowskiej do ul. Prusa. Niecałe cztery lata później, w kwietniu 1975 r., ukończono prace nad odcinkiem pomiędzy ul. Grabskiego a Kalinówką. Pod koniec listopada 1980 r. do użytku został oddany fragment trasy łączący Centrum z ul. Mełgiewską. W połowie sierpnia 1981 r. ukończony został odcinek od estakady na ul. Mełgiewskiej do ul. Łęczyńskiej, a 10 listopada 1989 r., po trzydziestu pięciu latach od rozpoczęcia budowy, Lublin otrzymał trasę przelotową liczącą 13,2 km. Zob. *Lublin. Dzieje miasta*, t. 2: XIX i XX wiek, red. T. Radzik, Lublin 2000, s. 375–376, 497, 511, 517, 523, 541, 572.

9 *Przed 10 rocznicą proklamowania...*, op. cit., s. 3; *Lublin godnie powita...*, op. cit., s. 3.

10 *W ramach obchodu 10-lecia Polski Ludowej. Wielka wystawa rolnicza w Lublinie. Prace budowlane na Podzamczu rozpoczęte*, ŻL, nr 80, 3 IV 1954, s. 4.

11 P. Majewski, *Ideologia i konserwacja. Architektura zabytkowa w Polsce w czasach socrealizmu*, Warszawa 2009, s. 225.

12 E. T., *Z frontu walki o budowę nowego Lublina. Prace przy remontach budynków, baraków i sklepów postępują żółwim krokiem*, SzL, nr 50, 27–28 II 1954, s. 4.

i unowocześnienie oświetlenia głównych ulic Lublina oraz uporządkowanie zieleni miejskiej¹³.

W przemówieniu zadeklarowano ponadto odnowienie dwóch staromiejskich bram – Krakowskiej i Grodzkiej oraz budynku Trybunału. Dodatkowo prace remontowo-budowlane miały objąć kamienice stojące wzdłuż ul. Grodzkiej oraz te znajdujące się przy Rynku. Mieszcące się na Starym Mieście budynki miały być gotowe w stanie surowym 22 lipca¹⁴. W swoim wystąpieniu Paweł Wojaś zapowiedział uzupełnienie szczerb w staromiejskiej zabudowie, które powstały wskutek działań wojennych, oraz uporządkowanie i przebudowanie otoczenia Zamku. Pierwszy sekretarz KW PZPR ogłosił również przeznaczenie dawnego więzienia na cele kulturalne. Zamierzano także połączyć wzgórze zamkowe ze staromiejską groblą oraz Zamek z placem na Podzamczu schodami. Przy placu miał zostać wybudowany tzw. „Lubelski Mariensztat”¹⁵. Wojaś poinformował zgromadzonych na naradzie, że Uchwała Prezydium Rządu przewiduje również usytuowanie w mieście pomnika mającego upamiętnić rocznicę obchodzoną 22 lipca 1954 r. Projektowany monument miał zostać postawiony w pobliżu Domu Partii w Lublinie i mieć formę łuku triumfalnego.

W swoim wystąpieniu I sekretarz KW PZPR wezwał mieszkańców Lublina do udziału w pracach społecznych przy robotach ziemnych i budowlanych nie tylko w obszarze objętym działaniami konstrukcyjno-renowacyjnymi, ale i na terenach przygotowywanych pod wystawę rolniczą. Mieszkańcy, pomagając, mieli obniżyć koszty realizacji zaplanowanych zadań, lecz również „rozwinąć szeroką, społeczną akcję oczyszczania miasta – wszystkich ulic, placów, by powiększyć ilość i powierzchnię zieleni, zasadzić nowe drzewa, opiekować się nimi”¹⁶.

Dnia 10 lutego mimo niekorzystnych warunków atmosferycznych rozpoczęły się prace przy odgruzowywaniu ul. Trybunałskiej. „Życie Lubelskie” informowało, że na Stare Miasto został skierowany szereg ciężarówek przeznaczonych do wywożenia gruzu¹⁷. Z kolei „Sztandar Ludu” donosił, że pomimo kilkustopniowego mrozu prace przy oczyszczaniu Lublina trwają od rana do późnych godzin wieczornych i postępują w szybkim tempie¹⁸. Gazeta informowała społeczeństwo, że projekty związane z renowacją Starego Miasta opracowuje architekt i rzeźbiarz, projektant odbudowy warszawskiej Starówki – profesor Mieczysław Kuźma¹⁹. Pod koniec marca „Życie Lubelskie” uściśliło, że całą „dokumentację dla Starego Miasta i Podzamcza przygotowują pracownicy Miastoprojektu Stolica pod kierownictwem profesora Kuźmy”²⁰.

Początkowo przystąpiono do oczyszczania ulic i miejsc przeznaczonych pod budowę nowych domów w celu znalezienia wejść do kilkupiętrowego labiryntu

13 *Przed 10 rocznicą proklamowania...*, op. cit., s. 3; *Lublin godnie powita...*, op. cit., s. 3.

14 *Odgruzujemy Stare Miasto i Podzamcze...*, op. cit., s. 4.

15 *Przed 10 rocznicą proklamowania...*, op. cit., s. 3; *Lublin godnie powita...*, op. cit., s. 3.

16 *Przed 10 rocznicą proklamowania...*, op. cit., s. 3; *Lublin godnie powita...*, op. cit., s. 4.

17 *Kronika przebudowy Lublina*, ŻL, nr 77, 31 III 1954, s. 4.

18 *M., Uprzątają gruz, by budować nowe domy*, SzL, nr 40, 16 II 1954, s. 6.

19 *Odgruzujemy Stare Miasto i Podzamcze...*, op. cit., s. 4.

20 *Kronika przebudowy Lublina*, ŻL, nr 77, 31 III 1954, s. 4.

piwnic znajdującego się pod Starym Miastem. Odsłonięte spod gruzów mury i piwnice miała zbadać specjalna komisja, by ocenić, które z nich można odbudować, a które należy wyburzyć. W tym samym czasie przystąpiono do pierwszych prac związanych z przygotowaniem terenu pod przyszły plac zebrań ludowych i pierwszy odcinek Trasy W-Z²¹. Znajdujący się na Podzamczu teren zburzonego przez okupanta getta został oczyszczony, a piwnice zasypane, by zaplanowany w tym miejscu plac nie zapadł się²².

Prasa informowała, że jako pierwsi do społecznego czynu odgruzowywania miasta zgłosili się żołnierze z lubelskich jednostek. „Życie Lubelskie” przedstawiło wojsko jako wzór do naśladowania, dodając: „Czekamy na pierwsze zgłoszenia do pomocy przy wielkich pracach, które zmienią oblicze naszego miasta”²³. Jako przykład oddolnej inicjatywy prasa podała uczniów Technikum Przemysłu Spożywczego, którzy postanowili włączyć się do prac przy oczyszczaniu miasta. Uczniowie zobowiązali się uporządkować i zniwelować półtora hektara terenu dookoła szkoły. Dodatkowo utworzyli osiem ekip po pięćdziesiąt osób każda, które zobowiązały się przeznaczyć po cztery godziny dziennie na pomoc przy pracach w mieście²⁴. Na zakończenie tekstu znalazło się wezwanie skierowane do innych uczniów: „Młodzież technikum przemysłu spożywczego wzywa wszystkie szkoły Lublina – podstawowe i średnie, ogólnokształcące i zawodowe – do podejmowania podobnych zobowiązań”²⁵.

Dnia 17 lutego „Życie Lubelskie” poinformowało, że obok istniejącego już Biura Pełnomocnika Rządu ds. Dziesięciolecia prezydium Miejskiej Rady Narodowej (MRN) powołało do życia zarząd inwestycyjny. Do tej komórki zostali skierowani inżynierowie i technicy z dużych lubelskich zakładów ze szczególnym uwzględnieniem przedsiębiorstw budowlanych. Prasa informowała, że zarząd ten liczy już kilkanaście osób, a jego członkowie z ramienia prezydium MRN nadzorują wszystkie roboty zlecone w związku z przygotowaniami do obchodów dziesiątej rocznicy proklamowania Manifestu Lipcowego²⁶.

W związku z zapowiadаныmi wysiedleniami instytucji z lokali usługowo-handlowych znajdujących się przy Krakowskim Przedmieściu prasa informowała o opróżnieniu lokali przy tej arterii komunikacyjnej, jak również przy ul. Stalingradzkiej (dziś Lubartowska²⁷) i Grodzkiej, w których dotychczas znajdowały się biura. „Sztandar Ludu” w wydaniu z 17 lutego wymieniał instytucje, które nie opuściły lokali przeznaczonych do renowacji. W pierwszej połowie lutego zamknięte zostały obiekty handlowe, których remont został zaplanowany w pierwszym etapie

21 *Wojsko pierwsze pospieszyło z pomocą. Rozpoczęło się odgruzowywanie Starego Miasta i Podzamcza*, ŻŁ, nr 39, 14–15 II 1954, s. 6.

22 *Odgruzujemy Stare Miasto i Podzamcze...*, op. cit., s. 4.

23 *Wojsko pierwsze pospieszyło z pomocą...*, op. cit., s. 6.

24 *Ibidem*, s. 6; H., *Stajemy w szeregu budowniczych nowego Lublina*, SzŁ, nr 41, 17 II 1954, s. 6.

25 *Wojsko pierwsze pospieszyło z pomocą...*, op. cit., s. 6.

26 J. T., *Coraz większy rozmach robót budowlanych. Rozpoczęły się remonty sklepów. Pierwsze prace na zamku*, ŻŁ, nr 41, 17 II 1954, s. 6.

27 W latach 1950–1956 fragment ul. Lubartowskiej od pl. Łokietka do Trasy W-Z nosił nazwę *ul. Stalingradzka*.

prac²⁸. Pod koniec miesiąca „Sztandar Ludu” informował, że wykonanie prac nad lokalami sklepowymi zostanie powierzone lubelskiemu i szczecińskiemu Zjednoczeniu Budownictwa Miejskiego (ZBM). Gazeta ubolewała, że oba przedsiębiorstwa nie dotrzymują terminów robót. Dziennik informował również, że nie do wszystkich punktów usługowo-handlowych zostali skierowani pracownicy ZBM, a w niektórych z powodu braku materiałów, narzędzi i dozoru znaczna część robotników nie pracuje²⁹.

„Sztandar Ludu” donosił, że 13 lutego rozpoczęły się prace na Zamku, który miesiąc wcześniej przestał pełnić funkcję zakładu penitencjarnego. Robotnicy usunęli żelazną bramę dawnego więzienia i rozpoczęli demontowanie okratowanych drzwi wewnątrz obiektu. Do artykułu dołączony został rysunek przedstawiający widok Zamku z lotu ptaka od strony Kalinowszczyzny, Podzamcze oraz fragment Starego Miasta z Bramą Grodzką. Była to pierwsza zamieszczona w prasie wizualizacja projektu zmian otoczenia Zamku, dzięki której mieszkańcy Lublina mogli zobaczyć, jak będzie wyglądał ten fragment miasta³⁰. Następnego dnia dziennik zamieścił drugą wizualizację widoku Zamku, również z lotu ptaka, lecz tym razem od frontu. Na dołączonym do artykułu rysunku widać tereny zielone wokół dawnego więzienia, nasyp łączący wzgórze zamkowe ze staromiejskim oraz leżący u stóp wzgórza zamkowego fragment owalu placu zebrania ludowych. Na wizualizacji umieszczony został również pomnik w formie obelisku stojący u wylotu placu, przy Trasie W–Z. Gazeta informowała, że prace remontowe objęły już parter i pierwsze piętro frontu oraz skrzydło południowe dawnego więzienia³¹. Oba ukazujące się w Lublinie dzienniki pisały, że robotnicy rozpoczęli wyburzanie budynków administracji więziennej oraz że zaczęto dostosowywać jedno ze skrzydeł zamkowych do potrzeb Domu Kultury. Prasa podawała, że w najbliższym czasie rozpoczną się prace przy demontażu budynku kuchni i łaźni więziennej stojącego na dziedzińcu. W zamieszczonym w „Sztandarze Ludu” artykule znalazła się informacja, że gruz zostanie częściowo wykorzystany przy budowie pierwszego odcinka Trasy W–Z. W celu usprawnienia transportu gruzu wokół Zamku zostały rozłożone tory dla specjalnej kolejki łączącej wzgórze zamkowe z placem budowy trasy³². W połowie kwietnia „Sztandar Ludu” poinformował, że główną inwestycją dziesięciolecia w Lublinie jest przebudowa Zamku na Dom Kultury i Sztuki. Z lektury dziennika lublinianie mogli się dowiedzieć, że w południowym skrzydle obiektu będzie mieściło się muzeum, a w północnym – Dom Kultury. Do 22 lipca przewidziano jedynie zaadaptowanie Zamku na pomieszczenie dla części wystawy, a pozostałe prace adaptacyjne miały zostać przeprowadzone w okresie późniejszym³³. Muzeum w gmachu zamkowym zaczęło funkcjonować w roku 1957.

28 J. T., *Coraz większy rozmach...*, op. cit., s. 6; Z., *Błyskawica*, „Sztandar Ludu”, nr 41, 17 II 1954, s. 6.

29 E. T., *Z frontu walki o budowę...*, op. cit., s. 4.

30 S. O., *Przed 10-leciem Polski Ludowej. Rozpoczęto prace remontowe na Zamku Lubelskim*, SzL, nr 40, 16 II 1954, s. 1.

31 S. O., *Prace na Zamku postępują szybko*, SzL, nr 41, 17 II 1954, s. 1.

32 *Ibidem*, s. 1; J. T., *Coraz większy rozmach...*, op. cit., s. 6; Lublin w X-lecie PKWN, op. cit., s. 11.

33 E. T., *Z frontu walki o nowy Lublin. Terminy wykonania robót na Zamku są zagrożone*, SzL, nr 88, 13 IV 1954, s. 6.

W połowie lutego odbyła się sesja Miejskiej Rady Narodowej, gdzie zasadniczym wątkiem była kwestia prac społecznych na rzecz porządkowania miasta w ramach przygotowań do obchodów dziesiątej rocznicy ogłoszenia Manifestu Lipcowego przypadającej 22 lipca 1954 r. Dyskusja pokazała, że radni doceniają znaczenie akcji społecznej, czego wyrazem były głosy poparcia na temat mobilizacji społeczeństwa przy pracach porządkowych w mieście. Równocześnie z sali posiedzeń padł szereg zobowiązań radnych ws. pomocy przy przygotowaniach do obchodów rocznicowych. Na sesji dzielnica Stare Miasto wezwała do współzawodnictwa w akcji porządkowych w centrum dzielnicy XII, a Kośminek wezwał do rywalizacji Dziesiątą i dzielnicę Kunickiego³⁴.

Na sesji MRN obecny był również ówczesny prorektor UMCS – prof. dr Aleksander Wolter, który przypomniał zebranym, że 23 października 1954 r. uczelnia będzie obchodziła dziesiątą rocznicę istnienia. W związku z tym profesor zapowiedział, że Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej przygotowuje na tę okoliczność dwa specjalne wydawnictwa – tom poświęcony rozwojowi uczelni oraz księgę pamiątkową z najlepszymi pracami naukowo-badawczymi powstałymi na uniwersytecie w czasie dekady funkcjonowania. Profesor Wolter w imieniu reprezentowanej przez siebie jednostki zapowiedział również udział w pracach społecznych na rzecz porządkowania miasta. Ponadto na sesji Miejskiej Rady Narodowej padły również zobowiązania ze strony przedstawiciela Akademii Medycznej, nauczycieli, młodzieży licealnej oraz studentów, którzy zobowiązali się wykonać prace społecznych przy oczyszczaniu Lublina³⁵.

Podczas sesji MRN lubelskie Rzemiosło poinformowało, że rozpoczęło zbiórkę funduszy na dokończenie odbudowy kamienicy Klonowica (Rynek 2), która od 1947 r. jest administrowana przez Związek Cechów. Organizacja zadeklarowała, że zapewni robotników i fundusze konieczne do odrestaurowania budynku. Jednocześnie zaapelowała do prezydium MRN o przyznanie materiałów niezbędnych do tego celu. Na sesji MRN radny Pawłowski wezwał artystów plastyków do pomocy w opracowaniu projektu wnętrza Domu Rzemiosła³⁶.

Dnia 18 lutego 1954 r. „Sztandar Ludu”, a następnego dnia „Życie Lubelskie” zdały relacje z prac społecznych, które miały miejsce na Podzamczu. Pierwszy z periodyków informował o trwającym dwie godziny wyburzaniu muru więziennego oraz czyszczeniu cegieł, co wykonywali 17 lutego pracownicy tej gazety razem z uczniami III i IV klasy Technikum Chemii Spożywczej oraz ich nauczyciele. Natomiast „Życie Lubelskie”, opisując pierwszy dzień prac społecznych, pisało o miejskich radnych, pracownikach „Sztandaru Ludu” oraz uczniach klasy IV „c” ze szkoły chemicznej, którzy pomimo piętnastostopniowego mrozu i wiatru zgłosili się do inżyniera kierującego pracami przy odbudowie Zamku. Autor artykułu

34 S. O., *Przed 10-leciem Polski Ludowej – Historyczna Sesja MRN w Lublinie. Radni, przedstawiciele społeczeństwa i delegacje młodzieży zgłaszają zobowiązania zapoczątkowujące wielki czyn społeczny w rozbudowie miasta*, SzL, nr 41, 17 II 1954, s. 1; *Odgruzujemy Stare Miasto i Podzamcze...*, op. cit., s. 4.

35 S. O., *Przed 10-leciem Polski Ludowej...*, op. cit., s. 1; *Odgruzujemy Stare Miasto i Podzamcze...*, op. cit., s. 4.

36 S. O., *Przed 10-leciem Polski Ludowej...*, op. cit., s. 1; *Odgruzujemy Stare Miasto i Podzamcze...*, op. cit., s. 4.

omówił działania przy oczyszczaniu cegły pozyskanej z muru otaczającego niegdyś front więzienia na Zamku. Na zakończenie tekstu znalazły się dziennikarskie postulaty odnośnie usprawnienia prac mieszkańców. Pierwszym z nich było zgłaszanie w przeddzień czynu społecznego instytucji oraz liczby osób, które następnego dnia stawiają się do pomocy w celu przygotowania odpowiedniej ilości sprzętu. Drugim z wysuwanych przez redakcję postulatów była kwestia ustawienia na Podzamczu przez Lubelskie Zakłady Gastronomiczne (LZG) kiosku, w którym można byłoby nabyć „grzane piwo, kiełbasę na gorąco, kanapki, sałatkę itp.”³⁷. W odpowiedzi na apele prasowe 20 lutego Dyrekcja Barów Mlecznych zorganizowała na Podzamczu i Starym Mieście stoiska z ciepłymi potrawami dla robotników³⁸.

Dnia 23 lutego „Życie Lubelskie” informowało, że na ulicach Lublina pojawiły się już rusztowania. Dodano także, że przy okazji prac remontowo-budowlanych nowe wyposażenie miały otrzymać lubelskie restauracje, a na Centralnej Wystawie Rolniczej LZG ustawią pięć kiosków gastronomicznych o powierzchni 60 m² każdy³⁹.

W związku z pracami prowadzonymi w okolicach wzgórza zamkowego 25 lutego została przeprowadzona ekshumacja ciał osób przetrzymywanych w hitlerowskim więzieniu na Zamku, którzy zostali zamordowani 22 lipca 1944 r. Trumny zostały przetransportowane z placu przed Zamkiem na cmentarz przy ul. Lipowej piętnastoma samochodami w uroczystym kondukcie pogrzebowym w asyście kompanii honorowej Wojska Polskiego, pocztów sztandarowych, rodzin pomordowanych, przedstawicieli władz, delegacji z zakładów pracy oraz mieszkańców Lublina. W uroczystościach uczestniczył ówczesny minister kultury i sztuki Włodzimierz Sokorski. Na lubelskiej nekropolii trumny zostały złożone do wspólnej mogiły w pobliżu kaplicy cmentarnej⁴⁰.

Na początku marca „Sztandar Ludu” informował o remontach, jakie czekają domy stojące wzdłuż Krakowskiego Przedmieścia i ówczesnej ul. Stalingradzkiej. Dokumentację sporządziła powołana specjalnie do tego zadania „pracownia dziesięciolecia” z Koordynatorem ds. Dziesięciolecia – inż. Mieczysławem Kaczorowskim na czele. Sztab pracowni współtworzyli: inż. Czesław Gawdzik (specjalista od architektury), inż. Henryk Zamorowski (specjalista od konstrukcji), inż. Zenobiusz Wajszczuk (specjalista od instalacji elektrycznych) oraz inż. Lucjan Waszczuk (specjalista od kosztorysów). Cały odcinek od Ogrodu Saskiego do skrzyżowania ul. Lubartowskiej z ul. Biernackiego został podzielony na dziesięć fragmentów. W ich obrębie prace odbywały się pod nadzorem specjalnie wyznaczonych projektantów. Do pomocy w wykonaniu zaplanowanych działań zostali przydzieleni projektanci z Bydgoszczy, Łodzi, Rzeszowa, Szczecina i Warszawy.

37 H. i K., *Wszyscy do czynu odbudowy Lublina. Z entuzjazmem pracowali pierwsi ochotnicy*, SzL, 18 II 1954, nr 42, s. 1; J. W., *Spółeczeństwo Lublina przyłącza się do odbudowy Starego Miasta. Radni MRN i uczniowie szkoły chemicznej dali przykład*, ŻL, nr 43, 19 II 1954, s. 4.

38 *Błyskawica*, SzL, nr 44, 20–21 II 1954, s. 4.

39 L. M., *Przygotowujemy się do obchodu 10-lecia Polski Ludowej. Przebudowa i unowocześnienie placówek LZG*, ŻL, nr 46, 23 II 1954, s. 4.

40 J. W., *Wielka manifestacja społeczeństwa lubelskiego. Tysiące osób oddały hołd pamięci wymordowanych na Zamku*, ŻL, nr 50, 27 II 1954, s. 6.

Gazeta informowała, że wszystkie domy położone przy tej trasie oraz na Podzamczu otrzymają nowe elewacje z zachowaniem istniejącej architektury. Jedynie w pojedynczych przypadkach dla utrzymania harmonijnego wyglądu projektanci przewidywali modyfikację fasad z ewentualną likwidacją niektórych balkonów. Rodzaj tynków oraz kolorystyka elewacji konkretnych budynków były ustalane przez konstruktorów poszczególnych odcinków tak, aby całość zabudowań znajdujących się w jednym fragmencie wyglądała estetycznie. Prasa zapowiadała, że podczas robót przy elewacjach zniszczona stolarka okienna zostanie naprawiona lub odtworzona, a bramy będą zreperowane lub wymienione. Zadeklarowano przeprowadzenie przeglądów, napraw i uzupełnienie rynien, rur i blaszanych parapetów oraz remont wszelkich elementów elewacyjnych. Za pośrednictwem prasy zakazano bez uzgodnienia z projektantami poszczególnych odcinków wieszania na fasadach domów objętych pracami budowlanymi reklam, szyldów, latarenek z numerami, mocowań flag itp. Na całej długości Krakowskiego Przedmieścia zlikwidowane zostały zabezpieczenia witryn sklepowych. W sklepach przy ul. Stalingradzkiej zamieniono okiennice na zdjęte z witryn na Krakowskim Przedmieściu zabezpieczenia harmonijkowe⁴¹.

Dnia 3 marca 1954 r. „Życie Lubelskie” zamieściło kolejną relację z prac realizowanych przy przebudowie Lublina. Gazeta informowała, że ZBM Lublin samo nie da rady wykonać zaplanowanych robót. W związku z tym na pomoc przyszedł mu ZBM ze Szczecina i Kalisza oraz miejscowe spółdzielnie budowlane. Prasa zaznaczała, że Zjednoczenie Budownictwa Miejskiego Lublin zajmie się renowacją Zamku, odbudową Starego Miasta oraz remontami sklepów. ZBM Kalisz przekazało natomiast ciąg budynków znajdujących się przy dzisiejszym deptaku, z gmachem Hotelu Europa włącznie. Periodyk relacjonował, że ZBM Szczecin będzie prowadzić renowację obiektów na Krakowskim Przedmieściu od ul. Osterwy (dziś ul. Kapucyńska⁴²) do ul. Lipowej oraz przy budowie osiedla mieszkaniowego na Podzamczu – „Lubelskiego Mariensztatu”⁴³, które miało się znajdować pomiędzy ul. Kowalską, ul. Furmańską, Trasą W-Z a pl. Zebrań Ludowych⁴⁴ i liczyć w sumie szesnaście budynków zaprojektowanych w stylu lubelskiej architektury. Dziesięć ze wspomnianych zaplanowanych obiektów okalających fragment placu na Podzamczu wzniesiono do 22 lipca 1954 r., natomiast pozostałe bloki zostały wybudowane przy ul. Kowalskiej i Trasie W-Z w roku 1955⁴⁵.

Na początku marca przy obiektach w centrum Lublina zaczęły rosnąć rusztowania. Dzięki zastosowaniu sprzętu mechanicznego udało się przyspieszyć odgruzowywanie miejsc przeznaczonych pod budowę obiektów przy ul. Bramowej oraz domu handlowego przy pl. Łokietka, a robotnicy byli w trakcie stawiania rusztowań w Rynku, na którym został urządzony teren budowy⁴⁶. W tym sa-

41 BEM, *Miastoprojekt tworzy nową szatę naszych ulic*, SzL, nr 51, 1 III 1954, s. 5.

42 W latach 1953–1990 patronem ul. Kapucyńskiej był Juliusz Osterwa.

43 J. W., *Z frontu przebudowy Lublina*, ŻL, nr 53, 3 III 1954, s. 6.

44 Plac Zamkowy powstał w miejscu przedwojennej ul. Szerokiej. Uformowany w 1954 r. plac otrzymał miano pl. Zebrań Ludowych. W 1991 r. przemianowano go na pl. Zamkowy.

45 *Z frontu przebudowy Lublina. Budowa osiedla „Podzamcze” rozpoczęta*, ŻL, nr 101, 29 IV 1954, s. 6.

46 J. T., *Z frontu przebudowy Lublina*, ŻL, nr 54, 4 III 1954, s. 4.

mym czasie na dziedzińcu zamkowym rozpoczęto rozbiórkę dawnego budynku administracji więziennej stojącego na wprost bramy wejściowej⁴⁷. Prasa informowała, że w związku z przygotowaniami do obchodów dziesiątej rocznicy uchwalenia Manifestu PKWN zostanie przeprowadzony gruntowny remont drogi Al. Racławickie na odcinku od KUL-u do Rogatki Warszawskiej, który obejmie: wymianę kostki klinkierowej na jezdni, montaż granitowych krawężników, położenie nowych chodników oraz uporządkowanie trawników⁴⁸.

Fot. 1. Odbudowa ulicy Grodzkiej

Źródło: H. Gawarecki, *Prace konserwatorskie. Zabytki Lublina w odbudowie i konserwacji*, „Ochrona Zabytków” 1954, nr 3, s. 212

Dnia 11 lutego z powodu rozpoczęcia prac przy budowie trasy łączącej wzgórze zamkowe ze staromiejskim został zamknięty ruch kołowy przez Bramę Grodzką⁴⁹. Zgodnie z informacjami prasowymi długość grobli wiążącej oba wzgórza miała wynosić 150 m. Przez wysoki na 6 m nasyp zostały przekopane dwa przejścia,

47 *Z frontu przebudowy Lublina*, ŻL, nr 55, 5 III 1954, s. 4.

48 J. T., *Z frontu przebudowy Lublina*, *op. cit.*, s. 4.

49 *Z frontu przebudowy Lublina*, ŻL, nr 61, 12 III 1954, s. 8.

nad którymi wybudowano wiadukty. Pierwszy, położony bliżej Bramy Grodzkiej, zwany *wiaduktem dużym*, miał mieć 22 m długości i miał umożliwiać przejazd pod nim samochodom oraz przejście pieszym. Natomiast drugi, zwany *wiaduktem małym*, ma 10 m długości i został przeznaczony wyłącznie dla przechodniów. Na groble zaplanowano wejście schodami przy obydwu wzgórzach. Nowa trasa po ukończeniu budowy została nazwana ul. Zamkową⁵⁰. W związku z zamknięciem drogi na Zamek od strony Starego Miasta, została wybudowana droga dojazdowa na północnym stoku wzgórza zamkowego⁵¹. Podczas prac ziemnych robotnicy natrafili na fundamenty gotyckich murów zamkowej baszty pochodzących najprawdopodobniej z XIV w., co wpłynęło na zmianę przebiegu drogi. 12 marca „Życie Lubelskie” donosiło o prowadzonych w dalszym ciągu pracach przy demontażu budynku administracji więziennej⁵². Pięć dni później podczas rozbiórki obiektu gospodarczego na wzgórzu zamkowym doszło do wypadku. Wyburzana przez robotników ściana runęła, przysypując pracujących dziewięciu ludzi. Dzięki natychmiastowej akcji ratowniczej przeprowadzonej przez robotników, wojsko i milicję udało się jednak szybko wyciągnąć przysypanych. Wskutek tego zdarzenia cztery osoby zostały ranne, a jedna zmarła w szpitalu⁵³. Był to jedyny opisany w prasie wypadek, jaki miał miejsce podczas odbudowy Lublina w 1954 r.

Poza artykułami przybliżającymi postępy w pracach na Starym Mieście, Podzamczu czy Krakowskim Przedmieściu lubelskie dzienniki publikowały również artykuły, w których znalazła się krytyka wykonawców. 16 marca „Życie Lubelskie” wypominało marnotrawstwo i bałaganiarstwo robotników remontujących lokale usługowo-handlowe przy Krakowskim Przedmieściu. Autor artykułu pisał, że sytuacja przedstawia się podobnie na Starym Mieście, gdzie popołudniami po zakończeniu prac porozrzucane taczki i cegły stawały się przedmiotami dziecięcych zabaw. Dodatkowo gromadzona na Podzamczu cegła była przywłaszczana przez mieszkańców i wykorzystywana przez nich do drobnych remontów. Z odnowionych sklepów przy Krakowskim Przedmieściu znikwały używane deski traktowane przez okoliczną ludność jako materiał opałowy⁵⁴. W „Sztandarze Ludu” natomiast znalazł się tekst, w którym zarzucano wykonawcom powolne tempo prac przy remontach. Pierwotnie do 31 marca przewidziano oddanie 65 wyremontowanych lokali sklepowych, a wskutek opieszałości robotników termin ten przesunięto o dwa miesiące. Gazeta podaje, że przy domach na Krakowskim Przedmieściu i ul. Stalingradzkiej zostały ustawione rusztowania, jednak nie widać na nich budowniczych. W prasie znajdziemy również informacje, że z powodu braku dozoru zdarzały się kradzieże narzędzi i materiałów budowlanych⁵⁵. Dziewięć dni później „Sztandar Ludu” wypomina powolny przebieg robót prowadzonych

50 J. W., *W miejscu dawnego mostu zwodzonego. Wiadukt pod Zamkiem na ukończeniu*, ŻL, nr 155, 1 VII 1954, s. 4.

51 *Z frontu przebudowy Lublina*, op. cit., s. 8.

52 *Ibidem*; *Odkrycie na stokach Zamku*, ŻL, nr 64, 16 III 1954, s. 8.

53 *Runęła ściana przy pracach rozbiórkowych*, ŻL, nr 67, 19 III 1954, s. 6.

54 J. W., *Kronika przebudowy Lublina. Szybkie tempo prac na Podzamczu – chaos przy remontach sklepów*, ŻL, nr 64, 16 III 1954, s. 8.

55 E. T., *Z frontu walki o nowy Lublin. Zamiast cieszyć się z realizacji imponujących planów społeczeństwo lubelskie ogląda puste rusztowania ZBM współzawodniczy z przysłowiowym żółciem*, SzL, nr 76, 30 III 1954, s. 6.

przez ZBM Kalisz. Postęp prac wskazywał na to, że wykonawcy tego przedsiębiorstwa remontujący fragment Krakowskiego Przedmieścia od ul. Staszica do Hotelu Europa mogli nie ukończyć go na czas⁵⁶. 18 maja „Sztandar Ludu” pisał, że lokale usługowo-handlowe są niedbale odnawiane. Dziennik przytaczał przykład restauracji Ludowej, gdzie sufit nie został dobrze oskrobany przed pomalowaniem i z tego powodu przez nową białą farbę przebiegał żółty odcień. Z kolei w pomieszczeniach magazynu zaczęła odpryskiwać farba. Drugim przykładem źle wykonanego remontu był sklep przy ul. Osterwy 2, gdzie kilka tygodni po renowacji pojawił się grzyb⁵⁷. 20 maja „Życie Lubelskie” informowało, że oddany do użytku dom przy ówczesnej ul. Stalingradzkiej 1 ma niestarannie wykonane tynki elewacyjne, kolor został niewłaściwie dobrany, a rusztowania zostały zdjęte z budynku przed komisyjnym odbiorem⁵⁸. Dwa dni później w tym samym periodyku pisano o fuszerekach, jakie pojawiły się w pracach wykonanych przez Miejskie Przedsiębiorstwo Remontowo-Budowlane (MPRB). Wskutek niedbałego wykonania rynien i rur spustowych wiele gotowych elewacji na Krakowskim Przedmieściu omal nie uległo uszkodzeniu. W niektórych miejscach na Starym Mieście deszcz zmył kolorowe tynki oraz uszkodził szereg świeżych gzymsów. Gazeta zauważała brak koordynacji. MPRB w kamieniczkach kładziono tynki pomimo niewstawienia nowych okien. W kilku kamienicach mimo braku dachów prowadzone były prace renowacyjne wewnątrz obiektów. Przez takie postępowanie deszcz zalał świeżo wyremontowane mieszkanie w kamienicy na ul. Złotej 6⁵⁹. Pod koniec czerwca pojawiły się informacje, że dyrekcja oraz pracownicy księgarni mieszczącej się przy Krakowskim Przedmieściu 29 są niezadowoleni z remontu lokalu, w którym nie zostały podłączone przewody wodno-kanalizacyjne. Pracujący tam robotnicy ZBM Kalisz niestarannie wykonali oprawy futryn drzwi wejściowych i z tego powodu odpadał tynk. Dodatkowo w lokalu nie zainstalowano kranu w umywalce, a tynki sufitowe nie zostały wygładzone⁶⁰.

Pod koniec marca na pierwszej stronie „Życia Lubelskiego” pojawił się schematyczny rysunek przedstawiający wizualizację placu na Podzamczu z przylegającym do niego ciągiem budynków „Lubelskiego Mariensztatu”. W oddali widać nasyp łączący wzgórze zamkowe ze staromiejskim. Z lewej strony natomiast na sztucznym pagórku, na którym od 1995 r. stoi rzeźba przedstawiająca kopię lwa z cmentarza Orląt we Lwowie, autor rysunku umieścił monument z grupą postaci na cokole⁶¹. W połowie czerwca w „Sztandarze Ludu” pojawiła się natomiast informacja, że wejście do Zamku będzie zdobić monumentalna rzeźba symbolizująca braterstwo broni polskich i radzieckich żołnierzy⁶². Podobna wizja tej części Lublina znalazła się wewnątrz wydanego w 1954 r. albumu okolicznościowego *Lublin w X-lecie*

56 E. T., *Z frontu walki o przebudowę Lublina. Załogi ZBM – Lublin pracują coraz lepiej*, SzL, nr 85, 9 IV 1954, s. 4.

57 E. T., *Z frontu przebudowy Lublina. ZBM Lublin wysuwa się na czoło przy remontach. Społeczeństwo lubelskie czeka na otwarcie sklepów*, SzL, nr 117, 18 V 1954, s. 6.

58 *Kronika przebudowy Lublina*, ŻL, nr 119, 20 V 1954, s. 4.

59 *Kronika przebudowy Lublina*, ŻL, nr 121, 22 V 1954, s. 4.

60 R. S., *Kronika przebudowy Lublina*, ŻL, nr 154, 30 VI 1954, s. 6.

61 *Lubelski Mariensztat*, ŻL, nr 69, 21–22 III 1954, s. 1.

62 *22 lipca otwarta zostanie w Lublinie Centralna Wystawa Rolnicza*, SzL, nr 144, 18 VI 1954, s. 2.

PKWN. W tej publikacji została umieszczona podkolorowana akwarelą ilustracja przedstawiająca widok na plac pod Zamkiem wzbogacony o detale (fot. 2). W zarysie pomnika można rozpoznać lubelski pomnik Wdzięczności Armii Czerwonej⁶³. Prawdopodobnie w tym miejscu lub w najbliższej okolicy został ustawiony wysoki postument z dwoma postaciami przedstawiającymi chłopą i robotnika z mocno splecionymi dłońmi. Na ustawienie w tym miejscu rzeźby personifikującej sojusz robotniczo-chłopski wskazuje opublikowany w „Życiu Lubelskim” 22 lipca artykuł, w którym autor pisze, że przy wyjściu z wystawy natrafił na takie przedstawienie⁶⁴. Jeżeli wspomniany w tekście monument stał w tym miejscu, to musiał być to krótkotrwały epizod, ponieważ w czerwcu 1956 r., po trzech miesiącach od nagłej śmierci Bolesława Bieruta, MRN postanowiła upamiętnić pierwszego prezydenta Polski Ludowej. Wówczas zaplanowano nadać jego imię placowi Zebrań Ludowych oraz Domowi Kultury. Dodatkowo postanowiono ustawić pomnik na sztucznym wzniesieniu pod Zamkiem, z którego Bierut wielokrotnie miał oglądać panoramę miasta, gdy przyjeżdżał obserwować prace budowlane w 1954 r. Realizacja uchwały Miejskiej Rady Narodowej miała nastąpić 18 kwietnia 1957 r. – w dniu urodzin prezydenta, jednak w związku ze zmianami politycznymi projekt ten nie został zrealizowany⁶⁵.

Fot. 2. Widok Zamku od strony Trasy W–Z (fragment)

Źródło: *Lublin w X-lecie PKWN*, red. J. Henneberg, Warszawa 1954, s. 20

Dnia 26 marca „Życie Lubelskie” relacjonowało przebieg prac w obrębie Starego Miasta. Gazeta informowała, że rusztowania stoją już przy kamienicach usytuowanych przy wschodniej stronie Rynku. Dziennik zapowiedział przeprowadzenie gruntownych prac restauracyjnych elewacji kamienicy Konopniców znajdującej się w tej części Rynku. W poszukiwaniu śladów dawnej attyki na kamienicy Rynek 6 robotnicy odbili część tynku. Niestety nie udało się odnaleźć tych pozostałości

63 *Lublin w X-lecie PKWN*, op. cit., s. 12–13.

64 *Zet*, *Wystawa urodzaju*, ŻŁ, nr 173, 22 VII 1954, s. 3.

65 M. Markowski, *Bohaterowie epok w pamięci zbiorowej dwudziestowiecznego Lublina*, „Roczniki Humanistyczne” 2010, t. 58, z. 2, s. 267–268.

i ów element architektoniczny został zrekonstruowany na podstawie zachowanych planów i rysunków. Gazeta informowała, że wraz z Rynkiem zostanie odnowiona również ul. Złota, gdzie w tym czasie robotnicy stawiali rusztowania rurowe⁶⁶.

Na początku kwietnia „Życie Lubelskie” informowało, że trwają prace przy niwelacji terenów przeznaczonych pod budowę Trasy W–Z i N–S, które będą się krzyżować po północnej stronie wzgórza zamkowego. Odcinek pierwszej z dróg miał chwilowo liczyć 600 m, a drugiej 205 m. Gazeta zapowiadała, że pierwszy fragment Trasy W–Z zostanie ukończony do 30 kwietnia, a Trasy N–S – do 15 maja⁶⁷. Prace przy budowie obydwu dróg przeciągnęły się. 10 maja „Życie Lubelskie” pisało o planowanym ukończeniu robót na Trasie W–Z do 15 maja, gdzie wówczas prowadzone były prace brukarskie. W tym samym czasie na drugiej drodze rozpoczęto kładzenie nawierzchni. Prasa podawała, że ukończenie robót na tym odcinku powinno się zakończyć 31 maja⁶⁸.

W artykule z 3 kwietnia „Życie Lubelskie” informowało o tablicach, jakie pojawiły się na objętym odbudową Starym Mieście. Obok budynków, przy których pracują szczecińscy robotnicy, pojawiły się szyldy o następującej treści: „Załoga ZBM Szczecin pomaga przy odbudowie Lublina”⁶⁹. Na innych podane zostały planowane terminy zakończenia robót oraz daty, do których szczecińska załoga zobowiązała się zakończyć prace. Na tablicach umieszczono również fotografie przodowników pracy ze Zjednoczenia Budownictwa Miejskiego Szczecin⁷⁰. Szyldy te zniknęły pod koniec kwietnia w związku z niedotrzymaniem obiecanych terminów⁷¹.

W *Kronice przebudowy Lublina* zamieszczonej w niedzielno-poniedziałkowym wydaniu „Życia Lubelskiego” z 5 kwietnia 1954 r. znalazła się informacja o wsparciu robotników odbudowujących Lublin przez najlepszych pracowników z załogi budowniczych Świdnika, którzy dodatkowo zadeklarowali, że w razie potrzeby przyjdą z pomocą robotnikom wykonującym prace na Starym Mieście. W artykule pojawiła się również informacja, że do Lublina przyjechali specjaliści z pracowni konserwacji zabytków, by zająć się renowacją polichromii w kaplicy Świętej Trójcy na Zamku⁷².

Następnego dnia w „Życiu Lubelskim” znalazła się relacja z postępów prac remontowych na dworcu kolejowym oraz w jego najbliższym otoczeniu. Gazeta informowała, że w holu środkowym budynku dworcowego na dwóch ścianach znajdują się olbrzymie malowidła zajmujące po 30 m². Projekty zostały opracowane przez pracownię sztuk plastycznych i przedstawiały „dorobek nasz w ciągu 10-lecia”⁷³. We wszystkich pomieszczeniach obiektu zaplanowano położenie nowych instalacji elektrycznych w celu zapewniania lepszego oświetlenia dworca zarówno

66 *Kronika przebudowy Lublina*, ŻŁ, nr 73, 26 III 1954, s. 4.

67 *W ramach obchodu 10-lecia Polski Ludowej. Wielka wystawa rolnicza w Lublinie. Prace budowlane na Podzamczu rozpoczęte*, ŻŁ, nr 80, 3 IV 1954, s. 4.

68 *Kronika przebudowy Lublina. Wylaniają się pierwsze zarysy Podzamcza*, ŻŁ, nr 110, 9–10 V 1954, s. 6.

69 *Kronika przebudowy Lublina*, ŻŁ, nr 80, 3 IV 1954, s. 4.

70 *Ibidem*.

71 *Kronika przebudowy Lublina. Opóźnienia ZBM są poważne*, ŻŁ, nr 100, 28 IV 1954, s. 5.

72 *Kronika przebudowy Lublina*, ŻŁ, nr 81, 4–5 IV 1954, s. 6.

73 L. M., *Kronika przebudowy Lublina. Kolej przystępuje do remontu dworca*, ŻŁ, nr 82, 6 IV 1954, s. 4.

wewnątrz, jak i na zewnątrz. Budynek został otynkowany, a dla zapewnienia bezpieczeństwa podróżnych perony otrzymały ogrodzenie z siatki. Prace remontowe objęły również stację towarową oraz obiekty administracji kolejowej. W 1954 r. plac przed dworcem otrzymał nową nawierzchnię, a usytuowane przy nim kamienice nowe elewacje⁷⁴.

Relacja z prac przy dekoracji artystycznej dworca znalazła się w „Życiu Lubelskim” wydanym 18 czerwca 1954 r. Na łamach dziennika poinformowano wówczas, że na ścianach poczekalni III klasy zostaną namalowane herby 14 miast wojewódzkich. Herby o wymiarach 70x90 cm miały być wykonane w kolorach: brązowym, zielonym i białym, a dodatkowo uplastyczniane ryciem. Periodyk donosił, że na ścianach poczekalni II klasy miało się natomiast znaleźć 14 herbów miast powiatowych województwa lubelskiego. Dodatkowo nad drzwiami wyjściowymi na peron miały zostać umieszczone dwa wielkie herby Lublina oraz województwa lubelskiego. W artykule tym czytamy także, że po prawej stronie holu środkowego znajdują się trzy olbrzymie obrazy – pierwszy przedstawiający osiągnięcia przemysłu, drugi rolnictwa oraz trzeci symbolizujący przewodnictwo PZPR. Po przeciwnej stronie również miały się znaleźć trzy malowidła, które ilustrować będą hutników, kolejnictwo oraz motywy morskie. Pomiedzy obrazami zaprojektowano pionowe ornamenty. Malunki dekorujące holl środkowy dworca zostały zaprojektowane przez artystów plastyków: Eugeniusza Baranowskiego i Eugeniusza Pola, a przy ich wykonaniu pomagały Maria Urban oraz Maria Słomkowska. Gazeta informowała, że czwórka artystów pracuje nad dekoracją malarską dworca od trzech tygodni i prace zostaną zakończone w pierwszych dniach lipca. Dodatkowo wszystkie sale na dworcu miały zostać wyposażone w kute żyrandole wykonane według projektu wspomnianego już Eugeniusza Pola⁷⁵. Na początku maja „Sztandar Ludu” donosił natomiast, że na dworcu z myślą o podróżnych oczekujących na pociąg zaplanowano urządzenie sali kinowej z 200 miejscami oraz świetlicy młodzieżowej⁷⁶.

Dnia 17 kwietnia w „Życiu Lubelskim” ukazał się tekst przybliżający zakres prac, jakie zostaną wykonane przy odbudowie lubelskiego Starego Miasta. Autor artykułu zaznaczył, że szczególny nacisk zostanie położony na przywrócenie dawnego wyglądu staromiejskim kamienicom znajdującym się przy Rynku. Podczas prac remontowo-budowlanych w roku 1954 zostały zaprojektowane attyki wieńczące fasady kamienic Rynek 6 i 11 oraz przy ul. Grodzkiej 2, 4 i 6. Ich styl nawiązywał do renesansu. Dekoracje fasad staromiejskich kamienic opracowywał sześciuosobowy zespół artystów składający się dwóch malarzy lubelskich: Stanisława Brodziaka i Piotra Wollenberga, oraz czterech warszawskich: Haliny i Lecha Grześkiewiczów oraz Haliny i Leona Michalskich, którzy zdobyli doświadczenie przy restaurowaniu warszawskiej starówki. Ekipa ta rozpoczęła prace projektowe 15 marca i opracowała koncepcję kolorystyczną i wystrój plastyczny 88 elewacji staromiejskich kamienic. Najbarwniejsze miały być fasady obiektów stojących w rynku. Znajdujące się przy centralnym placu Starego Miasta kamienice

74 L. M., *Kronika przebudowy Lublina. Kolej przystępuje do remontu dworca*, ŻL, nr 82, 6 IV 1954, s. 4.

75 L. M., *Herby miast i malowidła ozdobią wnętrza dworca kolejowego*, ŻL, nr 144, 18 VI 1954, s. 4.

76 E. T., *Z frontu przebudowy Lublina. O dworcu lubelskim słów kilka*, SzL, nr 111, 11 V 1954, s. 6.

utrzymane zostały w tonie złoto-żółto-czerwonym z akcentami zieleni, kobaltu i fioletu na niektórych elewacjach, z kolei kolorystyka fasad budynków stojących przy Grodzkiej została utrzymana w jasnej tonacji z nielicznymi akcentami dekoracyjnymi. Jako element dekoracyjny staromiejskich kamienic projektanci zaplanowali umieszczenie sgraffitów i fresków. Dodatkowo zostały użyte elementy ceramiczne, a niektóre kamienice zostały wzbogacone bogatą fakturą tynku. Dekoracje fasad pokazywały historię miasta⁷⁷.

Na elewacji Bramy Rybnej zostały wykonane ornamenty i kompozycje figuralne związane z połowem ryb. Pomiędzy oknami pierwszego piętra znalazła się scena przedstawiająca dwóch stojących na łodzi rybaków, którzy wyciągają sieć z rybami. Dodatkowo wokół okien znalazła się dekoracja marynistyczna z trójzębami Neptuna. Kamienicy stojącej przy Rynku 6 przywrócono attykę, a na fasadzie umieszczono dekorację sgraffitową poświęconą lubelskiemu handlowi. Attyka składała się z rzędu sterczyn, cztery z nich zostały zwieńczone kulami z metalowymi chorągiewkami, a na każdej została umieszczona jedna z cyfr tworzących datę renowacji – 1954. Na ostatniej kondygnacji od strony rynku znalazło się sześć pól. W pierwszym umieszczone zostało całopostaciowe przedstawienie mężczyzny w stroju renesansowym oraz pięć owalnych medalionów z popiersiami, które zostały ozdobione dekoracją floralną oraz stylizowanymi motywami rogów obfitości. Na ostatniej kondygnacji elewacji od strony ul. Grodzkiej umieszczone zostały dwa pola z wykonanymi w technice sgraffito scenami figuralnymi. Na styku fasady od strony rynku i ul. Grodzkiej, na wysokości drugiego piętra został umieszczony herb Lublina w manierystycznym kartuszu. Postać wspiętego na tylnych nogach kozła znajduje się na elewacji od strony rynku, a większa część winorośli znajduje się po stronie ul. Grodzkiej. Dekoracja fasady kamienicy Rynek 9 poprzez specjalne spreparowanie tynku i wprowadzenie ceramiki miała za zadanie sprawić wrażenie dzieła jubлера. Kamienica Konopniców (Rynek 12) została doprowadzona do dawnej świetności poprzez odrestaurowanie zdobiącej jej kamieniarki oraz przywrócenie jej attyki⁷⁸.

Reszta dekoracji fasad stojących w Rynku kamienic ilustrowała życie XVI-wiecznego Lublina. Polichromia na fasadzie kamienicy nr 4 poświęcona sądom Trybunału Lubelskiego została wykonana przez Hannę Rudzką-Cybisową i jej męża Jana⁷⁹. Pomiędzy oknami na wysokości drugiego piętra kamienicy nr 11 znalazły się cztery sceny figuralne poświęcone lubelskim cechom. Na kamienicy Rynek 13 umieszczone zostały dwie sceny poświęcone żakom, a pod nimi znalazły się nazwiska lubelskich artystów wykonujących sgraffito – Gałysz, Sarneci i Łukawski. Nazwiska te zniknęły później z dekoracji fasady, ale ich obecność uwiecznił Edward Hartwig na fotografii zamieszczonej w wydany w 1983 r. al-

77 T. Ch., *O kolorowym sercu miasta... Lubelska „Starówka” w historycznej szacie*, ŻL, nr 92, 17–19 IV 1954, s. 6; E. Hartwig, *Lublin*, Warszawa 1983, il. 59–62, 68; *10 lat Polski Ludowej. Lublin*, red. T. Mironik, Warszawa 1954, s. 158.

78 T. Ch., *O kolorowym sercu miasta...*, op. cit., s. 6; E. Hartwig, op. cit., il. 59–62, 68; *10 lat Polski Ludowej...*, op. cit., s. 158.

79 Ostatnia renowacja tej kamienicy miała miejsce w roku 2011. Data ta została wkomponowana w dekorację drugiego piętra.

bumie *Lublin*. Pomiędzy scenami poświęconymi lubelskim żakom znalazła się dekoracja floralna z umieszczonym pośrodku herbem województwa lubelskiego i dwoma rogami obfitości. Na fasadzie kamienicy Rynek 14 do 1954 r. znajdowało się sgraffito przedstawiające ubranego w zbroję św. Jerzego z leżącym u jego stóp martwym smokiem, a powyżej niego umieszczony był wspinający się na winorośl koziołek. Te elementy dekoracyjne zostały również uwiecznione przez Edwarda Hartwiga. Podczas remontu Lublina w 1954 r. na elewacji frontowej znalazły się trzy sceny z życia straży pożarnej. Na fasadzie poniżej okien na drugim piętrze umieszczone zostały panoplia złożone ze strażackiego ekwipunku. Kamienica Rynek 16 na wysokości drugiej i trzeciej kondygnacji otrzymała dekorację poświęconą muzyce. Ponad oknami pierwszego piętra znalazły się wizerunki grup składających się z trzech muzykantów, a pomiędzy nimi usytuowano kartusz z popiersiem renesansowego kompozytora i organisty – Jana z Lublina. Na fasadzie drugiego piętra pomiędzy oknami umieszczono trzy kompozycje złożone z instrumentów muzycznych. Fronton kamienicy nr 19 został poświęcony życiu Jana Kochanowskiego, którego całopostaciowe przedstawienie znalazło się pośrodku fasady na wysokości pierwszego piętra. Pomiędzy oknami ostatniej kondygnacji kamienicy stojącej na rogu Rynku i ul. Bramowej umieszczone zostały postacie cukierników w renesansowych strojach. Ogółem blisko połowa kamienic stojących przy Rynku została ozdobiona elementami figuralnymi i ornamentalnymi. Dekoracja elewacji pozostałych domów stojących w tej części Starego Miasta została pomalowana bez dekoracji sgraffitowej. Omówiony w prasie projekt ułożenia barw i umieszczenia dekoracji staromiejskich kamienic został zaakceptowany przez ministerialną komisję. Zespół zobowiązał się wykonać do 30 kwietnia projekty w skali 1:20, które określały szczegóły polichromii⁸⁰.

Pod koniec kwietnia w „Sztandarze Ludu” przybliżono czytelnikom charakter i lokalizację kilku sklepów, które miały się mieścić w centrum Lublina. Gazeta informowała, że Miejski Handel Detaliczny stworzy przy ówczesnej ul. Osterwy 2 Dom Pani, w którym kobiety będą mogły nabyć odzież oraz dodatki. Przy Krakowskim Przedmieściu 26 miał zostać otwarty sklep z galanterią, konfekcją i materiałami włókienniczymi dla mężczyzn, przy którym znaleźć się miała pracownia krawiecka szyjąca na zamówienie koszule. Przy Krakowskim Przedmieściu 13 zaplanowano utworzenie sklepu z pończochami i damskimi skarpetkami, pod numerem 36 – z galanterią skórzaną i obuwiem, pod numerem 52 – z upominkami, a pod numerem 78 miał powstać Raj Dziecka. Przy ówczesnej ul. Stalingradzkiej 7 przewidziano otwarcie punktu z artykułami gospodarstwa domowego, a pod numerem 39 z materiałami budowlanymi. Przy ul. Hanki Sawickiej⁸¹ 16/18 (dziś ul. Świętoduska) chciano natomiast utworzyć duży sklep meblowy, a przy ul. Królewskiej 15 – z kryształami i porcelaną⁸².

80 T. Ch., *O kolorowym sercu miasta...*, op. cit., s. 6; E. Hartwig, op. cit., il. 59–62, 68; *10 lat Polski Ludowej...*, op. cit., s. 158.

81 W latach 1951–1990 patronką ul. Świętoduskiej była Hanka Sawicka.

82 E. T., *Kilka słów o nowych sklepach. Z wędrówek po lokalach handlowych przyszłego Lublina*, SzL, nr 97, 24–25 IV 1954, s. 4.

W pierwszomajowym wydaniu „Życie Lubelskie” reprodukowało trzy rysunki autorstwa Jarosława Łukawskiego przybliżające wygląd dekoracji dwóch staromiejskich kamienic. Na pierwszym przedstawiony został projekt prawej strony elewacji kamienicy Rynek 14, w której zgodnie z tradycją mieściła się straż pożarna. Druga z opublikowanych grafik ilustrowała lewą stronę tego samego budynku, która udekorowana została ozdobnymi gzymsami na wysokości drugiego piętra. Na trzecim rysunku natomiast zaprezentowana została elewacja frontowa kamienicy Rynek 13 upiększona dwukolorowym sgraffito wykonanym na wysokości pierwszego i drugiego piętra, przedstawiającym życie lubelskich żaków⁸³.

W tym samym wydaniu „Życia Lubelskiego” znalazła się informacja, że gdy rozpoczęto kopanie dołów w celu postawienia ław fundamentowych Domu Odzieżowego obok Bramy Krakowskiej, natrafiono na torfowy grunt, którego nie spodziewano się w tej części miasta. W związku z krótkim terminem realizacji planu wzniesienia obiektu zdecydowano się na wykopanie trzech betonowych studni, na których oparto jego fundamenty. Budynek Domu Odzieżowego usytuowany przy pl. Łokietka został zaprojektowany w taki sposób, by komponował się z otoczeniem i by jego bryła nawiązywała do lubelskiej architektury. Prasa podawała, że będzie to piętrowy gmach pokryty dachówką. Obiekt wybudowany przy Bramie Krakowskiej jest niższy o jedną kondygnację od stojącej w tym miejscu przed wojną kamienicy, a według informacji prasowych został on tak zaplanowany, by nie przesłaniał znajdującej się na bocznej ścianie Bramy szachownicy, którą tworzą ułożone na przemian cegła i biały kamień⁸⁴. Jednak gdy przyjrzymy się zdjęciom z lat pięćdziesiątych XX w., zauważymy, że Brama Krakowska jest otynkowana, podobnie jak przed wojną. Pierwsze fragmenty dachu Domu Odzieżowego zostały pokryte dachówką w połowie czerwca⁸⁵. Dom Odzieżowy został oddany do użytku w stanie surowym zamkniętym 1 lipca⁸⁶.

Na początku maja zakończył się remont pierwszych domów stojących przy Krakowskim Przedmieściu⁸⁷. 10 maja „Życie Lubelskie” informowało, że obok rosnących murów osiedla mieszkaniowego na Podzamczu wyłonił się już zarys placu, bowiem robotnicy ułożyli krawężniki, które wyznaczyły jego owalny kształt. Tego samego dnia była gotowa betonowa płyta schodów o szerokości siedmiu metrów i rozpoczęto prace przy układaniu stopni z klinkierowej cegły. Dziennik podawał, że szerszy wiadukt ma już gotowe fundamenty⁸⁸, które – jak gazeta podawała miesiąc wcześniej – stawiane były na głębokości 7 m, gdyż dopiero tam natrafiono na stały grunt⁸⁹. Przy węższym wiadukcie prowadzone były jeszcze roboty ziemne. W „Życiu Lubelskim” pisano również, że trasa łącząca wzgórze zamkowe

83 *Kronika przebudowy Lublina*, ŻL, nr 103, 1 V 1954, s. 6.

84 *Wspólny wysiłek robotników, plastyków, inżynierów. Budowniczowie Lublina witają 1-Majowe Święto*, ŻL, nr 103, 1 V 1954, s. 6.

85 *Kronika Przebudowy Lublina*, ŻL, nr 148, 23 VI 1954, s. 6.

86 E. T., *Z frontu przebudowy Lublina. 15 lipca dniem zakończenia wszystkich robót*, SzL, nr 158, 5 VII 1954, s. 5.

87 *Kronika przebudowy Lublina*, ŻL, nr 107, 6 V 1954, s. 4.

88 *Kronika przebudowy Lublina. Wylaniają się pierwsze zarysy Podzamcza*, op. cit., s. 6.

89 *Kronika przebudowy Lublina*, ŻL, nr 86, 10 IV 1954, s. 4.

ze staromiejskim będzie miała gładką jezdnię wykonaną z trylinki⁹⁰ oraz stylowe balustrady⁹¹. Zakładanie cokołów pod tralkową balustradę rozpoczęło się pod koniec czerwca⁹². Na początku lipca robotnicy obmurowywali boczne ściany wiaduktów cegłą licówką. Ponadto prowadzone były wówczas prace przy darniowaniu skarp nasypu znajdującego się pomiędzy wiaduktami. Dziennik donosił, że przy dużym wiadukcie gotowe już były schody od strony ul. Kowalskiej⁹³.

W połowie maja „Życie Lubelskie” poinformowało, że północne zbocze wzgórza zamkowego i jego północno-wschodnie naroże są już gotowe oraz że w najbliższych dniach rozpoczną się prace wykończeniowe na skarpie południowej. Z kolei na skarpie północnej w dalszym ciągu sadzone są drzewa i krzewy, a darniowanie skarp oraz sianie trawy rozpocznie się niebawem. Dziennik donosił także, że 13 maja Zarząd Zieleni Miejskiej zapoczątkował sadzenie klonów i lip wysoko-piennych wzdłuż Trasy W-Z. W artykule pojawiła się dodatkowo informacja, że przystąpiono do prac przy dawnej ul. Krawieckiej, która miała otrzymać charakter alei spacerowej z wysypaną żwirem nawierzchnią. Pomiędzy ową aleją spacerową a południową skarpią wzgórza zamkowego miano urządzić ścieżki parkowe⁹⁴.

Dnia 22 maja na łamach gazety pisano, że zapadła decyzja ws. odbudowy Bramy Rybnej, która została zburzona w 1860 r. Plan ten miał zostać zrealizowany do 22 lipca⁹⁵, a już pod koniec czerwca postawione były mury oraz strop pierwszego piętra⁹⁶.

„Życie Lubelskie” poinformowało również, że plac pod Zamkiem został prawie w całości pokryty kostką kamienną-betonową z motywami dekoracyjnymi wykonanymi z czerwonego klinkieru. Ponieważ grunt pod placem nie został dostatecznie ustabilizowany i spodziewano się licznych osunień ziemi, nawierzchnia została ułożona na piaskowej podsypce. Wynikające z przesunięć gruntu usterki planowano usunąć w ciągu roku lub dwóch. Gazeta donosiła, że po ostatecznym ustabilizowaniu się gruntu nawierzchnia otrzyma trwałą podkład. W *Kronice przebudowy Lublina* znalazła się również informacja, że zostały już wykonane klinkierowe schody na zachodnim zboczu wzgórza zamkowego. Po zakończeniu prac okazało się, że nie są one zgrane z otoczeniem i w związku z tym schody zostały poszerzone o dwa metry⁹⁷.

Pod koniec maja w „Życiu Lubelskim” można było przeczytać, że w najbliższym czasie rozpocznie się remont Bramy Krakowskiej obejmujący odświeżenie obiektu z zewnątrz i przebudowanie kopuły wewnątrz. Prace renowacyjne miały przywrócić bramie wygląd sprzed ostatniej przebudowy. W ramach nich zaplanowano usunięcie galeryjki biegnącej dookoła wieży i umieszczenie w jej miejscu dwóch kamiennych balkonów. Biegącą dookoła Bramy Krakowskiej galeryjkę zastąpiono

90 Trylinka – sześciokątne płyty betonowe służące do budowy nawierzchni dróg oraz do utwardzania i zabezpieczania pochyłych nawierzchni nasypów.

91 *Kronika przebudowy Lublina*. Wylaniają się pierwsze zarysy Podzamcza, *op. cit.*, s. 6.

92 R. S., *Prace kamieniarskie na Podzamczu będą wykonane przed terminem*, *ŻL*, nr 154, 30 VI 1954, s. 6.

93 J. W., *W miejscu dawnego mostu zwodzonego...*, *op. cit.*, s. 4.

94 *Kronika przebudowy Lublina*, *ŻL*, nr 115, 15 V 1954, s. 4.

95 *Kronika przebudowy Lublina*, *ŻL*, nr 121, 22 V 1954, s. 4.

96 J. W., *Szybko postępują prace na Starym Mieście*, *ŻL*, nr 152, 27–28 VI 1954, s. 6.

97 *Kronika przebudowy Lublina*, *ŻL*, nr 121, 22 V 1954, s. 4.

pochyłym daszkiem bardziej odpowiadającym stylowi budowli. Nad wejściem miały się znaleźć dwa herby: od strony Krakowskiego Przedmieścia – Polski, a od strony Starego Miasta – Lublina. Miały one zastąpić obrazy Matki Bożej i św. Antoniego, które przy okazji prac remontowych trafiły do muzeum. Poinformowano również, że rozpoczęto stawianie żelaznych rusztowań przy Bramie Krakowskiej⁹⁸. W połowie czerwca na łamach „Życia Lubelskiego” pisano, że bramę oplatają już tymczasowe konstrukcje umożliwiające prace remontowe na wysokościach. Znalazły się informacje, że stara blacha kopuły jest podziurawiona i pomalowana czerwoną farbą, co nie odpowiada charakterowi zabytkowej budowli. Nowe pokrycie kopuły zobowiązali się wykonać członkowie lubelskich cechów. Podczas działań renowacyjnych robotnicy mieli wzmocnić nadwątloną konstrukcję kopuły i powiesić wyżej dzwony zegarowe, by ich dźwięk był lepiej słyszalny⁹⁹. Kilkanaście dni później okazało się, że trudności wykonawcze oraz krótki termin realizacji robót przesądziły o ograniczeniu prac remontowych w górnej części obiektu do odmalowania kopuły¹⁰⁰.

Pierwszego czerwca z lektury „Życia Lubelskiego” lublinianie dowiedzieli się, że oba wiadukty leżące na trasie łączącej Zamek ze Starym Miastem zostały zabetonowane, że trwają prace przy sypaniu grobli pomiędzy nimi i że robotnicy murują fundamenty pod kamienne balustrady po obu stronach grobli łączącej wzgórze staromiejskie z zamkowym¹⁰¹. Jak czytamy w gazecie, plac na Podzamczu otrzymał dekorację w postaci betonowych rzeźb. U podnóża wzgórza zamkowego schody były flankowane również przez dwa posągi przedstawiające lwa i niedźwiedzia. U góry schody wieńczyły dwie figury przedstawiające „rycerzy” – były to swego rodzaju panoplia złożone z korpusu rzymskiej zbroi oraz hełmu. Jeden z nich trzymał sztandar, a na ramieniu drugiego siedział orzeł. Dodatkowo dwie rzeźby ustawiono na szczycie fasady budynku stojącego u wylotu przy Trasie W–Z. Do dnia dzisiejszego zachował się posąg usytuowany od strony Al. Tysiąclecia, który przedstawiał wspiętego na tylnych łapach niedźwiedzia z przepaską na oczach, który walczy z uzbrojonym w tarczę i miecz chłopcem. Z trzymanego przez chłopca w prawej ręce miecza zachowała się jedynie rękojeść. U stóp obu postaci leży maska. Z drugiej ze wspomnianych rzeźb zachowały się jedynie jej dolne partie.

98 R. S., *Kronika przebudowy Lublina. Remonty zakładów gastronomicznych*, ŻL, nr 125, 27 V 1954, s. 4; I. K., *Poławiacze pereł na lubelskim Mariensztacie*, SzL, nr 130, 2 VI 1954, s. 4.

99 *Piękny czyn rzemiosła lubelskiego. Pokrycie kopuły, przewieszenie dzwonów na Bramie Krakowskiej*, ŻL, nr 141, 15 VI 1954, s. 4.

100 *Kronika przebudowy Lublina*, ŻL, nr 152, 27–28 VI 1954, s. 6.

101 *Kronika przebudowy Lublina*, ŻL, nr 129, 1 VI 1954, s. 6.

Fot. 3. Widok ze schodów zamkowych na nieotynkowane domy stojące przy placu Zebrań Ludowych, foto. CAF

Źródło: S. Rassalski, *W odnowionym Lublinie*, „Architektura” 1954, nr 12, s. 292

W *Kronice przebudowy Lublina* z 3 czerwca redakcja donosiła, że w niektórych domach „Lubelskiego Mariensztatu” mury zostały wybudowane do wysokości stropu pierwszego piętra. Gazeta informowała, że podczas wystawy lokale znajdujące się na parterze tych budynków zostaną wykorzystane dla celów ekspozycji i rozpatrywany jest projekt oddania dla tych potrzeb przestrzeni usytuowanych na pierwszym piętrze¹⁰².

Dnia 19 czerwca „Życie Lubelskie” donosiło, że elementy dekoracyjne, które zostaną zainstalowane na Podzamczu i Starym Mieście, rzeźbione są przez warszawskich kamieniarzy z granitu, piaskowca pińczowskiego oraz jasnokremowego kamienia szydłowieckiego¹⁰³. Prace kamieniarskie dla Lublina wykonywało Zjednoczenie Robót Kamieniarskich, które między innymi wykonało posągi dla Pałacu Kultury i Nauki oraz warszawskiej starówki. W dzienniku zostały zamieszczone dwie fotografie. Na jednej z nich – jak czytamy w opisie pod zdjęciem – znalazła się Maria Sokołowska – studentka Akademii Sztuk Plastycznych wykuwająca tarczę z herbem. W artykule czytamy, że chodzi o herb Lublina, a gdy przyjrzymy się fotografii, to w tle zauważymy gotową podłużną, sześciokątną tarczę z wizerunkiem koziołka. Ponieważ jednak w Lublinie umieszczone zostały wówczas jedynie dwie tarcze o takim kształcie można przypuszczać, że przedmiotem pracy rzeźbiarki był

102 *Kronika przebudowy Lublina*, ŻL, nr 131, 3 VI 1954, s. 4.

103 R. S., *Elementy dekoracyjne Podzamcza i Starówki wychodzą spod rąk kamieniarzy warszawskich*, ŻL, nr 145, 19 VI 1954, s. 6.

herb Polski¹⁰⁴. Kształt tarcz z Koziołkiem i Orłem Białym bezpośrednio nawiązuje do tarczy z orłem Zygmunta Starego, która znajduje się na fasadzie kaplicy zygmuntońskiej na Wawelu. Obie tarcze herbowe zostały umieszczone w północnej ścianie dziedzińca zamkowego ponad tarasem¹⁰⁵.

Dnia 26 czerwca „Sztandar Ludu” informował, że przy przebudowie kamienicy przy ul. Grodzkiej 14 konserwator zabytków Henryk Gawarecki odkrył ulicę łączącą plac Rybny z placem Świętego Michała (dziś plac Po Farze)¹⁰⁶, którą nazwano Ku Farze. Przejście to w 1796 r. zostało zamurowane tak, że jego fragment stał się sienią kamienicy¹⁰⁷.

W ramach przygotowań do wystawy rolniczej stolarze ze stolarni teatru Osterwy przygotowali kilka tablic informacyjnych, które zostały ustawione w mieście w celu ułatwienia przyjezdnym orientacji w topografii Lublina. Dodatkowo na wszystkich końcowych przystankach zainstalowano łącznie 40 dużych drogowskich kierujących przybywających na Bramę Krakowską, Zamek, Ogród Saski, stadion Ogniwa¹⁰⁸ przy Al. Zygmuntońskich, Stare Miasto oraz Miasteczko Akademickie¹⁰⁹. Miejski oddział PTTK zorganizował pięć punktów informacyjnych (trzy w Śródmieściu oraz po jednym przy dworcu kolejowym oraz autobusowym), przy których zostały zainstalowane duże tablice z dokładnym planem Lublina. W centrum miasta ustawiono gabloty unaoczniające rozwój turystyki ze szczególnym uwzględnieniem szlaków turystycznych na Lubelszczyźnie¹¹⁰.

Pod koniec czerwca „Sztandar Ludu” zdawał relację z tempa robót na Starym Mieście i w centrum Lublina. Gazeta donosiła, że zostały już ozdobione kamienice przy ul. Grodzkiej 10 i 14, a w Rynku zakończono roboty przy kamienicy Lubomelskich. Trójka lubelskich malarzy rozpoczęła prace przy dekoracji kamienic poświęconych straży pożarnej (Rynek 14) i muzyce (Rynek 16)¹¹¹. 29 czerwca pięcioosobowa brygada dekarzy zapoczątkowała kładzenie dachówki na pierwszym z domów „Lubelskiego Mariensztatu”¹¹².

Tego samego dnia ukończono fronty kamienic Rynek 19 i 20 oraz przy ul. Bramowej 5. Trzy dni później sfinalizowano prace elewacyjne przy kamienicach na ówczesnej ul. Stalingradzkiej. Prasa informowała, że do 15 lipca mają zostać zdemontowane rusztowania w całym Lublinie¹¹³.

104 Marr, *Dla Warszawy i Lublina*, ŻL, nr 164, 11–12 VII 1954, s. 5.

105 Dziś jest to taras, na który można dostać się jedynie ze środka budynku. Jednak w 1954 r. wzdłuż obu jego krótszych boków znajdowały się schody z tralkową balustradą. Przed tarasem umieszczone były symetryczne dwie kamienne ławki i kamienne postumenty zwieńczone latarniami.

106 Do 1955 roku patronem placu Po Farze był św. Michał.

107 R. Z., *Odkrycie średniowiecznej uliczki*, SzL, nr 151, 26 VI 1954, s. 2; H. Gawarecki, C. Gawdzik, *Ulicami Lublina*, Lublin 1976, s. 76.

108 W 1954 r. obecny Klub Sportowy Lublinianka nosił nazwę Ogniwo Lublin.

109 R. S., *Aby goście nie błądzili po Lublinie PTTK zmobilizowało przewodników i informatorów*, ŻL, nr 164, 16 VII 1954, s. 4.

110 H., *P.T.T.K. przed dziesięcioleciem. 100 przewodników ułatwi wycieczkom zwiedzanie Lublina*, SzL, nr 127, 30 V 1954, s. 4.

111 R. Z., *U progu Dziesięciolecia. Tempo... tempo... tempo...*, SzL, nr 152, 27 VI 1954, s. 3.

112 Wik., *Budowa „4 A” na Podzamczu pierwsza pod dachem*, SzL, nr 154, 30 VI 1954, s. 3.

113 E. T., *Z frontu przebudowy Lublina. 15 lipca dniem zakończenia wszystkich robót*, SzL, nr 158, 5 VII 1954, s. 5.

Z okazji obchodów dziesiątej rocznicy proklamowania Manifestu PKWN odremontowane miasto zostało odświętnie ozdobione. Na trawnikach posadzono kwiaty, a na ówczesnym pl. Stalina ustawiono donice z palmami¹¹⁴.

W przededniu uroczystości rocznicowych „Życie Lubelskie” informowało, że nazajutrz o godzinie 10⁰⁰ rozpocznie się defilada młodzieży, którą mieszkańcy miasta będą mogli oglądać na całej długości ul. Mariana Buczka (dziś kardynała ul. Wyszyńskiego i ul. Zamojska)¹¹⁵. Gazeta podawała harmonogram zaplanowanych imprez, które miały się rozpocząć 22 lipca o godzinie 16⁰⁰. Na stadionie Ogniwa Lublin zaplanowano godzinny pokaz gimnastyki, a między 17⁰⁰ a 19⁰⁰ miał się odbyć międzynarodowy mecz piłkarski Diosgyon Vasas (Węgry) – Ogniwo Bytom (Polska). W godzinach 19⁰⁰–20³⁰ stadion stał się metą wyścigu kolarskiego Szlakiem Wyzwolenia, w którym zawodnicy ścigali się na trasie Lublin–Chełm–Lublin. Na stadionie Budowlani na ul. Dziesiątej od 16⁰⁰ miały się odbyć dwa półgodzinne pokazy gimnastyki, a w godzinach 16³⁰–19⁰⁰ indywidualne zawody żużlowe o puchar 10-lecia PRL¹¹⁶. Również na 16⁰⁰ zaplanowano rozpoczęcie kajakowych regat sprawnościowych w przystani Ligi Przyjaciół Żołnierza nad Bystrzycą¹¹⁷. W tym samym czasie na wieży spadochronowej przy Al. Racławickich miały się odbywać skoki spadochronowe oraz pokaz modeli latających. Na 17⁰⁰ przewidziano występy chórów górniczych z Siemianowic, Filharmonii z Zabrza oraz kaszubskiego zespołu z Kościerzyny, które miały zaprezentować swe umiejętności na placu Litewskim noszącym wówczas imię Józefa Stalina¹¹⁸. Po tych pokazach wokalnych organizatorzy zaplanowali zabawę ludową, podczas której przygrywała orkiestra Fabryki Samochodów Ciężarowych. Równolegle w muszli koncertowej w Ogrodzie Saskim, w parku na Bronowicach, na skwerze na Kalinowszczyźnie, na boisku szkolnym przy ul. Kunickiego 116 oraz w Parku Ludowym miały odbywać się pokazy zespołów pieśni i tańca¹¹⁹. Występy miały zakończyć się do godziny 19⁰⁰, bo na tę porę zaplanowano zabawy taneczne dla mieszkańców Lublina. O godzinie 20³⁰ w parku na Kalinowszczyźnie, na boisku szkolnym przy ul. Kunickiego 116 oraz w Parku Ludowym miał zostać wyświetlony film. Na ówczesnej al. Świerczewskiego (dziś al. Piłsudskiego)¹²⁰ o 21⁰⁰ miał się odbyć pokaz sztucznych ogni, a pół godziny później na placu pod Zamkiem – występ Państwowego Zespołu Pieśni i Tańca „Mazowsze”¹²¹.

Trybuny, z których 22 lipca przedstawiciele PZPR i Rządu odbierali defiladę, zostały wzniesione na Krakowskim Przedmieściu przed gmachem szkoły partyjnej – pałac Mokryskich¹²². O 10⁰⁰ na trybunie honorowej przy dźwiękach hymnu narodowego miejsca zajęli: I sekretarz KC PZPR Bolesław Bierut, premier Józef Cyrankiewicz, zastępca przewodniczącego Rady Ministrów ZSRR i marszałek

114 I. Kapitanowicz, *Lublin w świątecznej szacie*, SzL, nr 172, 21 VII 1954, s. 3.

115 22 lipca. *Defilada w Lublinie*, ŻL, nr 172, 21 VII 1954, s. 4.

116 *Imprezy w dniu 22 lipca*, ŻL, nr 172, 2 VII 1954, s. 4.

117 Przystań kajakowa znajdowała się przy moście na Bystrzycy w pobliżu Parku Ludowego.

118 W latach 1949–1956 plac Litewski nosił imię Józefa Stalina.

119 *Imprezy w dniu 22 lipca*, op. cit., s. 4.

120 W latach 1949–1991 patronem al. Piłsudskiego był Karol Świerczewski.

121 *Program imprez w dn. 22 bm.*, ŻL, nr 173, 22 VII 1954, s. 3.

122 *Lublin w przededniu wielkiego święta*, ŻL, nr 172, 21 VII 1954, s. 4.

Związku Radzieckiego Nikołaj Bułganin oraz wicepremier i marszałek Polski Konstanty Rokossowski. Na trybunie obecni byli również szefowie ambasad i poselstw oraz attachés wojskowi akredytowani w Polsce, a także członkowie zagranicznych delegacji przybyłych na obchody rocznicowe: Wszechzwiązkowego Towarzystwa Współpracy Kulturalnej z Zagranicą, działaczy kulturalnych Chińskiej Republiki Ludowej, towarzystw krzewienia przyjaźni z narodem polskim oraz towarzystw współpracy gospodarczej i kulturalnej z Polską funkcjonujących w różnych krajach w Europie i Ameryce. Na trybunie pojawili się ponadto: angielska działaczka ruchu pokoju, członkini Światowej Rady Pokoju i laureatka Międzynarodowej Nagrody Stalinowskiej Monika Felton, delegacje angielskich związków zawodowych oraz ruchu obrońców pokoju z krajów skandynawskich. Do zgromadzonych przemówienie wygłosił Bolesław Bierut, po czym ponownie odegrano hymn narodowy. Następnie rozległ się huk 30 salw artyleryjskich, po którym rozległy się dźwięki marsza wojskowego rozpoczynającego defiladę. Na początku szli żołnierze 1 Dywizji Piechoty im. Tadeusza Kościuszki. Za nimi maszerowali żołnierze Korpusu Bezpieczeństwa Wewnętrznego, a dalej: podchorążowie z WOP, marynarze i kadeci korpusu im. gen. Świerczewskiego. Defiladę uświetnili lotnicy. Od strony Warszawy nadleciał bombowiec odrzutowy w asyście dwóch myśliwców, a za nimi eskadry bombowców odrzutowych i – kolejno – myśliwców. Po pokazie lotniczym oczom zgromadzonych ukazały się kolumny wojsk zmotoryzowanych i pancernych. Ulice przemierzały motocykle, udekorowane kwiatami samochody ciężarowe z żołnierzami. Za piechotą jechały pododdziały lotnictwa desantowego, a dalej zmotoryzowane oddziały WP, artyleria, działa pancerne i za nimi lekkie oraz ciężkie czołgi¹²³.

Po defiladzie wojskowej przed trybunami i zgromadzoną wzdłuż trasy przemarszu ludnością przeszedł kolorowy korowód, który rozpoczynała grupa dziesięciolatków z kwiatami w dłoniach wykrzykująca: „Bie-rut! Bie-rut!”. Za nimi podążała długa kolumna sportowców machających czerwonymi chustami, a dalej kolejno szli ubrane w różnokolorowe stroje dziewczęta i chłopcy poruszający nad głowami pękami kwiatów i różnokolorowymi flagami. Za nimi podążali mężczyźni w strojach regionalnych. Dalej maszerowali ludzie niosący wielkie koło z literami układającymi się w napis „PTTK”, a także tablice z wizerunkami miejscowości znanych z malowniczego położenia lub zabytków. Następnie przedstawiciele PTTK nieśli plansze z przedstawieniami fauny i flory. W pochodzie kroczyli także przedstawiciele Związku Młodzieży Polskiej i Ligi Przyjaciół Żołnierza. Uroczystość uświetniła dziewięćsetosobowa orkiestra Służby Polsce i mniej liczna orkiestra kolejowa. Wśród tablic i transparentów niesionych przez defilujących znalazły się portrety marszałka Rokossowskiego i Bolesława Bieruta. Grupa młodzieży zamojskiej niosła model swojego ratusza i portret Bieruta, a krakowska dzierżyła dwie ogromne flagi: białą-czerwoną oraz czerwoną z sierpem i młotem. Ekipa łódzkich włóknarzy wymachiwała różnokolorowymi wstążkami, a nad głowami maszerujących niesiono koło zębate zapowiadające przedstawicieli przemysłu maszynowego. Nie

123 I. K., O. B., *Wspaniała defilada wojskowa i manifestacja młodzieży w Lublinie*, SzL, nr 174, 23 VII 1954, s. 1, 3.

zabrakło też rybaków w nieprzemakalnych kombinezonach trzymających sieci. Wśród sztandarów i błękitnych chorągwi z białym gołębiem, portretów i tablic z wykresami znajdowała się również makieta Pałacu Kultury i Nauki. Pochód zamykały orkiestry wojskowe¹²⁴. 22 lipca, podczas obchodów rocznicowych Lublin został odznaczony przez Bolesława Bieruta Orderem Grunwaldu I klasy¹²⁵.

Fot. 4. Dziedziniec zamkowy podczas Centralnej Wystawy Rolniczej

Źródło: S. Rassalski, *W odnowionym Lublinie*, „Architektura” 1954, nr 12, s. 292

Popołudniem 22 lipca przedstawiciele PZPR i Rządu oraz zaproszeni goście zagraniczni zwiedzili Centralną Wystawę Rolniczą. Bolesław Bierut, Nikołaj Bułganin, Aleksander Zawadzki, Józef Cyrankiewicz oraz członkowie Biura Politycznego KC PZPR, członkowie Rady Państwa i Rządu byli oprowadzani po terenie wystawowym przez ministra rolnictwa Edmunda Pszczółkowskiego i pełnomocnika Rządu ds. Wystawy Stanisława Tkaczowa. Tego dnia ekspozycję obejrżeli również szefowie placówek dyplomatycznych oraz akredytowani w Polsce wojskowi attachés oraz delegacje obecne na defiladzie¹²⁶.

Wieczorem 22 lipca Wojewódzka Rada Narodowa wraz z Wojewódzkim Komitetem Frontu Narodowego w Lublinie wydały w salach Domu Oficera WP przyjęcie z okazji dziesiątej rocznicy ogłoszenia Manifestu Lipcowego. Poza

124 R. Z., *Pochód młodości*, SzL, nr 174, 23 VII 1954, s. 3; *Na trybunie honorowej*, ŻL, nr 175, 24 VII 1954, s. 1; *Defilada siły i młodości*, ŻL, nr 175, 24 VII 1954, s. 1; R. S., *Echa wielkiego święta. Takich dni się nie zapomina*, ŻL, nr 175, 24 VII 1954, s. 4.

125 *Przemówienia I Sekretarza KC PZPR towarzysza Bolesława Bieruta wygłoszone w dniu 22 b.m. w Lublinie na manifestacji z okazji 10-lecia Polski Ludowej*, SzL, nr 174, 23 VII 1954, s. 1.

126 *Kierownicy Partii i Rządu oraz goście zagraniczni zwiedzili Wystawę Rolniczą*, ŻL, nr 175, 24 VII 1954, s. 1.

uczestniczącymi w defiladzie Bierutem i Bułganinem obecni byli także członkowie władz naczelnych stronnictw politycznych i organizacji społecznych, czołowi ludzie przemysłu i rolnictwa na Lubelszczyźnie oraz przedstawiciele świata nauki i kultury¹²⁷. Tego samego dnia w późnych godzinach wieczornych w Hali Sportowej ZS „Ogniwo” odbył się uroczysty koncert zorganizowany przez Wojewódzką Radę Narodową i Wojewódzki Komitet Frontu Narodowego. W imprezie wzięli udział członkowie Biura Politycznego KC PZPR, członkowie Rządu z premierem Józefem Cyrankiewiczem na czele, przedstawiciele wojska, organizacji politycznych i społecznych, świata kultury oraz przodujący chłopci i pracownicy zakładów produkcyjnych z Lubelszczyzny. Na koncercie obecny był również korpus dyplomatyczny z Warszawy oraz zagraniczni goście uczestniczący w uroczystościach rocznicowych¹²⁸.

Z okazji dziesiątej rocznicy proklamowania Manifestu PKWN Centralne Biuro Wystaw Artystycznych wraz ze Związkiem Plastyków w Lublinie zorganizowało wystawę *Lublin w grafice polskiej*. Ekspozycja została otwarta 22 lipca 1954 r. w sali im. Juliusza Marchlewskiego na Uniwersytecie Marii Curie-Skłodowskiej i obejmowała ponad osiemdziesiąt litografii, linorytów, akwarel, rysunków ołówkiem i kredką, które powstały w XX w. Poza rysunkami ilustrującymi czasy ówczesne ekspozycja obejmowała także prace utrwalające artystyczne wizje dotyczące wyglądu miasta w przeszłości. Większość z prezentowanych dzieł pochodziła ze zbiorów prywatnych. Komisarzem wystawy został lubelski grafik Wiktor Ziółkowski, którego prace również stanowiły element kolekcji. Oglądający mogli podziwiać czternaście z siedemnastu autolitografii z *Teki lubelskiej* Leona Wyczółkowskiego. Drugim większym zbiorem prezentowanym na wystawie była *Teka Gumowskiego*, która zawierała piętnaście litografii Jana Kantego Gumowskiego. Na wystawie znalazły się wykonane węglem i tuszem rysunki przedstawiające Lublin autorstwa lubelskiego grafika Czesława Stefańskiego, które artysta wykonał z pamięci podczas pobytu w obozie jenieckim na terenie Niemiec. Przybyłym zaprezentowano także akwarele i rysunki kredką wykonane przez byłego profesora lubelskiej szkoły plastycznej Stanisława Zalewskiego, drzeworyty Kazimierza Wiszniewskiego oraz dzieła lubelskiego malarza Symcha Trachera uwieczniające nieistniejącą dzielnicę żydowską oraz Stare Miasto. Pojawiły się także prace Zenona Kononowicza oraz warszawskich artystów – Józefa Toma i Aleksandra Manna. Lublinianie oraz przyjezdni mogli zapoznawać się ze zgromadzonymi eksponatami od 22 lipca do 4 sierpnia¹²⁹.

Obchody Święta Odrodzenia Polski Ludowej w 1954 r. uświetniła Centralna Wystawa Rolnicza zorganizowana na terenach wokoło wzgórza zamkowego w Lublinie, która została otwarta 21 lipca o godz. 14⁰⁰ i była dostępna dla zwiedzających przez trzy miesiące¹³⁰. Oglądającym zaprezentowano dorobek i rozwój polskiej gospodarki rolnej w latach 1944–1954. Na uroczyste otwarcie przybyli członkowie Rządu, Biura Politycznego KC PZPR, przedstawiciele organizacji

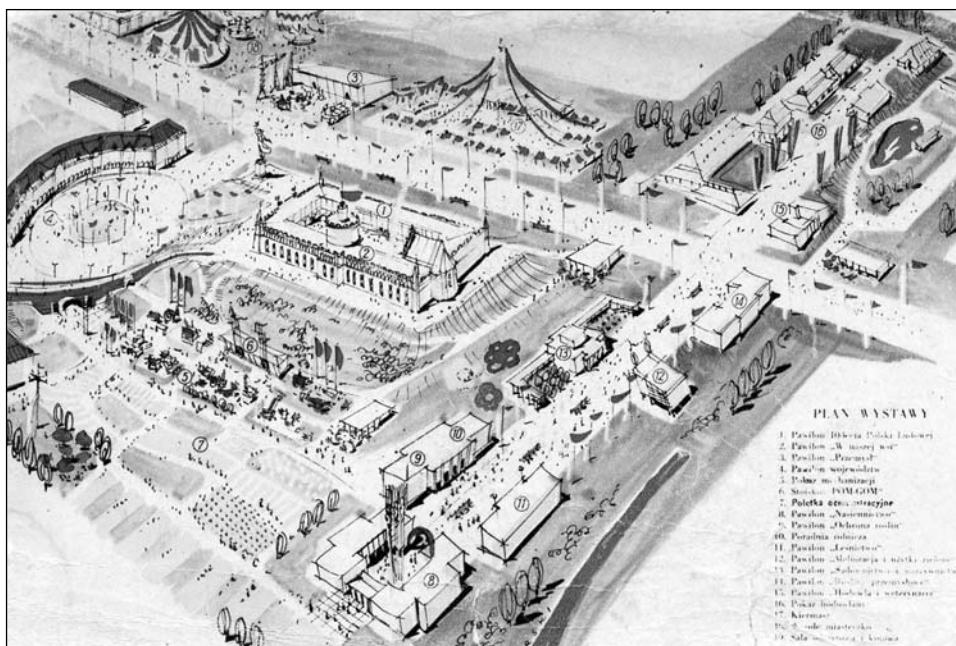
127 *Przyjęcie w Lublinie*, ŻL, nr 175, 24 VII 1954, s. 1.

128 *Uroczysty koncert w Lublinie*, ŻL, nr 175, 24 VII 1954, s. 1.

129 T. Ch., *Na lubelskich wystawach*. *Lublin w grafice polskiej*, ŻL, nr 179, 29 VII 1954, s. 4.

130 I. Kapitanowicz, *Lublin w świętejszej szacie*, SzL, nr 172, 21 VII 1954, s. 3.

społecznych oraz władz lokalnych. Przybyłych przywitał Pełnomocnik Rządu ds. Wystawy – wiceminister PGR Stanisław Tkaczow, a wicepremier Zenon Nowak wygłosił mowę do zebranych oraz przeciął wstęgę, otwierając tym samym wystawę dla zwiedzających¹³¹. Tego samego dnia na gmachu Ratusza odsłonięta została tablica pamiątkowa ku czci utworzonej w 1918 r. w Lublinie rady delegatów robotniczych¹³².

Fot. 5. Plan Centralnej Wystawy Rolniczej w Lublinie

Źródło: druk ulotny z epoki (w posiadaniu autora)

Na Centralnej Wystawie Rolniczej przed bramą zamkową zostały ustawione łodzie desantowe, a obok nich pontony spod warszawskiego Czerniakowa¹³³. Głównym punktem wystawy był Zamek, wewnątrz którego została zorganizowana wystawa poświęcona polskiej wsi. Prezentowano tam najciekawsze wytwory sztuki ludowej. Na korytarzach były porozwieszane fotografie przedstawiające zabytki polskiej architektury, a także malowidła wykonane przez profesora Tadeusza Gronowskiego¹³⁴. Na Podzamczu plac o powierzchni pół hektara przeznaczono

131 O szybsze podniesienie gospodarki rolnej. Otwarcie Centralnej Wystawy Rolniczej. Przemówienie Z. Nowaka w Lublinie, ŻL, nr 173, 22 VII 1954, s. 3.

132 Tablica ku czci rady delegatów robotniczych z 1918 r., ŻL, nr 173, 22 VII 1954, s. 3.

133 Zet, Wystawa urodzaju, ŻL, nr 173, 22 VII 1954, s. 3.

134 Zet, „W naszej wsi”. Problemowa część wystawy rolniczej w Zamku lubelskim, ŻL, nr 164, 11–12 VII 1954, s. 6.

na ekspozycję maszyn rolniczych produkowanych w Polsce oraz importowanych z ZSRR i innych krajów demokracji ludowej. Początkowo po południowej stronie Zamku zaplanowano zorganizowanie pawilonu 17 województw¹³⁵. W połowie czerwca jednak „Sztandar Ludu” informował, że stoiska te znajdą się w lokalach handlowo-usługowych domów budowanego przy placu „Lubelskiego Mariensztatu”¹³⁶. Na urządzonych w południowo-wschodniej części Podzamcza poletkach doświadczalnych odwiedzający wystawę mogli zobaczyć efekty stosowania nowoczesnych metod uprawy i pielęgnacji roślin. Urządzono również pawilon leśnictwa dający złudzenie prawdziwego lasu, w którym znalazły się mchy, krzewy, a nawet grzyby. Przed obiektem, na tle mapy polskich terenów leśnych, stała wykonana z brązu rzeźba przedstawiająca jelenia. W pawilonie tym znalazły się także wypchany żubr i model zakładów przerobu masy drzewnej¹³⁷. Obok pawilonu melioracji ustawione były motorowe barki wykorzystywane do koszenia trzcin pod wodą. Można było też wejść do ustawionego na czterech filarach domu dla pracowników melioracji. Na Podzamczu znalazł się również pawilon zespołów rybackich, gdzie można było obserwować pływające w akwariach węgorze, sumy, szczupaki oraz karpie. Na wielkim sztucznym stawie położonym przy starym kirkucie zwiedzający mogli oglądać ptactwo domowe, a także wspinające się na specjalnie usypanym wzgórzu owce. Wewnątrz wybudowanej przy zagrodzie z owcami baczki prezentowane były narzędzia do ich strzyżenia oraz przerobu wełny. Przy cerkwi znajdującej się przy ul. Ruskiej znajdował się zespół pawilonów hodowlanych, w których znajdowały się konie, świnie, byki i krowy. W środku terenu przeznaczonego do prezentacji zwierząt hodowlanych ustawiony został drewniany elewator (pod nim znajdowało się urządzenie do robienia paszy dla bydła i trzody), z którego szynami zawieszonymi na pawilonach małymi wózkami rozwożona jest pasza¹³⁸. Na terenie wystawowym znajdowała się poradnia rolnicza, do której chłopcy mogli przywozić próbki ziemi i gdzie mogli dowiedzieć się, jakie nawozy będą odpowiednie, żeby uzyskać jak najlepsze plony¹³⁹. Zorganizowano także przedszkole, w którym odwiedzający Centralną Wystawę Rolniczą rodzice mogli zostawić swe pociechy pod opieką¹⁴⁰.

Na terenach wystawowych, u podnóża północnego wzgórza zamkowego zorganizowany został kiermasz, na którym można było nabywać wyroby krajowe i zagraniczne. Stoiska były pomalowane na różne kolory, a na dachach znajdowały się czerwone koguty i niebiesko-czerwone koszyki. Przed każdym kioskiem ułożone

135 W., *Wystawa Rolnicza w Lublinie będzie obrazem osiągnięć dziesięciolecia*, SzL, nr 57, 8 III 1954, s. 1; 22 lipca otwarta zostanie w Lublinie Centralna Wystawa Rolnicza, SzL, nr 144, 18 VI 1954, s. 2.

136 22 lipca otwarta zostanie w Lublinie Centralna Wystawa Rolnicza, SzL, nr 144, 18 VI 1954, s. 2.

137 I. Kapitanowicz, *13 dni dzieli nas od 22 lipca. Na wszystkich budowach w Lublinie tempo robót rośnie z każdym dniem*, SzL, nr 162, 9 VII 1954, s. 3; idem, *Już wkrótce...*, SzL, nr 168, 16 VII 1954, s. 3; Sierp, *Pierwsi goście na wystawie rolniczej*, ŻL, nr 176, 25–26 VII 1954, s. 6.

138 Sierp, *op. cit.*, s. 6.

139 L. M., *Wystawa – magnesem dla rolników. Tu spotykają się ludzie z całej Polski*, ŻL, nr 195, 17 VIII 1954, s. 4; Kaw, *Ponad 415 tysięcy osób zwiedziło już wystawę rolniczą*, ŻL, nr 208, 1 IX 1954, s. 6; L. M., *„Gorący tydzień”*. Ponad 84 tysiące wycieczkowiczów zwiedziło wystawę rolniczą, ŻL, nr 224, 19–20 IX 1954, s. 6.

140 *W nowym przedszkolu*, ŻL, nr 212, 5–6 IX 1954, s. 6.

były płyty chodnikowe, a nad nimi chroniące przed deszczem markizy¹⁴¹. Na uroczystości dziesięciolecia PKWN przyjechał do Lublina Cyrk nr 1, który od 22 do 26 lipca zabawiał publiczność nowym programem. Po kilku dniach jego miejsce zajęło wesołe miasteczko¹⁴². Zarówno cyrk, jak i wesołe miasteczko znalazły się na terenach wystawowych przez co stały się jedną z atrakcji Centralnej Wystawy Rolniczej. Na wystawę przyjeżdżały wycieczki z całego kraju oraz delegacje z zagranicy. „Życie Lubelskie” informowało, że do 14 sierpnia ekspozycję obejrzało 300 tys. osób, w dwa tygodnie później było to już 415 tys. zwiedzających, a w połowie września liczba ta przekroczyć miała 654 tys.¹⁴³

Odbudowa Lublina z 1954 r. na stałe zmieniła jego krajobraz. Obchody dziesiątej rocznicy proklamowania Manifestu PKWN przyczyniły się do szybszego oczyszczenia miasta ze zniszczeń wojennych. W latach 1945–1953 prace porządkowe postępowały powoli, jednak wyznaczenie Lublina na arenę uroczystości rocznicowych pociągnęło za sobą większe nakłady finansowe, które pozwoliły uporządkować miasto w zaledwie pięć miesięcy. W połowie lutego Lublin zmienił się w wielki plac budowy. Odbudową zostały objęte budynki stojące przy głównych arteriach komunikacyjnych w centrum miasta oraz dworzec kolejowy. Dodatkowo oczyszczono teren po zniszczonym przez okupantów getcie na Podzamczu. Prace objęły jedynie budownictwo świeckie nieodrestaurowane po zakończeniu II wojny światowej. W odremontowanym rejonie zostało ujednolicone oświetlenie. W centrum powstało około dwustu sklepów z różnych branż. Na Podzamczu, u stóp Zamku, został uformowany plac z przylegającym do niego łukiem ściany o rytmicznie powtarzających się elementach architektonicznych. Przy okazji prac remontowo-budowlanych prowadzonych w 1954 r. udało się uwypuklić w krajobrazie Lublina trzy obiekty – Zamek, Stare Miasto oraz kościół na Czwartku, które do II wojny światowej zasłaniała zabudowa Podzamcza. Dodatkowo wybudowano pierwszy odcinek drogi przelotowej przez miasto – tzw. Trasy W–Z.

.....

Lublin in 1954 in Light of the Press. Rebuilding of the Town, 22nd July, Central Agricultural Exhibition

The rebuilding of the city in 1954 permanently changed its landscape. The celebrations of the tenth anniversary of proclamation of the PKWN (Polish Committee of National Liberation) Manifesto contributed to faster restoration of Lublin and removal of war ruins. Between 1945 and 1953 reconstruction works in the city proceeded slowly and sometimes lasted several years. The decision that Lublin would be the arena of central celebrations of the tenth anniversary of the July Manifesto proclamation involved additional funds, which made it possible to tidy up the city in

141 Kiermasz, *jakiego Lublin nie widział*. Wywiad z pełnomocnikiem MHD dyr. Tomaszewskim, ŻL, nr 158, 4–5 VII 1954, s. 6; I. Kapitanowicz, *Lublin w świątecznej szacie*, SzL, nr 172, 21 VII 1954, s. 3.

142 Zet, *Cyrk nr 1 przyjeżdża do Lublina*, ŻL, nr 161, 8 VII 1954, s. 6.

143 L. M., *Wystawa – magnesem dla rolników...*, op. cit., s. 4; Kaw, *Ponad 415 tysięcy osób...*, op. cit., s. 6; L. M., *„Gorący tydzień”...*, op. cit., s. 6.

several months. In mid-February the city turned into a large construction site. The buildings located at the major arteries in Lublin's city center, and the railway station, were rebuilt. Furthermore, the area of the Jewish ghetto in Podzamcze (i.e. around the Lublin Castle) destroyed by the German occupiers was also cleared. The work covered only secular buildings not restored after the end of the World War Two. In the renovated area, lighting was uniformized. About two hundred different shops were opened in the city center. In Podzamcze, at the foot of the Castle, a square was formed with the adjacent building walls forming a curve with rhythmically repeated architectural elements. During the construction and repair work carried out in 1954, it became possible to emphasize the Castle, Old Town and the Czwartek church in Lublin's landscape: they were covered from view before World War Two by Podzamcze buildings. Additionally, the first section of the arterial route through the city – Trasa W–Z [the East–West Route] – was built.

Key words: 1954, Lublin, 20th century, rebuilding, agricultural exhibition, 22nd July

.....

Cenzurowanie „Kameny” w latach 1956–1958¹

.....

Przedmiotem artykułu jest analiza stosunku cenzury wobec „Kameny” jako jedyne go czasopisma społeczno-kulturalnego na Lubelszczyźnie. Podstawowy cel badań skupia się na wskazaniu odniesień Wojewódzkiego Urzędu Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk do treści pojawiających się w periodyku. Ważnym aspektem jest uwzględnienie korespondencji lubelskiego oddziału z Głównym Urzędem Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk prowadzonej w celu wyjaśnienia najbardziej problemowych kwestii. W artykule zaprezentowano również przykłady tematów, które znajdowały się pod szczególną kontrolą, a także zwrócono uwagę na zróżnicowanie natężenia cenzorskich ingerencji w latach 1956–1958 oraz ich wpływ na kształt „Kameny”.

Słowa kluczowe: cenzura, odwilż, „Kamena”, Wojewódzki Urząd Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk w Lublinie

.....

„Kamena” nawiązująca tytułem do mitologicznej Muzy została założona z inicjatywy przede wszystkim Kazimierza Andrzeja Jaworskiego oraz Zenona Waśniewskiego² w czerwcu 1933 r. w Chełmie jako miesięcznik poetycki. „Kamena”, mimo częstego borykania się z problemami finansowymi, bardzo szybko zyskała popularność w Polsce i w europejskich krajach słowiańskich, choć paradoksalnie w Chełmie była mało znana³. Na jej łamach swoje utwory drukowało wielu wybitnych poetów (m.in.: Józef Czechowicz, Czesław Miłosz). Redakcja propagowała nie tylko polskich twórców⁴, ale również autorów zagranicznych i w imię

1 Praca naukowa finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą: „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2012–2017.

2 K.A. Jaworski, *W kręgu „Kameny”*. Wspomnienia, Lublin 1973, s. 16–25; W.Z. Sulimierski, *Oświata i życie kulturalno-społeczne Chełma w latach 1864–1939*, Lublin 2005.

3 Z. Okoń, *Chełmskie drogi pisarzy*, [w:] *Chełm nieznan. Ludzie. Miejsca. Wydarzenia*, red. M. Karwatowska, Chełm 2009, s. 82.

4 Zob. Z. Pędziński, *Srebrne gody „Kameny”*, „Twórczość” 1958, nr 7, s. 185–186; A.L. Gzella, *Srebrne gody „Kameny”*, „Kurier Lubelski”, nr 177–178, 29–30 VI 1958, s. 3.

mickiewiczowskiej idei kulturowego zbliżenia narodów przekładano wiersze z języków słowiańskich⁵.

W wyniku II wojny światowej wydawanie czasopisma zostało wstrzymane. Jeden z redaktorów – Z. Waśniewski – zginął w obozie koncentracyjnym. I choć K.A. Jaworski w 1945 r. wznowił wydawanie „Kameny” w oparciu o przedwojenny układ, formułę i program⁶, periodyk nigdy nie uzyskał więcej pozycji z okresu dwudziestolecia międzywojennego. Siedzibę czasopisma przeniesiono do Lublina na ul. Graniczną, zwiększono nakład do 3 tys. egzemplarzy, by później zredukować go w kolejnych latach do 2 tys.⁷ W 1949 r. w wyniku kłopotów finansowych „Kamena” przestała się ukazywać i dopiero dzięki porozumieniu członków Lubelskiego Oddziału Związku Literatów Polskich wznowiono jego wydawanie już jako organu lubelskiego ZLP. W okresie od 1952 do 1956 r. „Kamena” – z założenia kwartalnik – pojawiała się bardzo nieregularnie. Mimo prowadzonej przez rządzących odgórnej polityki kulturalnej skoncentrowanej wokół realizacji założeń socrealizmu, na łamach periodyku nie podejmowano zbyt szeroko tematyki literackiej⁸, toteż „Kamena” stała się czasopismem lokalnym, rejestrującym życie regionu⁹.

Przełom w historii pisma nastąpił w roku 1956. Periodyk zaczął wówczas ukazywać się regularnie, zyskał podtytuł „Miesięcznik społeczno-literacki” i została wzbogacona jego zawartość. Przyczyną tych zmian oraz ożywienia ruchu literackiego również w innych województwach stały się wysuwane z kręgów władzy od 1955 r. postulaty o „reanimowanie prowincji”, decentralizację kultury oraz tworzenie klubów młodej inteligencji¹⁰. W takich okolicznościach powiększono Koło Młodych, którego członkowie do 1957 r. publikowali swoje utwory na łamach „Kameny” aż do momentu zaistnienia konfliktu między „starymi” a „młodymi” (nienależącymi do ZLP) mającymi zamiar przejęcia redakcji miesięcznika. Opór działaczy ZLP wobec wspomnianych dążeń spowodował, że „młodzi” zaczęli drukować swoje teksty w nowo powstałym dodatku do „Kuriera Lubelskiego” pt. „Teraz”, w którym regularnie krytykowano redakcję „Kameny”¹¹. Lubelski Oddział ZLP dążył do załagodzenia konfliktu, podejmując na posiedzeniu w styczniu 1958 r. uchwałę, na podstawie której m.in. dopuszczano do kolegium redakcyj-

5 J. Starnawski, *Między Wisłą i Bugiem. Lublin – Zamość – Chełm – Nałęczów*, Lublin 2010, s. 125–127; M. Chajęcka, L. Jazukiewicz-Oselkowska, *Literatura i kultura Słowian Wschodnich na stronicach „Kameny” za czasów redaktorstwa Kazimierza Andrzeja Jaworskiego (1933–1962)*, „Studia Polono-Slavica-Orientalia” 1984, t. 8, s. 101–131; K. Prus, *Kazimierz Andrzej Jaworski – tłumacz poezji rosyjskiej i radzieckiej*, „Studia Polono-Slavica-Orientalia” 1984, t. 8, s. 7; J. Hryckowian, *Kazimierz Andrzej Jaworski jako tłumacz literatury ukraińskiej*, „Studia Polono-Slavica-Orientalia” 1984, t. 8, s. 85–87; S. Fita, *Jubileusz „Kameny”*, „Tygodnik Powszechny”, nr 29 (495), 20 VII 1958, s. 6.

6 W. Natanson, *Na marginesie „Twórczość”* 1958, nr 10, s. 181.

7 Nakład przedwojennej „Kameny” wynosił ok. 300 egzemplarzy i był finansowany z zysków ze sprzedaży poprzedniego numeru oraz z datków założycieli periodyku. Zob. M.A. Jaworski, *„Kamena” przed swym półwieczem*, [w:] *Prasa Lubelska. Tradycje i współczesność*, red. Z. Wójcikowska, Lublin 1986, s. 357; J. Starnawski, *op. cit.*, s. 125.

8 J. Zięba, *50 lat życia literackiego Lublina*, [w:] *Lublin literacki 1932–1982. Szkice i wspomnienia*, red. M. Michalski, J. Zięba, Lublin 1984, s. 43–44.

9 D. Nałęcz, *Lata 1949–1956*, [w:] *Czasopisma społeczno-kulturalne w okresie PRL*, red. U. Jakubowska, Warszawa 2011, s. 76.

10 R. Karpiński, *Prasa w systemie kultury*, Warszawa 1979, s. 80–82.

11 J. Zięba, *op. cit.*, s. 45, 47.

nego delegata „młodych” w celu umożliwienia formułowania sądów i postulatów w odniesieniu do publikowanych treści¹².

W pewnym stopniu z „Kamena” związana była również grupa literacka „Pryzmaty” założona 8 października 1956 r., która nawiązywała do działalności K.A. Jaworskiego i przedwojennej grupy o identycznej nazwie¹³. W okresie odwilży na łamach periodyku publikowali swoje teksty chociażby Longin J. Okoń, Czesław Twardzik i Kazimierz E. Steszuk¹⁴.

W 1956 r. prasa lubelska krytykowała „Kamena” m.in. za brak myśli przewodniej przy doborze artykułów, zbyt częste i nieprzemyślane zamieszczanie utworów debiutanckich oraz zatrącanie literackości¹⁵. Wytykano również statyczność, ponadczasowość, omijanie współczesnej tematyki związanej z Lubelszczyzną¹⁶, brzydki format oraz fakt częstego stawiania się przedmiotem żartów kawiarnianych. Zdarzały się także pytania o sens wydawania miesięcznika¹⁷. Z drugiej strony jednak pojawiały się listy czytelników biorące w obronę jedyne czasopismo społeczno-literackie regionu, które stało się szczególnie cenne dla młodych twórców¹⁸. Publicyści podkreślali trudną sytuację „Kamena” spowodowaną brakiem określonego budżetu (jedynie dotacje Ministerstwa Kultury i Sztuki), stałej redakcji i zaplecza kadrowego piszących. Podkreślano istnienie dysonansu między zapotrzebowaniem czytelników na literackie czasopismo a wymaganiami ministerialnymi wiążącymi się z przyznawanymi dotacjami¹⁹. Wysuwano postulaty m.in. rozszerzenia redakcji²⁰, publicznego przedyskutowania przyszłej formy „Kamena”, wprowadzenia na jej łamy tekstów polemicznych²¹, co stanowiłoby metodę wspomagania rozwoju kultury, a zatem realizację ogólnych założeń polityki państwa²². Pojawiały się także głosy mówiące o konieczności publikowania w czasopiśmie naukowych artykułów z zakresu historii regionu²³, pomimo tego bowiem, że

12 Z. Jakubik, *Artykuł na serio*, „Teraz” (dodatek do „Kuriera Lubelskiego”, 30–31 III 1958, s. 3), nr 4, 1958.

13 Z. Okoń, *op. cit.*, s. 84–84; L.J. Okoń, *Historia literatury ziemi chełmskiej (1505–2010)*, Chełm 2010, s. 64–77; E. Gołębińska, *Leksykon. Grupy literackie w Polsce*, Warszawa 2000, s. 105–107.

14 L.J. Okoń, *Władysław Kuchta liryk Chełmszczyzny*, „Kamena”, nr 21 (163), 15 XI 1958, s. 7; C. Twardzik, *Z uczuciem wstydu*, „Kamena”, nr 6 (148), 1 IV 1958, s. 10; E.K. Steszuk, *** „Kamena”, nr 7–8 (113–114), s. 28; idem, *Jutro będzie pogoda*, „Kamena”, nr 23–24 (141–142), 31 XII 1957, s. 7.

15 „Kamena” obniża loty. Ostatni numer na cenzurowanym, „Życie Lubelskie”, nr 30, 6 II 1956, s. 6.

16 W. Korneluk, *Miesięcznik społeczny czy literacki?*, „Kultura i Życie” (dodatek do „Sztandaru Ludu”), nr 10 (187), 25 III 1956, s. 3.

17 M. Wefna, *Quo vadis „Kamena”?*, „Kultura i Życie”, nr 31 (208), 26 VIII 1956, s. 2.

18 K. Sarna, *W obronie „Kamena”*, „Życie Lubelskie”, nr 214, 7 IX 1956, s. 6.

19 [e.g.], *Teoria i praktyka „Kamena”*, „Kultura i Życie”, nr 36 (213), 30 IX 1956, s. 2; Z. Mikulski, *Jeszcze raz*, „Kultura i Życie”, nr 46 (223), 9 XII 1956, s. 1.

20 Pierwotnie oprócz redakcji czasopisma działał również komitet redakcyjny powołany przez Lubelski Oddział ZLP, w skład którego wchodził dziennikarze i działacze kultury. Zadania komitetu redakcyjnego ograniczały się do omówienia wydanego numeru, dyskusji nad następnym oraz polemiki związku z ogólną polityką redakcyjną. Zob. E. Grzybowski, *Rzeczy nowe i stare zarazem*, „Kultura i Życie”, nr 45, 2 XII 1956, s. 1.

21 E.G., *Dalszy krok naprzód*, „Kultura i Życie”, nr 23 (200), 24 VI 1956, s. 1; H. Chabros, *Ostatni numer „Kamena”*, „Życie Lubelskie”, nr 145, 19 VI 1956, s. 4; [e.g.], *Uaktualniona „Kamena”*, „Sztandar Ludu”, nr 112 (3685), 11 V 1956, s. 3.

22 R. Karpiński, *Prasa w systemie kultury*, Warszawa 1979, s. 81.

23 J. Kowalczyk, M. Kurzątkowski, *W sprawie „Kamena”*, „Kultura i Życie”, nr 32 (209), 2 XI 1956, s. 2.

„Kamena” docierała do Szczecina i Wrocławia²⁴, uważana była za periodyk typowo regionalny o niskim nakładzie i porównywano ją do „Kroniki” czy „Pomorza”²⁵.

Wychodząc naprzeciw wspomnianym postulatom, Lubelski Oddział ZLP postanowił z początkiem roku 1957 zmienić miesięcznik w dwutygodnik literacki, zwiększyć format do gazetowego, wzbogacić grafikę i obniżyć cenę do 2 zł. Dokonano również reorganizacji kolegium redakcyjnego i ścisłego podziału zadań – redaktorem naczelnym został K.A. Jaworski, który objął dodatkowo kontrolą dział poezji, natomiast prezes Lubelskiego Oddziału ZLP Maria Bechczyc-Rudnicka²⁶, która dotychczas znajdowała się w ścisłym trzonie redakcyjnym, otrzymała pod opiekę dział prozy i dramatu²⁷.

W 1958 r. obchodzono 25. rocznicę istnienia czasopisma i z tej okazji wydano potrójny numer jubileuszowy, pochlebnie przyjęty przez krytykę. Wiele krajowych periodyków opublikowało artykuły na temat „Kameny”. Najczęściej przytaczano bogatą historię czasopisma i jego znaczenie dla kultury polskiej, a także wyrażano jednocześnie życzenia, aby pismo stało się znów ogólnopolskie, jak miało to miejsce w dwudziestoleciu międzywojennym²⁸.

Wojewódzki Urząd Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk (WUKPPiW) w Lublinie

W latach 1956–1958 WUKPPiW w Lublinie, tak jak inne urzędy cenzury, przeżywał okres liberalizacji. Ostatni rok charakteryzował się powolnym wychodzeniem z chaosu w interpretacji wytycznych i powrotem do poziomu surowości podobnego do tego, jaki obowiązywał przed odwilżą. W sprawozdaniu z pracy urzędu w Lublinie za drugie półrocze 1957 r. cenzor o nazwisku J. Wielopolski, pełniący obowiązki naczelnika urzędu, podkreślał dobre przygotowanie i sprawność działania zespołu lubelskiego, popierając tę ocenę przywołaniem poczynionych ingerencji i wykazaniem ich słuszności. Co więcej, zgodnie z założeniami ogórnej polityki państwowej zakładającej współpracę oddziałów wojewódzkich cenzury z Komitetami Wykonawczymi partii oraz oddziałami terenowymi WUKPPiW w Lublinie deklarował współpracę z sekretarzem do spraw propagandy oraz I sekretarzem KW PZPR²⁹.

24 *Ibidem*, s. 2.

25 B. Drodzowski, *Jesteśmy trudni*, „Życie Literackie”, nr 41 (246), 7 X 1956, s. 8.

26 Od października 1944 r. przebywała w Lublinie, organizując życie literackie. Brała udział w tworzeniu Lubelskiego Klubu Literackiego, Oddziału Lubelskiego ZLP oraz we wznowieniu Polskiego PEN Clubu. Do 1958 r. pełniła funkcje m.in.: zastępcy naczelnika w Wojewódzkim Wydziale Kultury i Sztuki, prezesa, członka zarządu Oddziału Lubelskiego ZLP, kierownika literackiego Teatru Miejskiego w Lublinie (od 1949 r. Teatru im. J. Osterwy). Znana jako krytyk teatralny, prozaik oraz tłumacz. Zob. *Bechczyc-Rudnicka Maria Ksenia*, [w:] *Współcześni polscy pisarze i badacze literatury. Słownik bibliograficzny*, red. J. Czachowska, A. Szałagan, t. 1, Warszawa 1994, s. 125–127.

27 Z. Jakubik, *Notatki kulturalne – pozytywne*, „Sztandar Ludu”, nr 33 (3892), 8 II 1957, s. 2.

28 W. S., 25 lat „Kameny”, „Życie Literackie”, nr 26 (336), 29 VI 1958, s. 9; S. Fita, *op. cit.*, s. 6; Z. Pędziniński, *Srebrne...*, *op. cit.*, s. 185–186; *Przyjaciółom z „Kameny”*, „Orka”, nr 29 (59), 20 VII 1958, s. 10.

29 Archiwum Akt Nowych [dalej: AAN], Główny Urząd Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk [dalej: GUKPPiW], t. 814 197/11, k. 106–107.

Najważniejszym problemem, z jakim zmagał się lubelski urząd (przynajmniej od 1957 r.), były kwestie kadrowe. Utrudnienia te nasiliły się w drugim kwartale 1958 r. po odejściu dwóch cenzorów: Henryka Gomoły³⁰ i Ryszarda Soczawy (najprawdopodobniej został zwolniony w wyniku poważnego przeoczenia w tekście o tematyce gospodarczej). Po zaangażowaniu do pracy Olgi Lekkiej lubelski zespół nadal funkcjonował w uszczuplonym, czteroosobowym gronie, zmagając się z brakiem odpowiednich kandydatów, mimo deklarowanego zainteresowania problemem lokalnych struktur partyjnych. Co więcej, w pracy pozostałych dwóch cenzorów – Zygmunta Koska i Romana Omiotka – J. Wielopolski dostrzegał „rutynowe” pełnienie obowiązków, brak głębszego zainteresowania „sprawami Urzędu i cenzury w ogóle” oraz skoncentrowanie głównie na poborach. W miesiącach letnich, skład cenzorski ulegał dalszemu zmniejszeniu. J. Wielopolski donosił również o nietypowej pracy urzędników: „W okresie letnim, np. o pracy zespołowo-politycznej nie ma nawet co marzyć, gdyż zespół w tak kameralnych rozmiarach w okresie urlopowym prawie nie istnieje wcale. Dlatego nie wszystkie dyskusje w Urzędzie prowadzi się w kręgu spraw cenzorskich. Tutaj jednak często o sobie daje znać czynnik konsumpcyjny, mniej twórczy”³¹.

* * *

Celem artykułu jest analiza stosunku lubelskiego WUKPPiW do treści mających się ukazać na łamach „Kameny” – jedynego czasopisma literackiego Lubelszczyzny – w okresie odwilży. Lata 1956–1958 wiązały się bowiem ze zmianami na poziomie ogólnopolskim i lokalnym. Z jednej strony liberalizacja systemu politycznego determinowała stopień kontroli słowa i sposób funkcjonowania urzędu w Lublinie, z drugiej zaś oficjalna polityka zakładająca regionalny rozwój kultury wpłynęła na kształt wydawanego periodyku. Ważnym faktem było regularne ukazywanie się „Kameny” od 1956 r., co umożliwia prześledzenie krytyki literackiej opiniującej ocenzone wcześniej czasopismo. Jednakże zasadniczym celem artykułu jest odpowiedź na pytanie, w jakim stopniu WUKPPiW wpływał na kształt wydawanego periodyku oraz jaki udział w kontrolowaniu lubelskiego urzędu i „Kameny” miał GUKPPiW.

Cenzurowanie

Zachowane źródła zarchiwizowane przez WUKPPiW w Lublinie oraz GUKPPiW w Warszawie dotyczące cenzurowania „Kameny” jako miesięcznika społeczno-literackiego w 1956 r. nie stanowią zbyt obszernego zbioru materiałów, bowiem pochodzą jedynie z połowy roku (czerwiec–lipiec). Mimo tego na ich podstawie można zarysować najważniejsze kwestie, które znajdowały się ówczesnie

30 H. Gomoła po odejściu z WUKPPiW od 1958 r. najprawdopodobniej pracował w SB. Zob. <http://katalog.bip.ipn.gov.pl/showDetails.do?idx=G&katalogId=2&subpageKatalogId=2&pageNo=1&nameId=19898&osobaId=37498> [data dostępu: 7 XI 2014].

31 AAN, GUKPPiW, t. 814 197/12, k. 109.

w centrum uwagi urzędu cenzury oraz publicystów, pisarzy i poetów publikujących swoje teksty we wspomnianym czasopiśmie.

Z dużą dozą prawdopodobieństwa można sądzić, że kontrolą słowa pisanego w „Kamenie” wydawanej w 1956 r. zajmował się przede wszystkim Zygmunt Kossek. Potwierdzają to wszystkie sprawozdania z kontroli prewencyjnej z tego roku, na których widnieje tylko jego nazwisko, oraz korespondencja między WUKPPiW i GUKPPiW.

Pierwsze zachowane ingerencje zostały przeprowadzone 5 czerwca i dotyczyły 5. numeru „Kameny”, w którym ukazał się m.in. reportaż dotyczący powracających do Polski emigrantów autorstwa dwóch członków Koła Młodych – Janusza Danielaka³² i Zbigniewa Stepka³³ – pt. *Czy oni nie myślą: „Dlaczego wróciliśmy?”*³⁴. Cenzor dokonał „cięć” fragmentów, w których opisano historyczne przyczyny przesiedleń ludności polskiej do ZSRR. Na podstawie obszernego urzędowego uzasadnienia dotyczącego ingerencji Koska wiadomo, że proces cenzurowania wspomnianego numeru pisma, a w szczególności przywołanego wyżej reportażu rozpoczął się od rozmowy z redakcją: „Przed dokonaniem ingerencji zwróciliśmy uwagę redakcji na niektóre demagogiczne i szkodliwe sformułowania np. »Panowie w popelinowych płaszczach, panowie jeżdżący w »demokratkach« [...]. Redakcja skorzystała z naszych uwag i poleciła autorom przeredagować fragment artykułu dotyczący emigracji z ZSRR. Ponieważ jednak niezupełnie wyeliminowano ten trochę złośliwy i demagogiczny ton – ingerowaliśmy zarówno frazes o »literaturze sensacyjnej«, jak i to, że »można tylko dwa razy dziennie jeść« – co jest tylko podczernianiem rzeczywistości»³⁵.

Tekst w momencie kontroli był już pozbawiony, by użyć sformułowania cenzora, najbardziej „złośliwych i demagogicznych” wyrażeń, jednak autorzy zadecydowali o pozostawieniu zdania „Zresztą, można jeść tylko dwa razy dziennie...”³⁶, które zostało wykreślone. Trzeba w tym miejscu dodać, że w połowie lat pięćdziesiątych XX w. kwestie związane nie tylko z niedoborami żywności, ale również z jej jakością były skrupulatnie cenzurowane także w prasie pojawiającej się w innych regionach kraju³⁷.

Z kolei druga, zasadnicza ingerencja w omawianym reportażu dotyczyła usunięcia obszernego fragmentu opisującego przyczyny obecności dużej grupy

32 Studiował romanistykę i filozofię na KUL-u. W latach 1956–1958 związany z dziennikarstwem i radiem. Pisał felietony oraz reportaże. W późniejszych latach uważany za współtwórcę „Lubelskiej Szkoły Reportażu”. Zob. <http://teatrnn.pl/leksykon/node/910/januszdanielak> [data dostępu: 7 XI 2014].

33 Po ukończeniu polonistyki na KUL-u w 1956 r. rozpoczął pracę w Radiu Lublin, zostając w 1958 r. kierownikiem redakcji literackiej w tej rozgłośni. Znany z audycji literackich, felietonów, kronik kulturalnych, słuchowisk oraz reportaży. Zob. <http://teatrnn.pl/leksykon/node/911/zbigniewstepka> [data dostępu: 7 XI 2014].

34 J. Danielak, Z. Stepek, *Czy oni nie myślą: „Dlaczego wróciliśmy?”*, „Kamena” 1956, nr 5 (111), s. 17–19.

35 Archiwum Państwowe w Lublinie [dalej: APL], Wojewódzki Urząd Kontroli Prasy Publikacji i Widowisk w Lublinie [dalej: WUKPPiW w Lublinie], t. 9, k. 8–9; AAN, GUKPPiW, t. 475 37/28, k. 40–41.

36 Końcowy fragment akapitu przed poprawką cenzora: „»Nie wierzycie, że dwie osoby mogą przeżyć miesiąc za 400 złotych?« Prosi nas do kuchni. Wyjaśnia: »Kilogram kości – 6 złotych... kilogram grysiku... **Zresztą, można jeść tylko dwa razy dziennie**« [wyróżnienie – A. K.]”. Zob. APL, WUKPPiW w Lublinie, t. 9, k. 10; AAN, GUKPPiW, t. 475 37/28, k. 43.

37 M. Siuda, *Ingerencje cenzorskie jako narzędzie reglamentowania treści prasowych (na przykładzie prasy kieleckiej)*, „Rocznik Bibliologiczno-Prasoznawczy” 2009, t. 1/12, s. 81.

Polaków w ZSRR. Do czynników tych autorzy zaliczyli m.in. udział w konspiracji, walkę z „wrogiem naszym i Związku Radzieckiego” czy „wyzwolenie przez Armię Czerwoną”. W wykreślonej partii tekstu reporterzy powołali się na krytykę systemu stalinowskiego na XX Zjeździe KPZR³⁸. Mimo tego, pisanie o powodach deportacji ludności polskiej do ZSRR w czasie II wojny światowej – jak potwierdza decyzja Koska – było na łamach „Kameny” niecenzuralne jeszcze w czerwcu³⁹. Co więcej, próby ujawniania oficjalnie tajnych (a w rzeczywistości rozpowszechnionych w PRL) informacji o zbrodniach stalinizmu i referacie Chruszczowa były usuwane, bez względu na funkcję i cel takich działań.

Reportaż po minimum dwukrotnym przeredagowaniu (najpierw po rozmowie z redaktorami, potem po oficjalnym ocenianiu udokumentowanym sprawozdaniem z kontroli prewencyjnej) i dość znacznych skreśleniach uzyskał zgodę urzędu na publikację.

Dużo mniej przychylnym okiem cenzor spojrzał na dział poetycki „Kameny”, a w szczególności na wiersz pt. *Z mojego kontynentu* autorstwa Janusza Andrzeja Tchórzewskiego⁴⁰ z Koła Młodych. Przy pierwszej kontroli wykreślono niemal połowę utworu – zwrotkę, która nawiązywała do Siergieja Jesienina i rozstrzelania pisarzy żydowskich⁴¹. Z. Kosek, argumentując usunięcie fragmentu, dostrzegł analogię między fragmentem dotyczącym zamordowania w ZSRR 26. Żydowskich literatów a balladą Siergieja Jesienina „o 26 komunistach bakijskich rozstrzelanych przez interwentów angielskich”⁴². Jednakże na decyzji o wstrzymaniu publikacji utworu zaważyła rozmowa z autorem, który – jak zrelacjonował cenzor – tworząc wiersz, nawiązał do informacji zawartych w *Listach z podróży* Czesława Miłosza, a te przez Koska nie mogły zostać uznane za źródło wiarygodne. Ponadto J.A. Tchórzewski utwór opatrzył dedykacją do Miłosza właśnie i choć redakcja jej nie zamieściła, cenzura cały wiersz zaczęła spostrzegać jako hołd złożony pisarzo-wi emigracyjnemu⁴³, którego nazwisko w epoce stalinowskiej widniało na „czarnej liście” cenzury. Z tych względów liryk został zdjęty z łamów w całości.

Nr 5. „Kameny” z 1956 r. krytyka literacka oceniła w odniesieniu do poprzednich numerów jako postęp. Podkreślano atuty artykułów poruszających kwestie społeczne i historyczne, które np. odkłamywały przeszłość okupacyjną (Jerzy Markiewicz, *Niedobre milczenie*). W reportażu Janusza Danielaka i Zbigniewa Stepka

38 APL, WUKPPIW w Lublinie, t. 9, k. 12; AAN, GUKPPIW, t. 475 37/28, k. 44.

39 Natomiast już w listopadzie redakcja zamieściła artykuł, w którym autor stwierdzał: „Tematyka radzieckich »łagrów«, tragedia dziesiątków tysięcy Polaków wywiezionych w czasie ubiegłej wojny w głąb Rosji, była w minionym okresie literackim »tabu«, na którego straży stał cerber bardziej groźny niż nieszkodliwa w gruncie rzeczy cenzura”. Zob. zjk, *Wieczór autorski Marii Szczepowskiej*, „Kamena” 1956, nr 11(117), s. 23.

40 Do Koła Młodych Oddziału Lubelskiego ZLP należał od 1951 r. W latach 1954–1955 studiował filozofię na KUL-u, następnie przeniósł się na Wydział Dziennikarski Uniwersytetu Warszawskiego. W latach 1957–1958 odbywał służbę wojskową. Swoją poetycką karierę rozpoczął w 1955 r., publikując na łamach czasopism „Kultura i Życie” (dodatek do „Sztandaru Ludu”) oraz „Kamena”. W 1956 r. został wyróżniony Warszawską Literacką Nagrodą Młodych. Należał do warszawskich studenckich grup literackich: Fedymen i Profile. W późniejszych latach zasłynął jako poeta, tłumacz oraz publicysta. Zob. *Tchórzewski Andrzej Janusz*, [w:] *Współcześni polscy pisarze...*, op. cit., t. 8, Warszawa 2003, s. 299–300.

41 AAN, GUKPPIW, t. 475 37/28, k. 39.

42 Chodzi o *Balladę o dwudziestu sześciu*: E. Watała, *Życie Sergiusza Jesienina*, Warszawa 1973, s. 363.

43 AAN, GUKPPIW, t. 475 37/28, k. 38; APL, WUKPPIW w Lublinie, t. 9, k. 16.

zasługującym na wyróżnienie dostrzeżono przede wszystkim biurokratyczne procedury utrudniające pomoc emigrantom powracającym do kraju⁴⁴ oraz ukazanie z nowej perspektywy problemu reemigracji⁴⁵. Głosy krytyki odnosiły się jedynie do działu literackiego „Kameny”. Zamieszczoną tam poezję oceniono jako niewybijającą się „ani ilościowo, ani jakościowo”⁴⁶.

W 1956 r., również czerwcowy numer podlegał udokumentowanym cięciom cenzury⁴⁷. Sprawozdania z kontroli prewencyjnej Koska z 17 lipca wskazują, że najważniejszym zadaniem WUKPPiW stało się redukowanie w lubelskim czasopiśmie niewłaściwych ocen dotyczących wydarzeń poznańskich, natomiast sam temat Poznania został szybko wyciszony.

W anonimowej notatce prasowej pt. *O czym pisała „Kamena” przed 20 laty* Z. Kosek doszukał się nawiązania do wypadków poznańskich, usuwając pogrubiony w niniejszym cytacie fragment: „Podwójny numer 28–29 za kwiecień–maj 1936 roku **otwierają zamknięte w żałobnej obwódce słowa: »Ofiarom Krakowa, Częstochowy, Lwowa i Chrzanowa – krwi robotniczej hołd składa red. i wyd. Kameny«** [wyróżnienie – A. K.]”⁴⁸. Sprawozdanie sporządzone przez cenzora na podstawie przytoczonego wyimka zostało przesłane do GUKPPiW w Warszawie. Odpowiedź z 25 lipca, którą podpisał pełniący obowiązki dyrektora departamentu Gerson Bester, brzmiała: „Ingerencję [...] oceniamy jako bardzo wnikliwą i cenną i wyrażamy za nią uznanie tow. Koskowi”⁴⁹. Pochwały płynące ze strony GUKPPiW niezwykle rzadko były kierowane do lubelskich cenzorów, zatem wyróżnienie Zygmunta Koska przemawia za tezą, że nawet w czasie największej liberalizacji urzędu tropienie języka ezopowego – w tym przypadku aluzji – było pożądaną, a jego wykrywanie w prasie świadczyło o posiadaniu szczególnie rozwiniętego „instynktu” cenzorskiego.

Bardziej rozwinięta procedura cenzurowania została uruchomiona w odniesieniu do artykułu pt. *Czy „Kamena” może być „Kameną”?* pióra jednej z redaktorek „Kameny” – Marii Bechczyc-Rudnickiej. Cenzor stwierdził, że we wstępie omawianego tekstu wystąpienia w Poznaniu zostały ukazane „jednostronnie”, za czym miało przemawiać zdanie zamieszczone przez autorkę o „zbuntowaniu się proletariatusy w ustroju, który jest dyktaturą proletariatu”⁵⁰. Ponadto dla Zygmunta Koska do wykreślenia kwalifikowały się fragmenty, w których podjęto próby podważenia propagandowych założeń wskazujących na „prowokację”⁵¹. W przedredagowanym przez Marię Bechczyc-Rudnicką wstępie, który potem wraz z całym artykułem WUKPPiW w Lublinie przesłał do GUKPPiW, brakowało tylko dwóch stwierdzeń⁵². Odpowiedź z GUKPPiW z 25 lipca, którą podpisał wspomniany już

44 E. G., *Dalszy krok...*, op. cit., s. 1.

45 H. Chabros, *Ostatni numer...*, op. cit., s. 4.

46 E. G., *Dalszy krok...*, op. cit., s. 1.

47 „Kamena” 1956, nr 6 (112).

48 APL, WUKPPiW w Lublinie, t. 9, k. 33; AAN, GUKPPiW, t. 475 37/28, k. 29.

49 APL, WUKPPiW w Lublinie, t. 9, k. 37.

50 *Ibidem*, k. 35; AAN, GUKPPiW, t. 475 37/28, k. 23.

51 APL, WUKPPiW w Lublinie, t. 9, k. 35–36; AAN, GUKPPiW, t. 475 37/28, k. 23.

52 Chodzi o sformułowanie *zbuntowanie się proletariatusy w ustroju* oraz wyrażenie *w dwunastym roku Polski Ludowej*. Zob. AAN, GUKPPiW, t. 475 37/28, k. 23.

G. Bester, brzmiała: „Ingerencja [...] w zasadzie nie uratowała fragmentu, który pozostał nadal raczej zbiorem mętnych sformułowań. Obciąża to jednak autora, a nie cenzora”⁵³. Komentarz ów został sporządzony w tym samym czasie i na jednej kartce wraz z pochwałą Zygmunta Koska za wykrycie aluzji w tekście *O czym pisała „Kamena” przed 20 laty*, toteż wydaje się, że zrzucenie przez GUKPPiW odpowiedzialności z cenzora na autora jest zabiegiem szczególnie rzadkim i w tym przypadku podyktowanym wcześniej wspomnianym wyróżnieniem.

Po opublikowaniu pod koniec lipca 1956 r. ostatniego z ocenzonego numerów, recenzje prasowe dotyczące „Kameny” nie poruszały omówionych wyżej tekstów, skupiono się bardziej na ogólnej krytyce czasopisma⁵⁴.

Rok 1957 był czasem zasadniczych zmian, które dokonały się w „Kamenie”: stała się dwutygodnikiem literackim, zmodyfikowano skład redakcyjny, nad cenzurowaniem pisma w ciągu całego roku czuwało czterech urzędników WUKPPiW w Lublinie, a dodatkowo ponad dwukrotnie wzrosła liczba udokumentowanych ingerencji.

Wszystkie sprawozdania z kontroli prewencyjnej i wtórnej w tym czasie można podzielić na kilka podstawowych tematów dotyczących: Związku Radzieckiego (Polaków tam przebywających, stalinizmu, reemigracji), krytyki epoki stalinowskiej w Polsce (w tym działalności Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego) i obecnej polityki władzy oraz uwydatniania pozycji religii w świadomości społecznej. Wymienione kwestie cenzurowano również w czasopiśmie wydawanych w innych regionach kraju⁵⁵.

Do pierwszej kategorii ingerencji związanych z cenzurowaniem treści odnoszących się do ZSRR można zaliczyć przede wszystkim literaturę piękną. Już w styczniu zostało całkowicie zdjęte z łamów pisma opowiadanie Marii Szczepowskiej⁵⁶ pt. *Sosenka*, w którym motywem przewodnim był pomysł Związku Radzieckiego na zalesienie pustych stepów kazachskich⁵⁷. Z. Kosek przeprowadzający kontrolę prewencyjną w swoim uzasadnieniu z 2 lutego stwierdził, że jako obraz literacki podważa ono „zasady ekonomiczno-społeczne i ustrojowe” ZSRR. Dodatkowo, powołując się na chęć zamieszczenia utworu przez redakcję w następnym numerze, zwrócił się do GUKPPiW w Warszawie o podjęcie ostatecznej decyzji⁵⁸. 13 lutego, czyli na dzień przed ukazaniem się kolejnego numeru „Kameny”, nadeszła odpowiedź do WUKPPiW w Lublinie o następującej treści: „wydaje się, że opowiadanie [...] można przywrócić. Mówi się w nim wprawdzie o przeżyciach Polaków w ZSRR, nie jest to jednak jedynym wątkiem, obok tego ukazuje się głęboko

53 APL, WUKPPiW w Lublinie, t. 9, k. 37.

54 H. Chabros, *Na temat ostatniego numeru „Kameny”*, „Życie Lubelskie”, nr 178, 27 VII 1956, s. 6; M. Wełna, *op. cit.*, s. 2.

55 M. Siuda, *op. cit.*, s. 84–87.

56 Ukończyła polonistykę na KUL-u. W latach 1940–1944 przebywała na zesłaniu (Kazachstan; od 1943 r. łagry). Po powrocie do kraju, w 1946 r. debiutowała utworami poetyckimi drukowanymi na łamach „Kameny”. Pisała również utwory prozatorskie. Zob. L. Bartelski, *Polscy pisarze współcześni 1939–1991. Leksykon*, Warszawa 1995.

57 Być może opowiadanie Szczepowskiej stanowiło aluzję do działań podjętych przez ZSRR w 1954 r. mających na celu zagospodarowanie dużych ilości nieużytków rolnych znajdujących się w niekorzystnych regionach.

58 APL, WUKPPiW w Lublinie, t. 10, k. 22–24; AAN, GUKPPiW, t. 487 38/22, k. 91–93.

ludzki odruch Famy Gawryłowicza”⁵⁹. Jak wynika z przytoczonego fragmentu, GUKPPiW nie dostrzegł w tekście Marii Szczepowskiej negatywnego odniesienia do Związku Radzieckiego i jedynie wątek o przebywających tam Polakach mógł budzić pewne wątpliwości, jednak nie na tyle poważne, by wstrzymać publikację utworu. Mimo takiej oceny *Sosenka* nie ukazała się w numerze 3. „Kameny”. Najprawdopodobniej przyczyną było zbyt późne nadesłanie odpowiedzi przez GUKPPiW, wszak pismo ukazało się 14 lutego. Niestety, z niewiadomych przyczyn opowiadanie Marii Szczepowskiej nie zostało również zamieszczone w kolejnych numerach „Kameny”. Być może ostateczną decyzję w tej sprawie podjął WUKP-PiW w Lublinie, ponieważ w sprawozdaniu dotyczącym ingerencji z 1957 r., których dokonał lubelski urząd cenzury, widnieje adnotacja dotycząca omawianego tekstu prozatorskiego wraz z komentarzem o podważaniu zasad funkcjonowania ZSRR, jaki zawarł w swoim uzasadnieniu Z. Kosek⁶⁰. Co więcej, *Sosenka* nie została także zamieszczona w zbiorze opowiadań wysłanych 15 grudnia 1958 r. do GUKPPiW w celu wydania zgody na publikację⁶¹. Trzeba zaznaczyć, że recenzje podwójnego numeru „Kameny”, w którym redakcja planowała zamieścić omawiany tekst Szczepowskiej, skupiały się przede wszystkim na ocenie zewnętrznych cech pisma oraz wartości publicystyki⁶².

Tematyka związana ze Związkiem Radzieckim została również poruszona w dwóch wierszach – *Młodość* Mariana Nikadona i *Repatriantom polskim* Jana Nagrabieckiego⁶³, które przeszły pozytywną kontrolę prewencyjną przeprowadzoną przez cenzora Henryka Gomołę we wrześniu. Opublikowano je w 17. numerze „Kameny”⁶⁴. Z kolei według urzędnika GUKPPiW niejakiego J. Kwiatkowskiego⁶⁵ dopuszczenie do druku wspomnianych liryków było przeoczeniem ze strony H. Gomoły, co wykazało sprawozdanie z kontroli wtórnej⁶⁶.

Krytyka epoki stalinowskiej w Polsce na łamach „Kameny” w 1957 r. zawarta była najczęściej w artykułach publicystycznych. Najbardziej negatywnie cenzura odniosła się do tekstu pt. *Renesans truizmów* autorstwa ówczesnego asystenta Instytutu Historii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej – Zygmunta Mańkowskiego.

59 APL, WUKPPiW w Lublinie, t. 10, k. 25.

60 APL, WUKPPiW w Lublinie, t. 11, k. 8.

61 Recenzja cenzorki – Romy Świątyckiej – z 20 I 1959 r. dotycząca tomu opowiadań Marii Szczepowskiej pt. *Reks*, wśród których znajdował się również tekst *Sosenka*, świadczyła o całkowitym zakończeniu się czasu „odwilży” i ogromnym wzmożeniu kontroli słowa przez GUKPPiW. Wspomniany utwór został uznany za „strasznie ponury opis życia zesłanych Polaków” i z tego powodu usunięto go z tomu. Zob. AAN, GUKPPiW, t. 599 68/6, k. 11–13.

62 (mat), *Nowa szata, czy metamorfoza?*, „Kultura i Życie”, nr 5 (230), 10 II 1957, s. 1.

63 Żołnierz AK, absolwent polonistyki KUL, poeta, członek PSL (później ZLS). W latach czterdziestych XX w. był pracownikiem naukowym w Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego, następnie pracował w redakcjach dodatków kulturalnych, a także w rozgłośni Polskiego Radia. W latach 1955–1956 był etatowym konsultantem literackim w Centralnym Zarządzie Imprez Estradowych. Na łamach „Kameny” publikował od 1956 r. wiersze, recenzje i artykuły. Zob. *Nagrabiecki Jan*, [w:] *Współcześni polscy pisarze...*, op. cit., t. 6, Warszawa 1999, s. 13–14.

64 J. Nagrabiecki, *Repatriantom polskim*, „Kamena”, nr 17, 16/30 IX 1957, s. 3; M. Nikodon, *Młodość*, „Kamena”, nr 17, 16/30 IX 1957, s. 7.

65 J. Kwiatkowski kontrolował nie tylko cenzorów z Lublina czytających „Kamenę”, ale również urzędników WUKPPiW m.in. z Wrocławia („Poglądy”), Krakowa („Życie Literackie”). Zob. AAN, GUKPPiW, t. 495 38/43, k. 41, 133.

66 *Ibidem*, k. 49.

Tekst w całości usunięto z 8. numeru czasopisma, areferent sprawy – Ryszard Soczawa – uzasadnił swoją decyzję jednym zdaniem: „Zdjęto artykuł ze względu na to, że w sposób niewłaściwy, a nawet powiedziałbym szkodliwy poruszający [sic!] niektóre problemy naszej partii oraz niepotrzebnie jątrzący w chwili obecnej sprawy b[yłych] organów bezpieczeństwa oraz instytucji tzw. personalników”⁶⁷. Z kolei na kopii sprawozdania, która została przesłana do Warszawy, widnieje komentarz osoby z GUKPPiW o treści: „Artykuł zdjęto w związku ze znanym zapisem”⁶⁸. Trudno jednak jednoznacznie stwierdzić, na który konkretnie zapis cenzorski wskazywał urzędnik⁶⁹. Na dołączonym do sprawozdania tekście oznaczenia R. Soczawy eliminowały ok. 1/3 artykułu⁷⁰, z kolei na wersji wysłanej do GUKPPiW brakuje jakichkolwiek skreśleń⁷¹. Wskazywało to w konsekwencji na całkowite zanegowanie artykułu przez wojewódzki urząd cenzury, co potwierdza również sprawozdanie WUKPPiW za rok 1957⁷².

Bardziej łagodnie oceniono natomiast reportaże Józefa Wiesława Zięby⁷³ i Jerzego Ksińskiego zatytułowany *Pofestiwalowe impresje* oraz artykuł Ireny Sławińskiej⁷⁴ pt. *Ach, któryż jestem żywy* opublikowane w listopadowym numerze „Kamena”⁷⁵. W pierwszym tekście Henryk Gomoła dostrzegł jeden mankament – fragment opisujący konformizm literatów wobec oczekiwań władzy⁷⁶, w którym autor miał „potępiać w czambuł przeszłość”⁷⁷. Z kolei w artykule I. Sławińskiej z pierwszej strony dwutygodnika dokonano według cenzora „subiektywnego i szkodliwego ujęcia zagadnienia”. Ponadto urzędnik stwierdził: „Zarzuty autora [sic!] skierowane pod adresem naszej polityki w latach ubiegłych są /mówiąc ogólnie/ przekłamane tak w stosunku do Wyspiańskiego, jak i pozostałych »faszystów«”⁷⁸.

67 APL, WUKPPiW w Lublinie, t. 10, k. 88, Sprawozdanie z kontroli prewencyjnej nr 33 z dn. 11 V 1957 r.

68 AAN, GUKPPiW, t. 487 38/22, k. 65.

69 Być może chodzi o zapis nr 28 obowiązujący w 1957 r., na który powołał się cenzor z WUKPPiW w Poznaniu, usuwając artykuł dotyczący brutalnych metod śledztwa prowadzonych przez UB. Zob. AAN, GUKPPiW, t. 490 38/30, k. 60.

70 APL, WUKPPiW w Lublinie, t. 10, k. 98.

71 AAN, GUKPPiW, t. 487 38/22, k. 66.

72 APL, WUKPPiW w Lublinie, t. 11, k. 8–11.

73 Absolwent polonistyki KUL. Zadebiutował jako prozaik w 1957 r., pisał również wiersze. Od 1957 r. pracował w Wojewódzkim Domu Kultury w Lublinie. Zob. L. Bartelski, *op. cit.*

74 Od 1950 r. związana była z Katolickim Uniwersytetem Lubelskim jako adiunkt, twórca i opiekun Teatru Akademickiego KUL oraz jako współredaktor „Roczników Humanistycznych” – czasopisma Towarzystwa Naukowego KUL. W 1956 r. została profesorem nadzwyczajnym i kierownikiem katedry Teologii Literatury oraz Literatury Porównawczej KUL. W latach 1956–1958 m.in. była członkiem redakcji „Tygodnika Powszechnego”, „Zeszytów Naukowych KUL”, wykładała w Montrealu, w ramach stypendium przebywała w Yale University w USA. Znana jako historyk i teoretyk literatury oraz teatrolog. Zob. *Sławińska Irena*, [w:] *Współcześni polscy pisarze...*, *op. cit.*, t. 7, Warszawa 2001, s. 321–324.

75 I. Sławińska, *Ach, któryż jestem żywy?*, „Kamena”, nr 22 (140), 30 XI 1957, s. 1, 4; J.W. Zięba, J. Ksiński, *Pofestiwalowe impresje*, „Kamena”, nr 22 (140), 30 XI 1957, s. 2, 8.

76 Fragment o zabarwieniu humorystycznym usunięty przez Henryka Gomołę brzmiał: „Dobre to było w okresie wiadomego drylu, gdy programy podobnych Zjazdów miały napisane petitement lub w nawiasie, kiedy i przy jakiej mowie powstać, kiedy klaskać, a kiedy zaśpiewać. Ale o tym nie było wiadomo, więc zdezorientowani i rozwichrzeni (czasem wyłysiali -) poeci mówili nie to, na co mieli ochotę, ale to, czym by się mogli przypodobać”. Zob. APL, WUKPPiW w Lublinie, t. 10, k. 187; AAN, GUKPPiW, t. 487 38/22, k. 14, 17.

77 APL, WUKPPiW w Lublinie, t. 10, k. 185.

78 *Ibidem*.

Zatem powodem wykreślenia fragmentu było ironiczne ukazanie jednej z metod działania stalinowskiej propagandy komunistycznej, która przyklejała etykietę *faszysty* zwalczanym artystom⁷⁹.

Oprócz krytyki wymienionych wyżej aspektów epoki stalinowskiej niedozwolone okazywało się negatywne nawiązywanie do ówczesnych październikowych przemian i sytuacji władzy, czego przykładem jest ocenzurowanie oddanych do druku w podwójnym numerze 6–7 przez wymienionego już Zygmunta Mańkowskiego utworów satyrycznych pod pierwotnym tytułem *Historia się powtarza. Z dni listopadowych*. Ostatecznie H. Gomoła zgodził się na zmianę tytułu na *Satyra powstania listopadowego* i usunął dwa teksty ze zbioru, komentując następnie swoją decyzję po wydrukowaniu numeru jako niekonieczną: „Utwory satyryczne z prasy z roku 1831 zaopatrzone w uaktualniający je tytuł uważam, że w większości należy je zdjąć. Po uzgodnieniu jednak z redakcją »Kameny«, która zgodziła się na zmianę tytułu postanowiłem usunąć jedynie utwory zakreślone, uważając, że mimo wszystko stanowią one aluzję do obecnej październikowej rzeczywistości (jak widać z pierwszego tytułu było to głównym celem autora). Przy wtórnym czytaniu już wydanego numeru utwierdziłem się, że pod obecnym tytułem mogły się ukazać i te które poprzednio wyingerowałem [sic!]. Jestem jednak przekonany o słuszności ingerencji w tytule”⁸⁰.

Chociaż zabawna wydaje się próba wnikięcia cenzora w intencje autora, to w początkowej wersji zbiór utworów rzeczywiście stanowił nazbyt oczywistą aluzję. Pierwszy tekst traktował bowiem o stosunku władzy do rewolucji⁸¹, natomiast drugi nawiązywał do funkcjonowania cenzury⁸². Warto jednak dodać, że w innych czasopismach literackich słowo *cenzura* nie stanowiło tabu w okresie odwilży – pojawiały się, choć niezbyt często utwory humorystyczne nawiązujące do pracy urzędników kontrolujących słowo⁸³.

Ostatnim z wymienionych tematów/odniesień pojawiających się na łamach „Kameny”, do których w 1957 r. cenzura przywiązywała szczególną wagę, była kwestia religii. Warto podkreślić, że ofensywa antykościelna władzy rozpoczęła się wraz z początkiem 1958 r., natomiast w omawianym okresie stosunki państwo–Kościół uznawane były za poprawne⁸⁴.

79 *Ibidem*, k. 186; AAN, GUKPPiW, t. 487 38/22, k. 13.

80 APL, WUKPPiW w Lublinie, t. 10, k. 64.

81 „Przy pewnym zielonym stoliku osądzono, że rewolucja w Polsce już ukończoną została. Trzeba się odwołać do ludu czy i on tak sądzi [...]. Kiedy rząd utrzymuje, że rewolucja nasza już ukończoną została, bać się należy, aby naród nie został przymuszonym na nowo ją rozpoczynać, a wtedy dłużej pożyje”. Zob. APL, WUKPPiW w Lublinie, t. 10, k. 65.

82 „Wielu żałuje, iż dawniej nie pracowali w cenzurze, dzisiaj już by mieli przyzwoitą posadę”. Zob. *ibidem*.

83 J. Sztudynger, *Fraszki*, „Życie Literackie”, nr 16 (221), 15 IV 1956, s. 11; B. Brzeziński, *Fraszki*, „Życie Literackie”, nr 41 (246), 7 X 1956, s. 11.

84 A. Dudek, *Państwo i Kościół w Polsce 1945–1970*, Kraków 1995.

Na sprawozdaniu z kontroli prewencyjnej z 4 października Z. Kosek w opowiadaniu Stefana Wolskiego⁸⁵ pt. *Niedziela*⁸⁶ zakwestionował wniosek wypływający z tekstu – jakoby nauczanie religii w szkole było w wychowywaniu młodzieży jedynym sposobem na wykorzenienie zła⁸⁷. Z tego powodu cenzor usunął skreślony w niniejszym cytacie fragment: „i one [kobiety – A. K.] przede wszystkim były zdania, że zniesienie nauki religii w szkołach bardzo źle wpłynęło na wychowanie dzieci. /– **Przynajmniej czegoś się bały** – mówił ten sam mężczyzna od okna”⁸⁸. Dodatkowo Z. Kosek dopisał dwa zdania (pogrubione wyimki), wprowadzając tym samym do tekstu polemizację: „i one [kobiety – A. K.] przede wszystkim były zdania, że zniesienie nauki religii w szkołach bardzo źle wpłynęło na wychowanie dzieci. **Wielu było innego zdania. /–W każdym bądź razie powinny czegoś się bać** [wyróżnienie – A.K.] – mówił ten sam mężczyzna od okna”⁸⁹.

Łączenie religii (katolicyzmu) z patriotyzmem było również niecenzuralne. Potwierdza to kontrola artykułu publicystycznego *Poezja Polski podziemnej* autorstwa Tadeusza Kłaka⁹⁰ z 21. numeru „Kamień”. Cenzor Roman Omiotek wykreślił fragment o treści: „Nawiasem warto zauważyć, że bogactwo liryki religijnej, różnorodność jej form, w czasie wojny potwierdza dalszą aktualność tezy o ścisłym związku polskiego patriotyzmu z religijnością katolicką”⁹¹. W uzasadnieniu swej decyzji o usunięciu zdania stwierdził, że łączenie patriotyzmu z katolicyzmem jest „fałszywe” również w odniesieniu do II wojny światowej, co także potwierdził GUKPPiW⁹². Warto dodać, że kwestie religijne były cenzurowane w prasie wydawanej na terenie całego kraju⁹³.

Ostatecznie rok 1958 kończący czas odwilży w literaturze⁹⁴ charakteryzował się wzmożoną działalnością nie tylko GUKPPiW, ale również urzędów wojewódzkich. Biorąc pod uwagę udokumentowane i zarchiwizowane ingerencje w odniesieniu do „Kamienia”, ich liczba w porównaniu z rokiem 1957 wzrosła ponad dwukrotnie, a z rokiem 1956 – niemal pięciokrotnie. W dodatku cenzura stała się bardziej surowa. W 1958 r. liczba usuniętych w całości artykułów publicystycznych i utworów literackich stanowiła 70% (13 pozycji) wszystkich tekstów poddanych ingerencji, podczas gdy rok wcześniej zdjęto raptem jedno opowiadanie i jeden artykuł, natomiast w 1956 r. – tylko jeden wiersz.

85 Studiował na Wydziale Prawa Kanonicznego KUL. Podczas okupacji działał w strukturach AK i był odpowiedzialny za kolportaż w okręgu. Po wojnie ukończył studia prawnicze na KUL i w 1950 r. rozpoczął pracę jako adwokat. Zadebiutował w 1947 r. utworem poetyckim. W 1958 r. został przyjęty do ZLP. Pisał również dzieła prozatorskie. Zob. Wolski Stefan, [w:] *Współcześni polscy pisarze...*, t. 9, Warszawa 2004, s. 257.

86 S. Wolski, *Niedziela*, „Kamień”, nr 18 (136), 30 IX 1957, s. 4–6.

87 APL, WUKPPiW w Lublinie, t. 10, k. 121; AAN, GUKPPiW, t. 487 38/22, k. 42.

88 APL, WUKPPiW w Lublinie, t. 10, k. 122; t. 11, k. 14.

89 APL, WUKPPiW w Lublinie, t. 10, k. 122; AAN, GUKPPiW, t. 487 38/22, k. 42–45.

90 Od 1951 r. studiował polonistykę na KUL-u, brał udział w pracach Koła Polonistów i był dziennikarzem „Wrocławskiego Tygodnika Katolików”. Po ukończeniu studiów w 1956 r. pracował w Bibliotece KUL, a od 1960 r. jako instruktor w Wojewódzkim Domu Kultury w Lublinie. Znany jako historyk literatury i krytyk literacki. Zob. Kłak Tadeusz, [w:] *Współcześni polscy pisarze...*, op. cit., t. 4, Warszawa 1996, s. 156–159.

91 T. Kłak, *Poezja Polski podziemnej*, „Kamień”, nr 21, 15 IX 1957, s. 7.

92 APL, WUKPPiW w Lublinie, t. 10, k. 172–174; t. 11, k. 20; AAN, GUKPPiW, t. 487 38/22, k. 25–26.

93 M. Siuda, op. cit., s. 83.

94 Zob. *Słownik realizmu socjalistycznego*, red. Z. Łapiński, W. Tomasik, Kraków 2004, s. 163–167.

Najczęściej w 1958 r. wstrzymywano druk prac, które bezpośrednio krytykowały ówczesną politykę rządową lub stanowiły aluzję do działań władzy. Urzędnicy WUKPPIW w Lublinie, usuwając zarówno opowiadania, jak i teksty publicystyczne, w uzasadnieniu zwykle oceniali je jako „szkodliwe politycznie” lub mające „wymowę polityczną”. Taka ocena pojawiła się w odniesieniu do *Opowiadań pogodnych* (zbiór trzech opowiadań stanowiących koherentną całość) wymienionej już Marii Szczepowskiej. Cenzor J. Wielopolski⁹⁵ świadomy zawartej w nich alegoryczności, jednak – jak się wydaje – mający również problem z ich interpretacją skomentował na sprawozdaniu decyzję o zdjęciu tekstów z 14. numeru „Kameny” (z 31 lipca) następująco: „Usunąłem załączone opowiadania, gdyż uważam je za szkodliwe politycznie. Wszystkie trzy ostrzem swoim zwrócone są przeciw uciskowi, przeciw kneblowaniu ust. Sensu opowiadań nie da się określić jednym słowem. Znaczenie ich jest wielowartościowe [sic!], ogólniejsze, przenośne. Wszystkie trzy opowiadania stanowią określoną całość i niczego nie dało się wyingerować [sic!]. Opowiadania te zostały zgłoszone jednocześnie do wydawnictwa. Ciekaw jestem, czy można by zwolnić je do druku w zbiorze opowiadań?”⁹⁶. Odpowiedź, pod którą podpisał się Naczelnik Wydziału Instruktażu F. Warzyński z GUKPPIW, nadeszła 23 sierpnia. Stwierdzono w niej: „W sprawie [...] opowiadania, które »Kamena« zamierzała wydrukować na swoich łamach, zdanie GUKP[PiW] pokrywa się z Waszym. Trudno natomiast zgóry [sic!] ustosunkować się do tegoż opowiadania, które ma się ukazać w zbiorze, bez znajomości całego zbioru, Waszej recenzji oraz innych danych (np. nakład, cena), które są pomocne przy wydawaniu właściwej oceny”⁹⁷.

Wątpliwości J. Wielopolskiego i wyjaśnienia F. Warzyńskiego wskazują na fakt, że jednak bardziej restrykcyjnie podchodzono w schyłkowym momencie odwilży do cenzurowania dwutygodnika literackiego niż publikacji książkowych. Mając na uwadze pierwotne założenia GUKPPIW z 1949 r., w imię których wskazywano konieczność wzmożonej kontroli książek w porównaniu z prasą ze względu na szybką dezaktualizację czasopism⁹⁸, kilka lat później wypracowano szereg metod (m.in. manipulacja nakładem, ceną) skutecznie ograniczających rozpowszechnienie wydanego już przykładowo zbioru opowiadań. Mimo tego *Opowiadania pogodne* nie znalazły się na liście tekstów wysłanych do GUKPPIW, które miały się ukazać w zbiorze zatytułowanym *Reks*⁹⁹.

Podobnie ustosunkował się J. Wielopolski do tekstu autorstwa Marii Szczepowskiej mogącego stanowić autonomiczne opowiadanie pt. *Kraina Prisk-Prask*. Zawierało ono w sobie kolejny, samodzielny tekst pt.: *Rubinowe wspomnienie*¹⁰⁰ i jednocześnie stanowiło część szerszego opowiadania pt. *Café Strip-Teas*. Argumentem kwalifikującym do usunięcia była wymowa polityczna¹⁰¹. Wykreślenie

95 Od połowy 1958 r. J. Wielopolski już stale kontrolował „Kamenę”, niekiedy wspólnie z Koskiem.

96 APL, WUKPPIW w Lublinie, t. 12, k. 247–249.

97 APL, WUKPPIW w Lublinie, t. 13, k. 5.

98 K. Budrowska, *Literatura i pisarze wobec cenzury PRL 1948–1958*, Białystok 2009, s. 31.

99 AAN, GUKPPIW, t. 599 68/6, bp.

100 J. Wielopolski potraktował *Krajinę Prisk-Prask* i *Rubinowe wspomnienie* jako dwa odrębne opowiadania.

101 APL, WUKPPIW w Lublinie, t. 13, k. 58–60; AAN, GUKPPIW, t. 522 40/19, k. 76–79.

obszernych tekstów *Krainy Prisk-Prask* i *Rubinowych wspomnień* z 17. numeru „Kameny” musiało stanowić dla redakcji niemały problem, czego dowodem jest już opublikowany jedynie w części tekst zatytułowany: *Café Strip-Teas. Bajki z czwartego wymiaru (fragmenty)* [wyróżnienie – A. K.] i kończący się enigmatycznie: „Kraina Prisk-Prask”¹⁰².

Wśród artykułów publicystycznych, które zostały usunięte przed publikacją ze względu na wskazywanie (choć w sposób pośredni) mankamentów sprawowania władzy przez partię, należy wymienić obszerny tekst Antoniego Głębińskiego pt. *Bo żywy student to jest kłopot dziki*¹⁰³. Autor przy omawianiu przyczyn braku uczestnictwa lubelskich żaków w pochodzie pierwszomajowym wymieniał przechodzenie przez „studencką brać” etapu „umysłowego dojrzewania” oraz niezrozumienia ich dobrych intencji, które z kolei zaczęto odbierać opacznie jako „wybryki” oraz pochopnie obwiniać za zaistniały stan rzeczy władze uczelni. Artykuł w pełni usprawiedliwiał zachowanie żaków, zdejmując również w pewnym stopniu ciężar winy z ówczesnego bezpartyjnego rektora UMCS – prof. Adama Paszewskiego – krytykowanego przez organ KW PZPR „Sztandar Ludu” z powodu wspomnianego zajścia. Z tych względów bez wątpienia tekst, który miał być opublikowany w jednym z ostatnich trzech numerów „Kameny” z roku 1958 (brak datacji na sprawozdaniu z kontroli prewencyjnej), stanowiłby ważny głos w dyskusji na temat akademickiego środowiska Lublina oraz wsparłby jego publicystyczną obronę podjętą wcześniej przez Stefana Kozickiego. J. Wielopolski prawdopodobnie wahał się z podjęciem decyzji o usunięciu artykułu, a ostatecznie zaważyło zdanie innego cenzora: „Na sygnał tow. Koska zgodziłem się na niedopuszczenie art.[ykułu] do druku. Przeciwno drukowaniu przemawia ton, płaszczyzna i wnioski artykułu”¹⁰⁴.

Kolejną kategorią, na którą WUKPPIW w Lublinie zwracał szczególną uwagę, była podobnie jak w 1957 r. krytyka epoki stalinowskiej w Polsce, ukazywanie brutalności aparatu bezpieczeństwa oraz krzywdzącej działalności cenzury wobec twórców.

Warto w tym miejscu zatrzymać się przy wierszu *Styczeń* Antoniego Madeja¹⁰⁵ mającym się ukazać z dopiskiem *Z cyklu liryki więzienia 1948–1955* w czerwcowym, potrójnym, jubileuszowym numerze „Kameny”. Dla Wielopolskiego oprócz treści utworu ważną rolę w dopuszczeniu do druku odgrywała biografia autora, z której najważniejsze kwestie, tj. więzienie i rehabilitację, wyliczył w sprawozdaniu.

102 M. Szczepowska, *Café Strip-Teas. Bajki z czwartego wymiaru (fragmenty)*, „Kamena”, nr 17 (159), 15 IX 1958, s. 6.

103 Na sprawozdaniu z kontroli prewencyjnej sporządzonym przez J. Wielopolskiego widnieje tytuł: *Bo żywy student to jest kłopot żywy* [wyróżnienie – A. K.]. Tytuł stanowił parafrazę puenty wiersza *Pomnik studenta* Konstantego Ildefonsa Gałczyńskiego z 1947 r.: „Bo żywy student to jest kłopot dziki./ A my, Polacy, my lubim pomniki”. Zob. AAN, GUKPPIW, t. 522 40/19, k. 41–46.

104 *Ibidem*, k. 41.

105 Publikował wiersze i artykuły na łamach „Kameny” od 1933 r. Był współzałożycielem i wiceprezesem przedwojennego Oddziału Lubelskiego ZZLP. W czasach okupacyjnych brał czynny udział w konspiracji m.in. należał do podziemnej katolickiej organizacji, a po wojnie pełnił funkcję kierownika Działu Filmów Oświatowych i sekretarza redakcji „Tygodnika Powszechnego”. Po aresztowaniu w 1948 r. został skazany na siedem lat więzienia za działalność podczas okupacji. Zrehabilitowany w 1958 r., ponownie przyjęty do ZLP (usunięty w 1952 r.). Od 1958 r. wchodził w skład redakcji czasopisma „Mała Mozaika”. Zob. *Madej Antoni*, [w:] *Współcześni polscy pisarze...*, op. cit., t. 5, Warszawa 1997, s. 236–237.

Cenzor zdecydował się na usunięcie dopisku, w odpowiedzi na co redakcja zrezygnowała całkowicie z publikacji liryku¹⁰⁶.

Niewątpliwie bardzo niekorzystnie dla 16. numeru „Kameny” skończyła się kontrola przeprowadzona przez Omiotka. Cenzor polecił usunąć z pierwszej strony dyskusyjny artykuł Zbigniewa Pędzińskiego¹⁰⁷ pt. *W sprawie normalnego życia literackiego*, komentując decyzję znaną już frazeologią: „Potępienie bowiem całej przeszłości w czambuł jest ani słuszne, ani całkowicie prawdziwe”¹⁰⁸. GUKPPiW uznał uzasadnienie Omiotka za słuszne¹⁰⁹. Natomiast redakcja „Kameny” w miejscu zdjętego tekstu zamieściła artykuł o Norwidzie nieporuszający problemów sięgających genezę stalinizmu i związanych z grupami literackimi¹¹⁰.

Kolejna kategoria, która predestynowała teksty publicystyczne i literackie do bezwzględного usunięcia, dotyczyła szeroko pojętej emigracji. Usuвано zarówno obszerne artykuły opisujące twórczość emigracyjnych pisarzy (Zbigniew Pędziński, *Nostalgia w różnych kostiumach* [o prozie Mariana Czuchnowskiego]) czy polskie instytucje kulturalne i oświatowe poza granicami kraju (Jerzy Starnawski¹¹¹, *Polskie życie kulturalne we współczesnym Paryżu*), jak również drobne notatki prasowe wzmiankujące autorów ówczesznie nieakceptowanych przez komunistów ze Związku Radzieckiego (*Noty dotyczące wypowiedzi Borysa Pasternaka*¹¹²).

Ciekawy stosunek WUKPPiW w Lublinie do usuwanych treści zachodził w kontekście kwestii niemieckiej. Z jednej strony konsekwentnie wykreślano wszelkie negatywne odniesienia opisujące dydaktyzm teatru w NRD jako „pozostałość pruskiej mentalności” (wyrażenie zostało uznane za „obraźliwe” i ocenzurowano je jako jedyny fragment), np. w artykule Jerzego Golińskiego¹¹³ pt. *O teatrze w NRD z dwoma zastrzeżeniami*¹¹⁴. Z drugiej zaś dokonywano ingerencji w sformułowaniach ukazujących Mazurów mówiących po niemiecku, czego przykładem jest usunięcie części reportażu *W Olsztynie i gdzie indziej* autorstwa Kazimierza Andrzeja Jaworskiego¹¹⁵. Przyczyną pozornie ambiwalentnego podejścia cenzury do Niemiec i języka niemieckiego była ówczesznie realizowana polityka: zwalczanie

106 APL, WUKPPiW w Lublinie, t. 12, k. 191.

107 Studiował polonistykę na Uniwersytecie Poznańskim, uzyskując tytuł magistra w 1951 r. W 1955 r. został przyjęty do ZLP oraz zatrudniony w Instytucie Badań Literackich PAN. W „Kamenie” publikował od 1956 r. Zob. Pędziński Zbigniew, [w:] *Współcześni polscy pisarze...*, op. cit., t. 6, s. 321–322.

108 APL, WUKPPiW w Lublinie, t. 13, k. 31.

109 *Ibidem*, k. 50.

110 Z. Jastrzębski, *Pod znakiem Norwida*, „Kamena”, nr 16 (158), 31 VIII 1958, s. 1–2.

111 Uczestnik kampanii polskiej 1939 r. Po wojnie ukończył polonistykę na KUL-u, uzyskując magisterium w 1948 r. Doktoryzował się w grudniu 1949 r. W tym czasie działał również w Towarzystwie Literackim im. Adama Mickiewicza oraz w Polskim Towarzystwie Filologicznym. Od 1950 r. pracownik naukowy KUL. W „Kamenie” publikował od 1953 r. Znany jako historyk literatury, edytor oraz bibliograf. Zob. *Starnawski Jerzy*, [w:] *Współcześni polscy pisarze...*, op. cit., t. 7, Warszawa 2001, s. 441–447.

112 APL, WUKPPiW w Lublinie, t. 140–143, 197, 273–274, 279; AAN, GUKPPiW, t. 522 40/19, k. 11–12, 16, 68.

113 W 1952 r. ukończył Państwową Wyższą Szkołę Teatralną im. Ludwika Solskiego w Krakowie (PWST). Pracował m.in. w lubelskim teatrze. Znany jako aktor, reżyser i wykładowca PWST. Zob. www.filmpolski.pl/fp/index.php?osoba=117205 [data dostępu: 8 XI 2014].

114 APL, WUKPPiW w Lublinie, t. 12, k. 50–51.

115 AAN, GUKPPiW, t. 522 40/19, k. 65, 68; APL, WUKPPiW w Lublinie, t. 13, k. 138, 142.

jakiegokolwiek negatywnego nastawienia do NRD jako *de facto* jednej z republik komunistycznych oraz podtrzymywanie tezy o polskości tzw. Ziemi Odzyskanych.

Równie interesująca ingerencja miała miejsce w 21. numerze dwutygodnika i dotyczyła opowiadania Janusza Danielaka pt. *Na balkonie*. J. Wielopolski dostrzegł w nim „nihilistyczną wymowę”, jednak w uzasadnieniu zaznaczył również swoją niepewność wypływającą z „charakteru pisma”¹¹⁶, tj. literackiego profilu. Usuwanie utworów, w których dostrzegano nie-optimistyczną ekspresję, było charakterystyczne dla epoki socrealizmu, od którego odchodzono w czasie odwilży. Z tego względu zastanawiać może restrykcyjność i anachroniczność podejścia cenzora. Najprawdopodobniej przyczyny omawianego zajścia związane są z definitywnym zakończeniem przez ekipę rządzącą czasu liberalizacji w funkcjonowaniu GUKPPiW, który jednak potrzebował czasu, aby wdrożyć nowe dyrektywy. Jeszcze większe opóźnienia we wprowadzaniu nowych wytycznych pojawiły się w wojewódzkich urzędach, gdzie wśród niektórych cenzorów – jak wskazują źródła – mogło panować przekonanie o powrocie do norm sprzed odwilży. Wątpliwości Wielopolskiego zostały rozwiane przez GUKPPiW, który w odpowiedzi stwierdzał: „Ingerencję [...] uważamy za zbędną. Opowiadanie Danielaka jest impresją wymagającą dużej cierpliwości na doczytanie jej do końca (na szczęście jest krótka). Trudno nazwać opowiadanie nihilistycznym. Jest ono raczej bardzo mętnym i z punktu widzenia cenzorskiego, społecznie nieszkodliwym. Ocenę jego literackiej wartości zostawiamy redakcji. Opowiadanie można – naszym zdaniem – przywrócić”¹¹⁷. Co ciekawe, mimo zgody GUKPPiW do końca 1958 r. nie przywrócono opowiadania.

Ponadto na łamach „Kamenu” cenzurowano treści, które były usuwane już w 1957 r. na podstawie odniesień do religii czy stylizacji religijnej (Jan Olesiewicz, *Boże Narodzenie*¹¹⁸), bez względu na bliskość świąt katolickich, a także ze względu na wzmianki o aresztowaniach w Związku Radzieckim¹¹⁹. Ponadto krytyka funkcjonowania samej cenzury zarówno w epoce stalinowskiej, jak i ówczesnej była nietolerowana przez WUKPPiW w Lublinie¹²⁰.

Uwagi końcowe

Analiza zachowanych materiałów archiwalnych z lat 1956–1958 pozwala na wyciągnięcie wielu wniosków związanych z relacjami zachodzącymi na płaszczyźnie „Kamena” – cenzura. Po pierwsze, mimo krótkiego, trzyletniego okresu poddanego badaniom można zauważyć zmienność w ilości udokumentowanych ingerencji WUKPPiW w Lublinie. Na podstawie zachowanych źródeł bilans roku 1956 świadczy wręcz o sporadycznych interwencjach ze strony urzędu. Przyczyną takiego stanu rzeczy oprócz postępującej liberalizacji systemu, było – jak się

116 AAN, GUKPPiW, t. 522 40/19, k. 15; APL, WUKPPiW w Lublinie, t. 13, k. 184.

117 APL, WUKPPiW w Lublinie, t. 13, k. 204.

118 AAN, GUKPPiW, t. 522 40/19, k. 11–12; APL, WUKPPiW w Lublinie, t. 13, k. 273–274, 279.

119 AAN, GUKPPiW, t. 522 40/19, k. 11; APL, WUKPPiW w Lublinie, t. 13, k. 273, 278–279, 281.

120 AAN, GUKPPiW, t. 522 40/19, k. 39; APL, WUKPPiW w Lublinie, t. 13, k. 31, 34.

wydaje – stosowanie minimum dwuetapowej procedury cenzurowania w lubelskim WUKPPIW (nie licząc redakcji „Kameny”). Przed sporządzeniem dokumentacji cenzor początkowo przekazywał swoje uwagi podczas rozmowy z redaktorem lub konkretnym autorem i dopiero w momencie uporu ze strony publikujących kontrolujący dokonywał urzędowych skreśleń, wysyłając następnie podjęte decyzje do zaopiniowania GUKPPIW w Warszawie.

Przedstawiona procedura utrzymywała się w momencie wzmożenia pracy cenzury w latach późniejszych, charakteryzujących się dość dużą zachowawczością lubelskiego urzędu. W wielu przypadkach raz usuniętych treści już nie przywracano pomimo pozytywnych opinii GUKPPIW. Świadczy to o istnieniu pewnej autonomiczności WUKPPIW w Lublinie w czasie złagodzenia systemu, co w pewnym stopniu było związane z ogólnymi założeniami decentralizacji prasy.

Wydaje się również, że działania cenzury nie wpływały bezpośrednio na częstotliwość ukazywania się „Kameny” czy łączenie dwóch, wyjątkowo także trzech numerów w jeden. Były to raczej sytuacje zależące od bezpośredniej decyzji redaktorów. Niemniej jednak zdarzały się, choć niezbyt często, przypadki zachwiania proporcji w zawartości określonego numeru poprzez np.: usunięcie przez cenzurę wiersza i – w efekcie – zmniejszenie i tak skromnego działu poezji, zdjęcie dyskusyjnego artykułu z pierwszej strony lub „ucięcie” opowiadania w połowie. Mankamenty te były sporadycznie dostrzegane przez krytykę literacką, ale nie stanowiły podstawowego przedmiotu recenzji.

Zdarzały się liczne ingerencje dokonywane na utworach publikowanych przez młodszych autorów, jednak przyczyna takiej sytuacji leżała raczej w śmiałości publikowanych treści niż w celowych działaniach WUKPPIW w Lublinie skierowanych przeciwko określonym osobom.

Tendencja cenzurowania lubelskiego zespołu nie odbiegała zbytnio od pracy innych urzędów w kraju. W 1956 r. takie kwestie, jak opis przyczyn przesiedleń ludności polskiej do ZSRR, konsekwentnie usuwano również z innych czasopism literackich, np. z warszawskich „Kierunków” zdjęto cały artykuł poruszający kwestie przesiedleń¹²¹. Stale niecenzuralna była krytyka ówczesnej polityki PRL oraz jakiegokolwiek negatywne nawiązanie do ZSRR czy polskiej emigracji. Niechętnie widziane były również teksty dotyczące Kościoła katolickiego. Niemniej jednak w niektórych przypadkach można dostrzec pewne drobne różnice świadczące o surowości WUKPPIW w Lublinie.

Po usunięciu nawiązującego do Miłosa wiersza *Z mojego kontynentu* autorstwa J.A. Tchórzewskiego w „Kamenie” już nie publikowano żadnych wzmianek o tym emigracyjnym pisarzu, chociaż obszernie artykuły o nim pojawiały się w literackich czasopismach (warszawski „Przegląd Kulturalny”, „Dziś i Jutro” oraz krakowskie „Życie Literackie”)¹²². Ponadto bardzo szybko (po usunięciu artykułu redaktor M. Bechcycz-Rudnickiej) wyciszono w „Kamenie” głosy o strajkach poznańskich, podczas gdy np. w „Życiu Literackim” wspomniany temat przez dłuższy czas był

121 AAN, GUKPPIW, t. 480 38/2, k. 24–32.

122 *Wędrownica po czasopismach „Życie Literackie”*, nr 4 (209), 22 I 1956, s. 11.

popularny¹²³. Z kolei w 1958 r. w „Kamenie” zwiększyła się ilość zatrzymywanych opowiadań o tematyce politycznej wypełnionych aluzjami oraz alegoriami. Ponadto w porównaniu z cenzurą np. kielecką¹²⁴ lubelski zespół mniej restrykcyjnie podchodził do kwestii związanych z Armią Krajową – w latach 1956–1958 nie dokonano żadnej udokumentowanej ingerencji. Na łamach „Kameny” ukazywały się cenzuralne treści wskazujące na krzywdę wyrządzoną żołnierzom AK przez władze w epoce stalinowskiej¹²⁵ i przytaczanie hasła „AK – zapluty karzeł reakcji”¹²⁶.

Podejście cenzorów lubelskich do „Kameny” jako czasopisma literackiego było zróżnicowane i najprawdopodobniej zależało od zdania konkretnego urzędnika czy zawartości tekstu. Z jednej strony przykładowo Z. Kosek zakładał istnienie nierozzerwalnej całości opowiadania (nie kwalifikującego się do fragmentarycznego cenzurowania) pt. *Sosenka* jako „zamkniętego” obrazka literackiego, który albo można zaakceptować, albo odrzucić całkowicie. Z drugiej zaś dokonywał ingerencji, wykreślając i nadpisując tekst w opowiadaniu *Niedziela* S. Wolskiego. Wydaje się jednak, że lubelscy cenzorzy mieli świadomość zasadniczej odmienności „Kameny” względem zwykłej codziennej prasy, jak choćby „Sztandar Ludu” czy „Życie Lubelskie”. Z tego powodu bowiem dawali redakcji „Kameny” więcej swobody w publikowaniu pesymistycznych treści. Potwierdzeniem tej tezy jest przykład J. Wielopolskiego, który cenzurując opowiadanie J. Danielaka *Na balkonie*, w korespondencji z GUKPPiW wyrażał swoją niepewność w odniesieniu do podjętej decyzji i charakteru czasopisma.

Tematyka związana z Lubelszczyzną pojawiająca się na łamach omawianego tu czasopisma nie podlegała bezpośrednio cenzurowaniu. O usunięciu danego tekstu lub fragmentu nawiązującego do kwestii regionalnych zawsze decydowało poruszenie przez autora tematyki niecenzuralnej, np. w reportażu Marii Ginalskiej pt. *Nieznana poetka lubelska* (o Paulinie Hołysz, członkini Pryzmatów) usunięto tylko odniesienia do szkodliwości cenzury w epoce stalinizmu¹²⁷. Z kolei tekst A. Gołębickiego pt. *Bo żywy student to jest kłopot dziki* został usunięty w całości, ponieważ stanowił integralną całość stanowiącą opinię na temat różnych poglądów politycznych lubelskich studentów.

WUKPPiW w Lublinie nie odnotowywał raczej konfliktów z redakcją, co przemawia za faktem dostosowywania się „Kameny” w każdym przypadku do cenzorskich uwag przy wydawaniu kolejnych numerów. Niemniej jednak warto podkreślić, że odgórne, polityczne założenia „reanimacji regionu”, działania redakcyjne, zainteresowanie czasopismem krytyki literackiej, ożywienie życia kulturalnego regionu oraz liberalizacja cenzury w latach 1956–1958 przyczyniły się do rozwoju „Kameny”.

123 T. Hołuj, *Rachunek goryczy*, „Życie Literackie”, nr 42 (247), 14 X 1956, s. 2; J. Korczak, *Sieroty na bezdrożu*, „Życie Literackie”, nr 45 (250), 4 XI 1956, s. 11; W. Udalski, *Szarpanina*, „Życie Literackie”, nr 51 (256) 16 XII 1956, s. 2.

124 M. Siuda, *op. cit.*, s. 85.

125 A. Markowa, *Jacy jesteście?*, „Kamena”, nr 9–10, 30 V 1957, s. 2.

126 Hasło pojawiało się również na łamach „Życia Literackiego”. Zob. A. Jakubiszyn, *O byle kanaliach*, „Kamena”, 1956, nr 4 (110), s. 24; C. Kałusiński, **, „Życie Literackie”, nr 25 (230), 17 VI 1956, s. 11; J. Ficowski, *Plwocina*, „Życie Literackie”, nr 8 (287), 24 II 1957, s. 5.

127 APL, WUKPPiW w Lublinie, t. 13, k. 31, 34; AAN, GUKPPiW, t. 522 40/19, k. 39 [65].

.....

Censoring of “Kamena” in 1956–1958

The article analyzes the attitude of the censorship office towards “Kamena” as the only socio-cultural periodical in the Lublin region. The principal goal of investigation is to point out the attitude of the Provincial Office for the Control of the Press, Publications and Public Performances to the contents appearing in the periodical. An important aspect is to take into account the correspondence between the Lublin Provincial Office and the Main Office for the Control of the Press, Publications, and Public Performances, conducted in order to explain the most problem-laden questions. What is more, the article also presents specific examples, including the subjects that were under special supervision. Discussion also drew attention to the different intensity of censor’s “interferences” between 1956 and 1958, and their impact on the profile of the published “Kamena”.

Key words: censorship, PRL [Polish People’s Republic], “Kamena”, Provincial Office for the Control of the Press, Publications and Public Performances in Lublin

.....

MATERIAŁY ŹRÓDŁOWE

GRZEGORZ ANTOSZEK

Lublin

Kraftfahrzeug Instandsetzungs Kompanie 168. na niemieckiej mapie Tarnogóry z 1941 roku

Przedmiotem analizy jest oryginalna mapa wojskowa miejscowości Tarnogóra w skali 1:5000, na której widnieją pozycje posterunków niemieckiej jednostki wojskowej Kraftfahrzeug Instandsetzungs Kompanie 168 (Kfz. Inst. Kp.). Dokument pochodzi najprawdopodobniej z pierwszej połowy 1941 r., co wykazała naukowa krytyka. Został on odnaleziony w prywatnych zbiorach jednego z mieszkańców miejscowości. Mapa została wydrukowana w kolorze w formacie A3. Na awersie arkusza znajduje się Tarnogóra k/Izbicy (Mapa 1.), na rewersie zaś opisano ją jako Übersichkarte von Mitteleuropa 1:300 000 (Befehlsmäßige Ausgabe)¹, gdzie zobrazowano fragment Związku Sowieckiego w okolicach miast Schtschigry (Szczygry) i Tim (Tym) położonych na wschód od Kurska (Mapa 2.).

Mapa Tarnogóry przedstawia wieś położoną w zakolu rzeki Wieprz. Oznaczono położenie i numerację domów przy głównej ulicy, najważniejsze punkty miejscowości, skupiska zieleni i większe różnice wysokości terenu. Poza elementami krajobrazu naniesione zostały także pozycje Kfz. Inst. Kp. 168., posterunków wartowniczych i miejsc stacjonowania poszczególnych oficerów. Zgodnie z informacjami z mapy warty rozstawiono przy skrzyżowaniu (dziś nieistniejącym na skutek zmian kształtu koryta rzeki) drogi polnej z szosą do Izbicy, w połowie odległości między kościołem pw. św. Zofii a młynem. Kolejna czujka ustawiona została na drodze wiodącej na północ (dziś ul. Długa) z zadaniem pilnowania także bocznych uliczek. Dodatkowe posterunki ustanowiono tak, by strzegły wejścia do centrum wsi (dzisiejsza ul. Krakowskie Przedmieście). Wzdłuż głównej ulicy pomiędzy posterunkami przemieszczały się patrole, podobnie funkcjonowała pozycja w północnej części miejscowości.

Jednostką, której symbole zostały naniesione na mapę, była Kfz. Inst. Kp. 168.² utworzona według etatu *Kriegsstärkenachweisung* 1052 (KStN) z 1 października 1937 r.³ Tego typu jednostki remontowe sprzętu mechanicznego były częścią

1 „Mapa Europy Środkowej 1:300 000 (do ćwiczeń sztabowych)” [tłum. G. A.].

2 Kraftfahrzeug Instandsetzungs Kompanie – Kompania naprawcza sprzętu mechanicznego. Rozwinięcie skrótu za: *Kriegssprache, Glossary of World War II German Military – and Period-Specific Words, Phrases and Abbreviations for Historians, Researchers and Hobbyists*, red. T.L. Houlihan III, Lake Orion, Michigan 2009.

3 G. Tessin, *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1949–1945*, Osnabrück 1988, s. 65. Na tej samej stronie autor podaje również datę wprowadzenia korekt do organizacji

każdego wielkiego oddziału taktycznego, od szczebla dywizji począwszy⁴. Omawiana jednostka należała do Division Nachschubführer 168.⁵ ze składu⁶ 68. Infanteriedivision (Inf.-Div.)⁷. Wskazuje na to cyfra 1 w numeracji dowództwa i kompanii dodana do numeru dywizji⁸. Najbliżej Tarnogóry Inf.-Div. 68. znalazła się w pierwszej połowie 1941 r., kiedy transportami kolejowymi została przewieziona w okolice Jarosławia nad Sanem. Tam weszła w skład XXXIX. Armeekorps z 17. Armee podległej Armeegruppe „Süd”⁹.

Zastanawiająca jest znaczna, bo licząca około 130 km, odległość pomiędzy miejscami stacjonowania 168. Kompanii i macierzystej dywizji, albowiem wówczas Kfz. Inst. Kp. 168. byłoby bliżej do Inf.-Div. 168., która w omawianym okresie stacjonowała w rejonie Werbkowic k/Zamościa, stanowiąc rezerwę 6. Armee. Jednakże – jak podano na stronie www.lexikon-der-wehrmacht.de – oddziały logistyczne tej jednostki zgrupowane były w Division Nachschubführer 248¹⁰. Pozostaje więc możliwość, że Kfz. Inst. Kp. 168. została wyciągnięta czasowo spod dowództwa Inf.-Div. 68. i przekazana do dyspozycji XXXIX. Armeekorps lub nawet 17. Armee i skierowana do Tarnogóry, w okolicy której założone zostały duże składy zaopatrzenia¹¹ i potrzebne były jednostki do obsługi bazy i odjeżdżających transportów. Istnieje również prawdopodobieństwo, że czasowo oddelegowano ją pod rozkazy 1. Panzerarmee, której jednostki pancerne zmęczone kampanią bałkańską wymagały dużych ilości pracy jednostek warsztatowych¹². Jednakże nie jest

1 II 1941 r. Ponadto w adnotacji na stronie 3 dodaje, że pododdziały, których numery KStN opatrzone są gwiazdką, były przydzielane do dywizji drugiej fali mobilizowanych w latach 1939–1940. Do takich jednostek należała Kfz. Inst. Kp. (KStN 1052).

4 G. Rottman, S. Andrew, *Battle in the West. The German Army in Russia*, Hongkong 2008, s. 3–5.

5 W wolnym tłumaczeniu: „dowództwo zaopatrzenia”. Division Nachschubführer 168. powstała na podstawie etatu KStN 1208 z 1 III 1939 r. (przydzielane do dywizji drugiej fali). Zob. G. Tessin, *op. cit.*, s. 80.

6 68. Inf.-Div. utworzona została 26 VIII 1939 r. jako jedna z dywizji drugiej fali mobilizacyjnej. Była to trzypułkowa (Inf.-Reg. 168., 169., 196.), dziewięciobatalionowa jednostka z pułkiem artylerii (Artillerie Reg. 168.), batalionem przeciwpancernym (Panzerabwehr Abt. 168.), batalionem saperów (Pionier Abt. 168.), batalionem rozpoznawczym (Aufklärungs Abt. 168.) i jednostkami wsparcia medycznego, logistycznego i łączności. Zob.: www.lexikon-der-wehrmacht.de [data dostępu: 28 IV 2014].

7 Nie byłem w stanie dotrzeć do dokumentów potwierdzających bezsprzecznie fakt przynależności Kfz. Inst. Kp. 168. do Inf.-Div. 68. Za dowód takiej podległości uznałem jednak dwa fakty: (1) wspólny numer poczty jednostek Division Nachschubführer 168. – 21937, a także (2) fakt, że kolumna marszowa Inf.-Reg. 169. (Inf.-Div. 68.) posłużyła do sformowania 7. Leichte Fahrkolonne der Infanterie-Division-Kolonnen 168 [7. lekkiej kolumny zaopatrzeniowej (o ciągu konnym) 168. Kolumny Transportowej] w składzie omawianej dywizji. Zatem z uwagi na to, że w obrębie Division Nachschubführer obowiązywała wspólna numeracja, można uznać Kfz. Inst. Kp. 168. za część Inf.-Div. 68. Zob. <http://www.stampsx.com/ratgeber/stempel39017.htm> [data dostępu: 28 IV 2014]; www.lexikon-der-wehrmacht.de [data dostępu: 28 IV 2014].

8 <http://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Gliederungen/Infanteriedivisionen/68ID.htm> [data dostępu: 28 IV 2014]. W armii niemieckiej taka numeracja jednostek podległych dywizji była przyjętym zwyczajem, od którego jednak dozwolone były odstępstwa.

9 *Ibidem*.

10 <http://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Gliederungen/Infanteriedivisionen/168ID-R.htm> [data dostępu: 28 IV 2014].

11 W kontekście zaopatrzenia w Izbicy i Tarnogórze pomocnych może być kilka zdjęć z lipca 1941 r., na których widoczni są izbiccy Żydzi ładujący do wagonów ciężką amunicję artyleryjską. Zob.: <http://digitalassets.ushmm.org/photoarchives/result.aspx?search=IZBICA> [data dostępu: 28 IV 2014].

12 W okolicach Zamościa stacjonowały 11. Pz.-Div. (XXXXVIII. Armeekorps) i 16. Pz.-Div. (XIV. Armeekorps). Zob. www.lexikon-der-wehrmacht.de [data dostępu: 28 IV 2014].

obecnie możliwe dotarcie do dokumentów, które jednoznacznie pozwolą orzec, co sprawiło, że Kfz. Inst. Kp. 168. trafiła do Tarnogóry.

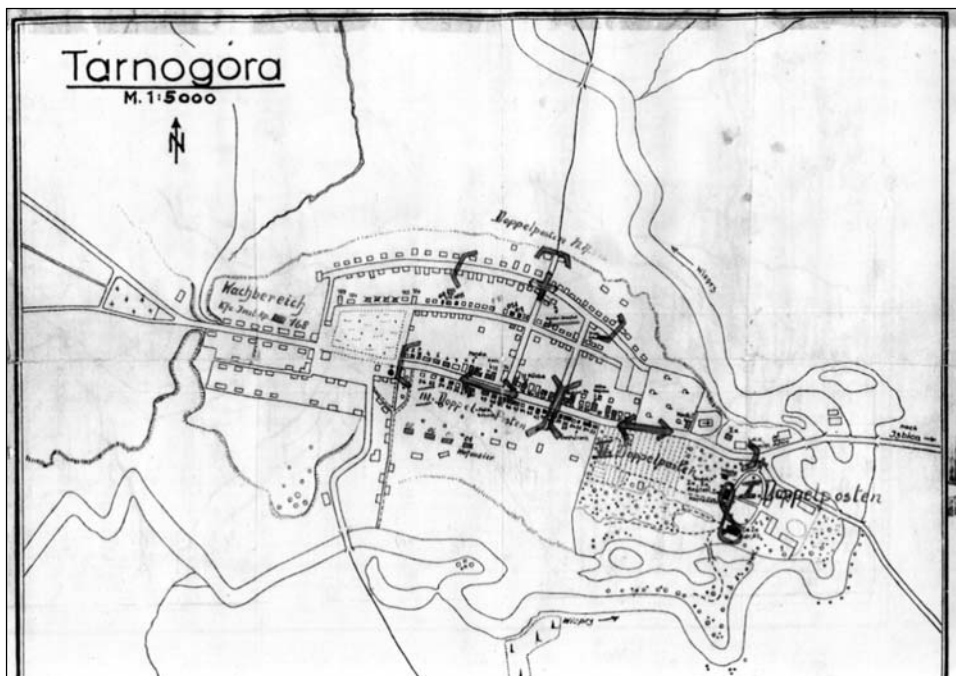
Nie sposób określić bez zbadania materiału źródłowego (o ile zachował się taki w archiwach niemieckich) wojennej drogi omawianej kompanii. Domniemywać jednak należy, że w momencie, gdy front ruszył do przodu, w pierwszych dniach lipca 1941 r. została ona na powrót dołączona do swojej dywizji i z nią dzieliła dalsze losy. Inf.-Div. 68. skierowana została na Połtawę i Charków. W 1942 r. walczyła pod Woroneżem, a od roku następnego rozpoczęła walki obronne na kolejnych liniach oporu. Dywizja poddała się 8 maja 1945 r. w Karniowie na pograniczu polsko-czeskim¹³.

Wykaz skrótów

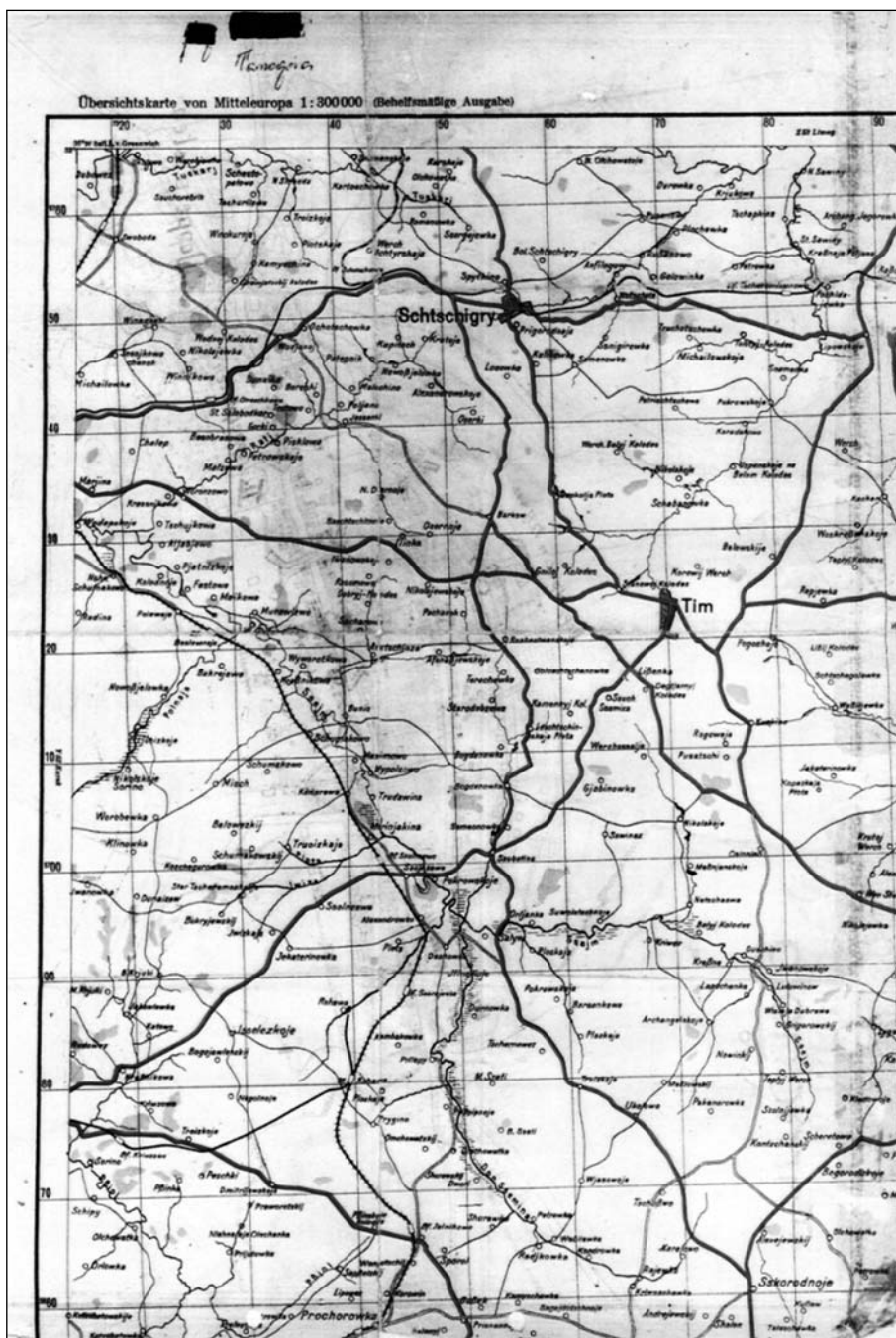
- Abt.** – Abteilung (battalion)
- Inf.-Div.** – Infanteriedivision (dywizja piechoty)
- Inf.-Reg.** – Infanterie Regiment (pułk piechoty)
- KA** – Armeekorps (korpus armijny)
- Kfz. Inst. Kp.** – Kraftfahrzeug Instandsetzungs Kompanie (kompania remontowa sprzętu mechanicznego)
- KStN** – *Kriegsstärkenachweisung* (formalny wykaz, który wskazuje teoretyczną organizację i skład jednostki; liczba określa numer etatu)
- Pz.-Div.** – Panzer Division (dywizja pancerna)

¹³ <http://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Gliederungen/Infanteriedivisionen/68ID.htm> [data dostępu: 28 IV 2014].

Aneks

Mapa 1. Mapa Tarnogóry z zaznaczonymi na czerwono pozycjami posterunków i kierunkami przemieszczania się patroli

Mapa 2. Rewers mapy Tarnogóry. Odwzorowanie kartograficzne fragmentu ZSRŚ z miastami Schtschigry (Szczygry) i Tim (Tym)

BOGUSŁAW KORZENIEWSKI
Terespol

Gorąca ziemia polska. Szlakiem bojowym 1939 roku. Wspomnienia Aleksandra Kuncewicza

Autor wspomnień *Gorąca ziemia Polska. Szlakiem bojowym 1939 r.* urodził się w Borysowie na Kresach Wschodnich w 1912 r. Zmarł w 1980 r. w Terespolu, w którym zamieszkał po II wojnie światowej. Służbę wojskową odbył w 4. Batalionie Pancernym w Brześciu n/Bugiem. W wrześniu 1939 r. walczył w szeregach 9. Dywizji Piechoty. Swoje wspomnienia Aleksander Kuncewicz spisał w 1972 r. Oryginał w maszynopisie, otrzymany od osoby spokrewnionej z Aleksandrem Kuncewiczem, znajduje się w posiadaniu Bogusława Korzeniewskiego. Prezentowany tekst zawiera niewielkie poprawki edytorskie, których celem była poprawa płynności narracji.

* * *

Służbę wojskową odbyłem w 4. Batalionie Pancernym¹ w Brześciu nad Bugiem². Połączyło mnie życie z małą miejscowością w Terespolu n/Bugiem³, ale kontaktów swoich nigdy nie traciłem z 4. batalionem. Łączyło mnie życie z pracą zawodową w 4. batalionie, jako rzemieślnik. Wychodząc z pracy o godzinie szesnastej 21 marca 1939 r., zauważyłem okropne poruszenie i przyspieszenie ludności w Brześciu. Przy skrzyżowaniach ulic pozwoliłem przeprosić przechodniów i zadać kilka pytań.

1 W 1930 r. w garnizonie Brześć został sformowany 1. Dywizjon Samochodów Pancernych. Jego dowódcą został ppłk Józef Taube. W skład dywizjonu włączono: 1. Szwadron Samochodów Pancernych z 3. Samodzielnej Brygady Kawalerii z Białegostoku, 2. Szwadron Samochodów Pancernych z 2. Dywizji Kawalerii z Warszawy, 3. Szwadron Samochodów Pancernych z Brygady Kawalerii z Poznania. W lipcu 1931 r. 1. Dywizjon Samochodów Pancernych został przeformowany w 4. Dywizjon Pancerny, natomiast w grudniu 1933 r. po włączeniu 9. Dywizjonu Samochodowego przekształcono go w 4. Batalion Czołgów i Samochodów Pancernych, który – kolejno – 26 lutego 1934 r. w ramach reorganizacji broni pancерnej przemianowany został na 4. Batalion Pancerny.

2 Po I wojnie światowej Brześć wraz z Polesiem wszedł w skład odrodzonej Rzeczypospolitej i stał się w 1921 r. stolicą województwa poleskiego. W 1930 r. w Twierdzy Brzeskiej uwięzieni zostali opozycyjni działacze Centrolewu, m.in. Wincenty Witos, Norbert Barlicki, Wojciech Korfanty.

3 Terespol położony jest po lewej stronie Bugu, naprzeciwko Brześcia. W okresie międzywojennym wielu mieszkańców Terespoła uczęszczało lub pracowało w Brześciu. Miasto mające status wojewódzkiego stwarzało bowiem większe szanse awansu społecznego.

– Co powstało w naszym mieście, że takie przyspieszenie ludności, że wyglądało jakby naród wpadł w panikę?

Odpowiedział mi w krótkich zdaniach:

– Czy pan nie wie, że powszechna mobilizacja, że armia hitlerowska zbliża się pod granice Polski na Pomorzu i Prusach Wschodnich?

Odpowiedziałem, że nie wiem o tym, że jestem też żołnierzem.

Na tym rozmowa została zakończona. Przechodząc po kilku ulicach – Dąbrowskiego⁴, 3-maja⁵ – zauważyłem masę stłoczonych ludzi stojących w kolejkach za artykułami spożywczymi, odzieżowymi i obuwiem. Każdy mieszkaniec chciał coś nabyć za swoje oszczędności. Bo wyczuwał z propagandy, że Polska musi paść od armii hitlerowskiej. Przekraczając próg swojej chaciny, zauważyłem biały papier, grubym drukiem pisany, podniosłem papier, prowadziłem oczami po ścianach i po wszystkich, którzy byli obecni w domu. Miałem udać się do Siedlec. Zauważyłem ogromny smutek i żal w oczach mojej żony i bliskich. Padło pytanie:

– Czy musisz iść do armii?

Długo się namyślałem, żeby coś odpowiedzieć. Padły kolejne pytania:

– Czy nie możesz się ukryć?

– Czy tak dobrze miałeś, że musisz walczyć za władzę polską?

Po dziesięciu minutach odpowiedziałem, że nie idzie się walczyć za rząd, który obecnie rządzi, lecz walczy się o polską ziemię, o ojczyznę. Po paru minutach przyszedł do domu żandarm w mundurze wojskowym, w randze kaprała. Nazwisko – jak sobie przypominam – Czyżak, a za nim wkroczył komendant miasta Rudkiewicz w randze starszego sierżanta. „Dlaczego pan nie udaje się do jednostki?” – zapytał. Powiedziałem: „bardzo przepraszam, nie mam czym dojechać, o tej godzinie nie ma komunikacji”. Obydwaj odrzekli, że jeśli za godzinę nie opuszczę Terespoła, posadzony zostanę o dezercję i mogę dostać wyrok śmierci przez rozstrzelanie w przeciągu 12 godzin. Długo nie myśląc, opuściłem swoje gniazdo rodzinne i swoich najbliższych, udając się najkrótszą drogą do miejsca swojego przeznaczenia. Łatwo nie było się dostać. Miałem do pokonania ok. 100 km. Komunikacja kolejowa, dalekobieżne pociągi do Siedlec przychodziły tylko raz na dobę. Cudem udało mi się dostać do jednostki, która mieściła się w miejscowości Siedlce na ulicy 3-go Maja⁶. Zauważyłem stojącego w progu oficera w randze porucznika. Wysoki, szczupły z pasem zapiętym z prawej strony, z boku pistolet. Zbliżyłem się o trzy kroki, lekko się pochyliłem i rzekłem:

– „Proszę pana czy pan wie, gdzie jest kancelaria?”

Odpowiedział – „Owszem, jestem oficerem inspekcyjnym”.

4 Obecnie ul. Sowietska.

5 Współcześnie ul. Puszczyńska.

6 W Siedlcach stacjonowała 9. DP pod dowództwem płk. dypl. Józefa Werobeja. Józef Werobej urodził się 17 IX 1890 r. w Zalesiu. Był oficerem zawodowym piechoty armii rosyjskiej. Uczestniczył w działaniach wojennych w czasie I wojny światowej. W grudniu 1917 r. wstąpił do Ligi Oficerskiej I Korpusu Polskiego w Rosji. Potem wyjechał do Francji, gdzie najpierw dowodził kompanią i batalionem 1. Pułku Strzelców Polskich, a następnie 43. Pułkiem Strzelców Legionu Bajończyków Armii Polskiej we Francji („Błękitna Armia” gen. Józefa Hallera). Walczył na frontach wojny polsko-bolszewickiej 1919–1920. W kwietniu 1939 r. objął dowództwo 9. DP, którą też dowodził w czasie wojny obronnej Polski. Od 19 IX 1939 r. przebywał w niewoli niemieckiej, a po uwolnieniu służył w Polskich Siłach Zbrojnych na Zachodzie. Zmarł 27 IV 1976 r. w Londynie.

Podałem papier, który ze sobą posiadałem – wskazał mi następne drzwi.

Zbliżyłem się do drzwi i zapukałem. Podeszedłem do stołu, trzymając papier. Obok drugiego stołu znajdowało się około 10 mężczyzn w randze od kaprała do wyższych oficerów.

Z obecnych przy stole odezwał się jeden z oficerów: „Panie Kuncewicz proszę do mnie. Dostaje pan przydział pod dowództwo kapitana Czecha i spełniać pan będzie obowiązki łącznika motocyklowego. Posiadamy w koszarach jeden motocykl Harley”. Zadał mi jeszcze jedno zdanie: „Czy pan zna te maszyny?”. Odpowiedziałem twierdząco. „A teraz pan pójdzie do sali nr 9” – rzekł. Obok koszar znajdował się punkt zborny, w którym rekruci otrzymywali umundurowanie. Kiedy tam dotarłem, było około 400 mężczyzn. Jeden siedział, drugi leżał, trzeci chodził. Przechodząc między nimi, słyszałem dużo rozmów. Jeden martwił się o żonę, drugi o dom, o majątek. Kiedy zbliżyłem się pod budynek tzw. „mop”, zauważyłem, że szybko przebiegł podoficer w randze plutonowego. Zapytałem, kiedy dostaniemy mundury. Odpowiedział błyskawicznie: „Za dwa dni będziecie wszyscy umundurowani”. Tak się stało.

Kiedy wszyscy zostali umundurowani, zaczęli nas rozdzielać na poszczególne jednostki. Jednostki, które znajdowały się na terenie Siedlec, zostały rozmieszczone w niedalekich odległościach od Siedlec. Część jednostki znalazła się po obydwu stronach w kierunku Sokołowa, część na Łosice, część na Grabanów. Od początku przyzwyczajano nas do polowego życia. Były częste alarmy i przemarsze żołnierzy od wioski do wioski. Myny żołnierzy były okropne, malował się na nich smutek i żal. Jako łącznik, pomimo wielkich wichrów i deszczów, zimnych poranków, musiałem docierać do wszystkich jednostek. W jakiejś pocztowej „sumce” wiozłem lakowane dokumenty. Co się kryło w kopertach – nigdy nie miałem prawa wiedzieć ani otworzyć, gdyż to groziło sądem wojskowym.

Nasze żołnierskie życie w tych warunkach było trudne, każdy musiał chodzić i szukać snopka słomy, i rozkładać na glinianej podłodze, żeby odpocząć choć parę godzin. Nie każdy był przyzwyczajony do takiego ciężkiego życia. Sytuacja taka trwała do 15 sierpnia 1939 roku. 15 sierpnia o godz. 1⁰⁰ wszystkie jednostki miały rozkaz zebrać się i najkrótszą drogą udać się na boczną rampę Siedlce. Zabieraliśmy ze sobą swoje niezbędne rzeczy i przyrządy. Do godziny 3 wszystkie wojsko załadowano do wagonów. Biegnąc – oficer – obok wagonów podał znak gwizdkiem i zapytał swoich podwładnych: „Czy gotowi jesteście, czy możemy odjeżdżać?”. Odpowiedź była – „gotowi”. Koła lokomotywy pod ciśnieniem pary zaczęły szybko nabierać biegu. W niektórych wagonach można było usłyszeć śpiew, a w innych płacz. Po jakimś czasie wszystko się uspokoiło, słychać było tylko stukot kół lokomotywy. Oddaliliśmy się na około 50 km. Dowiedzieliśmy się, że jedziemy w kierunku Sierpca, dokąd dojechaliśmy około godziny 8 i wówczas zrozumieliśmy, że kierunek nasz to Prusy Wschodnie lub Pomorze. Miejscowość, w której nas zatrzymali, wyglądała na bardzo biedną. Po dwóch godzinach postoju przyszedł rozkaz rozładowania jednostki. Szybko bractwo się rozładowało i stanęło na zbiórkach obok wagonów. Każdy dowódca jednostki odpowiednio obliczył, czy kogoś nie brakuje. Dał komendę „baczność” i powiedział: „Proszę się nie rozciągać i trzymać się linii”. Po tej komendzie podniósł rękę do góry i powiedział: „Proszę za mną maszerować”. Dołączyło do nas kilka dział, 3 kuchnie polowe,

szwadron kawalerii, reszta piechoty, która niosła na plecach karabiny maszynowe pod nazwą „Maksym”⁷.

Nad ranem dotarliśmy na przedmieście Koronowa⁸. Każdy był zmęczony, niewyspany i zgłodniały. Zatrzymaliśmy się w zaroślach pod Koronowem. Wschód słońca oświetlił cały horyzont miasta. Każdy podziwiał, że takie małe miasteczko i tak pięknie położone. Od północy wielkie góry z dużym parkiem, od południa piękne zarośla i teren równinny. Środkiem miasteczka płynęła rzeka Brda.

Wojsko zostało podzielone na drobne jednostki. Jedni dostali przydział do Tereszpola Pomorskiego w Prusach Zachodnich, a drudzy do Kamienia Pomorskiego w Prusach Wschodnich. Ja natomiast z kilkoma żołnierzami otrzymałem przydział do Sztabu Dywizji. Dowódcą dywizji był płk Józef Werobej. Kwatery i garaże dostaliśmy w barakach, które się mieściły obok więzienia nad Bzurą. Dysponowaliśmy trzema samochodami i pięcioma motocyklami.

Spotykaliśmy się z przyjaciółmi z innych jednostek. Dwa razy zrobiono nam przyjęcie na placu sportowym. Z każdej jednostki przybyły oddziały, wysłuchaliśmy kilku referatów wypowiedzianych przez dowódcę jednostki i wyrazy podziękowania za wytrwały los żołnierski. Nie trwało to jednak długo. Przyszedł dzień 1 września 1939 roku. Każdy z nas musiał zająć swoje stanowisko. Mnie przypadło o godzinie 14³⁰ odwieźć meldunek. Meldunek ten musiał być dostarczony do Kamienia Pomorskiego, który leżał nad granicą niemiecką. Zdałem meldunek i ruszając w powrotną drogę, wyczułem drganie ziemi. Zatrzymałem się i zauważyłem, że żołnierze byli w rozsypce i cofali się. Zatrzymałem się i zapytałem się: „co się stało?”. Odpowiedziano, że zabito kilku żołnierzy, przerwano łączność i że wdziera się w nasze pozycje około 50 czołgów hitlerowskich⁹.

Ruszyłem w kierunku tucholskich lasów, gdzie znajdowała się nasza jednostka pancerna. Dowiozłem meldunek o godz. 13³⁰. Spotkałem się z dowódcą szwadronu kawalerii rotmistrzem Czechem, który miał zadanie powstrzymać napór sił niemieckich. Mnie rozkazał dostać się przez las do małej stacji tzw. Brzuchowa. Jazda przez las nie była łatwa. Od północnej strony za każdym budynkiem znajdowały się karabiny maszynowe dywersantów niemieckich. Cel ich był ustawiony na

7 Ciężki karabin maszynowy kaliber 7,62 mm.

8 Miasto położone jest w zachodniej części Doliny Brdy nad Jeziorem Koronowskim (Zalewem Koronowskim) w pasie Pojezierza Południowopomorskiego i Pojezierza Krajeńskiego, 27 km na północny zachód od Bydgoszczy.

9 We wrześniu 9. DP wchodziła w skład Armii „Pomorze” gen. Tadeusza Bortnowskiego i obsadzała 70-kilometrowy odcinek obrony pod Pruszczem i Gostyncinem. Rankiem 1 IX 1939 r. jednostka została zaatakowana przez trzy dywizje niemieckie: 2. DPZmot., 3. DP i 32. DP. Próba powstrzymania 2. DPZmot. na północnym odcinku obrony przez 35. PP zakończyła się niepowodzeniem. Wieczorem 35. PP wycofał się na linię Jezior Cekińskich w celu zorganizowania w tym miejscu obrony. W tym czasie 22. PP powstrzymywał niemiecką 32. DP nad Brdą. 2 IX 22. PP został przekazany do 15. DP z zadaniem obrony przedmościa Bydgoszczy. Pozostałe jednostki 9. DP otrzymały rozkaz natarcia wraz z 27. DP na niemieckie kolumny pancerne nacierające w kierunku rzeki Brdy, jednak pododdziały 27. DP nie przybyły na czas w wyznaczone miejsce koncentracji. Do osłony 9. DP od północy skierowana została Grupa Operacyjna „Czersk”. Polskie uderzenie miało rozpocząć się rankiem 3 IX. Brak współdziałania, ataki niemieckiego lotnictwa i zagrożenie okrążeniem zmusiły wojska polskie do wycofania się z Borów Tucholskich. Niebezpieczeństwo okrążenia spowodowało, iż dowódca 9. DP zdecydował się maszerować w kierunku wschodnim przez Błądzim do Bramki. W trakcie odwrotu 9. DP została rozbita, a jedynie 35. PP pomimo dużych strat wycofał się lasami do Bydgoszczy.

szlaki drogowe, gdzie się cofało wojsko polskie. Setki kul przelatywały nad naszymi głowami. Szczęśliwie dostałem się do jednostki. Złożyłem meldunek i dostałem rozkaz z odpowiednim meldunkiem. Z tym meldunkiem musiałem błyskawicznie wrócić do tego punktu, z którego wyjeżdżałem. Niestety, gdy tylko odjechałem 2 kilometry od miejscowości zauważyłem uciekających naszych żołnierzy, którzy porzucili broń. Niemcy w tym czasie pociągnęli kilkanaście zenitówek szybkostrzelnych¹⁰ i czołgów, które na polu rozstawili się w tyralierę. Teren był otwarty i czysty pod promieniami słonecznymi, tak że każdy punkt celu był uwidoczniiony. Polskie jednostki zostały rozproszone. Obsługa, która znajdowała się przy karabinach maszynowych, została całkowicie zniszczona. W tym czasie cofnąłem się do stacji Brzuchowo, a pociski sięgały do wszystkich celnych punktów. Zauważyłem, że część czołgów wdzierą się w górny brzeg Bzury od strony południowej. Słońce zbliżało się ku zachodowi. Nastąpiła raptowna cisza, jakby zupełnie nic nie było. Część rozbitków zbliżała się ku tej samej stacji bez broni, a wśród nich było wielu pokrwawionych i rannych. Wszystkie konie były w rozsypce, bez jeźdźców galopowały za żołnierzami. Na niektórych były umocowane karabiny maszynowe, a niektóre je pogubiły. Około godziny 9 wieczorem księżyc pięknie oświetlił cały horyzont. Zebraliśmy się wszyscy, ilu nas zostało. Nie było nas dużo, około 100 żołnierzy. Między żołnierzami znajdowało się kilku oficerów i podoficerów. Część jednostki, która wyrwała się z lasów, i kilkunastu uciekinierów z rodzinami obrali kierunek wycofywania się na miejscowości Jasiniec i Położowo. Z naszej jednostki wyszedł oficer i dał rozkaz: „Musimy bronić tych, którzy jeszcze zostali na tyłach”. Kazał zebrać pozostałą amunicję, jaką posiadaliśmy. Mieliśmy kilka skrzyń granatów, jeden karabin maszynowy i resztę – broń jednostrzałową. Dostałem rozkaz udania się do wioski, która leżała na północnej stronie Bzury w górę Wisły. Ze mną pojechał oficer w randze porucznika o nazwisku Grzyb. Zadaniem naszym było zbadać miejscowość, czy na danym odcinku Niemcy nie przekraczają rzeki. Dotarliśmy do wioski, ale w wiosce był spokój i cisza za wyjątkiem wycia psów, które zostały, i gęsi, które pływały się bez gospodarza. Nastąpiła ponura cisza. W tym czasie dałem znać do oddziału. Po niespełna godzinie czasu oddział był na miejscu. Dowódca dał rozkaz kilku żołnierzom na czele z porucznikiem rezerwy Ciemnickim zająć kilka stanowisk w górę rzeki. Ruszyliśmy w tym kierunku, niestety nie udało się, bowiem Niemcy na drugim brzegu rzeki przygotowali już zasadzkę, puścili w naszym kierunku kilka serii z karabinów maszynowych, w wyniku czego kilku naszych żołnierzy zostało zabitych i kilku rannych. Musieliśmy się wycofać. W tym czasie czołgi niemieckie przekroczyły już rzekę. Po zabranii dwóch żołnierzy lekko rannych, udałem się w kierunku punktu sanitarnego, który znajdował się obok stacji. Niestety na punkcie zauważyłem około 500 ludzi ciężko i lekko rannych. Ratunku nie było żadnego. Jeden z podoficerów rzekł: „Likwidujemy punkt, ale nie mamy możliwości zabrania rannych i musimy ich zostawić”. Kto był silniejszy, podążał w kierunku szosy na Jasieńce. Wyruszyłem z rannymi.

10 *Zenitówka* to nazwa działka, w którym można podnieść lufę do pionu, czyli do zenitu. *Zenitówkami* określa się większość działek przeciwlotniczych. Jednym z najbardziej znanych niemieckich dział przeciwlotniczych był Flak 18 (potocznie zwany *osiemdziesiątką ósemką*).

Dotarłem do miasta, napotkany żołnierz powiedział, że cały przemarsz wojsk odbył się, tylko pozostałości wycofują się. Przy wylocie z miasta usłyszałem gwizd kul. Na szczęście kule nie były trafne. Po przejechaniu 10 km poza miastem napotkałem nasze kolumny wojsk wszystkich rodzajów broni. Droga była za wąska dla tak dużej ilości cywilów i żołnierzy. Z trudem mijając kolumny, napotkałem punkt sanitarny i poznałem znajomego oficera lekarza w randze kapitana. Zgłosiłem, że wiozę dwóch rannych i nie mam ich gdzie umieścić, szybko zaopiekował się nimi i zrobił opatrunki. Powiedział mi, abym szybko jechał do Jasieńca, gdzie będzie punkt zborny. Dotarłem do wskazanego miejsca w piękny słoneczny poranek. Po pewnym czasie zbliżyła się kolumna na czele z oficerami, którzy dostali rozkaz przedostać się przez miasto Fordon n/Wisłą¹¹ w kierunku Torunia. Niestety most i miasto były bombardowane przez lotnictwo niemieckie. Dostałem rozkaz szybko przedostać się przez most i dostarczyć meldunek do Torunia. Przejeżdżając przez most, kilka bomb padło tuż obok mnie. Z drugiej strony Wisły stała nasza jednostka przeciwlotnicza, która ochraniała most. Jadąc przez las w stronę Torunia, leżało kilku zabitych wojskowych i cywilów, w tym kobiety, obok których siedziały małe dzieci, które szukały pożywienia, kołysały się przy piersiach matek, ale niestety matki już nie żyły. Dotarłem do wskazanego miejsca, oddałem meldunek dla oficera, który w tym czasie pełnił służbę. Dostałem żywność i nocleg. Na drugi dzień rano rampy Torunia Mokrego¹² zostały zbombardowane przez lotnictwo niemieckie. Po dwóch godzinach dostałem meldunek, abym dotarł do miejscowości Jamno. Dotarłem do tej miejscowości, był to duży folwark położony w dolinie i gęsto zarośnięty krzewami i drzewami. W miejscowości tej mieściła się jednostka pod dowództwem oficera, którego nie pamiętam. Po dwóch godzinach postoju dostaliśmy rozkaz maszerować na odsiecz Sochaczewa. Tam rozgorzała się okropna bitwa¹³. Nasze wojska dostały się w kleszcze niemieckiego okrążenia. Dotarliśmy do przedmieścia Sochaczewa. Niestety piekielna artyleria niemiecka paliła i niszczyła całe miasto. Nie byliśmy w stanie stawić oporu z bronią, jaką posiadaliśmy. Cofaliśmy się stopniowo przez Saniki w kierunku Jamna. Wszyscy byliśmy zmęczeni. W szyku nie mogliśmy się utrzymać. Grupa po grupie ciągnęliśmy w kierunku Jamna. Natomiast w Jamnie zebrało się nas w sumie około 250 ludzi. Dostaliśmy rozkaz przyszykować się do marszu w kierunku Łowicza¹⁴. Ciągnęliśmy się po krzakach i różnych polach. Dotarliśmy do bitej drogi polnej o szerokości 15-stu metrów, która była obsadzona gęsto starymi wierzbami. Na

11 Obecnie jest dzielnicą Bydgoszczy. Do 1973 r. była samodzielnym miastem.

12 Toponim *Torui Mokry* pochodzi od nazwy wsi Mokre położonej na podmokłym terenie, włączonej do miasta w 1906 r.

13 Sochaczewa bronił od 13 IX 1939 r. II batalion 18. PP pod dowództwem mjr. Feliksa Kozubowskiego. Miasto znalazło się pod silnym ostrzałem niemieckiej artylerii, który spowodował, iż w nocy z 13 na 14 IX Polacy wycofali się na lewy brzeg Bzury. Rano 14 IX z rozkazu dowódcy 18. PP płk. Tadeusza Parafińskiego batalion miał odbić miasto. Udało się je ponownie zająć, ale za cenę olbrzymich strat osobowych. Po południu 15 IX wojska niemieckie wkroczyły do Sochaczewa. Batalion wycofał się po moście pontonowym na Bzurze, ale w czasie odwrotu zginął mjr. Kozubowski.

14 W czasie bitwy nad Bzurą o Łowicz toczyły się zażarte walki, w trakcie których Niemcy zastosowali taktykę „żywych tarcz”, osłaniając swoje wojska ludnością cywilną. Ostatecznie Niemcy zajęli miasto 16 IX.

tej drodze znalazło się różnych rozbitków z różnych formacji i artyleria polowa, tabor, piechota, kilka szwadronów kawalerii, w sumie około 10 tysięcy ludzi.

Poranek 24 września był już chłodny. Słońce wypływało zza gór, pięknie oświetliło cały horyzont. Cichy słoneczny poranek dawał dużo otuchy dla żołnierza, wyglądało na to, że zakończenie wojny się zbliża. Droga była za wąska, żeby łatwo można było poruszać się w kierunku Łowicza. Poranek sprzyjał niemieckiemu lotnictwu. Po kilku minutach zauważyliśmy kilka niemieckich myśliwców, które nadlatywały i badały, jaka ilość nas porusza się w kierunku Łowicza. Raptem nadleciała eskadra bombowców niemieckich w liczbie około 15 sztuk. Zaczęło się bombardowanie. Po pierwszym takim nalocie kilkunastu ludzi zostało zabitych. Część taboru z zapasami żywnościowymi zostało zniszczonych. Na wierzbach można było zauważyć zawieszone szczątki ludzkich i końskich nóg, które były rozszarpane przez bomby kruszące. Od Łowicza dzieliło nas około 5 km. Natomiast przed Łowiczem był stary cmentarz. Resztki wojska dotarły do cmentarza, który był gęsto zadrzewiony. Z cmentarza wzięliśmy kierunek na południe do Bzury, która była oddalona od nas 3 km. Godzina 14³⁰ po południu, nadlatuje trzecia eskadra bombowców, która zaczęła zrzucać bomby. Mieliśmy przejść przez las i dotrzeć do Bzury, przepłynąć się od południa na lewy brzeg rzeki. Niestety nie udało się nam. Każdy chronił się, jak mógł. Część zabitych było na cmentarzu, a część po wąskiej leśnej drodze, która prowadziła w kierunku rzeki. Na drodze znajdował się lej na leju, dużo koni wybitych, dużo żołnierzy, którzy leżeli i prosili pomocy. Część ginęło w bagnach, torfowiskach. Część żołnierzy przedostało się nad brzegiem rzeki, opuścili kilka pontonów na wodę i mieli zamiar przedostać się na drugi brzeg rzeki. Niestety było już za późno, gdyż nad brzegiem znajdowały się niemieckie karabiny maszynowe. Noc była ciemna i cicha. Zauważyliśmy kilka rakiet, które oświetlały naszą przeprawę. Odezwało się kilka karabinów maszynowych, kilku żołnierzy zostało rannych, a reszta musiała się cofnąć. Nadszedł poranek. Musieliśmy się cofać w kierunku Łowicza z biegiem rzeki. Trafiliśmy na piękną polanę, zauważyliśmy rozpięty krzyż leżący na polu, krzyż był z płótna i był widoczny z dużej wysokości. Po jakimś czasie nadleciał samolot i rzucił ulotki. Treść ulotek była następująca: „Polski żołnierzu proszę rzucić broń i poddać się do niewoli, a wszyscy pójdziecie do swoich rodzin, do swoich matek, żon i dzieci”. Każdy z żołnierzy brał jakieś ręczniki białe lub płótno i wznosił do góry, że już cała jednostka poddała się do niewoli. Zbieraliśmy się ze wszystkich kątów, żeby się skupić do jednego miejsca, bo mówiono dla nas, że jak będziemy się chronić pojedynczo, to Niemcy mogą nas rozstrzeliwać. Każdy się starał jak najprędzej dotrzeć do punktu zbiorowego i zebrało się nas niemało, około 2000 ludzi. Siedzieliśmy nad wodą w piękny słoneczny dzień, tj. dzień 25 września nad Bzurą. Woda pięknie i swobodnie płynęła. Bractwo siedziało smutne, a u jednego żołnierza zauważono na twarzy uśmiech, że zakończyła się wojna. Rozmawiali do siebie półgłosem, co Niemcy robią z nami, czy nas rozpuszczą. Jeden drugiemu zadawał pytanie, ale nikt nie mógł tego odgadnąć.

Około godz. 15⁰⁰ po południu przyjechała niemiecka polowa żandarmeria. Żołnierz niemiecki w starszym wieku przemówił w polskim języku w akcencie poznańskim. „Proszę się zbierać, wszyscy w szeregi, przegraliście wojnę musicie być posłuszni, który będzie myślał o ucieczce zostanie rozstrzelany na miejscu”

i dał rozkaz dla polskiego oficera, żeby ten przekazał nam wszystkim do wiadomości, żeby żaden z żołnierzy z szeregu nie wykraczał. Przy tym zazaczył, że kto posiada broń palną czy białą, proszę zaraz oddać, kto nie spełni rozkazu, a przy ścisłej rewizji odnajdą, zostanie rozstrzelany. Po 15 minutach dostaliśmy rozkaz maszerowania. Oficerowie szli czołówką. Obok nas szli niemieccy żołnierze, a na tyle jechała żandarmeria konno. Po przemaszerowaniu 10 km wszyscy byli zmęczeni i wygłodniali. Zapadła ciemna noc. Bractwo osłabło od głodu i przemęczenia, zaczęło się rozciągać jak gęsi. Niektórzy stracili siłę, byli bici kolbami. Część żołnierzy, którzy byli silni i odważni, rzucali się do ucieczki. Słychać było za nimi strzały, które sywały się po krzakach. Maszerowaliśmy przez całą noc. Wyszliśmy z lasu, nadszedł poranek. Ranek był pochmurny i surowy. Zebraliśmy się na jakimś placu przy folwarku w miejscowości Strzelce Dolne. Dostaliśmy pożywienie, jeden bochenek chleba na 8 ludzi, i dwie godziny odpoczynku. Wpadliśmy w tak mocny sen, że trudno było każdego z nas pobudzić do życia.

O godzinie 8 rano wszystkich nas pobudzono i zebrano w szeregi. Maszerowaliśmy pod strażą niemieckich żołnierzy. Przed nami widoczne były domki jednorodzinne. Z każdego domu wychodziły niewiasty ze swoim potomstwem. Każda z nich miała coś w fartuszkach zawinięte i starała się rzucić polskim żołnierzom. W ich oczach można było zaobserwować okropny smutek, żal i oczy żaławione. Przekroczyliśmy drogę bitą, która łączyła Warszawę i Gdańsk, dotarliśmy na przedmieście miasta Kutna¹⁵. Zwiększyła się ochrona ze strony niemieckiej. Szliśmy przez miasto. Nie było bram i okien, z których polskie niewiasty nie wyciągały rąk do żołnierza polskiego. Kto, co mógł, podawał. Każdy z żołnierzy opuścił głowę i każdemu w oczach powstawały łzy z żalu i smutku, że maszerują w nieznanym kierunku. Przykro było polskiemu żołnierzowi opuścić swoją rodzinną ziemię i udawać się do niewoli niemieckiej. Dwa kilometry za miastem, na wzniesionym pagórku już uszykowane było miejsce dla polskich jeńców. Dwurzędne druty, puste gliniaste klepisko. Czekaliśmy na pożywienie, które otrzymaliśmy dopiero o pierwszej po północy – ½ litra zupy na jednego żołnierza i jeden bochenek chleba na 10 ludzi. O godzinie szóstej rano 28 września wszystkich nas obudzono i skierowano do marszu w nieznanym kierunku. Maszerowaliśmy dalej pod ścisłą ochroną niemieckiej żandarmerii. Dotarliśmy do miejscowości, która wyglądała na jakiś majątek. Był on otoczony murami, obok niego znajdował się klasztor zarosnięty liściastymi drzewami. Obok majątku znajdowały się jednorodzinne domki. Wyglądało, że właścicieli nie było. Wpędzono nas na plac folwarkowy. Było nas około 6000. Wszyscy byli czarni i smutni, załamani z myślą, że już nikt stąd nie wyjdzie. Każdy z żołnierzy szukał schronienia i ciepłego miejsca. Dzień 30 września – złoty, piękny wrzesień skończył się, przyszły pochmurne dni, deszcze i chłód.

Nazajutrz przybyły dwa samochody z głośnikami umieszczonymi na dachach i ogłosili, że przywieźli dla nas chleb – „ajn brot-zeks mann”. Chleb nie był dzielony tylko był rzucany z wozu do ludzkich rąk. Ręce były tak wzniesione do góry, że wyglądało jakby spleciony płot. Chleb nigdy nie miał prawa spaść na ziemię.

15 Wojska niemieckie wkroczyły do Kutna 16 IX 1939 r.

Rozszarpywany został w mgnienia oku. To było nasze pożywienie. Na szczęście jeszcze było jedno – konie. Niemcy zabili 12 koni, których mięsem nas żywiono. Każdy z żołnierzy mówił, że koniny nie będzie jadł. Kiedy jednak zostały zabite, każdy się cieszył, że dostanie gorące pożywienie.

Dzień 30 października. Konie były chude, ale znaleźli się ludzie, którzy umieli zabić te stworzenia i gotować w polskich kuchniach polowych. Każdy się cieszył, że dostanie gorące pożywienie. Nikt się nie spodziewał, że wpadnie w takie nie-szczęście, kto zjadł swoją porcję dania. Zgłodniiali dostawali skrętu kiszek. W obo-rach i stodołach było słyhać tylko jęki i wołanie o ratunek. Co ranka kilku nas brakowało.

15 listopada Niemcy podzielili nas na grupy – grupowymi byli Polacy ze Ślą-ska, Pomorza i Białorusini. Po kilku dniach można było zauważyć na niektórych polskich płaszczach odbijające się swastyki niemieckie, wyglądało to na okropną zdradę. Zaczęło się katowanie nocne, każdy z żołnierzy rozumiał, że między jeń-cami znaleźli się żołnierze polscy, którzy przeszli na stronę niemiecką. Po krótkim czasie zaczęli wywozić silniejszych, kto był słaby, zostawiano go. Dużej liczbie żoł-nierzy, którzy zachorowali na gruźlicę, wręczono dokumenty i powiedziano w ję-zyku niemieckim: „Raus nach hause”. Również ja z powodu choroby zostałem zwolniony do domu.

Relacja Zofii Kublickiej dotycząca pracy przymusowej w Trzeciej Rzeszy, sporządzona na podstawie wspomnień i historii Tekli i Antoniego Kublickich

Wstęp

Przedstawiona relacja ukazuje historię moich pradziadków Tekli i Antoniego Kublickich, którzy w czasie II wojny światowej byli pracownikami przymusowymi Trzeciej Rzeszy. Została ona spisana na moją prośbę przez ich córkę Zofię Kublicką¹ w 2010 r. na potrzeby konkursu historycznego *Losy mojej rodziny na tle burzliwych dziejów Polski* zorganizowanego przez Starostwo Powiatowe Puławskie, w którym wzięłam udział.

Prezentowaną relację sporządzono na podstawie opowieści prababci Tekli Kublickiej i zgromadzonych dokumentów połączonych w całość. Można pokusić się o stwierdzenie, że jest to więc przekaz z „drugiej ręki”; przekaz, który wymagał krytycznego opracowania. Z tego też powodu podjęłam się zadania przygotowania go do druku. W tekście pojawiają się pułapki, dlatego że relacja została spisana dla potrzeb własnych i Autorka w pewnym momencie, określa Teklę i Antoniego nie wyrazami *matka – ojciec*, jak czyniła to uprzednio, ale *babcia – dziadek*.

* * *

Tekla Kublicka c. Aleksandry i Bazylego²

Urodziła się 28 listopada 1921 r. w głębi Rosji w miejscowości Sorokin w rodzinie chłopskiej. Mamusia pochodziła dokładnie ze wsi Zabłocie, gmina Korytnica,

1 Zofia Kublicka urodziła się w 1952 r. we wsi Zabiele, w województwie lubelskim, w którym mieszka do dnia dzisiejszego. Jest trzecim dzieckiem Tekli i Antoniego Kublickich. Po zakończeniu edukacji w 1973 r. podjęła pracę w Obrocie Rolnym w Radzynie Podlaskim jako referent kontraktacji produkcji roślinnej. Obecnie przebywa na emeryturze.

2 Matka Tekli Kublickiej – Aleksandra Szpur z domu Martyniuk była Polką, a ojciec Bazyli (Wasilij) Szpur – Ukraińcem.

powiat Włodzimierz Wołyński, województwo łuckie³. Stało się to dlatego, że w roku 1918 rodzina została wysiedlona z miejsca zamieszkania w Zabłociu, powiat Włodzimierz Wołyński na Ukrainie [dlaczego – nie wiedziała, tyle tylko pamiętała z opowiadań rodziców]. Po trzech latach powrócili wszyscy do Zabłocia i pracowali w gospodarstwie. Ukończyła 4 klasy szkoły podstawowej. Miała 11 lat, gdy zmarł ojciec. Została z matką, siostrą i dwoma braćmi⁴. W czerwcu 1941 r. przyszli do nich Niemcy. Otrzymała dowód tymczasowy [Ausweis] i 3 maja 1942 r. została razem z innymi wywieziona do Niemiec na przymusowe roboty. Miała wtedy prawie 21 lat. Sołtys wsi na liście osób wyznaczonych do wywózki umieścił ją i jej starszego brata Leonida (ogromny ból dla matki, która w jednym czasie straciła dwoje dzieci)⁵. Obiecywano, że wyjazd potrwa pół roku, nie kazano zabierać ze sobą zbyt wielu ubrań. Rzeczywistość okazała się zupełnie inna; jako młoda osoba oddzielona była od rodziny na całe trzy lata. Punktem zbornym był Wirzburg⁶ skąd wszyscy, którzy tu przyjechali, kierowani byli w różne strony do różnych prac. Skierowana była do pracy w gospodarstwie i pracach polowych na wieś Alberthausen⁷.

Gospodynią była ok. 60-letnia wdowa o nazwisku Kreith Kethen⁸. Mieszkały z nią trzy córki: Maja ok. 30 lat, Ilis ok. 25 lat i Frida ok. 18 lat [jest ich zdjęcie], oraz syn Heine, który brał udział w wojnie i z niej powrócił. Dwie starsze córki odnosiły się do niej z szacunkiem, gorzej układało się z najmłodszą Fridą, może z racji młodego wieku. Praca może nie była zbyt ciężka, ale trzeba było wszystko zrobić solidnie i na czas. Szczególną wagę przywiązywano do porządków.

Poddawana była próbom na rzetelność i uczciwość. Wkładano np. jajka w pojemniki ze zbożem, którym karmiono kury, kładziono pieczone ciastka w widocznym miejscu, podrzucano drobne pieniądze. Nigdy nie zabierała tego sobie, znalezione rzeczy odnosiła do gospodyni. Tym zaskarbiła sobie zaufanie domowników. Miała kąt do spania i nie chodziła głodna, mogły ją odwiedzać koleżanki pracujące u innych bauerów. Sytuacja się zmieniła, kiedy w sezonie zimowym została przeniesiona do pracy w fabryce w Ingolstadt, gdzie produkowano części do samolotów. Fabryka ta znajdowała się niedaleko poprzedniego miejsca pracy, ponieważ często widywała się ze swoją gospodynią [jest zdjęcie grupowe pracownic tej fabryki]. Praca fabryczna była ponad siły dla kobiet, ponadto doskwierał im zawsze głód. Z pomocą bardzo często przychodził brat, przywoził chleb i zdobyte jedzenie. To było jednak mało, tam wszyscy byli głodni. Po staraniach byłej gospodyni 3 marca 1943 r. wróciła znowu do pracy w jej gospodarstwie. I tam stało się nieszczęście. Podczas bielenia obór zepsuła się wężownica do wapna. Kiedy robotnicy ją naprawiali, stała niedaleko i przyglądała się, jak to robią, wtedy prosto

3 W relacji Zofii Kublickiej pojawia się województwo łuckie, jednak powiat Włodzimierz Wołyński znajdował się na terenie województwa wołyńskiego. Zob. *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników Pierwszego Powszechnego Spisu Ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych*, t. 9: *Województwo wołyńskie*, Warszawa 1923, s. 63.

4 Siostra miała na imię Olga, starszy z braci – Wiktor, młodszy – Leonida.

5 Wszystkie komentarze zamieszczone w nawiasach są częścią relacji Zofii Kublickiej.

6 Poprawna pisownia to *Würzburg*.

7 Poprawna pisownia to *Alberthausen*.

8 W dokumentach z Międzynarodowego Biura Poszukiwań Arolsen z dnia 23 I 1996 r. widnieje jedynie nazwisko pracodawczyni – K. Kreith.

w twarz wytrysnęło wapno pod ciśnieniem, wypaliło prawe oko. W szpitalu przebywała ok. dwóch miesięcy [nie ma żadnych zaświadczeń lekarskich – zachowało się jedynie zdjęcie]. Została przeprowadzona operacja, po której trochę widziała w ciemniejszych kolorach, powtórna operacja na trwałe uszkodziła prawą gałkę oczną. U gospodyni przebywała do końca maja 1945 r. Tutaj poznała Antoniego Kublickiego i dn. 13 maja 1945 r. wzięli ślub w miejscowości Rote Bauer. Opowiadała, że po wyjściu od gospodyni, przebywali do 10 sierpnia 1945 r. w ogólnych barakach, skąd wszyscy byli rozsyłani w różne strony. Oboje wrócili do Polski do wsi Zabiele, skąd pochodził ojciec i tu pracowali w gospodarstwie. Mamusia opowiadała, że po powrocie z Niemiec do Zabiela przywieźli ze sobą siedem walizek różnych rzeczy, tj. ubrania, materiały gospodarstwa domowego. Trochę ojciec posprzedawał, a wiele z tych rzeczy rozkradli bracia ojca. Mamusia mówiła, że to była zapłata za całość pracy. Gospodyni chciała jej dawać co jakiś czas trochę pieniędzy, ale ona nie chciała, bo nigdzie nie chodziła, nie musiała kupować jedzenia, spać miała gdzie, a na dodatek nie znała dobrze języka. Także to było takie końcowe rozliczenie z pracodawcą. Nie wiem, czy to było wspólnie z ojcem, czy tylko jej zarobek. Lekko nie było, stosunki z rodziną nie najlepsze, nie zaakceptowali wyboru ojca. A babcia [mama] przecież była bardzo dobrą, ciepłą osobą, dbała o rodzinę i dzieci, była zadbana i czysta, miała porządek w domu i obojętnie, chociaż musiała ciężko pracować i nie miała lekkiego życia. Obciążona była ogromem przeżyć od najmłodszych lat. Już po powrocie z Rosji na Zabłocie jako małe dziecko pamiętała pożar całego gospodarstwa, musieli zaczynać wszystko od nowa. Miała 11 lat, gdy zmarł jej ojciec. Została z trojgiem rodzeństwa i matką na gospodarstwie. Nie skończyła jeszcze 21 lat, gdy wraz ze starszym bratem została wywieziona na przymusowe roboty do Niemiec. Zamiast obiecanego półrocznego pobytu była tam całe trzy lata. Przeżywała bardzo rozłąkę z rodziną, utrzymywała kontakt listowny. Ogromnym ciosem była wiadomość o śmierci swojej matki, która zginęła w męczarniach w czasie wielkich rzezi na Wołyniu (poszła piec chleb, ponieważ ktoś miał wracać z niewoli niemieckiej, nie pamiętam, czy ktoś z rodziny, czy po prostu ktoś ze swoich ze wsi)⁹.

Po wyjściu za mąż za naszego ojca nigdy nie powróciła w rodzinne strony, brat jej wrócił do domu. Tęsknota za domem rodzinnym była ogromna. Rodzina powoli wymierała, o czym dowiadywała się z listów. Z utęsknieniem czekała na korespondencję i każdą nową wieść o rodzinie, często bardzo smutną. Każdy list składała w jedną paczuszkę i wiązała wstążeczką, wiele z nich zachowało się do tej pory. Babcia [mama] miała taką wewnętrzną potrzebę ciągłego powrotu do wspomnień z okresu swojej młodości, kiedy byli jeszcze wszyscy razem, opowiadała o swojej rodzinie bliższej i dalszej, o swoich znajomych. Bardzo cieszyła się, że znajduje w nas wiernych słuchaczy. Często oglądała zdjęcia czarno-białe, te, które wzięła z domu, i te otrzymane w Niemczech od swoich towarzyszy niedoli. Tłumaczyła nam po wielokroć, kto na nich się znajduje.

Dopiero w listopadzie 1980 r. spełniło się jej marzenie. W rok po śmierci swego ukochanego brata Loni, którego zawsze ciepło i ze rozrzewnieniem wspominała,

9 Jest tu mowa o matce Tekli Kublickiej – Aleksandrze Szpur.

który był jej ogromnym wsparciem duchowym w czasie pobytu na robotach, donosił jej paczki z jedzeniem, by mogła przetrwać trudny okres pracy w fabryce w Ingolstadt. Pojechała z córką i zięciem w rodzinne strony. Przeżyła niesamowicie spotkanie z tymi, których kiedyś opuściła. Bała się, że nikt jej nie rozpozna. Minęło przecież prawie czterdzieści lat, była bardzo zmieniona, nie widziała na prawe oko, a z domu wyjechała jako młoda, ładna dziewczyna. Jakież było jej zdziwienie, kiedy wszyscy przyjęli ją bardzo ciepło. Nikt nie zwracał uwagi na wygląd, ważne było, że jest. Na wieść, że przyjedzie, przyjeżdżały do niej dawne koleżanki z odległości kilkunastu kilometrów. Przez okres dwóch tygodni codziennie kto inny zapraszał ją do siebie. Spotkała się ze swoją córką chrzestną i ze świadkiem na swoim ślubie. Młodsza siostra Olga mieszkająca na Krymie przyjechała z dwiema córkami. Wspomnieniom nie było końca. Łzy i radość przeplatały się wzajemnie. Największym przeżyciem była wyprawa na cmentarz położony dość daleko, na uboczu, bardzo stary i zaniedbany. Stanęliśmy przy grobie rodziców, gdzie nie można było powstrzymać łez. Babcia [mama] przywiozła ze sobą ziemię z grobu rodziców i prosiła, by włożyć ją do trumny po jej śmierci, co uczyniliśmy. Przeżycia były dla niej ogromne, baliśmy się, by serce nie odmówiło posłuszeństwa, ale wszystko dobrze się skończyło, szczęśliwie wróciliśmy do domu.

W roku 1990 przyjechała do Zabiela wnuczka Tania drugiego brata babci razem ze swoim kuzynem. Babcia z dziadkiem [mama z ojcem] przeżyli ze sobą 38 lat, dochowali się trójki dzieci. Dziadek [ojciec] zmarł 29 października 1983 r. Babcia [mama] chorowała coraz bardziej. W 1994 r. wykryto guz przysadki mózgowej. Nie wyraziła zgody na operację, żyła z tym jeszcze przez siedem lat. Zmarła 1 lipca 2001 r.

Antoni Kublicki s. Józefa i Bronisławy¹⁰

Urodził się we wsi Zabiele, powiat Radzyń Podlaski, dnia 18 listopada 1915 r. Mieszkał z rodzicami i sześciorgiem rodzeństwa, wszyscy pracowali w gospodarstwie bądź też zarobkowo u innych gospodarzy. Od 21 marca 1939 r. odbywał służbę wojskową w 78 pp. Strzelce w miejscowości Baranowicze [pewnie to pułk piechoty jako Strzelcy]. Dnia 18 września 1939 r. w czasie walk dostał się do niewoli niemieckiej [adnotacja w książeczce wojskowej]. W niewoli przebywał ok. jednego roku w XIII Stalagu Lidzbark¹¹ [Bawaria], jego numer jeniecki to 27 501 [zachował się list pisany do rodziców z 5 stycznia 1940 r.]. Dnia 29 czerwca 1940 r. zwolniony został do Urzędu Pracy Würzburg [wyciąg z dokumentów Polskiego Czerwonego Krzyża z 21 sierpnia 1989 r.]. Międzynarodowe Biuro Poszukiwań w Arolsen z 23

10 Józef Kublicki i Bronisława Kublicka z domu Rafał.

11 Informacja ta jest błędna, ponieważ nie istniał w tej miejscowości obóz jeniecki. Antoni Kublicki mógł trafić najprawdopodobniej do Stalagu XIII A znajdującego się w Norymberdze, którego czas funkcjonowania pokrywał się z jego pobytem w niewoli niemieckiej tj. od 18 IX 1939 r. do 29 VI 1940 r. Zob. R. Kobylarz, K. Sznotała, *Wykaz niemieckich obozów jenieckich 1939–1945*, Opole 2010, s. 40. Inny podział obozów przedstawiony został w: S. Datner, *Zbrodnie Wehrmachtu na jeńcach wojennych armii regularnych w II wojnie światowej*, Warszawa 1961, s. 34–37.

stycznia 1996 r. potwierdziło, że Antoni Kublicki [błędne daty urodzenia – nie wiadomo dlaczego] w okresie od 3 sierpnia 1940 r. do 15 maja 1945 r. był zameldowany jako robotnik rolny [pracownik cywilny] we wsi Alberthausen¹², powiat Würzburg. Pracodawcą była Pani Kreith Kethen¹³.

Dnia 15 maja 1942 r. z punktu zbornego w Würzburg do pracy u tej samej gospodyni została skierowana Tekla Szpur c. Aleksandry i Bazylego. Tutaj się zapoznali i 13 maja 1945 r. wzięli ślub w miejscowości Rote Bauer [jest odpis aktu małżeństwa]. W sierpniu 1945 r. wrócili do Polski do Zabiela, oboje pracowali na roli. Ojciec zmarł 29 października 1983 r. W roku 1982 r. został odznaczony medalem za udział w wojnie obronnej 1939 r. [jest legitymacja nr 329–82-63 MW]. Ojciec w niewoli był ponad 6 lat.

Aneks

Fot. 1. Tekla Szpur i Antoni Kublicki. Na rewersie zdjęcia napis: „Tekli na pamiątkę pobytu w Niemczech. Albertshausen 1943”

12 Poprawna pisownia to *Albertshausen*.

13 W dokumentach z Arolsen widnieje jedynie nazwisko pracodawczyni – K. Kreith.

Fot. 2. Trzy córki gospodyni Maja, Ilis, Frida Kreith. Albertshausen, 20 VII 1944 r.

Fot. 3. Pobyt w szpitalu z 1944 r. Tekla Szpur siedzi pierwsza z lewej w środkowym rzędzie

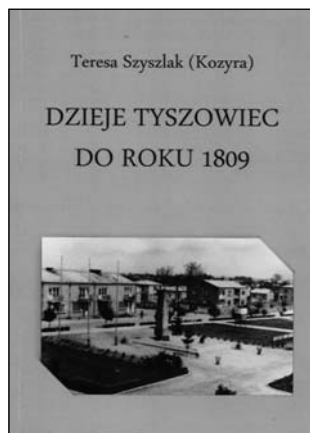

Fot. 4. Robotnice z fabryki w Ingolstadt. Tekla Szpur stoi trzecia od prawej

Fot. 5. Zofia Kublicka, 2014

RECENZJE

Teresa Szyszlak (Kozyra), *Dzieje Tyszwowic do roku 1809*, Spidruk, Rzeszów 2012, ss. 94

W ostatnich kilkunastu latach tendencją wśród społeczności lokalnych jest wzrost zainteresowania opracowaniami związanymi z miejscem ich zamieszkania i nie ma znaczenia, czy chodzi o miasta duże, średnie, małe czy też o wsie. Rosnąca stale fascynacja historią lokalną powoduje, że na rynku księgarskim pojawia się coraz więcej tego typu publikacji. Ich autorami są zarówno zawodowi historycy, jak też pasjonaci-amatorzy.

W przypadku recenzowanej pozycji Autorkę należy zaliczyć do drugiej grupy badaczy, tj. pasjonatów-amatorów. Teresa Szyszlak (Kozyra) przy wyborze tematu książki kierowała się – jak sama napisała – „pragnieniem odtworzenia historii miasteczka, w którym pracowała[m] przez kilka lat jako nauczycielka”. Celem pracy (sformułowanym w przedmowie na s. 5) było natomiast scharakteryzowanie warunków powstania i rozwoju Tyszwowic, a także sytuacji gospodarczej, społecznej i prawnej mieszczaństwa, stosunków społeczno-politycznych między nim a rządzącą klasą feudałów.

Autorka podzieliła książkę na trzy rozdziały o następujących tytułach: *Początki miasta, Czas pomyślności i rozkwitu Tyszwowic, Wojny i inne przyczyny upadku Tyszwowic*. W pierwszym z nich zaznacza, że dokładna data założenia Tyszwowic nie jest znana, ale próbuje określić ją na okres po zdobyciu i spaleniu Czerwnia (Czerwienia) przez Tatarów w 1241 roku¹. Rozproszona wówczas ludność grodu zebrała się w miejscu oddalonym od niego o 4 km, aby na bagnistym terenie założyć dzisiejsze Tyszwowce (s. 7–8). Niestety, w tym miejscu Autorka niezbyt trafnie datuje zniszczenie Czerwienia, a tym samym powstanie Tyszwowic, ponieważ A. Urbański w artykule *Nowe datowania grodziska w Czerwnie* z 2000 r. potwierdza, że jeszcze w 1269 r. Czerwień był bardzo ważnym grodem². Powstawanie Tyszwowic obok prężnego ośrodka było więc bardzo wątpliwe. W dalszej części recenzowanej tu pracy znajduje się informacja, że nie zachował się akt lokacji, a pierwszy dokument informujący o mieście pochodzi dopiero z 1453 r. (s. 9). Stwierdzenie takie również nie jest ścisłe, ponieważ w *Zbiorze dokumentów małopolskich* znalazł się datowany na 5 kwietnia 1419 r. zapis: „Tischowce oppido ducali iure Maidebur-

1 W przypadku Czerwnia jest także zamiennie używana nazwa Czerwień. Zob. J. Kuśnierz, *Czerwno (Czerwień) – upadek grodu w XIII wieku w świetle danych archeologicznych*, [w:] *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy*, red. J. Bagińska, M. Piotrowski, M. Wołoszyn, Tomaszów Lubelski–Leipzig–Lublin–Rzeszów 2012, s. 151–155; A. Kokowski, *Czerwno (Czerwień) – czwarta odsłona*, [w:] *ibidem*, s. 37–53.

2 A. Urbański, *Nowe datowanie grodziska w Czerwnie nad Huczwą*, [w:] *Osadnictwo i architektura ziem polskich w dobie Zjazdu Gnieźnieńskiego*, red. A. Buko, Z. Świechowski, Warszawa 2000, s. 239–243.

gensilocatae”³. Na tej samej stronie recenzowanej pozycji mamy także informację, że w XIV w. istniała w Tyszowcach już parafia łacińska, co wydaje się stwierdzeniem mało wiarygodnym, ponieważ pierwsza pośrednia wzmianka o funkcjonowaniu kościoła pochodzi dopiero z 1424 r. Wówczas to Piotr – rektor kościoła tyszowieckiego – wziął udział w zjeździe w Grabowcu, o czym informuje *Zbiór dokumentów małopolskich*⁴. W tym miejscu Autorka nie wspomniała jednak, że pierwotna chrystianizacja Tyszowiec jest związana z ekspansją państwa ruskiego na ziemi nadbużańskie, w związku z czym tereny te zostały objęte działalnością Cerkwi prawosławnej i wcielone do jej struktur terytorialnych⁵. W kolejnych fragmentach T. Szyszlak stwierdza, że na rozwój miasta miały wpływ różnorodne czynniki, a w tym: brak innego miasteczka w promieniu 15 km (co spowodowało, że Tyszowce pełniły rolę ośrodka wymiany handlowej dla okolicznej ludności), przyłączenie Rusi Czerwonej do Polski, położenie obok szlaku handlowego ze Lwowa do Lublina oraz relokacja w 1453 r. (s. 10). Na koniec tego rozdziału stara się przybliżyć czytelnikowi ustrój miasta oparty o prawo magdeburskie.

Rozdział drugi rozpoczyna konstatacja, że rozwój przestrzenny miasta był związany z przybywaniem osadników, co doprowadziło do powstania dwóch przemieść – Dębiny i Zamłynia (s. 13). Na następnej stronie Autorka informuje, że Tyszowce stanowiły siedzibę niegrodowego starostwa, i podaje, że w 1544 r. starostą był Aleksander Łaszcz – podkomorzy bełski. W dalszej części tego rozdziału przybliży zapisy lustracji miasta z 1560 i 1571 r. Należy jednak zaznaczyć, że lustracja nie mogła mieć miejsca w 1560 r., ponieważ pierwsza lustracja królewskich miast miała miejsce w latach 1564–1565. T. Szyszlak podaje także (s. 15), że Tyszowce miały swoją miarę nasypową – korzec tyszowiecki, „który był o pół ćwierci mniejszy od krasnostawskiego” (s. 15). Niestety, tak sformułowane objaśnienie nie jest klarowne dla czytelnika. Zdecydowanie lepszym rozwiązaniem byłoby podanie dla orientacji wielkości przedrozbiorowego korca polskiego określonego u Ireneusza Ihnatowicza⁶. Ponadto Autorka opisała (s. 16 i kolejne) rozwój rzemiosła, wymieniła cechy, cechmistrzów oraz rzemieślników odnotowanych w księgach miejskich tyszowieckich. Twierdzi, że działające w mieście organizacje cechowe były „oddzielne”, jednak w istocie stanowiły one raczej stowarzyszenia zbiorowe, co było typowe dla miast średnich i małych. Wśród zapisów dotyczących cechów i rzemieślników znajdują się luźne wstawki mówiące o rajcach-rzemieślnikach. Kolejne stwierdzenie dotyczące stratyfikacji społecznej w Tyszowcach (podziału na patrycjat, pospólstwo i biedotę miejską – s. 24) wydaje się mało wiarygodne. Należy zauważyć, że wskazanie przez Autorkę patrycjatu w Tyszowcach jest informacją dość przesadzoną. Należy zaznaczyć, że w znaczeniu wielkomiejskim w Tyszowcach patrycjatu zapewne nie było, a społeczność Tyszowiec dzieliła się na grupy słabo wyodrębnione. Teresa Szyszlak wspomina także o roli ludności żydowskiej w rozwoju miasta, która przywilej na osiedlanie się w Tyszowcach otrzymała od

3 *Zbiór dokumentów małopolskich*, cz. 5: *Dokumenty z lat 1401–1440*, wyd. S. Kuraś, I. Sułkowska-Kuraś, Wrocław–Warszawa–Kraków 1970, nr 1305, s. 214.

4 *Ibidem*, nr 1351, s. 284.

5 Por. A. Gil, *Prawosławna eparchia chełmska do 1596 r.*, Lublin–Chełm 1999.

6 I. Ihnatowicz, *Vademecum do badań nad historią XIX i XX wieku*, cz. 1, Warszawa 1967, s. 42.

Zygmunta Augusta w 1556 r. W dalszej części opisywanego tu rozdziału jest mowa o tyszowieckim sądownictwie. Autorka mówi o sądach wójtowskich, radzieckich, landwójtowskich i starościńskich. Niestety, pojawia się tam zapis „Pierwszą instancją sądzącą był sąd wójtowski zwany landwójtowskim” (s. 26) świadczący o tym, że Teresa Szyszlak nie do końca rozróżnia te instytucje⁷. Rozdział zamyka informacja dotycząca przyczyn zahamowania rozrostu Tyszowiec w pierwszej połowie XVII w., wśród których wymienione zostały przypadkowe pożary, stacjonowanie wojsk zarówno Koronnych, jak i obcych, a także czynione przez żołnierzy rekwizycje.

Trzeci rozdział rozpoczyna stwierdzenie, że negatywny wpływ na dalszy rozwój Tyszowiec wywarły wojny i pożary miasta z drugiej połowy XVII w. Tezę tę Autorka potwierdza, wskazując straty wyrządzone przez ogień oraz przemarsze i stacjonowanie wojsk (s. 31 i dalsze). Konstatuje dalej, że nie bez znaczenia było także zbyt obciążenie fiskalne jego mieszkańców przez starostów, które jeszcze bardziej wzrosło, gdy Tyszowce utraciły status królewszczyny (s. 36). W omawianym rozdziale podjęte zostały też kwestie konfliktów, jakie wybuchały między cechami a partaczami oraz cechami a Żydami. Na stronach 43–45 przybliżono życie religijne mieszkańców. W tym miejscu pojawia się krótki opis parafii rzymskokatolickiej uwzględniający jej strukturę i uposażenie. Dalej jest mowa o szpitalu i szkole, o której – jak zaznacza Autorka – źródła wzmiankują tylko raz, w 1603 r. (s. 44). Nie jest to informacja precyzyjna, ponieważ Jacek Chachaj w swoim dziele *Łacińskie szkoły parafialne na terenie metropolii lwowskiej w epoce nowożytnej* dodatkowo wymienia źródła z lat 1609/10, 1629, 1637, 1671, 1703/1704, 1726, 1779/80, które potwierdzają funkcjonowanie szkoły w Tyszowcach⁸. Teresa Szyszlak wspomina także o funkcjonowaniu w mieście trzech cerkwi, zaznaczając, że posiadały one grunty porozrzucane w różnych miejscach. W odniesieniu do wyznawców judaizmu Autorka mówi jedynie, że w 1738 r. posiadali oni swoją szkołę, w której w 1794 r. funkcję nauczyciela pełnił Aaron Dombrowker. Dodaje, że mieli oni również swój szpital. Na koniec tego rozdziału pokrótce opisano wygląd domów tyszowieckich i ich wyposażenie w sprzęty codziennego użytku.

Należy również zwrócić uwagę, że Teresa Szyszlak bazowała na dość starej literaturze, nie wykorzystując nowszych prac autorstwa Andrzeja Janeczka, Ryszarda Szczygła, Andrzeja Gila czy Janusza Frykowskiego⁹.

7 Por. J. Mazurkiewicz, *O zmianie treści terminu landwójt*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1962, t. 14, z. 2, s. 171–174.

8 J. Chachaj, *Łacińskie szkoły parafialne na terenie metropolii lwowskiej w epoce nowożytnej*, Lublin 2005, s. 35.

9 A. Janeczek, *Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo bełskie od schyłku XIV do początku XVII wieku*, Wrocław 1991; R. Szczygieł, *Lokacje miast w Polsce XVI wieku*, Lublin 1989; A. Gil, *Prawosławna eparchia chełmska...*, op. cit.; idem, *Chełmska diecezja unicka 1596–1810. Dzieje i organizacja. Studia i materiały z dziejów chrześcijaństwa wschodniego w Rzeczypospolitej*, Lublin 2005; J. Frykowski, *Niegradowe starostwo tyszowieckie w latach 1519–1768. Studium społeczno-gospodarcze*, Tomaszów Lubelski 2009; idem, *Rzemiosło chrześcijańskie w Tyszowcach XVI–XVIII stulecia*, „Zamojskie Studia i Materiały” 2010, nr 3 (33), s. 133–146; idem, *Gmina żydowska w Tyszowcach w XVI–XVIII wieku*, „Kwartalnik Historii Żydów” 2011, nr 1, s. 91–106.

Konkludując, należy stwierdzić, że obraz Tyszowiec w recenzowanej książce jest w zdecydowanej części zbiorem luźno powiązanych ze sobą informacji. Taka konstrukcja pracy nie pozwoliła Autorce na zrealizowanie założonych w przedmowie celów. Mankamentem opracowania jest także niewykorzystanie badań pochodzących z najnowszych opracowań dotyczących Tyszowiec. Mimo tych zarzutów czytający książkę mieszkańcy Tyszowiec na pewno znajdą dla siebie ciekawe informacje.

*Janusz Adam Frykowski
Tomaszów Lubelski*

**Związki Lublina i Wilna. Studia i Materiały,
t. 1, pod red. Tomasza Rodziewicza,
Towarzystwo Przyjaciół Grodna i Wilna.
Oddział w Lublinie, Lublin 2011, ss. 432**

Recenzowana publikacja jest kolejną pracą zbiorową pod redakcją Tomasza Rodziewicza – historyka, pracownika Archiwum Państwowego w Lublinie oraz (od 2004 r.) prezesa lubelskiego oddziału Towarzystwa Przyjaciół Grodna i Wilna (TPGiW). Przypadające w 2009 r. rocznice – 440. zawarcia unii polsko-litewskiej w Lublinie i 20. działalności oddziału TPGiW – oraz pozytywne przyjęcie poprzedniej monografii wieloautorskiej¹ skłoniło środowisko

związane z Wileńszczyzną do wydania kolejnej publikacji.

Celem recenzowanego tomu było pokazanie na przestrzeni ponad czterech wieków wzajemnych kontaktów dwóch miast – Lublina i Wilna. Wydana przez TPGiW pozycja jest publikacją posesyjną, w której zawarto referaty wygłoszone podczas zorganizowanej w czerwcu 2009 r. konferencji pt. *Związki społeczne, kulturalne i naukowe Lublina i Wilna w dobie nowożytnej*. W trakcie przygotowań do druku planowana pozycja wzbudziła jednak duże zainteresowanie, które z kolei przełożyło się na ilość włączonych do tomu tekstów i przyczyniło się zarazem do zwiększenia jej objętości.

Recenzowana praca składa się ze wstępu oraz dwudziestu czterech artykułów napisanych przez dwudziestu sześciu autorów. Dodatkowo w książce znajdują się noty o autorach, a także streszczenia tekstów w języku angielskim i litewskim. Na końcu umieszczono spis ilustracji, indeksy osobowy i geograficzny, które ułatwiają wyszukanie poszczególnych zagadnień. Zawarte w tomie artykuły w większości zostały napisane przez ludzi związanych z lubelskim środowiskiem akademickim. Jedynie dwa spośród opublikowanych tekstów napisały osoby mieszkające na stałe w Wilnie. W książce pojawiło się 136 ponumerowanych ilustracji (76 fotografii, 17 reprodukcji obrazów, grafik i rysunków, 5 reprodukcji dokumentów, rękopisów i map oraz 38 reprodukcji druków, kart tytułowych i okładek książek).

Twórcy publikacji zastrzeżli we wstępie, że tytuł *Związki Lublina i Wilna* jest umowny i należy go rozumieć jako skrót myślowy obejmujący wzajemne kontakty nie tylko obydwu miast, ale też Lubelszczyzny i Wileńszczyzny oraz losy ludzi i dóbr kultury związanych z tymi regionami. Zawarte w tomie artykuły są różnorodne. Znalazły się tam opracowania monograficzne, sprawozdania oraz wspomnienia. Większość Autorów porusza kwestie związków naukowych Lublina

1 Agresja sowiecka 17 września 1939 roku na Kresach Wschodnich i Lubelszczyźnie. *Studia i materiały*, t. 1, red. T. Rodziewicz, Lublin 2009 [wydanie drugie 2011].

i Wilna, opisując migrację naukowców z Wilna do Lublina po zakończeniu II wojny światowej, obecność studentów-kresowiaków na lubelskich uczelniach po 1944 r., współczesną współpracę uniwersytecką pomiędzy środowiskiem lubelskim i wileńskim oraz wileńszczyzn² znajdujących się w zbiorach lubelskich bibliotek.

Opisywaną publikację książkową Towarzystwa Przyjaciół Grodna i Wilna otwiera artykuł Anny Machnaczej-Rolli oraz Tomasza Rodziewicza, którzy zrelacjonowali przebieg uroczystości jubileuszowych TPGiW oraz zaprezentowali główne obszary jego działalności w latach 1989–2009. Przedstawili krótką historię oraz aktywność lubelskiego oddziału TPGiW w dwóch obszarach – działań na Kresach Wschodnich oraz na rzecz popularyzacji kultury i historii Kresów Wschodnich w Lublinie. Tej tematyki dotyczy także kolejny artykuł, napisany przez Alicję Pietrowicz – prezes Wileńskiego Oddziału Miejskiego Związku Polaków na Litwie (ZPL), dotyczący wieloletniej współpracy obydwu organizacji. W tekście tym autorka przybliżyła czytelnikom również działalność ZPL. Kwestia wzajemnych związków Lublina i Wilna po 1989 r. została przywołana we wspomnieniu o Jerzym Surwile (1941–2009) napisanym przez Kazimierza Parfianowicza. Autor przedstawił w nim sylwetkę i dorobek polskiego działacza społecznego na Litwie oraz opisał jego wizyty i kontakty z Lublinem i Lubelszczyzną. Wśród zamieszczonych w tomie artykułów znajduje się tekst Dariusza Śladeckiego dotyczący kulturotwórczego wpływu środowiska lubelskiego na miasto nad Wilią, w którym Autor pokazuje oddziaływanie Lubelszczyzny na architekturę sakralną Wilna. Wzajemnych stosunków Lublina i Wilna dotyka również pośrednio tekst Józefa Kusa *Kupcy wileńscy na lubelskich jarmarkach od XV do XVII wieku* stanowiący omówienie usytuowania Lublina na szlakach handlowych, poczynając od XIV w. Ten artykuł oraz następny autorstwa Janusza Kopaczka *Zarys dziejów królewskiego traktu Kraków–Lublin–Wilno i jego przywrócenie jako „Via Jagiellonica”* pozwalają czytelnikowi poznać szlak, którym towary oraz prądy artystyczne „wędrowały” w obrębie Rzeczypospolitej Obojga Narodów z Korony do Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Związki religijne obydwu miast na podstawie kontaktów lubelskich i wileńskich karmelitów bosych przedstawił o. Arkadiusz Smagacz w artykule *Lubelski krucyfiks w wileńskim kościele św. Teresy od Jezusa. Rzecz o wzajemnych relacjach karmelitów bosych z Lublina i Wilna w XVII i XVIII wieku*. Wśród tekstów nawiązujących do relacji Korony i Litwy znajduje się artykuł Aliny Aleksandrowicz zatytułowany *Z myślą o unii polsko-litewskiej (na podstawie nieznanego eseju Adama Jerzego Czartoryskiego „Jadwiga”)*, w którym Autorka przedstawiła analizę nieopisanego dotychczas traktatu poetyckiego stworzonego przez księcia Czartoryskiego. W tekście tym została przedstawiona genealogia rodu wywodzącego się od Giedymina, a także poruszono kwestię założenia w Puławach pierwszego muzeum na ziemiach polskich, w którym gromadzone były pamiątki wspólnej historii Korony i Litwy.

W część książki poświęconą wiekowi XX wprowadza czytelnika artykuł Leszka Czarneckiego pt. *Wilno i Wileńszczyzna w walce o Niepodległą 1918–1919 – szkice*

2 Wilniana – określenie materiałów archiwalnych i książkowych dotyczących Wilna i Wileńszczyzny. Podobne określenie *Lubliniana* odnosi się do materiałów dotyczących Lublina w WBP im. H. Łopacińskiego.

wydarzeń, w którym Autor przedstawił sytuację polityczną na Wileńszczyźnie po zakończeniu I wojny światowej aż do „buntu” generała Żeligowskiego w październiku 1920 r. Kwestię przyłączenia do II Rzeczypospolitej Wilna wraz z Litwą Środkową porusza Tomasz Rodziewicz, opisując przebieg lubelskich uroczystości z okazji tego zjednoczenia mających miejsce w 1922 r. Zamieszczony w książce tekst jest pierwszym tak szczegółowym omówieniem lubelskich wydarzeń z kwietnia 1922 r. w literaturze naukowej. W tomie pojawiły się także cztery artykuły dotyczące kadry naukowej z Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie, która po 1944 r. została zmuszona do opuszczenia grodu nad Wilią i znalazła się w Lublinie, przyczyniając się do rozwoju tutejszych wyższych uczelni. W książce znalazły się również cztery teksty charakteryzujące wileńskie starodruki oraz wydawnictwa, które przechowywane są w dwóch lubelskich bibliotekach: Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II i Wojewódzkiej Bibliotece Publicznej im. Hieronima Łopacińskiego. Wśród artykułów mających zgodnie z tytułem przybliżyć związki Lublina i Wilna znalazł się również jeden poświęcony najwybitniejszemu z wileńskich zegarmistrzów XVIII w. – Jakubowi Gierke, którego zegar (jeden z dziewięciu egzemplarzy w Polsce) znajduje się w zbiorach Muzeum Lubelskiego w Lublinie. Tekst ten zamyka zasadniczą część publikacji.

W omawianej książce znalazły się również sprawozdania z dwóch spotkań litewskich i lubelskich historyków. Witalis Masenas i Tomasz Rodziewicz przybliżyli dyskusję panelową, która miała miejsce w Wilnie w 2008 r., dotyczącą roli Józefa Piłsudskiego w dziejach Polski i Litwy. Z kolei Jerzy Ternes scharakteryzował udział litewskich historyków w międzynarodowej konferencji poświęconej sejmikom dawnej Rzeczypospolitej, która odbyła się w Lublinie w 2009 r.

Autorzy zawartych w książce artykułów przedstawili wielowiekowe związki Lublina i Wilna na kilku płaszczyznach (relacji historycznych, kulturalnych, naukowych i społecznych) pomiędzy XIV a XXI w. Wydana przez Towarzystwo Przyjaciół Grodna i Wilna publikacja może być interesującą pozycją nie tylko dla miłośników Kresów Północno-Wschodnich, lecz również dla historyków, historyków sztuki oraz kulturoznawców.

Marcin Markowski
Lublin

Monografia gminy Ostrówek: od pradziejów do współczesności, pod red. Pawła Jusiaka, Dariusza Tarasiuka, Wydawca: Gmina Ostrówek 2014, ss. 338

Recenzowana publikacja dotyczy dziejów miejscowości gminy Ostrówek położonej w powiecie lubartowskim w województwie lubelskim. Redaktorami naukowymi tomu są pracownicy Instytutu Historii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie – dr Paweł Jusiak i dr Dariusz Tarasiuk, jednak głównym inicjatorem powstania monografii był wójt gminy Ostrówek – mgr Krzysztof Karczmarsz.

Książka składa się z siedmiu rozdziałów opisujących dzieje miejscowości od najdawniejszych czasów po współczesność. Pierwszy rozdział autorstwa mgr Magdaleny Szumiło dotyczy prehistorii i wczesnego średniowiecza. Autorka opisała m.in. pojawienie się pierwszych śladów archeologicznych na terenie Ostrówka, położenie geograficzne oraz proces zakładania osad. Ponadto scharakteryzowała tereny nadrzeczne, na których zakładano osady. Warto nadmienić, że na omawianym obszarze znajduje się 160 stanowisk archeologicznych, w których znaleziono ślady ludzkiej aktywności z poszczególnych epok prehistorycznych.

Rozdział drugi napisany przez prof. dr hab. Annę Sochacką został poświęcony średniowieczu. Autorka skupiła się na przynależności Ostrówka do struktur politycznych, administracyjnych, a także na środowisku naturalnym i możliwościach komunikacyjnych. Podjęła również próbę ustalenia momentu pojawienia się sieci osadniczej oraz starała się pokazać zmiany własności osad. Warto dodać, że tworzenie sieci osadniczej rozpoczęło się dzięki pojawieniu się plemion słowiańskich na terenie Europy Środkowej. Ukształtowały się wówczas pierwsze miejscowości, wytyczano formy zagospodarowania ziemi. Miejscowość, o której mowa, została zdominowana przez leśnictwo i hodowlę.

Kolejny, trzeci rozdział książki opracowany przez dra Pawła Jusiaka skupia się na dziejach Ostrówka w czasach nowożytnych, tj. w XVI–XVIII w. W tym okresie miejscowość powiększyła się o kolejne wsie. W tej części tomu przedstawieni zostali kolejni właściciele i dzierżawcy tych ziem, poczynając od rodu Firlejów, a na rodzie Sanguszków kończąc. Został również przedstawiony pełny opis stosunków gospodarczych.

Dr Dariusz Tarasiuk opisał natomiast dzieje Ostrówka pod zaborami. Rozpoczął od określenia zmian administracyjnych, które przyniósł nowy okres. Ostrówek przekształcił się początkowo w gminę dominalną, a następnie w gminę samorządową. Po trzecim rozbiorze – jak czytamy w tej części książki – Ostrówek trafił pod panowanie austriackie, a po 1815 r. należał do Królestwa Polskiego będącego częścią składową Rosji. W rozdziale tym Autor omówił również sytuację

gospodarczą, własnościową i ludności. Elementy te można dodatkowo prześledzić m.in. na podstawie zamieszczonych tabel. Warto zwrócić uwagę, iż za pomocą analizy tabel ukazany został stan ludnościowy. Ostrówek oddalony był od głównych szlaków komunikacyjnych, co wpływało na małą ilość wydarzeń politycznych, chociaż niektóre z nich – poczynając od powstania styczniowego, kończąc na wybuchu I wojny światowej – miały swój wydźwięk i w tej miejscowości.

Rozdział piąty pokazuje obraz gminy na tle historii XX w. (1918–1989). Dr Mirosław Szumiło skupił się głównie na przedstawieniu sytuacji politycznej, tworzenia nowej organizacji administracyjnej po I wojnie światowej, ustroju gminy. Przechodząc do czasów II wojny światowej, ukazał zaś sytuację ludności, aktywność społeczną i polityczną, tworzenie się pierwszych organizacji podziemnych (Bataliony Chłopskie i Armia Krajowa). Odnosząc się do okresu powojennego, Autor zauważył, iż powstanie Gminnej Rady Narodowej przeorganizowało gminę. W dniu 1 stycznia 1973 r. uchwałą Wojewódzkiej Rady Narodowej w Lublinie powołana została Gmina Ostrówek, licząca 15 wsi (16 sołectw) z liczbą 4800 mieszkańców. Ostrówek, po likwidacji gromad, ponownie stał się samodzielną gminą.

W pracy umieszczony został również rozdział dra Krzysztofa Latawca poświęcony oświacie w Ostrówku do roku 1939. Przedstawione informacje zostały uzupełnione zdjęciami uczniów i nauczycieli z okresu 1930–1939. Wójt gminy uzupełnił monografię kalendarium samorządu gminy Ostrówek za lata 1990–2014. Na końcowych stronach książki umieszczono wraz z opisem herb i flagę gminy Ostrówek. Herb gminy ma kształt tarczy późnogotyckiej, na której przedstawiono złotego lamparta na czerwonym tle. U stóp zwierzęcia widnieje srebrna rzeka (Wieprz), a w szponach trzyma on złotą gałązkę żurawinową. Głowę lamparta zdobi korona. Na fladze natomiast zostały umieszczone kolory: zielony, biały i czerwony.

Wypada podkreślić, że omawiana publikacja jest wartościowa, bowiem dzieje gminy Ostrówek zostały dobrze, a zarazem szczegółowo przedstawione. Książka skierowana jest przede wszystkim do osób interesujących się historią regionalną, ale Autorzy postarali się o to, aby spełniała ona wymogi publikacji naukowej. Monografia zainteresować powinna również społeczność mieszkającą na terenach gminy Ostrówek, ale nie tylko. Lokalna społeczność może dzięki tej pracy zgłębiać historię swojej Małej Ojczyzny, zapoznać się z jej dorobkiem kulturowym, społecznym i gospodarczym. Znajomość historii własnego regionu niesie ze sobą bowiem wiele korzyści. Przede wszystkim buduje tożsamość i poczucie przynależności, pozwala kultywować lokalne tradycje i zwyczaje, a także umacnia poczucie odrębności i wyjątkowości. Jest to również dobra podstawa do przyszłych prac licencjackich lub magisterskich, które dzięki jeszcze bardziej szczegółowym badaniom pozwolą na lepsze poznanie dziejów gminy Ostrówek i zrozumienie procesów społecznych zachodzących na przestrzeni wieków.

*Emilia Łabędzka
Lublin*

SPRAWOZDANIA

Sprawozdanie z konferencji naukowej „540 lat województwa lubelskiego”, Lublin 6 października 2014 r.

6 października 2014 r. na Zamku Lubelskim odbyła się konferencja naukowa poświęcona 540. rocznicy utworzenia województwa lubelskiego, które zostało powołane do życia przez króla Kazimierza Jagiellończyka latem 1474 r. Sesję zorganizował Zakład Historii Polski Średniowiecznej (od 1 września 2014 r. Zakład Historii Polski Średniowiecznej i Dziejów Gospodarczych) Instytutu Historii UMCS przy współpracy z Muzeum Lubelskim.

Konferencję otworzył dyrektor Muzeum Lubelskiego i zarazem gospodarz miejsca – mgr Zygmunt Nasalski. W imieniu władz Instytutu Historii głos zabrał wicedyrektor, a zarazem kierownik wspomnianego Zakładu – prof. dr hab. Grzegorz Jawor. Z kolei cele konferencji oraz jej program przybliżył jej główny organizator – prof. dr hab. Ryszard Szczygieł z Instytutu Historii UMCS. Zostały także odczytane listy: wojewody lubelskiego Wojciecha Wilka oraz prezydenta Lublina dr Krzysztofa Żuka.

Części pierwszej obrad przewodniczył dyrektor Zygmunt Nasalski. Pierwszy referat zatytułowany *Powstanie województwa lubelskiego* wygłosił prof. dr hab. Ryszard Szczygieł. Prelegent stwierdził, że utworzenie tej jednostki administracyjnej wiązało się z polityką wewnętrzną króla Kazimierza Jagiellończyka oraz reorganizacją zarządu Królestwa Polskiego. Omówione zostały granice i kształt terytorialny nowego województwa, obejmującego ziemię lubelską i łukowską wyodrębnione z najrozleglejszego województwa ówczesnej Polski – sandomierskiego. Referent wyjaśnił, dlaczego tylko te dwie ziemie weszły w skład nowej jednostki organizacyjnej, nie zaś wszystkie znajdujące się na prawym brzegu Wisły, jak choćby ziemia stężycka. Prelegent zwrócił ponadto uwagę na różnice w obszarze ówczesnego województwa w odniesieniu do terytorium dzisiejszej jednostki administracyjnej o tej samej nazwie. Omówił też skutki, jakie powołanie nowego województwa miało dla ówczesnych jego mieszkańców. Ponadto prof. R. Szczygieł nakreślił stosunki monarchy z elitami politycznymi nowej jednostki, a szczególnie z powołanym na wojewodę Dobiesławem Kmitą z Wiśnicza, dotychczasowym kasztelanem. Jego nominacja na tę godność, która nastąpiła pomiędzy 5 lipca a 8 września 1474 r., dawała mu osobisty awans w hierarchii urzędniczej, bowiem wojewodowie zajmowali w radzie królewskiej wyższe miejsce niż kasztelanowie.

Kolejny referat pt. *Pozycja wojewodów lubelskich w elicie władzy Polski drugiej połowy XV wieku* wygłosiła prof. dr hab. Anna Sochacka (IH UMCS). W swym wystąpieniu przedstawiła sylwetki pierwszych wojewodów lubelskich – od wspomnianego Dobiesława Kmity począwszy, poprzez Jana Feliksa Tarnowskiego, Dobiesława „Lubelczyka” Kurozwęckiego, Mikołaja z Ostrowa, Jana Feliksa „Szrama” Tarnowskiego, aż po Mikołaja Kurozwęckiego, brata Dobiesława. Scharakteryzo-

wała ich stan majątkowy, ze szczególnym uwzględnieniem dóbr lubelskich. Prelegentka zwróciła też uwagę na rolę godności wojewody lubelskiego w rozwoju zawodowym poszczególnych, pełniących je osób. Z referatu wynikało, że dla jednych z nich była tylko etapem w karierze, dla innych szczytem awansu. Prof. A. Sochacka przedstawiła także pozycję wojewody lubelskiego w otoczeniu kolejnych monarchów, a także ich wpływ na prowadzenie polityki królewskiej. Referat dra Pawła Jusiaka (IH UMCS) zatytułowany *Wojewodowie lubelscy z XVI i pierwszej połowy XVII wieku* zawierał natomiast charakterystyki kolejnych piętnastu wojewodów, poczynszyszy do Mikołaja Firleja, który objął urząd w 1507 r., aż po rok 1649, gdy zmarł na urzędzie Piotr Aleksander Tarło. Wszyscy wymienieni wojewodowie byli przedstawicielami możnowładztwa oraz bogatej małopolskiej szlachty. Wśród nich spotykamy pięciu reprezentantów rodziny Firlejów, po trzech członków rodziny Tęczyńskich i Oleśnickich oraz dwóch Tarłów. Poczet wojewodów lubelskich z omawianego okresu uzupełniają jeszcze pojedynczy przedstawiciele rodów Maciejowskich, Sobieskich i Zebrzydowskich. Referent omówił przede wszystkim miejsce urzędu wojewody lubelskiego w karierze omawianych osób. Warto przy tym zauważyć, że dla trzech z nich urząd ten był początkiem kariery senatorskiej, dla dziewięciu stanowił kres ich awansów, a dla pozostałych trzech był urzędem przejściowym, z którego awansowali na wyżej stojące urzędy wojewodów sandomierskiego i krakowskiego. Dwaj z nich – Mikołaj Firlej (1507–1514) i Andrzej Tęczyński (1515–1519) – uzyskali najwyższy świecki urząd w ówczesnej Polsce – kasztelanę krakowską. Prelegent scharakteryzował również stosunki rodzinne, stan majątkowy, role w elicie władzy wszystkich osób piastujących urząd wojewody lubelskiego.

Części drugiej obrad przewodniczył prof. dr hab. Ryszard Szczygieł. Jako pierwszy w tej części sesji swój referat pt. *Wojewodowie lubelscy z drugiej połowy XVII i XVIII wieku* przedstawił prof. dr hab. Witold Kłaczewski (IH UMCS). Kontynuował on charakterystykę osób sprawujących urząd wojewody lubelskiego, tym razem w latach 1650–1795. W okresie tym urząd sprawowało dziesięciu przedstawicieli magnaterii oraz trzy zaliczane do bogatej szlachty. Wśród nich było sześciu przedstawicieli rodziny Tarłów, dwóch Zamoyskich, pozostali pojedynczy wywodzili się z rodów Reyów, Drzewickich, Lubomirskich, Twardowskich i Hryniewieckich. Dla dwóch z nich urząd wojewody lubelskiego był początkiem kariery senatorskiej, dla trzech zaś stanowił etap na drodze do awansów, aż dla sześciu był ostatnim urzędem w ich życiu. Dwóch z nich pełniło w swoim życiu tylko ten jeden urząd senatorski. W dalszej części referatu Autor omówił stosunki rodzinne i stan majątkowy wojewodów lubelskich, zwrócił też uwagę na ich udział w wielkiej polityce Rzeczypospolitej Obojga Narodów, a także wspomniał o kilku wydarzeniach mniej oficjalnych czy wręcz humorystycznych.

Dr Krzysztof Latawiec (IH UMCS) w swoim wystąpieniu zatytułowanym: *Zmiany terytorialne i podziały administracyjne Lubelszczyzny w czasach zaborów 1810–1918* stwierdził, że wspomniany okres to czas dynamicznych zmian rozpoczętych jeszcze w czasach Księstwa Warszawskiego. Powołany wówczas departament lubelski miał zupełnie inny kształt przestrzenny niż województwo z okresu przedrozbiorowego. Po raz pierwszy jednostka administracyjna mająca centrum w Lublinie sięgnęła doliny Bugu na wschodzie. Departament lubelski funkcyjono-

wał do 1815 r., kiedy to zmieniono jego nazwę na *województwo lubelskie*. Kolejną zmianę przeprowadzono w 1837 r., zastępując nazwę województwa rosyjskim terminem *gubernia*. W 1845 r. gubernię lubelską powiększono o terytorium zlikwidowanej wówczas guberni podlaskiej. Nie trwało to jednak długo, gdyż w roku 1867 ponownie podzielono gubernię lubelską, reaktywując podlaską pod zmienioną nazwą – *gubernia siedlecka*. Referent omówił ponadto problem utworzonej w 1912 r. guberni chełmskiej, a także administracji niemieckiej i austriackiej na terytorium Lubelszczyzny w okresie I wojny światowej.

Wątek zmiany podziałów administracyjnych Lubelszczyzny w okresie 1919–1998 kontynuował kolejny referent – prof. dr hab. Stefan Stępień z Zakładu Ruchów Politycznych Wydziału Politologii UMCS. W swym referacie *Zmiany terytorialne i podziały wewnętrzne Lubelszczyzny w XX wieku (1919–1998)* omówił dalsze reformy administracyjne – od odrodzenia państwa polskiego w 1918 r. aż po ostatnią wielką przemianę z 1998 r., w której terytorium województwa uzyskało obecny kształt. Prof. S. Stępień zwrócił uwagę, że okres ten nie był jednolity. W latach międzywojennych województwo lubelskie o wielkim zasięgu terytorialnym zwłaszcza na północy zawdzięczało swój kształt połączeniu w jedną jednostkę administracyjną dawniejszych guberni lubelskiej i siedleckiej. W tych latach trwały intensywne prace nad zmianą jego kształtu terytorialnego, podyktowane potrzebami gospodarczymi i administracyjnymi odrodzonego państwa. Zwrócił też uwagę, że w okresie II wojny światowej funkcjonowały praktycznie dwa systemy administracyjne – jeden będący właściwie kontynuacją poprzedniego, wykorzystywany przez struktury Polskiego Państwa Podziemnego, choć z niewielkimi zmianami, oraz drugi wprowadzony przez władze okupacyjne, w którym Lubelszczyzna była dystryktem w obrębie Generalnego Gubernatorstwa. Referent omówił następnie okres powojenny, w którym kilkakrotnie zmieniano kształt województwa, przeprowadzając najważniejsze zmiany w latach: 1950, 1975 i 1998. Najbardziej radykalna była reforma z 1975 r., kiedy to na terenie dotychczasowego województwa utworzono cztery nowe jednostki administracyjne (województwa): lubelskie, białkopodlaskie, chełmskie i zamojskie, niektóre zaś terytoria pograniczne weszły do sąsiednich województw: siedleckiego i tarnobrzeskiego. Prof. S. Stępień opisał też szereg mniejszych korekt granicznych z tego okresu, z których najważniejsza dotyczyła utraty na rzecz ZSRR terenów w południowo-wschodniej części województwa z Bełzem, Krystynopolem i Uhnovem, dla której rekompensatą były tereny w Bieszczadach. Prelegent scharakteryzował również politykę państwa wobec organów władzy terenowej różnych szczebli i najważniejsze zmiany w ich organizacji.

Kolejny referat zatytułowany: *Wojewodowie lubelscy z okresu międzywojennego 1919–1939* wygłosił prof. dr hab. Zbigniew Zaporowski (IH UMCS). Można się było z niego dowiedzieć, że urząd ten w wymienionym okresie pełniło pięciu urzędników. Byli to wywodzący się z kręgu Narodowej Demokracji Stanisław Moskałewski, urzędujący do jesieni 1926 r., zastąpił go Antoni Remiszewski. W roku 1930 doszło do kolejnej zmiany i wojewodą został Bolesław Jerzy Świdziński – były oficer, który urzędował do 1933 r. Jego zaś zastąpił Józef Bolesław Różniewski także były wojskowy pełniący tę funkcję do 1937 r. Ostatnim wojewodą przed wybuchem II wojny światowej był Jerzy Albin de Tramecourt pełniący urząd od 1937 do 1939 r. Jego główną zasługą było objęcie terenów zachodniej Lubelszczyzny

ny zasięgiem Centralnego Okręgu Przemysłowego. Jedynie on spośród tych pięciu był związany od urodzenia z Lublinem. W dalszej części prof. Z. Zaporowski scharakteryzował pozycję wojewody w strukturze władzy państwowej oraz jego kompetencje, dzięki którym osoba sprawująca ten urząd posiadała realną władzę na podległym sobie terenie. Stwierdził też, że wszyscy wojewodowie lubelscy w badanym okresie położyli wielkie zasługi dla rozwoju regionu, a także pełnili ważne funkcje społeczne.

Ostatni referat pt. *Symbole władzy województwa* wygłosił dr Piotr Dymmel – dyrektor Archiwum Państwowego w Lublinie. Bogato ilustrowana prelekcja poświęcona zewnętrznym oznakom władzy wojewody oraz symbolom samego województwa ukazała zmienność insygniów w ciągu ponad pięciu stuleci funkcjonowania województwa lubelskiego. Referent najwięcej uwagi poświęcił herbowi województwa, pokazując jego godło w różnych ujęciach i barwach. Scharakteryzował także flagę województwa, omówił treść pieczęci i elementy łańcucha wojewody.

Konferencję podsumował profesor Ryszard Szczygieł, zbierając płynące z jej obrad wnioski. Zapowiedział też, że referaty zostaną w roku przyszłym opublikowane w odrębnym wydawnictwie.

Paweł Jusiak
Lublin

IN MEMORIAM

JĘDRUSYNA Eugeniusz (1915–2014), por. rez. WP. Ur. 7 września 1915 r. w Michalowie, w powiecie tomaszowskim, w rodzinie kowala. Ojciec Paweł zmarł w 1917 r., matka Maria z d. Derko – w 1956 r. W roku 1925 Jędrusyna zakończył edukację, ukończywszy dwuklasową szkołę elementarną w Michalowie. 13 maja 1936 r. komisja poborowa w Hrubieszowie przydzieliła go do 2. Pułku Strzelców Konnych w tym samym mieście. Do pułku został wcielony 10 października 1936 r. Służył w 4. szwadronie w stopniu strzelca konnego. Dwa lata później przeniesiony do rezerwy. 28 sierpnia 1939 r. zmobilizowany. W czasie wojny niemiecko-polskiej służył w 2. szwadronie 2. PSK. Uczestnik bitwy pod Mokrą.

23 września 1939 r. walczył pod Dominikanówką aż do rozbicia jednostki. Wzięty do niewoli sowieckiej zdołał uwolnić się dzięki znajomości języka ukraińskiego (chachłackiego) i chłopskiemu pochodzeniu. Okupację przeżył w domu rodzinnym w Michalowie, pracując jako rolnik i robotnik sezonowy w Cukrowni „Wożuczyn”. 26 sierpnia 1944 r. zmobilizowany przez Wojenkomat i wcielony do 256. inżynieryjnego baonu saperów Armii Czerwonej jako saper-miner. Odznaczony trzema sowieckimi medalami wojennymi. Z wojska zwolniony 15 października 1945 r. Po powrocie w rodzinne strony odmówił wyjazdu do ZSRS. W roku 1946 wywieziony wraz z rodziną do Barkowa w powiecie człuchowskim, gdzie osiadł na gospodarstwie rolnym. Tam też był działaczem spółdzielczym. W rodzinne strony wraz z rodziną wrócił w 1955 r. Osiadł w Michalowie-Zastaw, gdzie dokończył edukację, kończąc eksternistycznie siedmioklasową szkołę podstawową. Pracował we własnym gospodarstwie rolnym oraz jako woźny w szkole podstawowej w Michalowie, a w latach 1963–1977 jako robotnik i stróż w Cukrowni „Wożuczyn”. Następnie na emeryturze. Członek Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej i Związku Bojowników o Wolność i Demokrację. Po transformacji ustrojowej jako żołnierz przedwojennego Wojska Polskiego doceniony awansami: sierżant rezerwy (9 XI 1992), podporucznik rezerwy (2000), porucznik rezerwy (2003). Członek zwyczajny Związku Kombatantów Rzeczypospolitej Polskiej i byłych Więźniów Politycznych. Odznaczony medalem „Za udział w wojnie obronnej 1939”. Żona z Marią z d. Derko¹ miał pięcioro dzieci. Jan (ur. 1941), Witold (1944–1965), Emilia (ur. 1948), Józef (ur. 1950) i Halina (ur. 1958). Zmarł 25 czerwca 2014 r. w szpitalu powiatowym w Tomaszowie Lubelskim. Pochowany na cmentarzu parafialnym w Wożuczynie.

*Marek Sioma
Lublin*

1 Przypadkowa zbieżność imion i nazwisk pańskich matki i żony E. Jędrusyny. Obie kobiety nie były blisko spokrewnione.

